

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

támogatásával jelent meg

125. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2012. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balla Tibor, PhD, alezredes, osztályvezető, Hadtörténeti Intézet; *Germuska Pál*, PhD, kutató, Hadtörténeti Intézet; *Hadnagy Attila*, grafikus-tervező; *Kiss Balázs* főkönyvtáros, Hadtörténeti Könyvtár; *Kovács Vilmos*, kandidátus, ezredes, parancsnok, Hadtörténeti Intézet és Múzeum; *Krámlí Mihály*, PhD, főigazgató, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum; *Molnár András*, PhD, igazgató, Zala Megyei Levéltár; *Pap Péter*, ny. ezredes, gyűjteménykezelő, Hadtörténeti Múzeum; *Pete László*, PhD, történész-irodalomtörténész, tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem; *Pollmann Ferenc*, PhD, kutató, Hadtörténeti Intézet; *Varga E. László*, történész; *Veszprémy László*, az MTA doktora, alezredes, igazgató, Hadtörténeti Intézet; *Vincze Dániel*, történész

A tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczi Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Hausner Gábor
Felelős szerkesztő: Kincses Katalin Mária
Szerkesztő: Somogyi Gréta

Szerkesztőbizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kovács Vilmos, Lenkefi Ferenc, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-46, E-mail: hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka.
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2400,- Ft, negyedévre 600,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

FEJEZETEK A MAGYAR HADIIPAR ÉS HADIANYAGGYÁRTÁS TÖRTÉNETÉBŐL

KOVÁCS VILMOS

A WEISS MANFRÉD LŐSZER-, ACÉL- ÉS FÉMMŰVEK RÉSZVÉNYTÁRSASÁG FEJLŐDÉSE 1918-IG*

„Csak két dolog vált be: fiaink hősiessége és a Weiss Manfréd teljesítőképessége. Hej, ha hadvezetésünk, közigazgatásunk és diplomáciánk is ilyen tökéletesen tudott volna fejlődni!” – nyilatkozott Tisza István miniszterelnök a háború végén.¹ A fenti mondatok – bár nem lehetünk biztosak abban, hogy pontosan így hangzottak el – hűen tükrözik a Weiss Manfréd gyár csoport első világháborúban kifejtett kiemelkedő, Európában is elismert teljesítményét.

A gyár alapítása és fejlődése az első világháború kitöréséig

A XIX. század utolsó harmadában Magyarországon a gyáripar fejlődése olyan lendületes volt, hogy az lehetővé tette egyre több és nagyobb ipari vállalkozás létrejöttét. Ennek a folyamatnak az egyik pillérét az osztrák–magyar haderő ellátását biztosító hadiipari vállalatok adták. A hadsereg, illetve a haditechnika XIX. század végén bekövetkezett óriási léptékű fejlődése számos, tőkével rendelkező befektetőt inspirált arra, hogy pénzét a hadsereg ellátását célzó ipari létesítményekbe fektetve kamatoztassa. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén egyre-másra alakultak a jelentős anyagi háttérrel bíró hadiipari cégek. Köztük az egyik legnagyobb Weiss Manfréd Első Magyar Konzervgyára volt, amelyet a két testvér, Manfréd és Berthold Budapesten alapított 1882-ben, abban az évben, amelyben a császári és királyi Hadügyminisztérium jelentős volumenű pályázatot írt ki a haderő konzervekkel történő ellátására.

A Weiss testvérek Pesten, a Lövölde téren hozták létre konzervüzemüket, amely 1883 januárjában kezdte meg a termelését, napi 25 ezer darab konzerv gyártási kapacitással. Az egyre jelentősebb hadiipari megrendelésekkel bíró üzemet rövidesen a Közvágóhíd mellé költöztették, amely részben a nyersanyagot is biztosította számukra. A konzervgyárat folyamatosan bővítették, amelynek köszönhetően néhány év alatt a haderő konzervigényeinek 34 százalékát a Weiss testvérek cége biztosította.

Az üzem a konzervgyártás folyamatának minden elemét önmaga végezte, így a konzervdobozokat is a saját bádogos műhelyükben készítették. Az osztrák–magyar haderő vezetése, amely szoros kapcsolatot épített ki a Weiss-féle konzervgyárral, a továbbiakban a

* Az alábbi tanulmány a Szerző „A konzervgyártól a hadiiparig”, valamint az „Út a csúcsra – A WM az első világháború alatt” című, a *Nagy Magyarország* történelmi magazinban megjelent írásainak (IV. 2012. 2. sz. 16–21., 22–25. o.) kibővített, jegyzetekkel ellátott változata.

¹ *Longa Péterné*: Karriertörténet a dualizmus korában – 150 éve született Weiss Manfréd, a csepeli gyár alapítója. <http://www.hipo.gov.hu/kiadv/ipsz/200708-pdf/> (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.)

bádögüzem folyamatos foglalkoztatását is lehetővé tette azáltal, hogy az akkor új típusnak számító 1886 M 11 mm-es Mannlicher puskák töltőléceit ott gyártatta le. A Weiss testvérek később egyéb fémfelszerelésekkel (tábori palackok, kannák és más fém alkatrészek) bővítették a hadsereg számára szállított áruik palettáját.

Fémüzemük fejlesztésére a Weiss testvérek 1888-tól komoly beruházásra szánták el magukat, 150 ezer forintos tőkével töltényhüvely- és ércnyomógépet hoztak létre, átmenetileg a meglévő telephelyükön.²

A fővárosnak nem volt szándékában területén hadiipari beruházást engedélyezni, ezért a tulajdonosok 1892-ben Csepel-szigeten béreltek egy 50 kataszteri hold³ nagyságú területet üzemesarnokaik számára. Ez lett a csepeli Weiss Manfréd gyárbirodalom alapja, ezen a területen építették föl a gyártócsarnokot, a töltény- és lőporraktárt. Elkezdődött az a beruházás, amely már igazi hadiipari jövővel kecsegtetett. Weiss Berthold és Manfréd 1894. április 22-én szabadalmat jelentett be „töltényhüvelyek lőporral való töltésére szolgáló gép” néven, amely alapszabadalma lett a cég lőszergyártási tevékenységének.⁴ A bejelentett szerkezet meglehetősen manufaktúrális módon működött, de a mérnökök fejlesztései nyomán hamar ipari méreteket tudott öltetni a tölténygyártás. Ez a fajta, a gyártott termékek folyamatos jobbítására irányuló innováció különösen jellemző volt a Weiss Manfréd gyárra, melynek mérnökei és jól képzett vezetői rendkívül sokat munkálkodtak a gyártmányok fejlesztésében. Erre az időszakra az alapító személyi állomány jelentős része – akik nem rendelkeztek megfelelő műszaki végzettséggel – lemorzsolódott. Helyettük iskolázott mérnöki, illetve munkás garnitúra vette át a termelést és annak irányítását. A munkások létszáma a kezdeti 25-ről hamar megemelkedett, és időnként elérte a 300 főt is.

A gyár vezetője igyekezett gondoskodni a számára dolgozó jelentős munkástömegről. Még az erre vonatkozó törvény életbe lépése előtt alapot teremtett a rokkant munkások, illetve a hivatalnokok árvái és özvegyei számára. A munkások segélyezésére pénzalapot működtetett, gyermekeik számára óvodát hozott létre. Vállalata több száz lakást épített a WM dolgozói számára.

Weiss Manfréd a közadakozásból is kivette a részét, a Ludovika Akadémia tisztek képzését biztosító 75 000 Ft-os alapítványához 10 000 Ft-tal járult hozzá. Ezen felül számos jótékonyági egyesület tudhatta megbízható adakozói között. Mindezek a pozitív cselekedetek természetesen jelentősen emelték saját és cégének társadalmi presztízsét. Weiss Manfréd számára az addigi iparfejlesztésben, hadseregellátásban kifejtett tevékenységéért az uralkodó, I. Ferenc József 1896-ban „csepeli” előnévvel magyar nemességet adományozott.⁵

A cég 1898-ban kötött szerződést a hadsereg 8 mm-es töltényhüvelyének gyártására, megszerelve ezzel a tölténygyártó piac egynegyedét.⁶ Még ugyanabban az évben megkapták az első megrendelést a császári és királyi Hadügyminisztériumtól tüzérségi hüvelyek szállítására, amely azért is különösen érdekes, mert akkor még csak a közös haderőnek

² *Baczoni Gábor*: Iratok a Csepel Vas- és Fémművek történetéhez. Budapest, 1977. (A továbbiakban: *Baczoni 1977.*) 5. o.

³ 1 kataszteri hold = 1600 négyszögöl = 5754,64 m² = 0,575464 hektár (ha), ennek megfelelően ez hozzávetőleg 29 hektáros földterület jelentett.

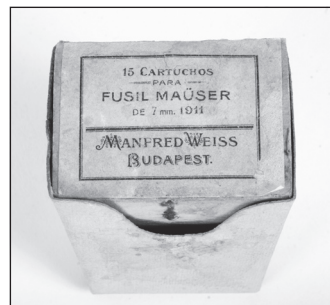
⁴ Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: MOL) Z-405. Szabadalmi iratok, 32.M.

⁵ *Baczoni 1977.* 25. o.

⁶ *Baczoni 1977.* 6. o.

1893 M Mannlicher puskatöltények
töltőlécen

Exportra készült gyalogsági
töltények doboza

volt tüzésége, így a megrendelés afféle bizalmi gesztusnak számított, egyben nagy távlatokat is nyitott. Mindemellett Weiss Manfréd egyéb, a haderő ellátásában érdekelt cég létrejöttében és annak irányításában is részt vett, így kiterjesztve érdekszféráját és biztosítva pozícióit a hadiiparban. Az 1890-es évek elején a Fegyver- és Gépgyár részvénytársaság résztulajdonosa, illetve – a később tengeri hadihajókat és folyami monitorokat is gyártó – Danubius Magyar Hajó- és Gépgyár Részvénytársaság igazgatótanácsának tagja lett.⁷

A császári és királyi Hadügyminisztériumnak és a magyar királyi Honvédelmi Minisztériumnak végzett egyre nagyobb szállítások a céget Magyarország egyik legkomolyabb hadiszállítójává tették. Weiss Manfréd arra törekedett, hogy a termelés bővítése érdekében kiépítse a lőszergyártás – mint főtevékenység – vertikumát, illetve több lábon álljon a fémiparban. Ennek érdekében fémhengerművet hozott létre, amely nemsokára rézolvastóval, vörösréz hengerdével és a csőgyártáshoz szükséges gépsorokkal bővült. Majd abból a célból, hogy a gyalogsági töltényekkel és tüzéségi lőszerrel kapcsolatos összes munkafázist saját üzemében végeztesse el, a fémipari gyáregységek mellé asztalos üzemet is létesített, amely az öntőminták elkészítésétől a kész lőszer csomagolására szolgáló ládáig mindent megpróbált saját forrásból előállítani.

A gyár fejlődése igazából a századfordulón gyorsult föl, amikor a jelentős befektetések hatására a gépi berendezések értéke elérte a hárommillió koronát, és a tulajdonos csak az ágyúövedék-gyáregységbe 1904-ig több mint 1,2 millió koronát fektetett be.⁸

A csepeli gyár tulajdonosa jó érzékel kihasználva az egyre szélesedő hadiipari keresletet, bővítette katonai célú termelését. Jelentős volumenű haditengerészeti megrendeléseket szerzett; az 1900–1903-ban a haditengerészet által megrendelt négymillió kézi-fegyver-töltény közül például hárommilliót a WM szállított. 1903-ban szintén ők kapták a haditengerészet tüzéségi lövedékei megrendelésének 51%-át, 281 350 korona értékben.⁹

A WM hadiipari kapacitásának folyamatos bővítése során összeütközésbe került a hasonló érdekeltégű cégek törekvéseivel. A gyalogsági tölténygyártásban ebben az időszakban Magyarországon ugyan egyeduralkodónak számított, de a tüzéségi

⁷ Bacsoni 1977. 25. o.

⁸ Uo. 274. o.

⁹ Krámlí Mihály: Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása 1890–1910. *Hadttörténelmi Közlemények*, 114. (2001) 1. sz. 49. o.

lövedégyártásban¹⁰ szemben találta magát az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság resicai gyárával, illetve a diósgyőri Magyar Királyi Vas- és Acélgyárral. Ez az ellentét különösen a századforduló után erősödött föl. Az Osztrák–Magyar Monarchiában ugyanis a jóváhagyott gazdasági kiegyezés alapján a közös ügyekben – mint például a haderő fenntartása – mindkét fél a megállapodásnak megfelelő beszállítási kvótával rendelkezett. A Magyar Királyság területén települt hadianyaggyártással foglalkozó üzemek például 36,4%-os lövedékszállítási részarányval bírtak. Ebből következően a tüzérségi lövedégyártással foglalkozó cégeknek fel kellett osztania a magyarországi kvótát úgy, hogy érdekeiket megfelelően egyeztették. Weiss Manfréd már 1900-ban kérte a kereskedelmi miniszter közbenjárását a közös hadügyminiszternél, hogy a csepeli gyár is részesüljön a kvóta arányában Magyarországnak jutó hadi megrendelésekből.¹¹ Komoly érdekháború alakult ki a három potenciális magyarországi tüzérségi lőszerbeszállító gyár között, amely az 1900-as évek elején folyamatos harcot hozott a Hadügyminisztérium megrendeléseirért.

Ez az érdekelletét 1905-ben jutott nyugvópontra, amikor is megállapították a magyarországi lövedék-szállítási kvóta gyárak közötti felosztását. Ez kedvező helyzetbe hozta a Weiss Manfréd gyárat, a megállapodás értelmében ugyanis a 6–10,4 cm közötti űrméretű tüzérségi lövedékek gyártási jogából a WM és a diósgyőri vasmű egyaránt 42–42, az Osztrák–Magyar Államvasút Társaság resicai gyára pedig 16%-ot kapott.¹² Az ezt követő években Weiss Manfréd újabb bővítéseket kezdeményezett, és tovább erősítette piaci pozícióit, amely már nem kizárólag a lőszergyártásra, hanem egyéb hadiipari termékek előállítására is koncentrált.

A haderő igényeihez alkalmazkodva, Weiss Manfréd olyan újítások kidolgozására áldozott, amelyek jelentős bevétellel kecsegtettek. Egy bécsi illetőségű polgártól, Karl Kirschmayertől megvásárolták a tábori sütőkemence gyártási jogát, majd tökéletesítés után „folytonos üzemű szállítható sütőkemence” néven 1898. november 20-án 14 933. számmal szabadalmat jelentettek be, amely megalapozta az egyik legsikeresebb termékük további útját.¹³ A tábori élelmezés egyik alapvető eszközét az osztrák–magyar hadsereg 1901 M tábori sütőkemenceként rendszeresítette. A hadi élelmezés jelentős piacot tárt föl Weiss Manfréd előtt, a sütőkemence sikerére alapozva 1904. december 10-én a 34 959. számon „tábori konyha” néven újra szabadalmat jelentett be.

A csepeli cég mindvégig arra törekedett, hogy a gyártás gazdaságossága érdekében lehetőleg a potenciális partnerországokban is bejegyeztesse szabadalmait, és így jelentős megrendelések birtokában, nagyobb haszonra tehessen szert. Ezért a tábori konyha gyártási eljárását Olaszországban, Romániában, Törökországban, Belgiumban, Portugáliában,

¹⁰ Jelentős különbség van a lövedégyártás és az annak produktumát félkész termékként alkalmazó lőszergyártás között. Tüzérségi lövedégyártással kohászati- és speciális fémmegmunkáló gépsorokkal rendelkező nagyüzemek foglalkoztak. A tüzérségi lőszergyárak ennél jóval összetettebb feladatsort végeztek. A lövedégyártásban kialakított lövedékek testét töltötték meg robbanóanyaggal, vagy vegyi harcanyaggal, esetleg töltelégolyókkal. Ezt a töltött lövedéket ellátták gyújtószerkezettel, kiegészítették rézhüvelybe szerelt lőporral, amely az indítótöltet szerepét játszotta. A lőszert készre szerelték, csomagolták és előkészítették szállításra.

¹¹ *Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gyáripara 1900–1914.* Budapest, 1955. (A továbbiakban: *Berend – Ránki 1955.*) 274. o.

¹² *Berend – Ránki 1955.* 275. o.

¹³ MOL Z-405. Szabadalmi iratok, 31.

A Weiss Manfréd gyár tábori sütőkemence részlegének munkásai 1903-ban

Angliában, Spanyolországban és természetesen Ausztriában szabadalommal védette le. Ez az eljárás Weiss Manfréd esetében később szinte rutinná vált, hiszen szabadalmainak többségét Európa több országában is kamatoztatta.¹⁴

A cég 1906-ig elért hadiipari pozícióit megszilárdítva, a Monarchia egyik legfontosabb hadiszállítójaként a gyalogsági töltenyek terén napi 200 ezer darabos termelési szintet ért el. 1909-ben a piac bővítése céljából új acélmű létesítését határozták el, amelyet a közös Hadügyminisztérium is támogatott. Ezzel egy időben Weiss Manfréd bejelentette igényét a 10,4 cm űrméret feletti tüzérségi gránátok gyártására is.¹⁵ Az osztrák–magyar közös haderő tüzérségének fejlesztése is az ő malmára hajtotta a vizet. A Monarchia tüzérségének egyre több és magasabb minőségi színvonalat képviselő lőszerre volt szüksége. Ismét hosszas alkudozás kezdődött, melynek során a csepeli cég 42%-os piaci részesedési igénye 37,5%-ra olvadt, és így megegyezett a diósgyőri gyár beszállítói lehetőségével. Úgy tűnt, hogy ezzel a részesedések elosztása nyugvópontra jut, de Weiss Manfréd nem nyugodott bele a tervezett részesedésébe, és az alábbiakat írta a császári és királyi Hadügyminisztériumnak szóló levelében: „Bátor vagyok ezennel Nagyméltóságod tudomására hozni,

¹⁴ MOL Z-405. Szabadalmi iratok, 29.

¹⁵ Az osztrák–magyar tüzérséget űrméret szempontjából könnyű (3,7–10,4 cm-ig), közepes (10,4 cm–15 cm-ig) és nehéz (15 cm–42 cm-ig) tüzérségre osztották.

hogy a felosztás mellett az acélművet létrehozni módomban nincsen, hanem ragaszkodnom kell ahhoz, hogy a szóban forgó szállításokban, éspedig úgy a közös hadsereg, mint a tengerészet szükségleténél, gyáram ugyanabban az arányban részesüljön, mint a diósgyőri vasgyár.”

1911-ben Weiss Manfréd mégis megépítette az új acélművet, amely a különleges lövedékacél-anyagok előállítására két martinkemencével rendelkezett. A rendkívül fontos lövedékgyártási eljárások megvásárlásában a Rothschild család bécsi ága nyújtott segítséget, akik tulajdonában működött a Witkowitzi¹⁶ Bánya- és Kohóipari Művek. A szerződésben az alábbi fontos kitételeket is rögzítették:

– A Witkowitzi Vasmű kötelezte magát, hogy valamennyi acél, edzett lövedék gyártási eljárását átadja a Weiss Manfrédnak, mindegyik űrméretre, amelyet a közös haderő és a haditengerészet használ.

– A Witkowitzi Vasmű teljes körű betekintést engedett az edzett lövedékek gyártásába, valamint segítséget adott a WM budapesti telephelyén folytatott gyártás bevezetésében.

– A Witkowitzi Vasmű cég mérnököket és szakmunkásokat biztosított a gyártás beindításához, amelynek költségeit a WM viselte.

– A WM kötelezte magát, hogy az egyezmény idejére minden általa gyártott lövedék után 3,5% jogdíjat fizet a Witkowitzi Vasműnek.

– A licencköltségeket a WM-nek félévente kellett átutalnia.

– A Witkowitzi Vasmű támogatta a WM-et a Hadügyminisztériumnál, hogy a haditengerésztől elnyerje a 24 cm-es, illetve 30,5 cm-es gránátokra szóló megrendeléseket.

– A WM a gyártással kapcsolatos minden külföldről származó új berendezést, amelyben azt a Witkowitzi Vasmű gyártotta és versenyképes áron szállította, csak rajta keresztül vásárolhatott meg.

– Mindkét cég kötelezte magát, hogy egymás munkaerőre vonatkozó igényeit kölcsönösen tiszteletben tartja.

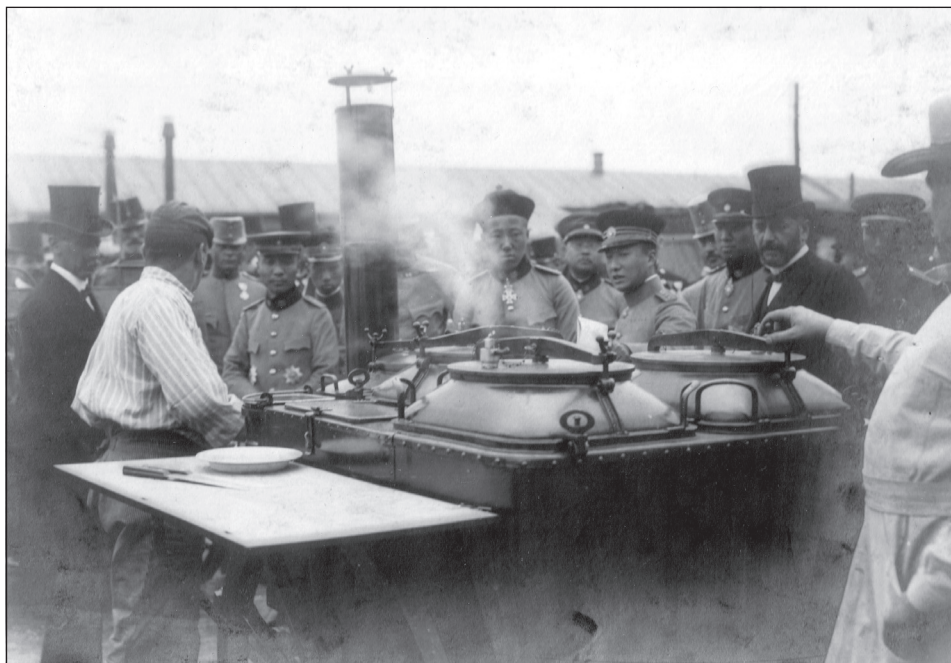
A szerződést 1911. január 5-én írták alá, amely ettől a naptól érvénybe lépett, és a 30,5 cm átmérőjű gránátok gyártásának megkezdésétől számított 5 évre szól.¹⁷ A megállapodás a közös Hadügyminisztérium jóváhagyásával összekötötte a két érdekcsoportot, amely így gyakorlatilag a tüzérségi lőszerpiac jelentős részét tudhatta magáénak. Az okmány aláírása után a WM megkapta a haditengerészet nagy űrméretű lőszerre szóló megrendelést, amely az osztrák–magyar hadiflotta fejlesztésének egyik sarokpontja volt. Éppen csak elindult az új gyáregység, a WM azonnal kezdeményezte, hogy a 10,4 cm űrméret fölötti lövedékek gyártása Csepelen is megkezdődjön, vagyis részesedést követelt a közepes- és a nehézüzemség lövedékeinek gyártásából. A Hadügyminisztérium hathatós támogatásával sikerült is megszereznie – a hazai gyártók rovására – a követelt piac 20%-át.¹⁸

A WM követte a kialakult irányvonalat, amely a haderő fejlesztésében a tüzér fegyvernemnél mutatkozott. Az osztrák–magyar tüzérségnél 1912-ben részben készen, részben

¹⁶ Szilézia területén a lengyel–cseh határtól 15 km-re, cseh területen elhelyezkedő iparváros a mai csehországi Ostrava iparváros része. A századforduló és a XX. század elejének egyik legnagyobb ipari vállalkozásának adott helyet a bánya és a hozzátartozó korszerű kohó, vas- és acélipari központ.

¹⁷ MOL Z-402. 9. cs. 37/a.

¹⁸ Berend – Ránki 1955. 278. o.

Bemutató a Weiss Manfréd gyárban (a képen jobbról a harmadik, cylinderben Weiss Manfréd)

rendszeresítés előtt állt több 10,4 cm-es, 15 cm-es lövegtípus, valamint bevetésre várt az 1911 M 30,5 cm-es mozsár, a Skoda Művek új büszkesége. Nem volt tovább tartható az osztrák álláspont, hogy a magyar királyi Honvédség hadosztályai a feszült külpolitikai helyzetben saját tüzérség nélkül maradjanak. Közömbön állt a Honvédtüzérség felállítása is. Tudvalevő volt, hogy a fegyvernem fejlesztése nagyobb sebességi fokozatban halad tovább, amelynek egyik alapvető feltétele a muníció biztosítása. A WM számított is a bővülő piac biztosította lehetőségekre.

A gyár a továbbiakban is fenntartotta a több lábbon állás koncepcióját, és ennek megfelelően hazai és külföldi piacra egyaránt gyártotta azokat a hadfelszerelési cikkeket, amelynek a szabadalmi joga is az ő birtokában volt. A táborig sütőkemencét, illetve a mozgókonyhát nagy mennyiségben szállította a Monarchia hadereje részére.

A WM továbbra is fontosnak tartotta a kutatás-fejlesztést, az innovációt. A gyalogsági töltények terén jelentős szabadalmakkal és gyártmányokkal lépett a piacra. A „Fegyverek töltényszalagjainak megtöltésére szolgáló készülék” (hevederező gép, géppuskákhoz), az „Acélbetétes puskalövedék” (kemény acélmagvas puskatöltény), a „Céllövedék”, „Lövedék célgyakorlatokhoz”, „Lövedék a gurulat megakadályozására” (mindhárom a 8 mm-es 8×50R Mannlicher céllövőtöltényhez), a „Szobatöltény” (a 8 mm-es 8×50R Mannlicher puskatöltény csökkentett hatótávolságú, gyakorlatilag termekben is használható céllövő változata) és a „Töltényrakasz” elnevezésű szabadalmak mind ezt a célt szolgálták.

A tüzérségi lőszer fejlesztésében az „Eljárás űrlövedékek előállítására” (gránátgyártás), „Lövedékkúpok és szélsüveg szerkezet nagyobb kaliberű páncél- és gyújtógránátok-

hoz” (az aerodinamikailag kedvezőbb lövedékalak eléréséhez), „Lövegtöltényhüvely” és a „Srapnel” elnevezésű szabadalmak bírtak kiemelkedő jelentőséggel.¹⁹

A csepeli cég törekedett arra, hogy a közös hadseregen és a Honvédségen kívül más fegyveres testületek lőszerigényét is kielégítse, ezért a „Weiss Manfréd Első Magyar Conserv És Ércárugyár Budapest” szerződést kötött a magyar királyi Csendőrség Felszerelési és Anyagraktárával az 1910 M ún. határrendészeti Frommer öntöltő pisztoly töltényeinek szállításáról. A megállapodás 1912 decembere és 1915 novembere között 120 196 darab éles- és 60 398 darab oktató töltény gyártásáról, mint a csendőrség alapellátmányáról szólt. Ezen túl a gyár az éles, elhasznált mennyiség pótlására 18 873 darab elkészítését vállalta.²⁰ Ezzel a szerződéssel a WM ügyesen kihasználta azt a gazdasági lehetőséget, amelyet a csendőrség átfegyverzése következtében az addig használt 1898 M 8 mm-es Rast-Gasser forgópisztoly helyett az új Frommer öntöltő pisztoly rendszeresítése kínált számára.²¹

Ezen felül a már említett katonai ellátást biztosító mobil konyhák, kemencék és főzőláda-k, mindezek mozgatását biztosító járművek, valamint egyéb felszerelési tárgyak kaptak helyet a széles palettán.²²

A Honvédelmi Minisztérium a lőszer mellett folyamatosan foglalkoztatta a gyárat más hadfelszerelési cikkek megrendelésével. A WM jelentős exporttevékenységet is folytatott, amelynek okán sok külföldi delegáció megfordult a csepeli gyártelepen, hadi termékek vásárlásának szándékával. Így 1904-ben japán, kínai és orosz küldöttség is járt ott. Ebben az időben gyakran előfordult, hogy egymással ellenséges viszonyban lévő országok haderejük részére a WM-től vásároltak lőszert vagy egyéb hadfelszerelést. Az 1904–1905-ös orosz–japán háború egyik magyar vonatkozása, hogy a felek egyaránt a WM által gyártott gyalogsági töltényeket használták.

A WM haditermelése és profitéhsége a szó átvitt, de valódi értelmében sem ismert határokat. Már az 1903. évben 13 millió korona értékben szállított töltényt a szerb kormány megrendelésére, de még abban az esztendőben bolgár partner is vásárolt lőszert a gyárban. A WM Oroszország számára százmillió darabos gyalogsági tölténymegrendelést teljesített, de a tüzérségi lövedéktermelés nagyobbik részét is exportálta. A gyár Magyarország egyik emblematikus iparvállalatává vált, amely Európában, illetve távolabbi országokban is jelentős hírnévre tett szert.

A XX. század első évtizedének végén a WM komoly gazdasági kapcsolatokat ápolt Bulgáriával, Portugáliával, sőt, Mexikóval is, elsősorban a gyalogsági töltények szállításával alátámasztva. A kiterjedt angol, spanyol, olasz, holland, török együttműködés biztató jövőt vázolt fel a gyár életében. Weiss Manfréd közvetlenül a háború kitörése előtt oroszországi hadiüzem, valamint törökországi katonai konzervgyár létesítéséről tárgyalt partnereivel.²³

¹⁹ MOL Z-405. Szabadalmi iratok, 24.

²⁰ MOL Z-402. 12. 76.

²¹ A Frommer Rudolf által tervezett fegyver az 1910 M 7,62 mm-es öntöltő pisztoly volt, ami 7,62×13 mm-es töltényt tüzelt.

²² MOL Z-405. Szabadalmi iratok, 1–5. doboz.

²³ Berend – Ránki 1955. 280. o.

A Weiss Manfréd Művek az utolsó békeévben

A csepeli nagyüzem 1913-ra igazi hadiipari komplexummá nőtte ki magát. Közvetlen megrendeléseket kapott a bécsi, közös Hadügyminisztériumtól, amely – miközben a magyar vállalatok jelentős részének csak alvállalkozói feladatokat sikerült elnyernie – különösen jó kapcsolatrendszert és referenciákat feltételezett. Fennállásának harminc éve alatt a WM nagyon tudatosan építette fel önmagát. Lépésről lépésre, szisztematikusan a hadiszállítást tartva szem előtt, megkonstruálta azt a vertikumot, amely minimalizálta más cégektől való függőségét, és extraprofitot biztosított számára. Állandósított gyártmányait megtartva, újabb és újabb korszerűsített termékeket dobott piacra, amelyekre a beágyazott kapcsolatok révén mindig volt fizetőképes kereslet. A gyár jól képzett műszaki szakemberei biztosították az innovációt, de jó érzékkel külső szellemi kapacitásokat is igénybe vettek a gyártmányfejlesztéshez, magasan kvalifikált mérnökeiket, vezetőit és munkásait anyagilag és erkölcsileg is megbecsülte.

A hadiipari birodalom feje, Weiss Manfréd továbbra is szem előtt tartotta a több lábon állás elvét, amely bármikor kitérésre lehetőséget adhatott a hadiipari konjunktúra megtorpanása esetén. A WM 1913-ban már rendelkezett fém- és acélművel, vörös- és sárgaréz-, bronz-, nikkel- és vaskohászati egységekkel, valamint öntödékkel. A gyártelep részeként üzemelt a huzal-, szalag-, rúd- és csőhengermű, a szerszám- és idomszerüzem, a vegytani és anyagvizsgáló laboratórium. A lőszergyárhoz tartoztak a lőpor- és robbanóanyag-raktárak, valamint a töltények vizsgálatához egy ballisztikai állomás.²⁴

A gyártulajdonos más, polgári célú termékek gyártási lehetőségeivel is foglalkozott. Ő és megbízott szakemberei egyetlen olyan jelentősebb volumenű rendelést sem utasítottak vissza, amelynek gyártására mód nyílt Csepelen. Foglalkoztak mezőgazdasági eszközök, háztartási edények, szerelési anyagok, zárok, lakatok, vaskályhák előállításával is.

A termelést egy stabil, kiváló képességű vezetői réteg irányította. A csepeli gyár hierarchiájában a tulajdonost egy szűk vezetői kar követte, igazgatók, üzemvezetők, a főpénztáros és a főkönyvelő. Közülük a „régí garnitúra” tagjai szinte a gyár alapításától itt dolgoztak, legfeljebb érettségivel rendelkeztek, a gyakorlatban tettek szert szakértelemre. A „második generáció” a századfordulótól kezdve, a nagyobb fejlesztések során került a gyárba, sokan külföldi gyakorlattal és egyetemi tanulmányaik befejeztével.

Weiss Manfréd megbecsülte a jó és hűséges szakembereket, átlagon felüli fizetéssel, szolgálati lakással, vagy ennek megváltásával. A művezetők, szakmunkások, előmunkások sem panaszkodhattak. Igaz, a követelmények is nagyon szigorúak voltak, folyamatosan magas teljesítménnyel, fegyelmezett munkával lehetett érvényesülni, de legfőképpen megmaradni a gyárban.

A csepeli iparmágnás a kultúrát és munkásainak művelődését is támogatta, ennek jeleként felépült a kaszinó, amelynek keretében vigalmi bizottság, dalárda és könyvtár működött. A nagyteremben színház- és mozielőadásokat rendeztek, tanfolyamokat szerveztek – volt rajz-, de írás- és olvasásoktatás is. Megalakult a Csepeli Atlétikai Klub. A gyári orvosi rendelő elsősegélyhellyel és egy hatályos kórteremmel bővült.

A WM 1913. július 31-én megkötötte a munka szabályozásáról szóló kollektív szerződést a Magyarországi Vas és Fémmunkások Országos Szövetségével, a Magyarországi Fa-

²⁴ Berend – Ránki 1955. 278. o.

munkások Országos Szövetségével, valamint a Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetségével. A megállapodás a teljes csepeli ipartelepen dolgozó munkásállományra kiterjedt. Megállapította mindkét részről a jogokat, illetve a köteleességeket. Az okmány a munkaidő tekintetében a nappali műszakra 55 órában írta elő a heti munkaidőt. A kollektív szerződés egyaránt lehetővé tette a nappali, illetve az éjszakai műszakokat. Külön és részletesen intézkedett a munkaidő kezdésére, végére, szüneteire, illetve a munkaidő pontos betartására. A megállapodás különbséget tett a munkások által elvégzett munka minőségében, külön kezelte a kiemelt munkakörökben dolgozókat. A munkabért a gyár hetente fizette dolgozóinak, minden héten szombatoként déli tizenkettő órától.

Az alapokmány rögzítette a gyár szakszervezetekkel való viszonyát, vagyis azt, hogy nem gördít akadályt a különféle munkás érdekképviselői szervezetek gyári működése elé, sőt, a WM vállalta, hogy bizonyos munkakörök betöltésére pályázó munkások esetében figyelembe veszi a szakszervezetek véleményét is.²⁵

Közvetlenül a háború kitörése előtti évben a WM jelentős, teljesítményét meghatározó szerződésekkel rendelkezett, illetve 1913-ban állapodott meg a magyar királyi Honvédelmi Minisztériummal 1909 M mozgókonyhák szállításáról.²⁶ A cég ebben az időszakban elsősorban a Honvédség újonnan megalakult tüzérsége számára gyártotta ezeket az eszközöket. A gyakorlat szerint a WM nem csak elkészítette, hanem a megrendelő kívánságára a megnevezett katonai szervezethez ki is szállította a termékeket. A vállalat a rendelkezésre álló adatok szerint 1913. december 10-én adta át az 1374-es gyártási számú mozgókonyhát a haderő részére. A jól bevált katonai szállítások jelentős elemeként a cég 112 db táborigénykötést adott át a megrendelő részére az év végéig.²⁷ Ugyanebben az esztendőben oroszországi szállításokat is teljesített, amely szintén a hadsereg élelmezését szolgálta.

A csepeli hadiüzem még az első világháború előtt jó érzékkel több olyan, a hadsereg által használt, kiegészítő cikket és felszerelést szabadalmaztatott, amelyek később nagy sorozatban készültek a WM üzemeiben. Ilyen az 1905-ben, a Ganz és Társa Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár Részvénytársasággal közösen bejelentett „fertőtlenítő készülék” szabadalma, amelyet katonai ruhák és felszerelések forró gőzzel való fertőtlenítésére alkottak meg. A készüléket az első világháború során széles körben alkalmazták a szennyezett katonai felszerelések élősködő-mentesítésére.²⁸ Különös előnye volt, hogy a szintén Weiss Manfréd által gyártott táborigénykötésből nyert gőzzel lehetett üzemeltetni.²⁹

A táborigénykötés egyik változataként a WM 1910-ben szabadalmaztatta és később gyártotta a táborigénykötést.³⁰ A szerkezet roppant praktikus, könnyen összerakható és szállítható kivitele miatt rendkívül hasznos volt olyan katonai szervezetek számára, amelyek nehezen megközelíthető helyeken teljesítettek szolgálatot (például hegyvidék, kikülönített csapatok). Később a WM megalkotta a táborigénykötés szállítására szolgáló járművet, amely

²⁵ *Baczoni* 1977. 36–45. o.

²⁶ A mozgókonyhák 1910-től terjedtek el az osztrák–magyar haderőben, általában századonként, útegenként egyet rendszeresítették belőlük. Egy mozgókonyhán 250–260 fő részére főztek meleg ételt. Rendkívüli jelentősége volt a csapatok ellátásában. A közös haderő mozgókonyhákval való ellátásában Magyarországról egyedül a WM céggel számoltak. A Honvédség ellátását főleg a WM kapta feladatul, de a Ganz és társa, valamint a Schlick-féle Vasöntöde és Gépgyár Rt. is jelentős megrendeléseket kapott.

²⁷ MOL Z-402. 12. 75.

²⁸ Hadtörténelmi Múzeum, Haditechnikai gyűjtemény, leltári szám: 2003.1.1.

²⁹ MOL Z-405. Szabadalmi iratok, 8.

³⁰ MOL Z-405. Szabadalmi iratok, 9.

hőszigetelt felépítményével hőtárolóként működött, így lehetővé téve, hogy a főzőponttól távolabb elhelyezkedő kisebb szervezetek is meleg ételhez jussanak.³¹

A gyártmányfejlesztés ebben az időszakban már egyértelműen tükrözte, hogy a WM a haderő ellátási hátterével felkészült az esetleges háborúra. Bővítették az acélmű öntödéjét, az ágyúlövedékeket gyártó üzemet, a lőszerátvételi épületeket, új lőszerraktárakat, asztalosműhelyt építettek, és önálló tervezőintézetet létesítettek. A termelés koordinálására új kereskedelmi irodát nyitottak. A katonai szállítások zömét természetesen továbbra is a gyalogsági tölteny-, illetve a tüzérségi lőszer szállítások adták, de a katonai felszerelések arányainak pozitív változását jelzi, hogy új főzőkocsi-osztályt hoztak létre. Közvetlenül a világháború kitörése előtt a WM csepeli gyártelepe az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legjelentősebb hadiüzeme volt. A gondosan megtervezett gyártmánystruktúra és az ipar-telep szervezete a háború kitörésekor lehetővé tette a hadiipari cikkek gyártására való teljes és zökkenőmentes átállást.

A Weiss Manfréd ipartelepének fejlődése 1892–1917³²

<i>Évek</i>	<i>Munkáslétszám (fő)</i>	<i>A gyár területe (kat. hold)</i>	<i>A gyárépületek alapterülete (m²)</i>	<i>Gépek összteljesítménye (LE)</i>
1892	25	5	400	4
1896	920	5	7 500	160
1902	3 500	60	13 000	546
1910	5 000	60	40 000	7 000
1914	10 000	125	100 000	14 000
1917	27 000	250	200 000	38 000

*A Weiss Manfréd Lőszer-, Acél- és Fémművei Részvénytársaság
az első világháború alatt*

A gyáróriást közvetlenül a háború kitörése előtt báró csepeli Weiss Manfréd részvénytársasággá alakította, melyet 1914-ben jegyezték be. A részvénytársaság két igazgatója: Weiss Manfréd és lovag Wahl Oszkár, neve: Weiss Manfréd Lőszer-, Acél- és Fémművei Részvénytársaság lett. Az újonnan létrehozott társaság céljaként az elődszervezet csepeli ipartelepének (fémhengermű, huzal- és csőgyár, lőszer- és töltenyfelszerelő gyár, rúdsajtoló- és pénzlapkagyár, acélmű, lövedékgyár, katonai járműgyár) működtetését határozták meg.³³ Valójában nem történt más, mint a gyártulajdonos meglévő ingó- és ingatlan vagyonának 10 millió koronás alaptőkére váltása, annak érdekében, hogy a várható nagy megrendelések teljesítése tőkebevonással finanszírozható legyen. A tényleges irányítás Weiss Manfréd kezében maradt.

³¹ MOL Z-405. Szabadalmi iratok, 13.

³² *Baczoni* 1977. 7. o.

³³ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien. (A továbbiakban: KA) K. u. K. Kriegsministerium (a továbbiakban: KM) 2696-1914.

A részvénytársaság vezetője tovább folytatta agresszív üzletpolitikáját, és maximálisan kihasználta befolyását. Weiss Manfréd 1914 elején Veith Bélával, az Osztrák–Magyar Államvasúttársaság magyarországi bányáinak és uradalmainak vezérigazgatójával együtt kérte a magyar királyi Kereskedelmi Minisztérium közbenjárását a közös Hadügyminisztériumnál, hogy a közös hadsereg és haditengerészet számára szállítandó 10,4 mm űrméretnél nagyobb tüzérségi lövedékek szállításából a WM nagyobb százalékban részesedjék. Az addig megállapított magyarországi felosztási kulcs szerint a Diósgyőri Vasmű 60%-al, a WM és a resicai vasmű 20–20%-kal részesedett a szállításokból.

A két kisebb beszállító sérelmezte, hogy nem tudja kihasználni a kormánykörök kérésének megfelelően nagyobbra szabott gyártási kapacitásait a nagyobb űrméretű lövedékek gyártásában. A két igazgató különösen aggályosnak tartotta a helyzetet annak tükrében, hogy a Győri Magyar Ágyúgyár küszöbön álló megnyitásával tovább csökkenne a magyar tüzérségi lövedék-beszállítás, hiszen a kialakult 36,4%-os magyar hadiipari kvótába már az ágyúszállítások is részt kaptak volna, különös tekintettel a diósgyőri Állami Vasgyárra, amely már akkor is készen állt lövegcső félgyártmányok előállítására. Ebben a helyzetben az addig is kevésnek tartott WM részesedés további csökkenésével kellett volna számolni.³⁴

Figyelemre méltó esemény történt a háború előestéjén a WM-ben. A csepeli lőszergyár igazgatójának már 1914 júliusában, a világháború kitörése előtt néhány nappal meg kellett ismernie a szabotázs fogalmát. Július 23-án – szinte órákkal I. Ferenc József császár és király a szerb kormánynak eljuttatott ultimátuma előtt – Weiss Manfréd, a lőszergyár igazgatója írásos fenyegetést kapott, hogy a gyárat fel fogják gyújtani, illetve felrobbantják. A gyár vezetője azonnal megerősítette az őrséget és tájékoztatta a csendőrséget. A névtelen levél formájában tett bejelentést a Magyar Királyi Honvéd Budapesti Állomásparancsnokság annyira komolyan vette, hogy írásban – Rohr Ferenc tábornok, a magyar királyi Honvédség főparancsnoka által szignált levélben – tájékoztatta báró Hazai Samu honvédelmi minisztert.³⁵ A szabotázs-cselekmény végül is nem valósult meg, ennek ellenére a hatóságok keresték a fenyegető levél íróját, de arra vonatkozólag, hogy egyéni vagy szervezett akcióról volt-e szó, nem áll rendelkezésre további információ.³⁶

³⁴ A győri ágyúgyár megalapítására a magyar kormány, a plseni Skodawerke és az esseni Krupp cégek 1913. április 21-én kötöttek szerződést. A szerződést a magyar törvényhozás az 1913. évi XXII. törvénycikkben rögzítette.

A Magyar Ágyúgyár Részvénytársaság részvénytőkéjét tizenhárom millió koronában állapították meg, mely összegből a magyar királyi kormány hétmillió korona, a Skoda pedig négymillió korona névértékű részvényt készpénzbefizetés ellenében parin átvett. A fennmaradó és ugyancsak teljes összegben befizetettnek tekintendő kétféle névértékű részvényeket a Skoda a Magyar Ágyúgyár Részvénytársaság megalakulásakor ellenérték gyanánt kapja az ágyúgyár felállításával és üzembe helyezésével kapcsolatos minden szabadalmi és a gyár érdekét szolgáló beruházásért.

Hogy Weiss Manfréd aggályai nem voltak alaptalanok, azt a törvény XI. fejezetének c. pontja támasztja alá, amely kimondja, hogy a gyár üzembe helyezésétől számított három hónapon belül a győri ágyúgyárnak Diósgyőrből kell beszerezni a lövegyártáshoz szükséges téglyacélt. Ennek megfelelően Diósgyőr kvótán belüli szállítási részaránya növekedett volna.

³⁵ Dentai Rohr Ferenc báró (Franz Freiherr Rohr von Denta; Arad, 1854. október 30. – Bécs, 1927. december 9.) erdélyi származású magyar tábornok, 1913–1914 között a magyar honvédség főparancsnoka; báró Hazai Samu (1876-ig Kohn Sámuel; Rimaszombat, 1851. december 26. – Budapest, 1942. február 10.) honvédtábornok, 1910–1917 között a Magyar Királyság honvédelmi minisztere.

³⁶ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) HFP. 3576. eln. 1914.

Az első világháború kitérése nem érte váratlanul az Osztrák–Magyar Monarchia hadiiparát, mégis sok minden másképp történt, mint ahogyan a katonai és gazdasági vezetők gondolták, illetve tervezték. Az 1914 augusztusában befejezett mozgósítás és a Szerbia elleni hadjárat, de főként az Oroszország elleni keleti hadszíntéren folytatott harcok áthúzták a stratégiák előre elkészített térképeit és haditerveit. Az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkara a háború első hónapjára 377 ezer, a további két és fél hónapra 633 ezer tüzérségi lőszer felhasználását tervezte. Ennek megfelelően a lőszergyártásban érdekelt cégek körülbelül 900 ezer darabot gyártottak, amely azonban a valós szükségletnek csak körülbelül egyharmadát fedezte.³⁷ Ezt a különbséget a hadvezetés csak a raktári készletek felhasználásával tudta pótolni. Békében a hadiipar nyersanyaggal, főleg szénnel és vasércel történő ellátása nem okozott gondot, viszont már a háború első heteiben kiderült, hogy az ipar tüzérségi lőszer kapacitását ugrásszerűen növelni kell ahhoz, hogy pótolni tudják a hadszíntéri felhasználást. Amíg a békében kidolgozott tüzérségi lőszergyártási program eredményeképpen az ipar 1914. augusztus első felében hozzávetőleg 26 ezer darab különféle űrméretű lövedéket állított elő, addig 1917 tavaszán a hadiipar, teljesítménye csúcsán napi 150 ezer darab lőszer gyártását tervezte.

Az első világháború során a Monarchia két legnagyobb és legjobban felszerelt lőszergyára az osztrák Munitionsfabrik Wöllersdorf és a magyar Weiss Manfréd csepeli gyártelepe volt. Ez a két gyár végezte a haderő lőszerpótlásának túlnyomó részét. A wöllersdorfi lőszergyár a háborúban végrehajtott üzem bővítések eredményeképpen napi 40 ezer darab tüzérségi lőszer és 500 ezer darab gyalogsági töltény gyártására volt képes. A WM csepeli kisebb, bár modernebb felszerelésű üzeme 28 ezer tüzérségi lőszer, valamint kétféle millió darab gyalogsági töltény előállítására rendezkedett be.³⁸ Mindkét gyártelepnek rendező pályaudvara volt, a katonai szállítmányok forgalmát, a lőszer szállításokat katonai szállításvezetőség irányította. A lőszergyártó kapacitásra jellemző, hogy a nagyságrendben utána következő felixdorfi Böhler lőszergyár teljesítőképessége a napi 10 ezer darabot érte el. A Magyar Királyság területén a csepeli üzemen kívül készre szerelt tüzérségi lőszereket a Dinamit Nobel Pozsony, a Magyar Lőszergyár Rt. (Lipták és Társa Pestszentlőrinc) és az A.Z.D. Komárom gyártott.

Természetesen ezek a teljesítmények a háborús termelés felfuttatása után alakultak ki, jó példa erre éppen a csepeli lőszergyár, ahol az utolsó békeévben – a háborús hónapok előtt – a naponkénti átlagteljesítmény 1913 M 8 cm-es srapelből még csak 480, 1893 M 8 mm-es puskatöltényből 250 000, 1893 M 8 mm-es puska vaktöltényből 150 000 darab volt.³⁹

A WM már a háború előtt arra törekedett, hogy úgy építse föl saját lőszergyártásai vertikumát, hogy minél kevesebb beszállító alkalmazására legyen szükség. A gyár saját üzemcsarnokaiban végezte a tüzérségi gránáttestek és a rézhüvelyek gyártását. A beszállítóktól rendelte meg a kész lőszer szereléséhez szükséges tüzérségi gyújtókat, a lőport, valamint a lövedékekhez szükséges robbanóanyagokat és egyéb alkatrészeket. A lőszer

³⁷ Kovács Vilmos: A magyar királyi Honvédség tábori tüzérségének lőszerei 1913–1945. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, 1995. (A továbbiakban: Kovács 1995.) 86. o.

³⁸ Turcsányi Gyula: Az osztrák–magyar hadianyagipar fegyver- és lőszerreljesítménye a világháború alatt. *Műszaki Szemle*, 1926. I. (A továbbiakban: Turcsányi 1926.) 9–10. o.

³⁹ HL HM Ált. 14. o. 382 006.-1916.

A munkaadó neve, foglalkozása és lakóhelye	A segéd (gyári munkás)			
	munkába- lépésének napja	foglal- kozása	munkából kilépésé- nek napja	munka- bére
REBŐR KATONAI TÖRSÉGVÁRA WEISS MANKFÉD MUNKÁLLÁSI IRODÁJA	1916. június 2.	monarchia	1916 aug. 28.	ERTELIMÉNY
	1916. szept. 10.	gyári munkás	1916. szept. 10.	Egyesítmény
	1916. október 2.	gyári munkás	1916. dec. 15.	ERTELIMÉNY

A munkaadó sajátkezű aláírása és annak kelte	A munkaviszonyban beállott változásnak az iparhatóság részéről való igazolása
REBŐR KATONAI TÖRSÉGVÁRA 1916. szept. 10. WEISS MANKFÉD MUNKÁLLÁSI IRODÁJA	
REBŐR KATONAI TÖRSÉGVÁRA 1916. október 2. WEISS MANKFÉD MUNKÁLLÁSI IRODÁJA	

Munkakönyv az első világháború időszakából

végszerelését, bevizsgálást, ládázását, illetve szállításra előkészítését a WM végezte. A gyár jelentősebb beszállítói közül említést érdemel a magyaróvári lőporgyár (lőpor, robbanóanyag és tüzerségi gyújtók), valamint a budapesti Telefongyár Rt. (tüzerségi gyújtók). Természetesen tüzerségi lőszeralkatrészek gyártásával nagyon sok kisebb-nagyobb vas- és fémipari cég foglalkozott, amelyek potenciális beszállítók voltak. A lövedékalkatrész-gyártással foglalkozó vállalkozások száma a kezdeti 50-ről a háború végére 3500-ra növekedett.⁴⁰

A csepeli gyárat, annak termelését alapvetően befolyásolta az arcvonalban harcoló tüzer csapatok lőszerfelhasználása, amely már a háború első hónapjaiban szinte lehetetlen helyzetbe hozta az utánpótlás hátterét. Az 1914-es tüzerségi lőszerellátási krízis csak azért nem hozta kilátástalan helyzetbe a Monarchia haderejét, mert ezzel a problémával küszködött a többi hadviselő fél is. A lőszerellátás kritikus helyzetét 1915 tavaszára sikerült felszámolni, s ettől kezdve a lőszer szállítások viszonylag zökkenőmentesen zajlottak. Az ellátást és a lőszerutánpótlást a császári és királyi Hadügyminisztérium 7. osztálya intézte, illetve a lőszergyártási ügyekben a császári és királyi Tüzerségi Műszaki Felügyelő koordinálta. A kezdeti lőszerellátási nehézségeket a jó minőségű acél és robbanóanyagok

⁴⁰ báró Szerényi József – Ladányi Jenő: A magyar ipar a világháborúban. Budapest, 1934. (A továbbiakban: Szerényi 1934.).

hiánya okozta. 1914 végétől 1916 májusáig a préselt acélgránátok hiányában öntöttvas és tömbvasból készült gránátokat gyártottak.

A WM korszerű technológiája lehetővé tette a legjobb minőségű acéllövedékek gyártását minden szükséges űrméretben. Természetesen a csepeli üzem is szembesült az 1914–1915. évi problémákkal, amelyek jelentősen befolyásolták termelőképességét. Sok csepeli munkást kötelező frontszolgálatra soroztak be, és mire az indokolt felmentések megérkeztek, már kivették őket a munkából. Helyettük jobbára képzetlen munkaerő került, amely ilyen érzékeny területen, mint a lőszergyártás, veszélyes helyzetet idézett elő. A munkások betanítása viszonylag hosszú időt igényelt, és a képzetlenség és a gyakorlat hiánya miatt sok selejt is képződött. Egyre jelentősebbé vált a női munkaerő, ahol mód volt rá (lőszerszerelés, gyújtók szerelése, csomagolás) ott nőket alkalmaztak. A lőszergyártásra is hatott a német szövetséges által útjára indított ún. Hindenburg-program, amely 1916 végétől a lőszerüzemek teljesítményét legalább kétszeresére kívánta emelni. Az Osztrák–Magyar Monarchia megpróbálta a program által előírt szintre hozni lőszergyártását, de a rendkívül magas értékeket csak megközelíteni volt képes. A program Monarchiát illető része szerint lőszergyártásra 110 ezer vagon acél kellett volna évente, a havi lőporgyártást pedig 160 tonnáról 3200 tonnára kellett volna emelni.⁴¹ A Hindenburg-program a lőszergyárak számára az alábbi lőszergyártási mennyiséget írta elő:

A Hindenburg-program által előírt mennyiség⁴²

	gránát, G-srapnel, srapnel (db)				
	7,5 cm	8 cm	10 cm	10,4 cm	15 cm
Wöllersdorf	10 000	22 000	7 600	–	1 500
Weiss Manfréd	2 000	22 000	9 000	–	3 300
Böhler	–	4 000	12 000	–	1 000
Muns. w. Enzesfeld	3 000	13 000	6 000	–	–
Skoda Werke	–	–	6 000	–	500
Lipták és Társa Pestszentlőrinc	5 000	-	-	4 600	1 000
Dinamit Nobel Pozsony	-	-	5 000	-	-
A.Z.D. Komárom	-	11 000	-	-	-
<i>Napi teljesítmény</i>	<i>20 000</i>	<i>72 000</i>	<i>45 600</i>	<i>4 600</i>	<i>7 300</i>

Ez a hatalmas mennyiség szinte megoldhatatlan feladat elé állította a gyárakat. A WM és a többi lőszergyár a jelentős állami szubvenciók ellenére sem tudott megfelelni ezeknek a követelményeknek, annak ellenére, hogy a Monarchiában a közös Hadügyminisztérium jelentős állami támogatásban részesítette a hadiipari üzemeket, így a lőszergyárakat is.

A tüzérségi lőszergyártást érintő nagy, állami beruházások zöme Ausztria területén létesült. Magyarországon a tüzérségi lőszergyártási képességek többnyire a magánipar területére koncentráltak, háttérükben jelentős állami megrendelésekkel, támogatásokkal és hitelekkel. A lőszergyártás és azon belül a WM teljesítménye természetszerűleg alkalmazkodott a felhasználáshoz, amely a háború előrehaladtával egyre nagyobb

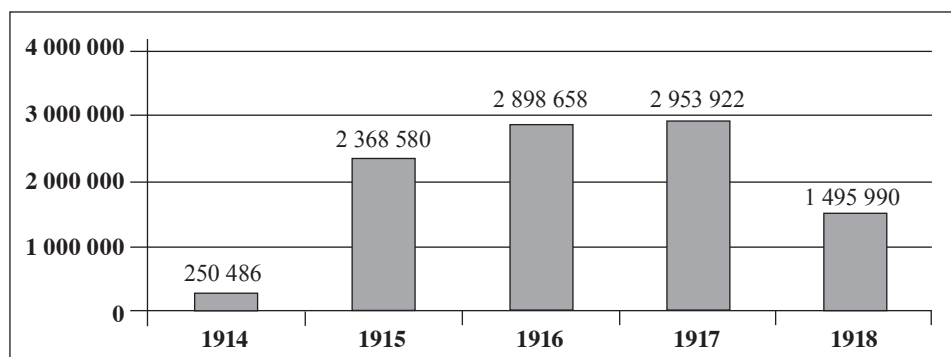
⁴¹ Turcsányi 1926. 11. o.

⁴² Kovács 1995. 91. o.

méreteket öltött. Az igazán nagy „anyagcsaták” a lőszergyárak akár többheti teljes termelését is felemészthették. Az Osztrák–Magyar Monarchia a háború időszakában 72 millió tüzérségi lőszer gyártott. Ebből 63 milliót felhasználtak, vagy az ellenség kezére került, illetve más módon elpusztult. A hadsereg raktáraiban és a lőszergyárakban közel 9 millió darab maradt.

A WM tüzérségi lőszergyárának havi átlagtermelése 1914 és 1917 között fokozatosan közel háromszorosára nőtt. A muníciógyártás 1917-re érte el a csúcspontját, ezt követően minden erőfeszítés ellenére stagnált, végül 1918-ban erősen visszaesett. A háború során egyszer sem érte el a Hindenburg-program által tervezett mennyiséget.

A Weiss Manfréd lőszergyár tüzérségi lőszergyártása az első világháború alatt

A WM tüzérségi lövedékgyártásának havi átlaga a háborús években⁴³

Időszak	Lövedék típusa			Összesen (db)
	srappel	gránát	gránát-srappel	
1914. év havi átlaga	83 620	42 630	3 921	130 171
1915. év havi átlaga	76 902	61 556	59 989	198 447
1916. október	102 901	77 745	142 615	323 261
1917. január	55 350	90 575	202 110	348 035
1917. szeptember	45 828	50 916	217 116	313 860

A tüzérség harcászati eljárásai időnként aránytalanul nagy lőszerfelhasználást eredményeztek. Főleg a háború első időszakában gyakran előfordult, hogy egy nagyobb támadó hadművelet tüzérségi előkészítése akár több napig is tartott. A nagymérvű lőszerfelhasználás szinte megoldhatatlan feladat elé állította a haderő logisztikai ellátását, és nagy erőfeszítéseket követelt a lőszergyáraktól a hátországból. A lőszerüzemek termelési struktúrája természetesen leképezte a tüzérség alkalmazásának változásait olyan módon, hogy a különféle lőszer típusok arányait mindig az új követelményeknek megfelelően változtatták meg.

A háború előtt, illetve annak első időszakában, mint a tüzérségi tűzzel megoldandó feladat a nyíltan elhelyezkedő célok elsődlegessége volt jellemző. A gyalogság, a nyílt

⁴³ MOL Z-405. Szabadalmi iratok, 56.

tüzelőállásban lévő tüzéség, de legfőképpen a lovasság olyan célpontot nyújtottak, amelyeket a srapnelek felülről hatékonyan pusztíthattak. Ebben hozott gyökeres fordulatot a háború azon időszaka, amelyben már a gyalogság mélyen tagolt többlépcsős állásrendszereket épített ki, műszakilag tökéletesítette védelmi támpontjait. A tüzéség is nagyobb védettséget kapott, a földi megfigyelés elől fedett tüzelőállásból hajtotta végre a feladatait, lényegesen keményebb célpontot nyújtva az ellenséges tüzéség számára.

A célok változása maga után vonta a tüzéség készleteiben lévő lőszer arányainak módosítását. Ebből következett, hogy a srapnelek rovására ugrásszerűen megnőtt a gránátok, illetve a gránát-srapnelek⁴⁴ iránti igény, amely természetesen befolyásolta a lőszergyárak gyártási struktúráját. Ez a tendencia a WM tüzéségi lőszerüzemében is nyomon követhető volt.

Az osztrák–magyar haderő tüzéségi és gyalogsági lőszerfelhasználása – hasonlóan más hadviselő félhez – egyes ütközetekben, illetve hadműveletek során elképesztő méreteket öltött. Az igazi – a Monarchia haderejét érintő – nagy ütközetek, az 1917-ben lezajlott Isonzó-csaták kiemelt feladat elé állították a lőszergyárakat. Az a tétel, hogy a háború legnagyobb „anyagpazarlója” a tüzéség, tökéletesen beigazolódott az anyagcsaták során. Az 1917 májusában lezajlott 10. Isonzó-csata idején az osztrák–magyar tüzéség több mint egymillió 650 ezer tüzéségi lövedéket lőtt ki az olasz állásokra. A 11. Isonzó-csatában, amely 1917. augusztus hónapban zajlott, több mint egymillió 880 ezer kilőtt tüzéségi gránát, srapnel, G-srapnel és vegyi töltetű lövedék volt a Monarchia tüzéségének teljesítménye. Ezek a számadatok, túl azon, hogy kifejezik a tüzéség pusztítási arányát, óriási logisztikai, hadiipari háttérrel feltételeznek, amelynek kezdőpontjai a lőszergyárak. Ebben az időszakban a haditermelés csúcán, a tüzéségi lőszergyártás az egész Monarchia vonatkozásában elérte a napi 65–70 ezer darabot.⁴⁵ Ez a lőszerfelhasználás és hadiipari teljesítmény azt jelentette, hogy a hadsereg hozzávetőleg közel egy hét alatt a Monarchia lőszeriparának egyhavi termelését emésztette fel, olyan anyagi és emberi forrásokat mozgósítva, amelyek jelentősen megterhelték a hátszínországot.

Az Isonzó-csaták tüzéségi lőszerfelhasználása (közelítő értékek)⁴⁶

Száma	Időpontja	Lőszerfelhasználás (ezer db)	
		osztrák–magyar	olasz
Hatodik	1916. augusztus 4–16.	264	500
Tizedik	1917. május 12–15., 23–26.	1 650	1 420
Tizenegyedik	1917. augusztus 18–24.	1 880	1 200

⁴⁴ A gránát-srapnel (G-srapnel) az első világháború során a központi hatalmaknál rendszeresített lövedékfajta, amely megpróbálta egyesíteni a srapnel nyílt célok ellen való jó hatásfokát, illetve a gránát csapódáskor kifejtett pusztító hatását. Egy 15 cm-es űrméretű G-srapnel hozzávetőleg annyi töltelék-golyót tartalmazott, mint egy 10 cm-es űrméretű srapnel, és a fejrészében elhelyezett robbanótöltet is hozzávetőleg megegyezett egy 8–10 cm űrméretű gránát romboló hatásával.

⁴⁵ *Turcsányi Gyula*: Az Isonzó-csaták lőszer fogyasztása, a lövegek elhelyezésének és tüzelésének sűrűsége osztrák–magyar és olasz adatok alapján. *Műszaki Szemle*, 1926. 1. sz. 32. o.

⁴⁶ *Kovács* 1995. 92. o.

A Monarchiában az egyébként is hatalmas logisztikai és gyártóbázis munkájának koordinálása mellett további problémát jelentett, hogy a tüzérség lövegállománya rendkívül heterogén képet mutatott. 1918-ban a rendszerben lévő ágyúk, tarackok, mozsarak 12 különféle űrméretet képviseltek (7,5 cm, 8 cm, 10 cm, 12 cm, 15 cm, 18 cm, 21 cm, 24 cm, 30,5 cm, 35 cm, 38 cm, 42 cm). Ez önmagában is nehezítette a lőszerellátást, amelyet az a tény is bonyolított, hogy a 12 különféle űrmérethez 113 különböző típusú lövedéket kellett előállítani.⁴⁷ A lőszergyártás így nehézkes és drága volt, amely nagyban hozzájárult az időszakos tüzérségi lőszerhiány kialakulásához. Az állandó feszített munkautem és a forráshiány rugalmatlanná tette a lőszerellátást. A háború során a központi hatalmak – főleg 1917-től kezdődően – jelentős, időnként igen súlyos nyersanyagproblémákkal küzdöttek, amelyek különösen a tüzérségi lőszergyártásra voltak hatással.

Az anyagihiány egyrészt azt eredményezte, hogy a nyersanyagok elosztását központosították, másrészt a meglévő forrásokat a Hadügyminisztérium kívánóságának megfelelően, fontossági sorrendbe állították. A már említett Hindenburg-program teljesítése igen jelentős nyersanyagforrásokat igényelt, amely arra készítette a gazdasági és katonai vezetést, hogy országos szinten központosítsák a vas és acél elosztását. A hadiipar érdekében a Hadügyminisztérium 1916. október végén megtiltotta a nyersvas kereskedelmi célú felhasználását, amely természetesen pozitívan érintette az összes lőszergyárat, így a csepeli gyártelep is jobb pozícióba kerülhetett a nyersanyagért folyó küzdelemben. 1917. február 4-én megalakult a magyar királyi Vasbizottság, amelynek – hatóságként – feladata a vas és acél felosztása volt a termelőüzemek, elsősorban a lőszergyárak között.

A Vasbizottság a Hadügyminisztériummal egyeztetve az alábbi fokozatokat állapította meg a vas és acél felhasználásában:

- új építkezésekhez szükséges vasanyag a lőporgyártás fokozása érdekében,
- a központi irányítás alá tartozó vasúti szükségletek,
- a lőszerak gyártásához szükséges anyagok,
- a tengeralattjárók gyártásához felhasznált vasanyag,
- a tüzérségi lövegek előállításának anyagszükséglete,
- a híradórendszer, valamint az erődépítéshez szükséges vasanyag,
- minden más, az előbbiekhöz nem tartozó vasszükséglet.⁴⁸

A lőszergyártásnak a Vasbizottságnál elfoglalt előkelő helye tette lehetővé, hogy a WM – hasonlóan a többi lőszergyárhoz – 1917-ben érte el a tüzérségi lőszergyártás csúcserkéit. A fejlődés ugyanakkor inkább az addigi kapacitások jobb kihasználásából, illetve az ócskavas és egyéb fémek begyűjtéséből adódott. A vas és acéltermelés összességében nem volt elegendő a katonai szükségletek fedezésére, ezért egyes ágazatok részére a havi termelésből kontingenseket állapítottak meg, amelyen belül a lőszergyártás általában a felhasználható vasmennyiség 23–24%-át kapta meg.⁴⁹

A WM fémkohászati üzemének munkáslétszáma a háború időszakában közel háromszorosára nőtt. Igaz, a munkáslétszám pozitív alakulásához hozzájárult a hadifoglyok munkásként történő alkalmazása is. 1917 közepén a WM munkáslétszáma a konzervgyár-

⁴⁷ Kovács 1995. 93. o.

⁴⁸ Sztérényi 1934. 298. o.

⁴⁹ Sztérényi 1934. 298. o.

ral együtt 30 685 fő volt, amelyből mindössze 52 hadifogoly dolgozott, azok is a kevésbé érzékeny konzervgyári csomagoló részlegben.⁵⁰

A hadiipar nyersanyagellátásának kritikus állapota már 1916-tól megkívánta, hogy olyan anyagokat vonjanak be a fegyver- és lőszergyártásba, amelyek békében más funkciót láttak el. A tűzérési lőszergyártás olyan nyersanyagokat, illetve fémeket igényelt, amellyel a WM is csak korlátozott mértékben rendelkezhetett. Egyre inkább elterjedt az ún. póttanyagok, illetve hadifémek nagymértékű használata. A békében felhalmozott rak-tárkészletek kifogyása után minden lőszergyár a piacra, illetve később a szigorúan korlátozott beszerzési forrásokra volt utalva. A korszerű tűzérési lövedékek speciális préselési eljárással készültek, amelyhez nagyobb mangántartalmú acélra volt szükség. Korlátozott számú volt azon gyárak száma, amelyek erre az eljárásra felkészültek, ezek között a WM is jelentős szerepet töltött be, a többi üzem – hogy tartani tudják a lőszergyártás ütemét – öntési eljárással gyártotta a 7,5–15 cm-es űrméretű lövedékeket.

Az öntöttvas tűzérési gránátok nem mindig feleltek meg a kívánalmaknak. Gyakori volt a lövedékek törése, amely a lövegeső károsodásához, végső soron csőrobbanáshoz vezetett. A háború előrehaladtával az acélggyártáshoz szükséges adalékanyagok hiányában többször előfordult, hogy nemcsak az öntöttvas, hanem a gyenge minőségű acélból készült gránátok közül is sok volt a selejt.

A vörös- és sárgaréz, valamint az ólom már 1915 végétől hiánycikknek számított, amely elsősorban a lőszergyártást érintette meghatározóan. Az összes tűzérési lőszerhüvely, a tűzérési gyújtók túlnyomó többsége, valamint a lövedékek bronz vezetőgyűrűi egyaránt hatalmas rézfelhasználással készültek. A rézhiányon némiképpen enyhített, hogy 1915-től kezdődően megkezdték a rézből készült vagy réztartalmú tárgyak szervezett begyűjtését, elsősorban a lőszergyártás számára, ezenfelül az arcvonalban harcoló katonai szervezetek külön alakulatokat hoztak létre a kilőtt tűzérési és gyalogsági rézhüvelyek begyűjtésére, amelyet azután a hátszországba szállítottak a lőszergyárak számára.

A hátszági begyűjtés során először a kereskedelemben és az iparban pótolható réztárgyakat vonták be, amelyből 8600 tonna fém származott. Második lépcsőben a pálinka-főző üstöket (2030 tonna), később, 1915 nyaratól a réz háztartási és konyhaberendezéseket (6300 tonna), valamint a templomi harangokat (8000 tonna) kezdték el begyűjteni. Még abban az évben megkezdték a templomok, kastélyok egyéb épületek, valamint a síremlékek rézből készült tetőinek, valamint alkatrészeinek összegyűjtését (1000 tonna), 1917-től pedig sorra kerültek az épület-felszerelési réztárgyak, függönyrudak, korlátok, állványok, majd a fürdőkályhák, valamint a villamosvezeték hálózatok. Legutolsó intézkedésként az ajtó- és ablakkilincseket akarták begyűjteni, de a Monarchia katonai összeomlása miatt erre már nem került sor.⁵¹ A rézbegyűjtés hatására jelentősen enyhült az alapanyaghiány, de természetesen nem hozott átfogó megoldást ez az intézkedés sem.

Az ólomhiány 1916-tól arra kényszerítette a lőszergyárakat, hogy az addig ólomgolyókkal szerelt srapneleket, illetve G-srapneleket a továbbiakban gyengébb minőségű öntöttvas golyókkal cseréljék föl.⁵² Az öntöttvas golyókat kisebb fajsúlyuk miatt a kívánt

⁵⁰ KA Manuscripten, Technik im Weltkrieg, Nr. 124. Personalstatistik 1917.

⁵¹ *Szterényi* 1934. 305. o.

⁵² A Magyar Ólomárugyár 1916 végéig több mint 100 vagon ólom töltelék-golyót szállított a lőszergyárak, elsősorban a WM részére, amely hozzávetőleg ezer tonnát jelentett. HL HM Ált. 14. o. 382 006.-1916.

hatás eléréséhez nagyobbakra kellett önteni, mint az eredeti ólomgolyókat, amely azt eredményezte, hogy ugyanabba a lövedéktestbe kevesebb golyót lehetett betölteni, ezért csökkent a srapel hatásfoka is.

A tüzérségi lövedékek vezetőabroncsai a háború előtt kizárólag vörösrézből készültek. A WM a háború során több kísérletet folytatott a réz kiváltására, de átfogó megoldást nem találtak anélkül, hogy a kísérleti anyag kilövéskor ne károsította volna a lövegcsövet. Előbb-utóbb be kellett látni, hogy a csőelhasználódás olyan mértékű, amely ezen a téren nem tette lehetővé a póanyagok alkalmazását.

A rézhiány különösen a tüzérségi gyújtók gyártásával és szerelésével foglalkozó cégek számára okozott nagy nehézségeket. A milliós nagyságrendben készülő gyújtókat 1914-ig majdnem kizárólag sárgarézből gyártották. Ezt a lőporokkal és gyújtóelegyekkel szemben való ellenállásuk, valamint a réz könnyű megmunkálhatósága indokolta. 1915-től ezeknek a vállalatoknak is át kellett térniük egyéb póanyagok használatára. A magyaróvári gyújtógyár és a Weiss Manfréd lőszergyár elsőként a gyújtók egyes elemeit pótolta más fémekkel, egy ún. „N”-anyaggal, amely cink és alumínium ötvözetéből állt. A póanyagok alkalmazása ezen a téren is problémákat okozott, mert ridegnek bizonyult, gyakran repedések, törések keletkeztek rajta, ami veszélyessé tette a működését. A későbbiekben a gyújtógyárak próbálkoztak a cinkkel, de utóbb kiderült, hogy ez a fém kevésbé ellenálló a lőporok okozta kémiai hatásoknak, főleg huzamosabb tárolásnál korrodálódott.

Az egyik legnagyobb rézfelhasználással járt a lövegek töltényhüvelyeinek gyártása, ezért a rézhiány elsősorban a lőszergyártás ezen részét érintette. A WM-nek is sikerült vasból lőszerhüvelyeket előállítani, bár ezek közel sem voltak olyan jó minőségűek, mint a rézből készültek. A réz ugyanis tökéletesebb tömítettséget biztosított a hátraömlő lőporgázokkal szemben, valamint akár húsz alkalommal is újra lehetett tölteni. A vashüvelyek ezzel szemben ridegebbeknek és kevésbé ellenállóknak bizonyultak, valamint nagy teljesítményű présgépek hiányában tömeggyártásukat nem tudták megoldani. A vashüvelyek húzással való sajtolása rendkívüli módon igénybe vette a gépsorokat, ezért azok gyártását abban az időben nem lehetett gazdaságossá tenni. A lőszergyárak próbálkoztak ösvérmegoldással is, amelyben a hüvely fenékrészét vasból, peremét rézből készítették, de ez a megoldás sem vált be, ezért nem terjedt el.

A WM a tüzérségi és gyalogsági lőszerek töltéséhez a magyaróvári lőporgyártól kapta a lőport, illetve a robbanóanyagot, melynek minősége 1914-ig állandó, a ballisztikai kívánalmaknak megfelelő volt. A háborús hónapok tömeges lőszerfelhasználása arra kényszerítette a gyárat, hogy gyakran a minőség rovására, csökkentett hatékonyságú lőport és robbanószert vásároljon a lőporgyárból. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy az ezzel szerelt lőszerek hatása jelentősen rosszabb lett volna, de a tapasztalatok szerint némely esetben eltért az eredeti anyagok biztosította paraméterektől. Már a háború elején a legtöbb gránátfajtánál jelentősen csökkenteni kellett a felhasznált trotil (trinitrotoluol) mennyiségét, pótlására kézenfekvőnek látszott az ammonsalétram alkalmazása. Ezt az eljárást a trotil nyújtásának nevezték, és gyakorta alkalmazták a háború egész folyamán.

Az Osztrák–Magyar Monarchia tüzérségénél indítótöltetként alkalmazott magas nitroglicerintartalmú, nagy energiájú löveglőpor magas égési hőfokon fejtette ki hatását. Ezért a lövegcsövek töltőürét viszonylag kicsire lehetett méretezni. Így a tábori ágyúk bronzból készült csövei körülbelül ötezer, a tarackok akár tizenötezer lövést is kibírtak.

A háború folyamán a póanyagokkal adalékolt lőpor a csöveket sokkal erősebben rongálta, melyek azután akár kétezer, tarackoknál tizenkét-tizennégyezer lövés után is elhasználódtak. Csak a háború vége felé sikerült olyan lőport előállítani, amely kompromisszumos megoldásként már megközelítette a békében tapasztalt paramétereket.⁵³

A gyalogsági töltények gyártása a tüzérségi löszerek előállításával párhuzamban sok problémát okozott az utánpótlást biztosító gyárak részére.

A puska és a pisztoly a katona egyéni lőfegyvere, amely a haderő létszámából következően százezres sorozatokban került ki a gyárakból. Hatalmas számuk miatt lőszerellátásuk nagyon komoly logisztikai háttérrel igényelt, amelynek kiinduló és egyben legfontosabb pontja a lőszergyár. Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének 1914-es állapota szerint ez volt az a hadiipari cikk, amelyből megfelelő mennyiség állt rendelkezésre, és a raktári készletek is biztosították a további zökkenőmentes ellátás lehetőségét. A csepeli gyártelep, mint a Monarchia legnagyobb gyalogsági tölténygyártó üzeme, elsődlegesen érintve a lőszerellátás háttérének biztosításában. A háború kitörésekor az osztrák–magyar haderőnek körülbelül kétfélmillió darab 8 mm-es űrméretű különféle Mannlicher puska állt rendelkezésére. A vezérkar háború esetére heti 24 millió darab gyalogsági töltény előállítására kötött szerződést a gyárakkal. A háború elején tarthatónak látszott a terv.

A WM puskatöltény termelése 1914. szeptember–1915. január hónapokban⁵⁴

1914/1915	1893 M 8 mm-es Mannlicher puskatöltény (db)				
	1. hét	2. hét	3. hét	4. hét	5. hét
Szeptember	7 105 050	5 744 250	6 500 250	6 912 000	–
Október	6 918 750	6 581 250	7 121 250	5 818 500	6 903 900
November	5 683 500	5 899 500	4 835 700	4 846 500	–
December	4 148 550	5 003 100	4 001 400	2 428 650	–
Január	2 620 350	2 848 500	3 823 200	3 847 500	3 755 700

Összesen a jelzett időszakban 113 347 350 darab gyalogsági töltény készült Csepelen, 10 675 053 korona értékben. Az eredeti terveknek megfelelően, eleinte hozzávetőlegesen heti 6–7, később 3–4 millió töltény. A raktárkészletek jelentősen feltöltődtek, annyira, hogy a gyalogsági tölténygyárak egy részének kapacitásait export tevékenységgel kötötték le. A császári és királyi hadvezetőség engedélyével három nagy lőszergyár, a csepeli WM, a Hirtenberger Patronenfabrik AG, illetve a pozsonyi Georg Roth AG a szövetséges Bulgáriának szállított 8 mm-es puskatöltényeket 1915. január havában: a Weiss Manfréd 5 265 000, az osztrák hirtenbergi gyáróriás 1 215 000, a pozsonyi gyár 1 215 000 darabot.⁵⁵ Ez a közel nyolcmillió érték azt sejteti, hogy a háború elején voltak lekötetlen tölténygyártási kapacitások, és volt még nyersanyag, amiből akár exportra is lehetett készterméket szállítani. A bolgár töltényszállítások később is folytatódtak, a WM tölténygyá-

⁵³ Takarékosági rendszabályok és póanyagok a tüzérségi lővesszer gyártásnál. Tájékoztató kivonatok a külföldi katonai és gazdasági műszaki folyóiratokból 1925. 8. szám.

⁵⁴ KA KM Abt. 7. 2696/V.-1914.

⁵⁵ KA KM Abt. 7. 6392/I.-1916.

ra 1915. augusztus 1. és 1916. július 31. között 31 671 000, 1916. augusztus–december hónapokban 18 329 000 darab 1893 M 8 mm-es Mannlicher töltényt szállított a bolgár haderő részére.⁵⁶ Ez a több mint 55 millió gyalogsági töltény már jelentős tétel volt a gyár életében, de az egyre csökkenő exportszállítások után nem sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez az állapot megváltozzon. Amint megnőtt az osztrák–magyar és a honvéd csapatok gyalogsági töltény igénye, azzal szinte egy időben kialakult a hadiipart fojtogató nyersanyagválság.⁵⁷

A lőszergyártás menetét – hasonlóan a tüzérségi lőszer előállításához – kezdetben a lőporgyártás hiányosságai, később a sárgaréz, majd 1917 végétől a minden iparágat eluraló általános nyersanyaghiány jellemezte. Ezen felül az 1918-at végigkísérő élelmezési hiányosságok és a részben ebből fakadó általános munkáshiány is jelentős hátrányt jelentett ebben az iparágban.⁵⁸ Ennek ellenére ez volt az egyetlen hadianyag, amelynek átlagos szükséglete nem lépte túl a hadiipar adta lehetőségeket. A háború első három hónapjában a gyártás a vezérkar elképzeléseinek megfelelően haladt, de később adminisztratív eszközökkel korlátozták a tölténygyártást, amelynek oka a tüzérségi lőszergyártás elsődlegesége volt.

A Weiss Manfréd tölténygyár első világháború alatti teljesítménye

	1914	1915	1916	1917	1918
Munkanapok száma	130	300	300	300	222
Közepes napi teljesítmény (ezer db)	1 300	1 275	1 735	1 080	440
A napi maximum (ezer db)	1 633	2 025	2 120	2 768	1 080
dátum	IX. 30.	X. 28.	VIII. 18.	II. 1.	I. 28.
Éves össztermelés (ezer db)	168 716	382 812	520 320	324 108	101 982

A háború során a gyár összességében 1 497 938 000 darab gyalogsági töltényt állított elő, így az első világháborúban az Osztrák–Magyar Monarchiában előállított gyalogsági lőszer közül gyakorlatilag minden harmadik Csepelen készült.⁵⁹

⁵⁶ HL HM Ált. 14. o. 382 006. 1916.

⁵⁷ Nincs adat arra vonatkozólag, hogy a WM a háború alatt más exporttevékenységet is folytatott volna a bolgár szállításokon kívül.

⁵⁸ 1917 végétől a nagyfokú munkáshiány főleg a jól képzett szakemberekben mutatkozott meg, akiknek jó része akkor már az arcvonalakban harcolt. A helyükre lépett gyengén képzett – jelentős részben női – munkaerő nem tudta pótolni őket, és ez igen jelentős, néha 30%-os selejtermelést okozott.

⁵⁹ MOL Z-402. 65/I.

1914 végén és 1915-ben fordult elő, hogy a tüzérségi lőszergyártás előnyt élvezett a gyalogsággal szemben, melynek oka elsősorban a lőporgyártás, valamint a lőszergyárak kapacitásának súlyozása volt. Később, ahogyan a lőporgyártás termelése emelkedett, úgy állt helyre az egyensúly a két lőszergyártási ág között. A tölténygyártás nagyságrendjét a háborús felhasználás is automatikusan szabályozta. Az állásharc kialakulása, a műszakilag kiépített erődök, fedezékek jelentősen emelték a gyalogsági töltények felhasználását, amely kedvezően hatott a lőszergyárak teljesítményére.

Az osztrák–magyar haderő a háború során mintegy 4 milliárd darab gyalogsági töltényt használt el. A puskánkénti legnagyobb napi lőszerfogyasztás 150 darab, géppuskánként 6000 darab volt. A háború kezdetén 258 millió töltény volt a hadsereg raktáraiban, a háború végén mintegy 880 millió darab töltény maradt a hátszországban. Részletes értéket tekintve a Monarchia hadiipara 1914. augusztus 1–29. között hozzávetőleg 55 millió darab, 1914. szeptember 6–26. között hozzávetőleg 98 millió darab gyalogsági töltényt állított elő.

A Magyar Királyság területén három tüzérségi lőszer szerelésével foglalkozó üzem jött létre. Ezek közül természetesen a WM volt a legnagyobb, de a másik kettő, az A.Z.D. Komárom és a Magyar Lőszergyár Rt. (Lipták és Társa Pestszentlőrinc) is jelentős feladatot kapott a tüzérség ellátásában. A lőszerszerelő üzemek végezték a tüzérségi muníció végleges összeszerelését, vagyis a lövedéktestbe töltötték a robbanóanyagot, illetve beszerelték a gyújtót, valamint a hüvelybe az indítótöltetet, a lőszeret jelzéssel látták el, és ládába csomagolták. A szerelőüzemek mögött komoly beszállítói háttér alakult ki, amely biztosította a folyamatos alkatrészellátást azokból a részegységekből, amelyeket az adott üzem nem gyártott. A komáromi üzem szinte kizárólag az összetevők szerelésével és csomagolásával foglalkozott, míg a Magyar Lőszergyár Rt. saját maga is nagy számban készített lövedéktesteket az általa összeszerelt lőszerrekhöz. A WM a két üzemhez képest sokkal nagyobb lehetőségekkel rendelkezett, szinte a muníciógyártás teljes vertikumát birtokolta, ugyanakkor lőszerszerelő kapacitását olyan nagyra méretezték, hogy más beszállítók által gyártott lövedéktesteket, srappelgolyókat és tüzérségi hüvelyeket is felhasználta a lőszerre szereléséhez. Az első világháború folyamán, főleg 1915-től szinte az egész nehézipar részt vett a tüzérségi lőszergyártás részfolyamataiban. A vas- és fémiparban érdekelt üzemek kapacitásuk jelentős részét a fémalkatrészek megmunkálására fordították, így nagy számban gyártottak lövedékeket, tüzérségi gyújtótesteket, rézhüvelyeket, melyeket aztán a három szerelőüzem valamelyikébe szállították. Túlzás nélkül lehet állítani, hogy amelyik üzemben vagy műhelyben esztergapad volt beállítva, azok mind foglalkoztak lövedékmegmunkálással. 1914 augusztusától 1916 végéig 38 budapesti székhelyű vállalat 3 millió 543 ezer gránátot, srappelt és G-srappelt állított elő és adott át a lőszerszerelő üzemeknek.⁶⁰

⁶⁰ Kovács 1995. 89. o.

Főbb beszállítók

<i>A vállalat neve</i>	<i>A szállított lövedékfajta</i>	<i>Mennyiség (db)</i>
Schlick és Nicholson Bp.	7,5–10 cm-es gránát 8 cm srapel	898 000
MÁV Gépgyár Bp.	8 cm-es G-srapnel 8 cm srapel	662 484
Láng L. Gépgyár Rt. Bp.	8–15 cm-es gránát	284 835
Magyar Acélárugyár Rt. Bp.	7–8 cm-es gránát	249 161
Kahn és Heller Lövedékgyár Bp.	7,5–8 cm-es öntöttvas és acélgránát	131 000
Hofherr és Schrantz Rt. Bp.	7,5–10,4 cm-es öntöttvas és acélgránát	129 073

A fentiekén kívül meghatározó szerep jutott a Magyar Rézhengerművek részvénytársaságnak (rézhüvely gyártás) és a Magyar Ólomgyár részvénytársaságnak (1914–1916 között száz vagon srapelgolyó gyártása).

Az osztrák–magyar hadiipar 1917. évi kiemelkedő teljesítménye után az év végétől, de főképpen az 1918-as év elejétől mély válságba került. A szén, a vas, valamint a speciális fémek hiánya egyre hátrányosabban befolyásolta a termelést. Kizárólag a lőszergyárak és a velük kapcsolatban álló hivatalok szervezése, erőt és energiát nem kímélő odaadása tette lehetővé, hogy a háború végéig az iparnak ez az ága valamennyire is életben maradjon. A lőszergyárak teljesítőképességét ekkor már a gyakori munkássztrájkok is befolyásolták.

A WM, mint a Magyar Királyság legnagyobb hadiipari létesítménye, sem kerülhet-e el sorsát. A Monarchia katonai összeomlását követően a haderő ellátási rendszerének megropppanása magával rántotta a hadiipari vállalatokat is. A megrendelések hiányában hatalmas munkástömegek kerültek az utcára. Az 1919-es Tanácsköztársaság tovább rontott a helyzeten, az azt követő román megszállás pedig súlyos károkat okozott a csepeli gyártelepnek. A gépek jelentős részét elrabolták, a kész lőszer, félkész termékek és nyersanyagok a háborús jóvátételre hivatkozva román kézre kerültek.

Mindezek ellenére a Weiss Manfréd által felépített gyáróriás megroppant ugyan, de több lábon állásának köszönhetően túlélte a háborút követő legnehezebb időszakot, polgári cikkek gyártásával életben tartotta magát addig, amíg a magyar királyi Honvédség újra felfegyverzése ismét lehetőséget teremtett a hadiipari konzern számára a felemelkedésre.

VILMOS KOVÁCS

THE EVOLUTION OF THE WEISS MANFRÉD MUNITION-, STEEL- AND METAL WORKS JOINT-STOCK COMPANY UNTIL 1918

Summary

The industrial development of the late-19th century provided the conditions for the establishment of different factory giants, especially of armament industry. One of the most significant military factories of the Austrian-Hungarian Empire was the Weiss Manfréd Munition-, Steel- and Metal Works Joint-Stock Company. Spanning over almost forty years, the paper presents from 1882 to 1918 the rise of the armament company from a small cannery which followed an aggressive business policy. Parallely, the author explores the combat procedures of the artillery, and relatedly, the wide spectre of the manufacturing of different munition types, the shifts within production, the continuous changes of the production structure, the period-specific new methods and modernizations; all seen through the requirements of warfare. We can 'look behind the scenes' by learning about the job contracts, the conditions the workers worked in, their qualifications, the hierarchy, the structure of the factory; in short: the life of the factory in Csepel, Budapest. The paper speaks about the factory's preparations for the war, and also about the management's modern managing ways, how they built up a strong company step by step, putting the foundation on more than one pillars, developing it by investments, and attaining great results and earning huge profit. The company owned the patent of a number of military articles, both inside and outside Hungary. It had important economic relations with companies and suppliers outside Hungary, and tried to minimize its dependence on other factories. During this period, the Weiss Manfréd Works was the largest of the three factories producing artillery munition in the Kingdom of Hungary. The paper gives exact numbers for the yearly changes in the quantities and diversity of the production. During World War I, Manfréd Weiss's factory in Csepel was prepared to manufacture 28,000 pieces of artillery ammunition and two million infantry cartridges.

The author reveals the difficulties of wartime munition production, too, focusing on the situations caused by the lack of raw material and qualified labour force, and on the different efforts trying to solve the problems. Following the end of World War I the army of the Austrian-Hungarian Empire collapsed, destroying the companies based on armament production as well. The Weiss Manfréd Joint-Stock Company was also hard hit by the grave situation after the war, but owing to its clever management philosophy, it managed to survive. Moreover, it became the prime foundation of the Hungarian army's rearmament from the mid-1920s.

VILMOS KOVÁCS

DÉVELOPPEMENT DE L'USINE DE MUNITIONS, D'ACIER ET
MÉTALLURGIQUE WEISS MANFRÉD JUSQU'EN 1918*Résumé*

Le développement industriel des dernières années du 19e siècle créa les conditions nécessaires à la mise en place d'usines géantes, notamment dans l'industrie de défense. L'usine de munitions, d'acier et métallurgique Weiss Manfréd S. A., qui fut une fabrique de conserves à l'origine, joua un rôle majeur dans l'industrie de défense de la Monarchie austro-hongroise. L'étude présente l'essor de près de quarante ans (1882–1918) de cette entreprise de défense qui fut construite avec une politique commerciale agressive. Outre la constitution de ce complexe militaro-industriel, l'auteur éclaire les procédés techniques de l'artillerie et à travers ceux-ci, la fabrication des différents types de munitions, l'évolution de leurs proportions et la transformation continue de la structure de fabrication, ainsi que les nouvelles techniques et les modernisations de l'époque. Le lecteur peut également découvrir les « coulisses », y compris les contrats de travail, les conditions et la qualification des ouvriers, la hiérarchie, l'organisation structurelle de l'usine, en bref, la vie de l'usine de Csepel. Nous pouvons suivre les préparatifs de guerre, apprécier la modernité, au sens actuel du terme, du management d'entreprise qui construisit étape par étape une entreprise solide, diversifiée et fortement bénéficiaire qui fut capable de se développer grâce à des investissements. La société détint les brevets de plusieurs produits militaires tant dans le pays qu'à l'étranger. Elle noua des relations économiques importantes avec des entreprises et des fournisseurs étrangers et chercha à réduire le plus possible sa dépendance par rapport à d'autres usines. Durant cette période, l'entreprise de Manfréd Weiss fut la plus importante parmi les trois usines de fabrication de munitions du Royaume de Hongrie. L'étude présente les chiffres et la diversité de la production qui évoluait d'année en année. Lors de la Première Guerre mondiale, l'usine de Csepel de Manfréd Weiss produisit 28 mille munitions d'artillerie et 2 millions de cartouches d'infanterie.

L'auteur parle également des difficultés de la fabrication de munitions pendant la guerre, en particulier du manque de matière première et de main d'œuvre qualifiée et il évoque aussi les différentes tentatives pour résoudre ces problèmes. Après la fin de la Première Guerre mondiale, les forces armées se sont effondrées et entraînent dans leur chute les entreprises de défense. Bien que la Société anonyme Weiss Manfréd fût également gravement touchée, la philosophie de management intelligente lui permit de survivre et de devenir, dès le milieu des années 1920, la base principale du réarmement de l'armée hongroise.

VILMOS KOVÁCS
DIE ENTWICKLUNG DER AKTIENGESELLSCHAFT
MUNITIONS-, STAHL- UND METALLWERKE MANFRÉD WEISS
BIS 1918

Resümee

Die industrielle Entwicklung der letzten Jahre des 19. Jahrhunderts schuf die Voraussetzungen der Entstehung verschiedener Fabrikriesen, besonders in der Rüstungsindustrie. Eine der bedeutendsten Rüstungswerke der Österreichisch-Ungarischen Monarchie war die Aktiengesellschaft Munitions-, Stahl- und Metallwerke Manfréd Weiss (Weiss Manfréd Lőszer-, Acél- és Fémművek Részvénytársaság). Die Studie gibt – beinahe vierzig Jahre umfassend – von 1882 bis 1918 einen Überblick über den Aufstieg der kleinen Konservenfabrik zu einem Unternehmen der Rüstungsindustrie, das mit einer aggressiven Geschäftspolitik aufgebaut wurde. Der Verfasser beleuchtet parallel zur Herausbildung dieses Rüstungsindustriekomplexes die Kampfverfahren der Artillerie, dadurch – in Bezug auf die Anforderungen des Krieges – das breite Spektrum der verschiedenen Munitionstypen, die Veränderung ihrer Verhältnisse und auch die fortlaufende Änderung der Produktionsstruktur sowie die für die Zeit charakteristischen neuen Methoden und Modernisierungen. Wir erhalten einen Blick „hinter die Kulissen“ – auf die Arbeitsverträge, die Situation und Ausbildung der Arbeiter, die Hierarchie, den strukturellen Aufbau des Werks, kurz: einen Blick auf das Leben der Werksanlage auf der Insel Csepel. Wir können die Vorbereitung auf den Krieg, die im heutigen Sinne moderne Geschäftsführung des Managements verfolgen, wie sie das stabile, sich auf mehrere Pfeiler stützende Unternehmen, das mit Hilfe von Investitionen entwickelt werden konnte, bedeutende Ergebnisse und einen bedeutenden Profit erzielte, Schritt für Schritt, aufbauten. Das Unternehmen besaß das Patent mehrerer Kriegsprodukte, sowohl im In-, als auch im Ausland. Es baute bedeutende Wirtschaftsbeziehungen mit Unternehmen und Zulieferanten über die Landesgrenze hinaus aus und hielt diese aufrecht. Die Firma versuchte, die Abhängigkeit von anderen Werken auf ein Minimum zu senken. Während dieser Zeit war von den drei Betrieben des Königreichs Ungarn, die sich mit der Montage von Artilleriemunition beschäftigten, das Werk von Manfréd Weiss der größte. Die sich im Laufe der Jahre verändernde Produktionsmenge und die Variabilität dieser können wir mit Hilfe von Zahlen verfolgen. Im Laufe des Ersten Weltkriegs richtete sich das Werksgelände von Manfréd Weiss in Csepel auf die Herstellung von 28 Tausend Artilleriemunitionen sowie 2 Millionen Infanteriepatronen ein.

Der Verfasser kommt auf die Schwierigkeiten der Munitionsproduktion während des Krieges zu sprechen, insbesondere auf die Situationen infolge Rohstoffmangels und des Mangels an geschulten Arbeitskräften, sowie auf die verschiedenen Versuche, diese zu lösen. Im Anschluss an das Ende des Ersten Weltkriegs brach die Armee der Österreichisch-Ungarischen Monarchie zusammen und riss somit auch die Unternehmen mit sich, die auf die Rüstungsindustrie aufbauten. Die schwere Zeit nach dem Krieg machte zwar der Aktiengesellschaft Manfréd Weiss ebenfalls schwer zu schaffen, aber dank der geschickten Führungsphilosophie überlebte sie diese. Sie blieb bestehen und wurde ab Mitte der 1920er Jahre sogar zu einer grundlegenden Basis der Neuausrüstung der ungarischen Armee.

ВИЛЬМОШ КОВАЧ

РАЗВИТИЕ АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА ВЕЙСА МАНФРЕДА ПО
ПРОИЗВОДСТВУ СТАЛЕЛИТЕЙНЫХ ИЗДЕЛИЙ И БОЕПРИПАСОВ ДО
1918 ГОДА*Резюме*

Развитие промышленности в последние годы 19-го века создало условия для возникновения различных промышленных гигантов, особенно в военной промышленности. Одним из наиболее важных и крупных военных заводов Австро-Венгерской Монархии было Акционерное Общество Вейсса Манфреда по производству боеприпасов, стальных и металлических изделий. Автор статьи на основании анализа почти сорока лет работы завода показывает рост и процветание военно-промышленной фирмы, возникшей из маленького консервного завода благодаря агрессивной политике заводчика, существовавшей с 1882 по 1918 год. Наряду с показом образования и роста этого военно-промышленного комплекса автор статьи освещает тактические приемы артиллерии и посредством этого дает широкий спектр производства средств артиллерии и различных типов артиллерийских боеприпасов, связанную с этим модификацию его изделий и постепенное преобразование структуры производства, показывает новые методы, характерные для той эпохи, их модернизацию. Читатель имеет возможность заглянуть и „за кулисы” завода, ознакомиться с рабочими договорами, с положением рабочих, с их обучением, их иерархией, с построением структуры завода, короче говоря, с жизнью Чепельского заводского поселка. Читатель может проследить подготовку завода к войне, и взятое в современном смысле управление заводом, как шаг за шагом, опираясь на многие пилонь, было построено стабильное предприятие, совершенствуемое с помощью капиталовложений и достигающее значительные прибыли. Предприятие имело в своем владении патенты на многие военные изделия как внутри страны, так и за ее пределами. Оно завязало и поддерживало серьезные экономические связи с иностранными предприятиями, фирмами-поставщиками и стремилось до минимума сократить свою зависимость от других заводов. В этот период из трех заводов, занимавшихся выпуском артиллерийских боеприпасов, Венгерского Королевства завод Вейсса Манфреда был самым крупным. Мы можем прочитать в цифрах количество производственной продукции завода и ее разнообразие. В ходе первой мировой войны Чепельский завод Вейсса Манфреда был оборудован для производства 28 тысяч артиллерийских боеприпасов, а также 2 миллионов патронов пехоты.

В статье автор останавливается на трудностях производства огнестрельных боеприпасов, уделяя особое внимание на положение, сложившееся в результате недостатка сырья, обученной рабочей силы, и показывает различные попытки разрешить эти проблемы. После окончания первой мировой войны военная мощь Австро-Венгерской Монархии рухнула, и вместе с этим плачевная участь постигла и предприятия, опиравшиеся на военную промышленность. Хотя тяжелый период после войны тяжело затронул Акционерное Общество Вейсса Манфреда, но благодаря мудрой философии правления предприятию удалось его пережить. Оно осталось жить, и более того, начиная с середины 1920-х годов стало основной базой нового перевооружения венгерских вооруженных сил.

A MONARCH-OSZTÁLYT PÓTOLNI KELL!**A „megerősített TEGETTHOFF-osztályú” csatahajók terve**

Az Osztrák Flottaegyesület lapja, a *Die Flagge* 1913. augusztusi számában *A Monarch-osztályt pótolni kell!* címmel jelent meg vezércikk, melyben a TEGETTHOFF-osztályt követő újabb dreadnought-osztály minél hamarabbi megkezdését szorgalmazták. Az első világháborút megelőző felfokozott haditengerészeti fegyverkezési verseny s a navalizmus légkörében a TEGETTHOFF-osztály költségeinek megszavazása idején egy pillanatra sem volt kétséges, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának a közeli jövőben újabb dreadnought-típusú csatahajókat kell építenie. Mindezt elsősorban a hatalmi státusz fenntartása, melynek ekkor már kötelező kelléke volt az erős flotta, az új típusú csatahajók birtoklása és a legfőbb rivális, Olaszország flottafejlesztése indokolta. Újabb és erősebb csatahajók építése felé hatott, hogy a Monarchia haditengerészete 1913-ban az Adriáról kilépett a mediterrán hatalmi térbe, valamint az is, hogy egyre inkább elkerülhetetlennek látszott egy nagy európai háború kitörése. Emellett a forrongó balkáni helyzetben az osztrák–magyar csatahajók az erőkitetés kiváló eszközeinek bizonyultak.¹ A számos variáns után 24 500 tonnában megállapított vízkiszorítású, négytagú csatahajó-osztály megszavazására nem kevés politikai küzdelmet követően 1914 májusában került sor. Az első két egység gerincfektetését 1914 őszére tervezték a *Stabilimento Tecnico Triestino*, illetve a *Ganz-Danubius* hajógyárakban. A világháború kitörése megakadályozta az építési munkák megkezdését, és lényegében már 1914 decemberében döntés született a program törlesztéről. A 24 500 tonnás csatahajókat, akárcsak néhány évvel később magát az Osztrák–Magyar Monarchiát és haditengerészétét, elfújta a történelem vihara.

A történeti irodalomban, különösen a korábban keletkezett munkákban ezt a tervezett, de soha el nem készült osztályt a fent említett vezércikk, illetve a Flottaegyesület szóhasználatára alapján gyakran ERSATZ MONARCH-osztálynak (Monarch pótlása) nevezik. Bár valóban a MONARCH-osztályú partvédő páncélosok, illetve a HABSBURG standard csatahajó (sorhajó) pótlására volt hivatva, a hivatalos aktákban soha nem nevezték így. A cs. és kir. haditengerészetben ez az „Ersatz” típusú elnevezés nem volt szokásban annak ellenére, hogy a költségek megszavaztatásakor általában megjelölték, az új építések mely régi hajókat váltják fel. A tervezés alatt álló hajók esetében az „Ersatz” elnevezés a császári német haditengerészetben volt bevett gyakorlat. Nem árt azonban tudni, hogy a *Die Flagge* ban igen erős német hatás érvényesült, gyakran a német szólamok és frazeológia köszöntek vissza az osztrák egyesület lapjában is. Ebből a hatásból fakadhatott a németes

¹ Bővebben lásd: *Balla Tibor: Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai részvétele a Scutari-válság rendezésében. Hadtörténelmi Közlemények*, 110. (1997) 3. sz. 435–459. o. – A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Balla Tibor alezredek úrnak, a bécsi Kriegsarchiv mellett működő magyar levéltári kirendeltség volt vezetőjének, akinek baráti segítsége rendkívüli mértékben megkönnyítette a 2009–2011-ben végzett kutatómunkát.

stílusú elnevezés, ami átkerült a köztudatba. A hivatalos iratokban hol egyszerűen csak római vagy arab számokkal jelölték a terveket, hol pedig a vízkiszorítás alapján (22 000 tonnás csatahajó, 29 600 tonnás csatahajó). A finanszírozással, a program anyagi fedezetével foglalkozó iratokban az előző osztályt követően folytatólagosan VIII–XI. számú csatahajó (Schlachtschiff VIII–XI) szerepel. Az osztályt emellett nevezték valamilyen „TEGETTHOFF-típus”-nak, az előtag többféle variációban előfordult: megnagyobbított (vergrößerten), javított (verbesserten), illetve megerősített (verstärkten). A végső befutónak számító, és a megvalósítás küszöbéig eljutott 24 500 tonnás változatot „Megerősített TEGETTHOFF-osztálynak” (verstärkten TEGETTHOFF-typ) nevezték, így talán ezzel az elnevezéssel járunk legközelebb az igazsághoz.

Dreadnoughtok és szuper-dreadnoughtok

Az új típusú csatahajó, a DREADNOUGHT megjelenése a századforduló óta zajló haditengerészeti vetélkedésben a mennyiségi mellett a minőségi tényező bevezetését hozta. A korábbi másfél évtized uralkodó típusa, a standard csatahajó (sorhajó) technikai paramétereiben lényegében alig változott, s a flottaverseny első szakaszát csak számuk gyarapítása jelezte. Ebben az időszakban a tengeri hatalmak, hol kimondva, hol kimondatlanul önmaguk korlátozták a hajók méretét és tűzerejét. A német haditengerészetben például hivatalosan 13 000 tonnában maximalizálták a csatahajók méretét,² a briteknél hallgatólagosan ez 16 000 tonna volt. E típus fő fegyverzete is kötött volt, általában négy darab 30,5 cm-es (a németeknél 28 cm-es) ágyú. A dreadnought-típusú csatahajók megjelenésével ezek az (ön)korlátozások felszabadultak, s megindult a csatahajók méretének, tűzerejének és egyéb paramétereinek látványos növekedése.

A DREADNOUGHT 1906-os szolgálatba állítását követő három évet még a viszonylagos nyugalom jellemezte. Az ebben az időszakban épített brit, amerikai és német dreadnoughtok mérete nem haladta meg jelentősen a típus névadójáét, s fő fegyverzetüket továbbra is a 30,5 (28) cm-es ágyúk (8–12 db) modernebb változatai alkották. A látványos növekedési tendencia s az úgynevezett „kaliber-verseny” 1909-ben vette kezdetét, amikor a britek az ORION-osztályon bevezették a 34,3 cm-es lövegeket. Ettől az időponttól számítva röpké néhány év alatt a csatahajók mérete az eredeti DREADNOUGHT közel kétszeresére, nehézlövegeiknek lövedéktömege pedig több mint kétszeresére növekedett. Ahogy a korabeli publicisztika szívesen nevezte, a dreadnoughtok után beköszöntött a szuper-dreadnoughtok³ korszaka.

Az 1909-től az 1921–22-es washingtoni konferenciáig terjedő korszakot a csatahajó tervezésben és építésben a fentebb említett kaliber-verseny jellemezte. A lövegek kalibere és mérete, már csak konstrukciós okokból is, magával vonta a csatahajók méretének növekedését, és ezzel párhuzamosan a páncélvédelem is erősödött. Valamivel korábban, már

² Axel Grieffmer: Linienschiffe der Kaiserlichen Marine 1906–1918. Bonn, 1999. (A továbbiakban: Grieffmer 1999.) 19. o.

³ Míg a dreadnought definíciója egyértelmű (minimum hat, de inkább nyolc, legalább 28 cm-es ágyúval felszerelt csatahajó), annál inkább zavaros a szuper-dreadnought esetében. Itt ugyanis nem hivatalos terminus technicusról van szó, s mindenki úgy használta, ahogy neki tetszett. Van, aki már az ORION-osztályt szuper-dreadnoughtnak tekintette, míg mások csak a harminc ezer tonna fölötti csatahajókra alkalmazták ezt a kifejezést.

nagyjából a DREADNOUGHT megalkotásával egyidőben szükségessé vált a páncélatütő képesség fokozása. A torpedóktól való félelem miatt egyre nagyobb teoretikus csatavívási távolság, a növekvő vízkiszorítással vastagabbá váló, s tovább javuló minőségű páncéltat miatt a 30,5 cm L/40 ágyú teljesítménye már nem bizonyult elegendőnek. Az orosz–japán háború tapasztalatai is azt mutatták, hogy a meglévő lövegek nagyobb távolságról képtelenek a páncélt átütni. A tüzérről növelése felé tett első lépést a löveg „megnyújtása” jelentette. Először a 30,5 cm-es L/45 ágyú került bevezetésre. A lövegcső hosszának növelésével nőtt a lövedék kezdősebessége, s ezzel lőtávolsága, illetve páncélatütő képessége. A következő lépés a L/50 kaliberhosszúságú 30,5 cm-es ágyú bevezetése volt a brit ST VINCENT-osztályon. A nehézlövegek esetében nagyjából az L/50 kaliberhossz jelentette a fejleszhetőség határát, ebben az irányban tovább már nem vezetett út. A tüzérről, illetve a páncélatütő képességet fokozni ezután csak a lövedék tömegének növelésével lehetett.

A brit haditengerészet az 1909-ben építeni kezdett ORION-osztálynál bevezette, pontosabban újra bevezette a 34,3 cm-es (13,5 hüvelyk) kalibert. Emellett az övpáncélt 305 mm-re vastagították. A 34,3 cm L/45 löveg a 30,5 cm-es 380 kg tömegű gránátja helyett 570 kg-os gránátot lőtt ki. A megnövelt gránáttömeg a páncélatütő képesség növekedése mellett több más előnnyel is járt. A nagyobb tömegű páncéltörő gránátban nagyobb robbanótöltetet lehetett elhelyezni, ami növelte a lövedék páncél mögötti rombolóhatását. A nagyobb tömegű lövedékkel azonos torkolati sebesség mellett nagyobb lőtávolságot lehetett elérni, mivel a nehezebb gránát lassabban veszített sebességéből.

Az Egyesült Államok még 1908-ban határozott a kalibernövelésről. Az amerikaiaknak a briteknél fél hüvelykkel nagyobb, 35,6 cm-es (14 hüvelyk) űrméretre esett a választásuk. Első, 35,6 cm-es L/45 ágyúkkal felszerelt csatahajóik az 1911-ben építeni kezdett NEW YORK-osztály tagjai voltak. Az amerikaiak a britekkel ellentétben továbbfejlesztették ezt az űrméretet, és az 1915-ben építeni kezdett NEW MEXICO-osztály már az L/50 kaliberhosszúságú változatot kapta. Japán is a 35,6 cm L/45 lövegek mellett döntött, melyek az 1911-ben építeni kezdett KONGO-osztály csatacirkálóin kerültek bevezetésre. Az oroszok az 1912 végén megkezdett IZMAIL-osztályú csatacirkálókba szintén 35,6 cm-es, L/52 kaliberhosszúságú ágyúkat szántak, de ezek a hajók sohasem készültek el. Az olasz és osztrák–magyar flottafejlesztést látva és a 30,5 cm-es lövegüket elégtelennek ítélve a franciák a 34 cm-es kalibert választották az 1912-ben építeni kezdett BRETAGNE-osztály számára.

A kalibernövekedés, akárcsak a csatahajók méretéé, már csak a flottaverseny természetéből adódóan sem állt meg. A britek, elsősorban az őket fél hüvelykel leköröző amerikaiakra, illetve japánokra tekintettel, valamint a várható német kalibernövelés miatt, melyet 35 cm körülire jósoltak, másfél hüvelyket emeltek. Az új, 38,1 cm (15 hüvelyk) L/42 kaliberhosszúságú löveget az 1912 végén építeni kezdett QUEEN ELIZABETH-osztályú gyors csatahajóknál vezették be.⁴ A 880 kg-os gránátot tüzelő ágyú a brit haditengerészet legjobban bevált lövegtípusa lett.

Németországban régóta számoltak a brit a kalibernöveléssel, melynek bekövetkeztéről 1910 februárjában szereztek meg a végső bizonyosságot. A németek úgy vélték, a Krupp-

⁴ E löveget a legnagyobb titokban, igen rövid idő alatt fejlesztették ki, fedőneve „kísérleti 14 hüvelykes ágyú” volt.

lövegek technikai fölénye miatt a 32,3 cm-es kaliber elegendő az angolszász lövegek ellensúlyozására. 1910 májusában tárgyaltak arról, hogy a tervezés alatt álló KÖNIG-osztályon a páncélzat csökkentése árán bevezetik a nagyobb kalibert, de végül ezt elvetették.⁵ 1911 augusztusában a következő csatahajóosztály (BAYERN) tervezésekor végleg elhatározták a kalibernövelést. Háromféle űrméretet vizsgáltak meg: 34,7 cm, 37,7 cm, illetve 40 cm. Tirpitz a 40 cm-es kalibert támogatta. Végül, bár nem vita nélkül, abban egyeztek meg, hogy felesleges lenne pusztán csak követni az angolszászokat, amikor azok várhatóan újra kalibert fognak növelni. A 40 cm-es kalibert 1912 januárjában végül pénzügyi okokból kellett ejteni, így kompromisszumként egy 8×38 cm L/45 fegyverzetű csatahajó tervét vázolták fel. A 38 cm-es ágyúkkal ellátott BAYERN-osztály négy tagját 1913–1915-ben kezdték építeni, de szolgálatba már csak kettőt állítottak közülük. A németek a MACKENSEN-osztály csatacirkálóiába 35 cm-es ágyúkat⁶ szántak, de ezek építése a háború alatt félbemaradt.

Olaszország, a Monarchia közvetlen riválisa szintén nagy ugrást kívánt végrehajtani a kaliber területén. Az első hat olasz dreadnought 30,5 cm-es lövegekkel épült. Az olasz tervekben sokáig továbblépésként a brit 34,3 cm-es kaliber némiképp a metrikus rendszerhez igazított változata, a 34,5 cm-es űrméret szerepelt, hármas tornyokban elhelyezve. 1913-ban végül tervezett, új csatahajóik számára a 38,1 cm-es kalibert választották, a britnél valamivel rövidebb, L/40 kaliberhosszúságú csóvel. Az ezekkel felszerelni kívánt, 1914-ben építeni kezdett CARACCIOLO-osztály egyik tagja sem jutott el a szolgálatba állításig.

Az első világháború kitérése, legalábbis Európában, megakasztotta a további kalibernövekedést. A britek mellett csak a németeknek, illetve a franciáknak sikerült 30,5 cm-nél nagyobb kaliberű ágyúkkal felszerelt csatahajókat ténylegesen szolgálatba állítani. Oroszország, Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia ilyen irányú tervei különböző stádiumban megrekedve nem jutottak el a megvalósításig. A háborús viszonyok miatt a németeknek és a franciáknak számos hajójuk építését félbe kellett hagyniuk. A háborútól jóval kevésbé érintett Egyesült Államok, illetve Japán, bár mindkettő hadviselő fél volt, tovább tudta folytatni hajóépítő programját. Az Egyesült Államokban már 1912-ben elhatározták a kaliber két hüvelykel való növelését 40,6 cm-re (16 hüvelyk), de a 40,6 cm L/45 ágyúkat csak az 1916-os program hajóin, azaz az 1917-ben megkezdett MARYLAND-osztályon alkalmazták először. A háború alatt Japán elérkezettnek látta az időt az agresszívabb kelet-ázsiai terjeszkedésre, s flottafejlesztése a legfőbb csendes-óceáni potenciális rivális, az Egyesült Államok ellen irányult. Tekintettel az amerikai kalibernövelésre, a japánok is a 40,6 cm (hivatalosan 41 cm) űrméret mellett döntöttek. A japánok a 40,6 cm L/45 löveggel a szintén 1917-ben megkezdett NAGATO-osztály két hajóját látták el. Mind Nagy-Britannia, mind az Egyesült Államok, mind pedig Japán az első világháború befejezését követően még nagyobb csatahajók tervezésébe fogott, de az 1921–22-es washingtoni konferencián tizenöt éves csatahajó-építési moratóriumot fogadtak el,⁷ illetve a csatahajók méretét 35 000 tonnában, lövegeik kaliberét pedig 40,6 cm-ben korlátozták.

⁵ *Grieffmer* 1999. 108–110. o.

⁶ Mind a mai napig nem tisztázott, hogy e lövegek kalibere 35 cm vagy pedig 35,5 cm lett volna ténylegesen.

⁷ Egyedül Nagy-Britannia számára engedélyezték két új csatahajó építését (NELSON és RODNEY, 35 000 t, 9×40,6 cm).

A kaliber növelése természetesen magával vonta a vízkiszorítás növekedését. A fő fegyverzet össztömege (a lövegtornyokkal együtt) ugyanis lényegesen nem haladhatta meg a vízkiszorítás 13–14%-át, így a fegyverzet tömegének növelése a vízkiszorítás emelésével járt együtt. Amíg egy 30,5 cm-es ikertorony tömege 450–500 tonna volt, egy 34,3–35,6 cm-esé 600–650 tonna, egy 38,1 cm-esé pedig már 800–870 tonna. A fegyverzet kaliberének növelése, még ha az gyakran a nehézlövegek számának csökkentésével járt is együtt, piramisszerű növekedési láncot generált: a nagyobb lövegnek nagyobb torony kellett, ehhez szélesebb és hosszabb hajótest, ez növelte a páncélzat felületét, a sebesség megtartásához pedig a géptömeget kellett emelni. Az ezzel kapcsolatos dilemmákat jól példázza a már említett német BAYERN esete: a 8×40 cm fő fegyverzet 30 000 tonna feletti vízkiszorítást és 60 millió márka feletti árat jelentett volna, a 38 cm-es lövegekkel elérhető volt a kisebb vízkiszorítás, és ami a lényeg, a fenti limit alatti ár.⁸

A dreadnought-típusú csatahajók és a velük szinte párhuzamosan megjelenő csatacirkálók (első képviselőjük a brit INVINCIBLE-osztály 1908-ban) után az 1909. utáni időszakban egy harmadik típus is megjelent, az úgynevezett gyors csatahajó. A csatahajók és a csatacirkálók tulajdonságait ötvözte magában: fegyverzete és páncélzata egy csatahajóénak felelt meg, viszont sebessége 3–4 csomóval nagyobb, ugyanakkor nem érte el egy csatacirkálót. A típus első képviselője a brit QUEEN ELIZABETH volt, melynek tervezett sebessége 25 csomó volt, szemben a csatahajóktól elvárt standard 21 csomóval. Ezt a koncepciót képviselte még a japán NAGATO, illetve a megkezdett, de be nem fejezett olasz FRANCESCO CARACCILO. Természetesen a határok nem voltak teljesen merevek, például a német csatacirkálók erősebb páncélzatukkal átmenetet képeztek a csatacirkálók és a gyors csatahajók között, míg egyes német csatahajók sebessége megközelítette a gyors csatahajókét.

A cs. és kir. haditengerészet helyzete 1911–1914

A császári és királyi haditengerészet helyzete 1911-ben kedvezőbb volt, mint Tegetthoff halála óta bármikor. Az elmúlt egy évtized politikája meghozta gyümölcsét, mely a dreadnought-program elfogadásában csúcsondott ki. A flotta rohamléptekben faragta le elmaradását a nagy rivális, Olaszország mögött. 1900 óta két év kivételével évente vízre bocsátottak egy új csatahajót (sorhajót). Az 1906–1907-es cezúrát viszont minőségi ugrás követte: a kicsiny és gyenge, másodrendűnek számító egységek után a legnagyobb tengeri hatalmak mércéjével mérve is elsőrendű csatahajók építése kezdődött meg, még ha konstrukciójuk egy-két évvel el is maradt azokétól.

A Monarchia némiképp a későn jövők előnyét is élvezhette, hiszen a DREADNOUGHT megjelenése teremtette *tabula rasa* Olaszországot jóval érzékenyebben érintette. A cs. és kir. haditengerészet éppen akkor hajtotta végre csatahajók terén a minőségi ugrást, amikor az olaszok hosszabb szünetet tartottak a csatahajó-építésben. 1909-től kezdve az osztrák–magyar dreadnought-tervek hatására az olaszok is rákapcsoltak, előbb egy, majd újabb három, végül még két dreadnought építését kezdve meg. Ha az elkészült vagy építés alatt álló első vonalbeli egységeket nézzük – adriai viszonylatban a RADETZKY-osztály

⁸ *Grießmer* 1999. 121. o.

is nyugodtan az első vonalba sorolható ekkor –, a Monarchia három semi-dreadnoughttal és négy dreadnoughttal rendelkezett, 123 500 tonna vízkiszorítással és 60 db 30,5 cm-es ágyúval. Ezzel szemben állt Olaszország hat dreadnoughtja, 131 500 tonna vízkiszorítással és 77 db 30,5 cm-es ágyúval. Mint látható, messze nincs már szó kétszeres fölényről, az erőviszonyok jóval kiegyensúlyozottabbak. A régebbi típusú csatahajók terén megmaradt a kétszeres, a páncélos cirkálók esetén a közel négyszeres olasz fölény, de e két típus harcértéke folyamatosan devalválódott. A kisebb, gyors egységek és tengeralattjárók terén továbbra is kétszeres fölényben volt Olaszország, kivéve a korszerű, turbinás cirkálókat, ahol valamennyire még a Monarchia felé is billent a mérleg.

A csatahajók terén mutatkozó korábbi jelentős olasz fölény elsősorban annak volt köszönhető, hogy a Monarchia jóval kevesebbet költött a flottájára, mint amennyit gazdasági teherbíró képessége megengedett volna. Ahogy a cs. és kir. haditengerészet költségvetése, különösen az 1911-es rendkívüli hitelt követően meredeken megemelkedett, jóval nagyobb részesedést elérve a teljes hadügyi költségvetésben, a korábbi fölény fenntartása olasz részről a pénzügyi korlátok miatt lehetetlenné vált. A kisebb, gyors egységek esetén az olasz fölény fennmaradását az osztrák–magyar haditengerészet relatív szegénysége magyarázza: az elsőrendű fontosságúnak ítélt csatahajók mellett jóval kevesebb pénz maradt azok fejlesztésére, mint az Adria túloldalán. Hosszabb távon, különösen a haditengerészetet erősen támogató Ferenc Ferdinánd trónra lépését követően potenciálisan még a meglévő olasz fölény fenntarthatósága is kérdőjelessé vált, mivel az osztrák–magyar haditengerészet költségvetése mögött jóval több tartalék állt. A történelem ismert eseményei miatt sem Ferenc Ferdinánd trónra lépése, sem ez a kiegyenlítődség végül nem következett be.

A pozitív folyamatok ellenére a haditengerészet helyzete nem minden területen volt rózsás. A RADETZKY-osztály, majd a TEGETHOFF-osztály egységeinek szolgálatba állásával az üzemköltségek jelentősen megnövekedtek, amit a rendes költségvetés nem követett. Ezt a problémát a háború kitöréséig nem sikerült teljes mértékben orvosolni, s ez a költségvetés rendszeres túllépéséhez vezetett. A haditengerészet idős parancsnoka, Rudolf von Montecuccoli is bajban volt, mivel a haditengerészet amellet, hogy 1911-ben túllépte a költségvetést, adósságokat halmozott fel különböző bankok felé, és ezek felhasználásáról nem számolt be a haditengerészetért is felelős közös hadügyminiszternek. A komolyabb botrányt csak a trónörökös beavatkozása akadályozta meg. Ferenc Ferdinánd azt tervezte, hogy trónra lépte után önálló haditengerészeti minisztériumot hoz létre. Addig is, hogy szétválassza az adminisztrációt a tényleges parancsnokságtól, javasolta a flottaszemlélői tisztség létrehozását, akinek a feladata lett volna háború esetén átvenni a flotta aktív parancsnokságát. A kompromittálódott Montecuccoli nem tehetett mást, beleegyezett az új tisztség létrehozásába. 1912 júliusában a trónörökös személyes döntése alapján Anton Haus altengernagyot nevezték ki flottaszemlélőnek.

Ferenc Ferdinánd eredetileg úgy tervezte, hogy Montecuccoli távozása után Haus Polában marad flottaparancsnoknak, míg a tengerészeti osztály élére jelöltje, Richard Barry altengernagy kerül. Ám az uralkodó keresztülhúzta a trónörökös számításait és Haust a hagyományoknak megfelelően a haditengerészet parancsnokává, egyben a tengerészeti osztály vezetőjévé nevezte ki, a flottaszemlélői tisztség megszűnt. Ferenc Ferdinánd azonban nem akart lemondani tervéről, és márciusban megpróbálta rábeszélni Haust, hogy egyik tisztről mondjon le. Ám Haus ezt elutasította, és végül csak abba egyezett bele, hogy Polában marad és Bécsben a helyettese lesz az adminisztráció tény-

leges vezetője. A trónörököszt még így is csalódás érte, mert a helyettes nem Barry lett, hanem Karl Kailer von Kaltenfels. Haus a „kettős győzelemre” pezsgőt bontott Arthur Bolfras gyalogsági tábornokkal, Ferenc József katonai irodájának vezetőjével. Bolfras, aki meglehetősen ellenséges viszonyban állt a trónörökössel megjegyezte, hogy egyelőre még Ferenc József az uralkodó, nem pedig Ferenc Ferdinánd.⁹ Haus, a súrlódások ellenére mindvégig élvezte a trónörökös bizalmát, ugyanakkor Ferenc Józsefét is.

A császári és királyi haditengerészet látványos anyagi gyarapodása mellett a flottával kapcsolatos stratégiai elképzelések is gyökeresen megváltoztak a világháborút megelőző egy évtized alatt. Korábban a politika a haditengerészetnek pusztán partvédő szerepet szánt. Még 1904-ben is a haditengerészet a legújabb csatahajóit kénytelen volt partvédőnek titulálni, hogy elfogadhatóvá tegye azokat a politikusok szemében. Komolyabb tengeri hatalmi ambíciók hangoztatása pedig egyenesen szentségtörésként hangzott volna. 1912 októberében viszont Montecuccoli már bátran kijelenthette a Reichsrat delegációja előtt, hogy a Monarchia mediterrán hatalom. S valóban azzá lett, elsősorban dreadnoughtjainak köszönhetően. A Monarchia dreadnought-programja még Anglia figyelmét is arra császári és királyi haditengerészetre irányította, amelyet korábban hajlamos volt levezőnek nézni. 1910-ben kisebbfajta pánik tört ki ugyanis Angliában az osztrák–magyar csatahajó-építés hírére. Persze a pánik nem önmagának a Monarchiának szólt, hanem a két szövetséges, Olaszország és a Monarchia egyesített dreadnought-flotájának. S épp ez a veszély látszott realizálódni a Hármasszövetség 1913-ban megkötött haditengerészeti megállapodásával.

A legfontosabb feladatok egyike, az új csatahajó-osztály ügye mellett, ami Hausra várt, a Hármasszövetség haditengerészeti egyezményének megkötése volt. Az első ilyen egyezményt 1900-ban kötötték. Ebben az egyezményben Németország az Északi-tenger védelmét kapta feladatul, míg a Földközi-tengert három zónára osztották. Az Adria lett az osztrák–magyar zóna, a Földközi-tengernek a Taranto–Tripoli vonaltól nyugatra eső része az olasz zóna, míg az ettől keletre eső rész közös osztrák–magyar–olasz zóna. A szövetségesek haditengerészetének gyöngesége miatt az egyezmény elsősorban védelmi jellegű volt. A olasz politikai orientáció megváltozása miatt 1902. után az egyezmény holt papír volt csupán.

A megromlott olasz–osztrák–magyar viszony miatt 1912-re már az is kérdésessé vált, hogy a Hármasszövetséget megújítják-e egyáltalán. Ám a nemzetközi politika fordulatai ismét közelebb vitték Rómát Berlinhez és Bécshez. 1912 decemberében, az utolsó pillanatban a Hármasszövetséget végül meghosszabbították. A tárgyalások során Olaszország vetette fel, hogy az 1912-es angol–francia flottaegyezmény ellensúlyozására kössék meg újból a haditengerészeti egyezményt is. A kezdeményező Olaszország volt, de Németország örömmel bábáskodott a lényegében a Földközi-tengerre koncentrált egyezmény megszületése körül. A helyzet ugyanekkor már gyökeresen más volt, mint 1900-ban. Németország a világ második legnagyobb haditengerészetének birtokosa volt, míg az olasz és az osztrák–magyar flotta egyesített potenciálja is jóval imponálóbb volt, mint 12 évvel korábban.

Februártól kezdve hivatalosan már Hausra várt az egyezmény tető alá hozása, miután sikerült elérnie, hogy ne Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök, hanem ő tárgyal-

⁹ Paul G. Halpern: Anton Haus. Österreich-Ungarns Großadmiral. Graz, 1998. (A továbbiakban: Halpern 1998.) 86. o.

hasson az olasz haditengerészet vezetésével. A tárgyalások 1913 májusában kezdődtek meg Bécsben. Az olasz delegációt Ugo Conz, az olasz haditengerészet hírszerzésének főnöke vezette. Egyébként 1915-ben Conz tárgyalt az antanttal a hadba lépésről, s ő volt az, aki 1918 novemberében azt követelte, hogy az egykori osztrák–magyar haditengerészetet teljes egészében adják át Olaszországnak vagy semmisítsék meg. A tárgyalások júniusban, német tisztek részvételével folytatódtak, s még ebben a hónapban be is fejeződtek. A Hármasszövetség 1913-as haditengerészeti megállapodása két fő részből állt: egy általános megállapodásból és egy, a Földközi-tengerre vonatkozó kiegészítő megállapodásból. A megállapodás 1913. november 1-jén lépett hatályba.

A Földközi-tengerre vonatkozó részben abban állapodtak meg, hogy az egyesült flottának olasz vagy osztrák–magyar parancsnoka lesz. Az 1914. évre az olaszok Anton Haust javasolták. Háború esetén a közös flotta gyülekezési körzete Messina környéke volt. Az osztrák–magyar hajók számára Augustát, míg az olasz hajók számára Messinát és Milazzot jelölték ki. Az olaszok vállalták, hogy az osztrák–magyar fél számára egyhavi készleteket halmoznak fel. A megállapodás szerint 1914-ben az egyesült flotta 17 olasz csatahajóból (ebből 3 dreadnought) és 12 osztrák–magyar csatahajóból (ebből 3 dreadnought) állt. Ehhez csatlakozott még a német földközi-tengeri kötelék egy csatacirkálóval és két cirkálóval.

Az egyezmény ellenére Olaszország és a Monarchia továbbra is egymás ellen fegyverkezett. Haus nem bízott az olasz szövetségesben, és mint kiderült, az olasz flotta vezérkari főnökének Paolo Thaon di Revelnek is inkább kedvére való volt egy Monarchia elleni háború. A nagy összecsapásra végül hamarabb került sor, mint azt Haus várta: ő 1916 utánra prognosztizálta a nagy európai háború kitörését. Haus olaszokkal szembeni gyanúja viszont beigazolódtott: a háború kitörése után Olaszország semleges maradt, majd 1915. május 23-án egykori szövetségese ellen, az antanthatalmak oldalán lépett be a háborúba.

A tervezés

Az új csatahajóosztályok tervezési előmunkálatai az osztrák–magyar haditengerészetben hagyományosan valamivel az előző osztály első egységének vízrebocsátása előtt szoktak megkezdődni. A VIRIBUS UNITIS névre keresztelt dreadnoughtot 1911. június 24-én bocsátották vízre. A tengerészeti műszaki bizottságon három héttel korábban, 1911. június 3-án tartották az első értekezletet a leendő új csatahajók előtervéről, Franz Pitzinger vezető hajótervező elnökletével. A sietségre való tekintettel csak két, nagyon vázlatos terv született.¹⁰

A „megnagyobbított IV-osztályú” (vergrößerten Typ IV, a IV szám az építés alatt álló 20 000 tonnás dreadnoughtokra, a később TEGETTHOFF-osztályúnak nevezett hajókra utal) névre keresztelt csatahajókra az alábbi két terv készült:

- A. 21 823 t, 155×28 m, 28 000 Le, 21 cs, 12×30,5 cm,
- B. 23 342 t, 159,3×28,8 m, 30 000 Le, 21 cs, 10×34,5 cm.

¹⁰ Kriegsarchiv, Wien, Marinesektion/II Geschäftsgruppe (A továbbiakban: KA MS/II GG). 1911. 47 C/13 1.

¹¹ KA MS/II GG 1911. 47 C/13 1. A Škoda 34,5 cm L/45 és L/50 lövegekkel ellátott lövegtornyok vázlatos súlyszámításait mutatta be, a haditengerészet a rövidebb változatot választotta.

A két terv további fegyverzete megegyezett: 18×15 cm, 24×7 cm, 5×53 cm torpedóvető (egy az orrban, kettő-kettő oldalt). A B. terv fő fegyverzete a Škoda által májusban készített 34,5 cm-es iker és hármás lövegtorony tervezeteken alapult, a tíz, 45 kaliberhosszúságú nehézlöveget¹¹ két hármás és két emelt helyzetű iker lövegtoronyban helyezték volna el. A két terv páncélzatának adatai nem ismertek. A csatahajók méretét a haditengerészet rendelkezésére álló legnagyobb úszódokk 23 800 tonnás emelőképessége¹² korlátozta. A bizottság felvetette, hogy a víz alatti védelem (torpedófal) anyagául vanádiumacélt lehetne felhasználni. Ezt később elvetették, elsősorban a magas ár miatt. A hajógépek esetében, hivatkozva a területen tapasztalható előrehaladásra,¹³ a turbinák mellett felmerült a dízelmotorok alkalmazásának a lehetősége.¹⁴ Ez az elképzelés is hamar süllyesztőbe került, s a későbbi tervek során mindvégig megmaradtak a gőzturbináknál.

Az első terveket követően 1912 februárjában újabb kiírás előkészítéséhez fogott hozzá a haditengerészet. A Škoda által ajánlott 34,5 cm-es ágyú mellett felmerült a Krupp által gyártott 35,5 cm kaliberű ágyú Škoda-féle változatának alkalmazási lehetősége.¹⁵ Elvégeztek egy sorozat vízkiszorítási kalkulációt 8–10 db 34,5 cm, illetve 8–10 db 35,5 cm ágyúval felszerelt hajókra, mindegyikre háromféle övpáncéllal (280 mm, 305 mm és 330 mm). Az így kapott legkisebb vízkiszorítás 21 975 tonna, a legnagyobb 26 165 tonna volt. Egy háttéranyagban a különböző tengeri hatalmak legújabb, építés alatt álló, vagy tervezett csatahajóinak főbb anyagait foglalták össze. A legtöbb esetben az adatok pontosak, meglepő módon egyedül a szövetséges németek legújabb osztályáról (KÖNIG) nincsen semmilyen ismeretük.¹⁶ A táblázat anyagában talán a legérdekesebb, hogy mit tudtak a legfőbb riválisról, Olaszországról. Az aktuális építés (CONTE DI CAVOUR) mellett szerepelt egy terv, melynek forrása, eltérően a többitől, nem valamelyik külföldi szaklap, hanem a haditengerészet saját hírszerzése volt. E hírszerzési információk szerint az olaszok ekkor egy 26 27 000 tonnás, 12 db 34,3 cm-es ágyúval felszerelt csatahajó tervén dolgoztak.¹⁷ Az információ azonban nem jelentett túl nagy újdonságot, az osztrák újságok már 1911-ben ugyanilyen fegyverzetű, 25 000 tonnás hajóról cikkeztek.¹⁸

Végigtekintve a tengeri hatalmak új csatahajóinak és terveinek adatain, a haditengerészet vezetése ekkor joggal gondolhatta azt elsősorban a 10 nehézlöveges változat esetén, hogy rajta tartván a kor érverésén az ujjukat, nincsenek nagyon lemaradva a világtrendtől,

¹² Egy 1913-as forrásban 23 200 tonnás emelőképességet említenek.

¹³ A brit *Naval Annual* 1911-es kötete hosszú tanulmányt publikált a belsőégésű motorok haditengerészeti alkalmazási lehetőségeiről, akár csatahajókban is. A németek az 1909–1910-ben tervezett PRINZREGENT LUITPOLD csatahajóba menethajtóműként egy, a középső csavart hajtó 12 000 Le-s dízelmotort akartak beépíteni. Ez végül nem történt meg, mivel a motor nem készült el időben.

¹⁴ KA MS/II GG 1911. 47 C/13 I.

¹⁵ KA Marinesektion/Präsidiakanzlei (A továbbiakban: KA MS/PK). 1912. I-4/12 890. Az összehasonlító táblázat (hipotetikus) adatai szerint a 650 kg lövedéktömegű 34,5 cm-es ágyú 8000 méteren 392 mm, míg a 700 kg lövedéktömegű 35,5 cm ágyú 414 mm páncélt képes átútni. A 35,5 cm-es Krupp ágyú 610 kg-os gránátja ezzel szemben 530 mm-t. Más átütési adatok fényében ezek a számok kissé eltúlzottnak tűnnek, a brit 34,3 cm-es ágyú 9000 méteren 310–320 mm páncélt ütött át.

¹⁶ A nehézlövegek kaliberénél kérdőjellel 35,5 cm szerepel. Ténylegesen a német KÖNIG-osztály 10 db 30,5 cm-es löveggel épült.

¹⁷ KA MS/PK 1912. I-4/12 890.

¹⁸ *The Naval Annual*, 1911. 27. o.

különösen földközi-tengeri potenciális ellenfeleiktől. Természetesen ezt könnyedén romba dönthették finanszírozási problémák és az új osztály építésének esetleges késedelme.

A fenti anyagok alapján 1912. március 11-én a haditengerészet megküldte a műszaki bizottságnak, az STT-nek (Stabilimento Tecnico Triestino), a Danubiusnak, a CNT-nek (Cantiere Navale Triestino), a Škodának és a fiumei Whiteheadnek a kidolgozott irányelveket, melyek alapján két, csak informatív előterv kidolgozását várták, legkésőbb május 15-éig. A főbb előírások a következők voltak: az első tervnél 34,5 cm-es vagy 35,5 cm-es lövegekből álló fő tüzérség, a második tervnél 35,5 cm-es lövegek. Közepes tüzérség: 18 db 15 cm-es löveg, az orr irányában a lehető legnagyobb tüzerőt biztosító kazamata-elrendezéssel. Torpedó-elhárító tüzérség: 18–24 db 7,5 cm-es vagy 8,8 cm-es löveg a fedélzeten elhelyezve, melyek közül hat légvédelmi célokat szolgál. Torpedó-fegyverzet: 6 db vízvonallal 53 cm-es vetőkészülék, elől és hátul 1–1 db, oldalanként 2 db elrendezésben. Előírt maximális sebesség: 21 csomó, amit négy órán keresztül kell tartani. Főgépek: valamely bevált rendszerű gőzturbina, Yarrow vagy Babcock-Wilcox kazánok túlhevítővel, a kazánok 2/5-e olajtüzelésű, a többi kazán szénttüzelésű, kiegészítő olajtüzeléssel. Hatótávolság: 6000 tengeri mérföld. A vegyes tüzelés arányát azért határozták meg ennyiben, mert úgy gondolták, így békeidőben valamennyi feladatot el lehet látni kizárólag az olcsóbb szénttüzelés alkalmazásával, a drágább olajra csak háborús, éles helyzetekben van szükség. Ismét felmerült az ötlet, hogy a páncélfedélzetet, illetve a torpedófalat esetleg vanádiummal ötvözött acélból készítsék.¹⁹

Az első tervre a következő előírásokat adták meg: 8 nehézlöveg iker-tornyokban, teljes löszerkészlettel és fél készletekkel maximálisan 23 400 tonna vízkiszorítás, 8,35 cm merüléssel. Övpáncél, lövegtorony és parancsnoki torony páncélzata 300 mm, citadella- és kazamatapáncél 180–200 mm. Bár ezt explicite nem említik, ez volt az a vízkiszorítási határ, melyet a haditengerészet meglévő legnagyobb úszódokkjá még átalakítás nélkül meg tudott emelni. A második változat esetén nem adtak meg vízkiszorítási korlátot, csak a merülést maximalizálták 8,5 méterben. E változat fő fegyverzete 10 db 35,5 cm-es löveg, iker, vagy iker- és hármastornyokban vegyesen. Övpáncél, lövegtorony és parancsnoki torony páncélzata 340 mm, citadella- és kazamatapáncél 200 mm. Mindkét változatra érvényesen előírták az emelt előfedélzetet, illetve lengéscsillapító tartályok alkalmazását. A fenti feltételek ismertetése után a kiírásban hozzátették, hogy a két változat mellett bármely más változatot is szívesen fogadnak.²⁰ A Škoda április 1-jén küldte meg a 34,5 cm-es iker-, illetve hármastornyok terveit a felhívásban szereplő gyáraknak, kétféle változatban, a lövegcső állásszögétől független töltési rendszerrel,²¹ a 35,5 cm-es torony terveivel azonban adós maradt.

1912. május-júniusban a felhívásra a műszaki bizottság, a három hajógyár és Silvius Morin főmérnök összesen 25 tervvariánst nyújtott be a haditengerészetnek. A STT által

¹⁹ KA MS/PK 1912. I-4/12 890.

²⁰ KA MS/PK 1912. I-4/12 890.

²¹ KA MS/PK 1912. I-4/12 1439. Mindkét lövegtorony-változat a lövegcső bármely állásszöge mellett töltést lehetővé tévő felvonó- és töltőrendszerrel rendelkezett. Az egyik változat, ahol a löszerek közvetlenül a cső mögé érkeztek, a korabeli brit rendszerhez hasonlított. A másik változatban a löszerek a német hajókhoz hasonlóan a cső mellé érkeztek, ahonnan a lövegcsőhöz igazítható töltőtálcára kerültek át. Mindkét esetben a maximális csőemelkedési szög 15° volt, ami visszalépést jelentett a TEGETHOFF-osztály 20°-os csőemelkedési szögéhez képest.

beadott, Siegfried Popper által jegyzett öt terv, illetve Morin terve teljes egészében hiányzik az aktából. A műszaki bizottság egy 23 400 tonnás (három variáns) és egy 25 200 tonnás (12 variáns) tervet nyújtott be, a Danubius egyetlen 23 400 tonnásat, míg a CNT egy 23 400, egy 25 800 és egy 27 000 tonnásat. A CNT a két nagyobbik hajóról semmilyen konkrét adatot nem csatolt. Miután a Škoda adós maradt a 35,5 cm-es lövegtornyok terveivel, a legtöbb pályázó 34,5 cm-es nehézlövegekkel készítette terveit, kivéve a CNT, amelyik a megfelelő arányban megnövelte a 34,5 cm-es tornyok adatait, a toronytömeget például 90 tonnával.²² A tervváltozatok főbb adatait az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

	<i>MTK 23 400 t</i>	<i>MTK 25 200 t</i>	<i>DANUBIUS 23 400 t</i>	<i>CNT 23 400 t</i>
<i>Méret</i> (m)	171×28	175×28,5	161×29,2	164×28
<i>Teljesítmény</i> (le)	30 000	31 000 ²³	30 000	32 000
<i>Sebesség</i> (cs)	21,3	21,2	21	21
<i>Páncélzat</i> (mm)	300 öv 38 pc. fed.	340 öv 38 pc. fed.	300 öv 36–48–63 pc. fed.	300 öv 50–40 pc. fed.
<i>Fegyverzet</i>	4×2 34,5 cm 18×15 cm	10–13×34,5 cm 18×15 cm	4×2 34,5 cm 18×15 cm	4×2 34,5 cm 18×15 cm 18×8,8 cm

A 23 400 tonnás változatok valamennyi pályázó esetében a Škoda által tervezett, négy darab 34,5 cm-es ikertoronyral,²⁴ elől-hátul két-két torony elrendezésben készültek. A műszaki bizottság által készített 25 200 tonnás terv alapvetően szintén négy lövegtoronyra készült, de néhány alváltozat öt toronnyal rendelkezik. A lövegek száma 10, 11, 12 és 13, iker és hármas tornyokban²⁵ elhelyezve. A műszaki bizottság által legfontosabbnak ítélt változat a TEGETTHOFF-osztály elrendezéséhez hasonló, 12 nehézlöveges variáns.²⁶ A 13 löveges változat fegyverzet-elrendezése az olasz ANDREA DORIA-hoz hasonlít, az emelt előfedézet ugyanis csak az első kéményig tart, a harmadik lövegtorony így már ehhez képest egy szinttel lejjebb került elhelyezésre. A műszaki bizottság a lengéscsillapító tartályok esetében a kedvezőtlen német kísérleti eredményekre hivatkozott, így ezek ügye végképp lekerült a napirendről.²⁷

A torpedóvédelmet illetően a műszaki bizottság terve volt a legjobb. A 38 mm-es (19+19) torpedófal 4,1 méterre helyezkedett el a hajó oldalától, a kettős oldalfal és a torpedófal között a tartalék szén került elhelyezésre, mely hatásosan tudta a robbanás energiáinak egy részét elnyelni. Érdekes azonban, hogy a torpedóvédelem nem az Alfred von

²² KA MS/PK 1912. I-4/12 2388.

²³ Az egyik változatban az orrpáncél elhagyásával a gépteljesítmény 36 000 lóerőre növelve, ennek a sebessége 22,2 csomó volt.

²⁴ KA MS/PK 1912. I-4/12 1183. Főbb adatai: tömeg 618 t, páncélzat 300–60 mm, lövegcső tömege 73 t.

²⁵ A hármastornyok főbb adatai: tömeg 885 t, páncélzat 300–60 mm.

²⁶ Erre abból lehet következtetni, hogy a következő, 24 500 tonnás terv anyagában erre a változatra hivatkoznak a két terv összehasonlításakor.

²⁷ KA MS/PK 1912. I-4/12 2388.

Koudelka által 1909-ben Berlinből hozott adatokra,²⁸ hanem az olasz *Rivista Marittima* 1911. decemberi számában megjelent, Luigi Orlando jegyezte cikkekre lett alapozva. A második helyen a Danubius-féle torpedóvédelem állt: az 50 mm-es (25+25) torpedófal a főbordánál 3,6 méterre volt a hajó oldalától. Az STT tervei lényegében a TEGETHOFF-osztály torpedóvédelmét ültették át. A CNT terveiben két változat volt, az egyikben 2,9 méterre, a másikban mindössze 1,7 méterre volt az 50 mm-es (25+25) torpedófal a hajó oldalától. Morin tervében a torpedófal 2,4 méterre húzódtott.²⁹

Franz Pitzinger a haditengerészet vezető hajótervezője, aki egyben a műszaki bizottság terveit jegyezte, június 25-én rövid, néhány soros kommentárokat fűzött a „riválisok”, a három gyár és a Morin által jegyzett tervekhez, lehúzza mindegyiket. Ugyanezen a napon összeült egy bizottság, Karl Kailer von Kaltenfels sorhajókapitány, a tengerészeti osztály helyettes vezetőjének elnökletével, Franz von Keil, Franz von Holub sorhajókapitányok és Pitzinger részvételével. A bizottság arra a megállapításra jutott, hogy a tervek egyike sem megfelelő. Továbbá megállapították, mivel az 1913. évi költségvetés nem biztosít fedezetet az új csatahajók építésének megkezdésére, a 23 400 tonnás hajók túl kicsik, nem felelnek meg a kor követelményeinek. Ezért arra a döntésre jutottak, hogy egy tíz nehézlöveges, körülbelül 24 500 tonnás csatahajóra lenne szükség, 35 cm-es ágyúkkal.³⁰

A 35 cm-es ágyú vadonatúj fejlesztést jelentett, s egyben egy köztes űrméretet a korábbi tervekben szereplő 34,5 és 35,5 cm űrméretek között. Az elmúlt évtizedekben megjelent szakirodalomban a löveg kaliberét hol 35, hol ténylegesen 35,5 cm-esként adják meg, de perdöntő bizonyítékokat egyik változat mellett sem tudtak felsorakoztatni. A nemrég napvilágra került, eredeti, 1:1 arányú 35 cm-es gránát tervrajzok alapján ma már tudjuk, hogy a 35 cm L/45 Škoda ágyú kalibere ténylegesen 350 mm, pontosabban 349,5 mm volt. A hozzá tervezett páncéltörő- és robbanógránátok, valamint a páncéltörő-robbanó, úgynevezett egységgránátok tömege 635 kg volt,³¹ szemben a 34,5 cm-es löveghez tervezett gránátok 650 kg-os tömegével.

A bizottság javaslata alapján a haditengerészet július 7-én újabb előirányzatot adott ki a csatahajók specifikációjára, s ismét felkérte a műszaki bizottságot, illetve a három hajógyárat az előzetes tervek elkészítésére. A konstrukciós vízkiszorítást 24 500 tonnában határozták meg, ami lehetővé tette, hogy a haditengerészet meglévő legnagyobb úszódokkjával is meg lehessen emelni a hajót, a dokk átalakítása után. A fegyverzetet iker- és hármas tornyokban elhelyezett tíz darab 35 cm L/45, valamint 18 darab 15 cm L/50 és 18 darab 9 cm (8,8 cm) L/45 ágyúban határozták meg. Az előírásban 300 mm-es övpáncél

²⁸ 1909 áprilisában Montecuccoli titkára, Koudelka fregattkapitány Berlinben járt, ahol a német császár engedélyével Tirpitz számos bizalmas információt adott át a német csatahajó-építésről, így többek között a torpedóvédelemről. Bővebben lásd: *Krámli Mihály: A Koudelka-misszió. Alfred von Koudelka fregattkapitány látogatása a berlini Birodalmi Tengerészeti Hivatalban és ennek dokumentumai 1909. április 29–30. Hajózástörténeti Közlemények*, 123. (2010) 1. k. Lapszám nélkül, a Közlemények interneten hozzáférhető változatát használtam: www.kriegsmarine.hu (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. július 20.)

²⁹ KA MS/PK 1912. I-4/12 2388.

³⁰ KA MS/PK 1912. I-4/12 2388.

³¹ Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum (a továbbiakban: MMKM Mladiáti-gyűjtemény), 20. d. „35 cm Z Gr. P Gr.” A 35 cm-es ágyú lövedéktömege így megegyezett az amerikai és a japán 35,6 cm L/45 ágyúk lövedéktömegével, valamint a brit 34,3 cm L/45 MK V(H) változatú ágyúéval. Utóbbit (H=Heavy) a KING GEORGE V-osztályon rendszeresítették először.

és 180 mm-es citadella- és kazamatapáncél szerepelt. A kiírás a gépezet, a hatótáv és a torpedófegyverzet, illetve az emelt előfedélzet tekintetében megegyezett a márciusival. Ugyanezen a napon a haditengerészet felkérte a Škodát az új lövegtorony-tervek kidolgozására.³²

Az 1912. július 7-i kiírás alapján készült tervek közül eddig összesen kettőre sikerült rábukkanni. A Kriegsarchiv vonatkozó anyagában csak a Danubius által készített, 1913. március 7-i keltezésű terv található,³³ a többi valószínűleg kiemelésre került. A másik a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Archívumában található a műszaki bizottság által készített, 1913. február 6-i dátummal ellátott terv.³⁴ A két terv főbb adatait az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

	<i>MTK 24 500 t</i>	<i>DANUBIUS 24 650 t</i>
<i>Méret</i> (m)	173,2×28,5×8.4	167×29,2×8,3
<i>Gépezet</i>	15 Yarrow kazán 2 Parsons turbina-csoport	15 Babcock-Wilcox kazán 2 AEG turbina-csoport
<i>Telj./sebess.</i> (Le/cs)	31 000/21	32 000/21
<i>Hatótáv</i> (tmf)	6000	6000
<i>Páncélzat</i> (mm)	300 öv 36 pc. fedélzet 340-80 lg. torony 300 pk. torony	300 öv 36-48-63 pc. fedélzet 340-80 lg. torony 300 pk. torony
<i>Fegyverzet</i>	10×35 cm L/45 18×15 cm L/50 20-22×9 cm L/45 6×53.3 cm torpedóvető	10×35 cm L/45 18×15 cm L/50 ?×9 cm L/45 6×53.3 cm torpedóvető

A műszaki bizottság által készített terv azonos hajótesttel két alternatívát vázol fel. Az egyikben a két ikertorony van a két hármastoronyhoz képest emelt helyzetben, míg a másikban a két hármastorony van emelt helyzetben (mint az egy, a Škoda által 1912 júniusában készített rajzon is látható). Utóbbi elrendezés mellett az a fő érv, hogy így a tornyok elrendezése jobban követi a hajótest vonalát. A haditengerészet már az első pillanattól kezdve az emelt ikertornyos változatot favorizálta, miután 1912 októberében a VIRIBUS UNITIS próbajáratán fény derült az osztály magas súlypont miatti stabilitási problémáira. E problémák fényében az emelt helyzetű hármastornyok ötlete nem tűnt túlságosan jónak.³⁵ A Danubius csak egyetlen tervet készített, melynek alapján viszont nem lehet eldönteni, hogy mely tornyok voltak emelt helyzetben.³⁶

³² KA MS/PK 1912. I-4/12 2388.

³³ KA MS/PK 1913. I-4/11 1247.

³⁴ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

³⁵ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

³⁶ KA MS/PK 1913. I-4/11 1247. Amikor Bécsben 1997-ben kikértem ezt az anyagot, akkor még volt mellette néhány sematikus vázlat. Amikor 2009-ben ismét kikértem, a rajzok már hiányoztak.

A Danubius tervében szereplő hajó rövidebb és szélesebb volt, mint a műszaki bizottságé, arányaiban a korabeli német csatahajókra hasonlított. Ez nagyobb stabilitást eredményezett volna, cserében az előírt 21 csomós sebesség eléréséhez valamivel nagyobb gépteljesítményre volt szüksége. Igen érdekes a Danubius tervében szereplő torpedóvédelmi megoldás: egy egyszerű torpedófal helyett ez egy belső, második kettős oldalból állt, melyet a külső oldalon 45 mm-es (22,5+22,5) lemezelés, belül pedig 15 mm-es lemezelés borított. A két lemezelés távolsága 700 mm volt, viszont a lényeg, a belső kettős oldal távolsága a hajó külhéljától, nem derül ki a leírásból.³⁷

A műszaki bizottság terve tulajdonképpen a 25 200 tonnás terv két méterrel lerövidített változata volt. Az új, fix töltési szögű lövegtornyok alkalmazása, melyek barbetta-átmérője kisebb volt (hármastornyoknál: 11 200 mm helyett 10 300 mm), illetve a barbetta-páncélzat 340 mm-ről 300 mm-re való csökkentése 600 tonnás megtakarítást jelentett a 25 200 tonnás tervhez képest. Az ikertornyok barbetta-átmérője 560 mm-rel haladta meg a brit 34,3 cm-es ikertornyokét.³⁸ A 18 darab 15 cm-es löveg közül 14 az alsó kazamatákban, 4 pedig a parancsnoki torony körül elhelyezkedő redutban került elhelyezésre oly módon, hogy az orr irányába egyszerre 12, a tat irányába pedig egyszerre hat löveg tudott tüzelni. Az emelt ikertornyos 20 (ebből 8 légvédelmi), az emelt hármastornyos változat 22 darab 9 cm-es löveggel rendelkezett.³⁹

A 24 500 tonnás terv torpedóvédelme lényegében megegyezett a 25 200 tonnás tervével. A 36 mm-es (18+18) krómnikkel-acélból készült függőleges torpedófal 4 méterre húzódott a külhéljától. A vanádium-acélt, melynek alkalmazási lehetőségét már régebb óta vizsgálták, túl kis mértékű rugalmas alakváltoztatási képessége, illetve csillagászati ára miatt elvetették. A három kazánház vonalában oldalanként 170 tonna tartalék szenet helyeztek el a torpedófal és a kettős oldal között. A torpedófalban oldalanként 3–3 páncélozott szenelő ajtó volt, ami gyengítette azt, ezért ezek elé páncélozott előkamrákat terveztek, melyeket újabb páncélozott ajtók zártak le. Elméleti számítások alapján e rendszer 4–6-szoros védelmet biztosított, mint a TEGETHOFF-osztályé.⁴⁰

1913. április 19-én a haditengerészet új parancsnoka, Anton Haus altengernagy (május 1-jétől tengernagy) elnökletével összeült egy bizottság, amely úgy döntött, hogy az új csatahajók emelt helyzetű ikertornyokkal épülnek, ezzel a toronyelrendezés véglegesítésre került. Ugyanez a bizottság arról is döntött, hogy a hajógyárak által készített összes tervet elvetik és az új csatahajók tervezését kizárólagosan Pitzingerre és a műszaki bizottságra bízák, amivel lényegében a Pitzinger által jegyzett február 6-i terv került alapkonceptiójában elfogadásra.⁴¹ Hosszú küzdelem után Pitzingennek végül sikerült megnyernie a hajógyárakkal szemben csatát, amit az előző osztálynál elvesztett az STT-vel és ott alkalmazott elődjével, Popperrel szemben, és végre kizárólag a saját kezébe vehette csatahajó-tervezés ügyét. Ám, mint azt látni fogjuk, Popper szelleme még tovább kísértette őt.

³⁷ KA MS/PK 1913. I-4/11 1247.

³⁸ Ezen nincs mit csodálkozni, ugyanis a brit 34,3 cm-es tornyok (BII) a 30,5 cm L/50 iker tornyok (BXI) fő méreteivel készültek, így extrém mértékben zsúfoltak voltak belül. *Peter Hodges: The Big Gun.* Annapolis, 1981. 62. o.

³⁹ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

⁴⁰ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

⁴¹ KA MS/PK 1913. I-4/11 1766.

Néhány nappal később, április 23-án a haditengerészet vezetése utasította Pitzingert és a műszaki bizottságot a februári terv átdolgozására. Bizonyos tömegcsökkentő módosítások árán meg kellett növelni az övpáncél, a barbetták és a parancsnoki torony páncélzatának vastagságát, valamint a komplett elektromos rendszert újra kellett tervezni. Az ügy a sürgősség mellett olyannyira titokban zajlott, hogy az új terveket személyesen Pitzingernek kellett elvinnie Haushoz.⁴²

Ugyanebben az utasításban a haditengerészet kiadta a műszaki bizottságnak, hogy készítse el egy 30 000 tonna körüli, 12 darab 35 cm-es ágyúval felszerelt csatahajó előtervét 1913 novemberére. E csatahajó részére a 24 500 tonnás tervnél vastagabb páncélzatot és 23 csomós sebességet írtak elő. Utólag az utasításra kézzel ráírták, hogy készüljön egy 32 000 tonnás, 13 darab 35 cm-es ágyúval felszerelt változat is.⁴³ Nem tudjuk, hogy a tervek elkészítésére kiadott utasítást mi motiválta, hiszen, mint látni fogjuk, a politika felé a haditengerészet mindvégig 24–25 000 tonnás csatahajók igényével lépett fel, s e jóval drágább csatahajók költségeinek elfogadására adott körülmények között nem sok reális esély volt.⁴⁴

Miután az 1913. október 3-i közös minisztertanácson végleg eldőlt, hogy a haditengerészet 24 500 tonnás csatahajók építésére kap rendkívüli hitelt, október 20-án Haus közölte Pitzingerrel, hogy elegendő a két hajó terveit vázlatosan kidolgozni.⁴⁵ A terveket, pontosabban az elkészült tanulmányt végül 1914. január 26-án nyújtották be a haditengerészet vezetésének, ahol láthatóan már nem sokat foglalkoztak vele, az aktát hamarosan le is zárták. Az írásos tanulmány mellé mindkét változatról egy sorozat rajz készült, valamint külön tanulmányt készítettek a gépkomplexumról és annak elhelyezéséről.⁴⁶

A mérnökök a 24 500 tonnás hajótesthez képest az előírt nagyobb sebesség elérése érdekében relatíve karcsúbb, nagyobb szélesség–hosszúság arányú testeket szerkesztettek, a 32 000 tonnás esetben 197,7×29,5 m, a 29 600 tonnás esetben 195,2×29 m fő méretekkel. A 23 csomós sebességet 50 000, illetve 45 000 lóerős gépkomplexum biztosította volna, 12 db széntüzelésű és 6 db olajtüzelésű kazánal, valamint három turbinacsoporttal. A 24 500 tonnás tervhez hasonlóan e hajók is megemelt előfedélzettel rendelkeztek, ami a hátsó felső lövegtoronyig tartott. A 32 000 tonnás csatahajó leginkább az olasz GIULIO CESARE-osztályhoz hasonlított, öt lövegtoronyban elhelyezett 13 lövegével. A 29 600 tonnás terv 12 darab 35 cm-es lövegét négy hármastoronyban helyezték el, a TEGETTHOFF-osztályéhoz hasonló elrendezésben. Mindkét csatahajót a dokkoláskor bekövetkező deformációk kivédésére a nagy tömegű lövegtornyok alatt dokkolási segédgerincekkel látták volna el, melyeknek a szárazra került hajótest alátámasztásában lett volna fontos szerepük. A vastagabb páncél 320 mm-es övpáncélt jelentett, a páncélzat többi adata megegyezett a 24 500 tonnás tervével.⁴⁷

⁴² KA MS/PK 1913. I-4/11 500.

⁴³ KA MS/PK 1913. I-4/11 500.

⁴⁴ Mindenesre nem tartható Erwin F. Siechének az az állítása, hogy a műszaki bizottság mérnökei e két változatot saját kezdeményezésre készítették volna, hogy megmutassák, ilyet is tudnak. Lásd: *Erwin F. Sieche: A megerősített TEGETTHOFF-osztályú csatahajó 35 cm-es ágyú. Haditechnika*, 1997/1. (A továbbiakban: *Sieche* 1997.) 71. o.

⁴⁵ KA MS/PK 1913. I-4/11 500 ad 2.

⁴⁶ KA MS/PK 1914. I-4/9 493.

⁴⁷ KA MS/PK 1914. I-4/9 493.

1913. augusztus 4-én Pitzinger átadta Hausnak a 24 500 tonnás csatahajó módosított terveit. A citadella és a kazamaták páncélzatának 180 mm-ről 150 mm-re, valamint az orrpáncél 150-ről 140 mm-re csökkentése árán az övpáncélt 310 mm-re, a barbetták és a parancsnoki torony felső részének páncélzatát 320 mm-re növelték. A parancsnoki torony alsó részének páncélját 150-ről 280 mm-re vastagították. Átalakították a 15 cm-es ágyúk elhelyezését is: az orr irányba tüzelni képes lövegek száma 12-ről 10-re csökkent, miközben a tat irányában tüzelni képeseké 8-ra nőtt. Megtörtént az elektromos rendszer áttervezése is. A haditengerészet kérésére a lőszerraktárakat úgy tervezték át, hogy azokba csövenként 76 helyett 100 lőszer lehessen elhelyezni. Ez azzal járt, hogy a raktár felső része a vízvonallal fölött volt, de azzal érveltek, hogy ez a német haditengerészetnél is elfogadott gyakorlat. E bővítésnek áldozatul esett az eredetileg 20 tengeri akna tárolására alkalmas aknaraktár. Emellett a túl szűk gépházakat némileg módosították, hogy a turbinák fordulatszámát 320-ról 300-ra lehessen csökkenteni.⁴⁸

A fenti módosítások után a haditengerészet vezetése utasította a műszaki bizottságot a 9 cm-es lövegek lehetséges elhelyezéséről javaslatok kidolgozására, különös tekintettel a minél nagyobb orr-irányú kilövési lehetőségre.⁴⁹ A műszaki bizottság 1913. október 31-én háromféle változatot mutatott be a haditengerészetnek. Két változat a parancsnoki torony körüli redut tetejének megnövelését javasolta, hogy az ott oldalanként elhelyezett 3–3 ágyú közül mindegyik képes legyen a menetirányba tüzelni. A harmadik változat egy-egy, az emelt orrfedélzet alatt, a legénységi helyiségből kihalásított, két-két ágyús zárt kazamata kialakítását tartalmazta.⁵⁰ A végső tervekben ez utóbbi megoldás került be, miután a következő év tavaszán a redut törlésre került.

Miután az 1913. októberi 3-i közös minisztertanácson a szükséges hitel terve zöld utat kapott, a haditengerészet tárgyalásokat kezdett a hajógyárakkal az ármegállapításról, illetve a tervek műszaki részleteiről. December 1-jén a haditengerészet részéről Franz von Keil ellentengernagy és Pitzinger vezetésével egy bizottság hosszan tárgyalt az STT képviselőivel, köztük Gustav von Lendecke vezérigazgatóval az építendő csatahajókról. Amint a jegyzőkönyvből megállapítható, a hajógyár küldöttsége elsősorban azon igyekezett, hogy a haditengerészetet olyan műszaki megoldásokra vegye rá, melyeket egyszerűbb kivitelezni, megkönnyítve ezzel a saját dolgukat. A gyár képviselői többek között kifogásolták, hogy a gépházak túl szűkre lettek tervezve, ezt a haditengerészet mérnökei hevesen cáfolták. Ugyanitt merült fel először, hogy a lövegtornyok-aknák öv vonalában lévő részének páncélzatát az övpáncél felett esetleg felrobbanás nélkül átcúszó gránátok ellen 80-ról növeljék 110 mm-re.⁵¹

A torpedófal konstrukciójáról a gyár egyik képviselője azt állította, hogy nem felel meg a céljának, és mindenekfelett túlságosan költséges. Erre Pitzinger azt válaszolta, a haditengerészet parancsnokának személyes kívánsága, hogy a torpedóvédelem megszakítás nélküli szerkezete legyen egyik legfontosabb szempont a tervezésnél, ezért kérte a gyárat, hogy pontosan tartsák magukat a műszaki bizottság tervéhez. Ezt követően került megtárgyalásra Popper korábbi, enyhén kritikai élű javaslata, a hajóorr és a tat lemeze-

⁴⁸ KA MS/PK 1913. I-4/11 3724.

⁴⁹ KA MS/PK 1913. I-4/11 4597.

⁵⁰ KA MS/PK 1913. I-4/11 5256.

⁵¹ KA MS/PK 1913. I-4/11 6078.

lésének megduplázásáról, a repedések elkerülése végett. Pitzinger ekkor előhúzta saját számításait, és kijelentette, hogy Popper számításai teljesen elhibáztak. Majd epésen hozzátette, saját meglátása szerint a víz alatti védelem sokkalta fontosabb ennél, ami egyértelmű kritikai megjegyzés volt a Popper-féle torpedóvédelemre.⁵² A dolog ezzel le is került napirendről. Végül szó esett arról, hogy az árboc és a fényszóró-liftek elhelyezését némileg módosítani kell, mert az eredetileg tervezett 4 m bázistávolságú távmérő helyett egy 5 m bázistávolságú kerül a parancsnoki torony tetejére.⁵³

1914. februárban a terveket körözték az Arzenál és a II Geschäftsgruppe (II GG) illetékesei között, akik közül többen megírták véleményüket. A II GG 4. osztály,⁵⁴ illetve egy, a tervezett hajók tüzéségéről készült anyag⁵⁵ két kérdésben teljesen azonos álláspontot képviselt. Mindkettő feleslegesnek tartotta a parancsnoki torony körüli redutot, és annak négy 15 cm-es ágyújával egyetemben, törlését javasolta. A Pollen-féle tűzvezető-rendszer⁵⁶ tervezett bevezetésével kapcsolatban viszont az 1912-ben törölt hátsó tűzvezető torony visszaállításának szükségességére hívták fel a figyelmet. Ugyanakkor maguk is elismerték, hogy a 24 500 tonnás tervben ez gyakorlatilag kivitelezhetetlen. A tüzéségi anyag emellett megfontolásra ajánlotta még a lövegtornyok elektronikus helyett hidraulikus működtetését, bár ez is többletsúllyal járt volna. A II GG felvetette még a fordulatszám-csökkentős turbinák alkalmazásának lehetőségét, illetve felhívta a figyelmet a válaszfalakat, valamint a torpedóvédelmet tesztelő, még lefolytatás előtt álló kísérletek (részletesen lásd később) eredményeinek teljes körű figyelembevételére.

Az Arzenál részéről a tervvel kapcsolatban az I. és a IV. lövegtorony töltetraktárainak (a kétszintes raktárban alul voltak a gránátok, felül a töltetek), valamint a hátsó dinamótermek nem kielégítő védelmét emelték ki. A legelső és a leghátsó lövegtornyok és lőszerraktáraik vonalában ugyanis az övpáncél felett már nem húzódott a citadellapáncél, így az övpáncél felett (a számítás szerint 7°-nál nagyobb szögben) beeső nehézgránát útjában a 11 mm vastag oldallemez, az ezen a területen 30 mm vastag középfedélzet (Mitteldeck), végül a 36 mm-es páncélfedélzet állt. A probléma orvoslására a redut törlését és a súlymegtakarításból a kérdéses területen a középfedélzet 60 mm-re vastagítását javasolták.⁵⁷

Pitzinger 1914. március 27-én kelt jelentésében érdemben csak a középfedélzet megerősítésére reflektált. Kimutatta, hogy a középfedélzet 20 mm-rel (30 mm-ről 50 mm-re) való vastagítása csak az övpáncél, a barbettapáncél és a parancsnoki torony páncélzatának 300 mm-re csökkentése árán valósítható meg. A redut megszüntetésének lehetőségét

⁵² KA MS/PK 1913. I-4/11 6078. A Popper-féle torpedóvédelem mind az 1912. májusi, mind pedig az 1913. februári, Pitzinger által jegyzett műszaki bizottsági tervekben már erős kritikát kapott.

⁵³ KA MS/PK 1913. I-4/11 6078.

⁵⁴ KA MS/PK 1914. I-4/9 634.

⁵⁵ KA MS/PK 1914. I-4/9 670.

⁵⁶ Haus nagy hangsúlyt fektetett a tűzvezetés javítására, és a cs. és kir. haditengerészet számára a brit Arthur Hungerford Pollen által tervezett rendszert szemelte ki. A brit Királyi Haditengerészet választása 1913-ban a rivális, Dreyer-féle rendszerre esett, s Pollen rendszere teljes egészében sohasem került valós körülmények közt kipróbálásra. Pollen, illetve készülékének megítélése mind a mai napig vita tárgyát képezi. Pollen „újra felfedezője” és nagy híve Jon Tetsuro Sumida professzor, amerikai haditengerészet-történész.

⁵⁷ KA MS/PK 1914. I-4/9 634.

viszont egy szóban sem említette meg. A középfedélzet megerősítése ezzel le is került a napirendről.⁵⁸

Ahogy közeledett az 1914/15-ös pénzügyi év kezdete, 1914. július 1-je, amikortól lehetővé vált az új csatahajóosztály építésének megkezdése, 1914 áprilisában körvonalazódni kezdtek a „megerősített TEGETTHOFF-osztályú” csatahajók végleges tervei. A számos technikai részlet⁵⁹ közül két kérdés volt a legjelentősebb. Az egyik a torpedóvédelem hatásosságának a kérdése volt. Az elméleti számítások alapján ennek sokkal hatékonyabbnak kellett lennie, mint a TEGETTHOFF-osztályénak, de erre a végleges választ csak az 1913 szeptemberében elrendelt robbantási kísérlet adhatta meg (részletesen lásd később). A másik a négy darab 15 cm-es ágyú redutjának kérdése volt, melynek megszüntetését, mint láttuk, többen javasolták. Ezzel a reduttal több probléma volt: a 15 cm-es ágyúk közepforgópontos talpainak alapozása messze nem volt olyan szilárd, mint a kazamatában elhelyezett 15 cm-es lövegek. A lövegek megfelelőbb helyre való áthelyezése esetén pedig lőszerellátásuk vált volna túlságosan nehézkesé. Problémát jelentett az is, hogy az első hármastorony kifordított helyzete esetén blokkolta volna az azon az oldalon lévő 15 cm-es löveg orrirányú kilövését. A felsorolt problémák miatt 1914. április 15-én döntés született a redut megszüntetéséről, amivel a 15 cm-es lövegek száma 14-re csökkent.⁶⁰

A redut megszüntetése összességében 470 tonnányi súlymegtakarítást eredményezett, amit teljes egészében felhasználtak a páncélozott válaszfalak, a parancsnoki torony és az első ikertorony alépítményének, valamint a lövegtornyok aknáin alsó részén lévő páncél megerősítésére.⁶¹ Az 1913 augusztusában bemutatott tervhez képest az 1914 júniusára kialakított, véglegesnek tekinthető tervek 27 módosítást tartalmaztak, melyek közül a fent felsoroltak a legfontosabbak. Említésre érdemes még, hogy a 35 cm-es lövegek lőszer javadalmazását a helyszűke miatt visszacsökkentették az eredetileg tervezett csövenkénti 76-ra.⁶² Ennek egyik oka oldalsó víz alatti torpedóvető-helyiségek áttervezése volt, melyet az új, 7 m hosszú torpedók, illetve azok egyik oldalról a másikra való átszállíthatóságának az igénye tettek szükségessé.⁶³ A tervek végleges jóváhagyásához ezután már csak a torpedóvédelmet tesztelő szekciókísérlet eredményét kellett megvárni.

Politikai és pénzügyi háttér

Az első dreadnought-osztály költségeinek megszavazása után alig egy évvel Montecuccoli ambiciózus flottaprogrammal állt elő. E program szerint a Monarchia haditengerészetének 1920-ban 16 csatahajó, 12 cirkáló, 24 romboló 72 torpedónaszád és 12 tengeralattjáró állományt kellett elérnie úgy, hogy a csatahajók nem lehetnek 20 évnél, a cirkálók és a rombolók 15 évnél, a torpedónaszádok és a tengeralattjárók 12 évnél idősebbek. Ennek alapján, ha szigorúan vesszük az időhatárokat négy, de ha az ÁRPÁD-ot

⁵⁸ KA MS/PK 1914. I-4/9 634.

⁵⁹ Csak ízelítőül néhány: a kormánylapát formája és szerkezete, gépműhelyek berendezése, konyhák, a gőzsütőde mellett elhelyezett rádióskabin hőszigetelése, újfajta legénységvi vécék alkalmazása, szenelő ajtók típusa etc.

⁶⁰ KA MS/II. GG 1914. 47 C/6 9/24.

⁶¹ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

⁶² MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

⁶³ KA MS/PK 1914. I-4/9 634.

és a BABENBERG-et is avultnak vesszük, hat csatahajót kellett építeni az elkövetkező nyolc évben. A cirkálók esetében csak a négy, turbinás cirkáló fért bele az időhatárba, így további nyolcat kellett volna építeni. Rombolóból legalább hatot, de az Angliában, illetve Triesztben épült 400 tonnás rombolók avulását figyelembe véve inkább tizenkettőt kellett volna beszerezni. Tengeralattjáróból a dolgok akkori állása szerint hat, torpedónaszádból a KAIMAN-osztály avulását, illetve a 250 tonnás naszádok számának 27-re történő felemelését figyelembe véve 26–33 új egység szolgálatba állításával teljesítették volna a program előírását.

A haditengerészet pénzügyi helyzete, illetve Montecuccoli helyzete azonban korántsem kedveztek a nagyszabású programoknak. 1911-ben a haditengerészet 3 millió koronával lépte túl a költségvetését, aminek a közös Pénzügyminisztériumban nagyon nem örültek. Leon von Biliński, az új közös pénzügyminiszter 1912 márciusában közölte, hogy az ilyen ügyeket a közös hadügyminiszterrel szabályozni kell. Biliński a haditengerészet pénzügyi számvitelének szigorú és rendszeres ellenőrzését követelte, emellett kijelentette, hogy a haditengerészet nem tehet előzetes hozzájárulás nélkül olyan pénzügyi kötelezettségvállalásokat, melyek meghaladják a költségvetésben meghatározott kereteket.⁶⁴

Minden probléma ellenére Montecuccoli 1912 márciusában igen nagyra törő javaslattal állt elő: a haditengerészet számára újabb, immár 464 millió koronás extra juttatás igényét vetette fel. Ebből a pénzből 4 db 24 500 tonnás csatahajót, 5 cirkálót, 12 rombolót, 6 tengeralattjárót, 3 szénszállító hajót, egy új úszódokkot, valamint a Dunára 4 monitort és 4 őrnaszádot kívánt építeni, illetve a maradékot Sebenico erődítésére kívánta fordítani. Ferenc József, reálisan mérlegelve a helyzetet, miután kézhez kapta a haditengerészet parancsnokának előterjesztését, azt javasolta, hogy ezt a programot majd egy megfelelőbb pillanatban nyújtsa be.⁶⁵

Montecuccoli 1912 nyarán már jóval szerényebb igényekkel lépett fel a közös minisztertanács előtt. A július 9-i közös minisztertanácson mindössze 24 millió koronás extra juttatást kért a haditengerészetnek, mely egy új csatahajó első részleteként szolgált volna. A magyar miniszterelnök, Lukács László és pénzügyminisztere, Teleszky János számára még ez az összeg is elfogadhatatlan volt, a hadsereg által a tüzérség, az erődök és a repülés fejlesztésére igényelt 250 millió koronás rendkívüli hitel fényében. Teleszky azzal érvelt, hogy a hadikiadások a részvényt piacot túlterhelik és a haditengerészet programja oda vezetne, hogy a franciák teljesen bezárnák pénzügyüket a Monarchia előtt. A közös külügyminiszter, Leopold von Berchtold a program elfogadását kérte, de Teleszky azt válaszolta, hogy 1916-ig, míg az előző dreadnoughtok elszámolása meg nem történik, nem járulnak hozzá újabb többletjuttatáshoz csatahajó-építés céljára. A magyar kormány egyedül 4,6 millió korona értékben két szénszállító hajó első részletéhez adta a hozzájárulását. E két hajó lett a POLA és a TEODO.⁶⁶ Montecuccoli nehéz helyzetben volt, mivel az új csatahajókkal nagymértékben nőtték a flotta üzemeltetési költségei, ezért a költségvetés évi 6,5 millió koronás növelését kérte. A közös hadügyminiszter ezt 4,5 millióra faragta le, de végül csak 1,5 millió került elfogadásra, ami kevés volt.⁶⁷

⁶⁴ Halpern 1998. 97. o.

⁶⁵ Uo. 98. o.

⁶⁶ 13 000 t (6500 BRT) szénszállítók épültek 1913. és 1916. között.

⁶⁷ Halpern 1998. 98. o.

Montecuccoli az utóbbi döntés ellen formálisan, írásban tiltakozott. Berchtold ígéretet tett, hogy még újratárgyalják az ügyet, legkésőbb a következı év elején. Július 27-én Montecuccoli írásban fordult az uralkodóhoz, leírva, hogy minden erejével a MONARCH-osztályt felváltó csatahajók építésének mihamarabbi elkezdésért küzd, mivel a MONARCH-osztály teljesen elavultnak tekinthetı. Hozzátette azt is, hogy az STT-ben a három dreadnought vízrebocsátása után két sólya megürül és a cégnek sürgısen új megrendelésre van szüksége, hogy szakmunkásait megtarthassa.⁶⁸

Az újdonsült flottaszemlélı, Haus július 25-én bemutatkozó látogatáson Chlumetzben a trónörökösnel járt. A hivatalos megbeszélés végén Ferenc Ferdinánd rátért az új csatahajó-osztályra. Ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy minél hamarabb megoldást kell találni a kérdésre. Kijelentette, hogy sürgısen össze kell hívni egy közös minisztertanácsi ülést, és akár a „levegıbıl” egy új osztályt építeni. Haus a látogatás után naplójában megjegyezte, hogy még sok baja lesz a trónörökösrel, akit személy szerint „begyepesedett, erısen elıítéletes és rosszindulatra hajlamos” embernek jellemzett.⁶⁹ Haus jóslatában nem is tévedett. A trónörökös hamarosan a cégek részérıl történı spekulációs építés, melyet a TEGETHHOFF-osztály elsı két egységénél már alkalmaztak, legfıbb szorgalmazója és erıltetıje lett.

Az 1912. október 3-i közös minisztertanácson Montecuccoli új, a tavaszınál szerényebb programot terjesztett elı. Három évre elosztva 170 millió korona extra juttatást kért a haditengerészet részére, ebbıl két, 24 000–25 000 tonnás, 35 cm-es ágyúkkal felszerelt csatahajó épült volna. Kért továbbá még 6,5 millió koronát az 1911-es program tengeralattjáróinak költségeihez, melyekre eredetileg 10 millió volt szánva. Emellett még két monitor, két őrnaszád, valamint egy 40 000 tonnás úszódokk építéséhez kért pénzt, illetve a haditengerészeti repülés fejlesztésére 0,5 millió koronát. Az úszódokk becsült költsége 8,4 millió koronára rúgott, takarékosági okokból, az olcsóbb német árak miatt, ezt a kielı Howaldt-gyárnál rendelték volna meg, polai összeszereléssel. A közös minisztertanács október 8-i ülésén a magyar résztvevık (Lukács, Teleszky) kijelentették, hogy csak akkor járulnak hozzá az új dreadnoughtok, illetve az úszódokk építéséhez, ha az elızı csatahajók ki lesznek fizetve. Ahhoz viszont hozzájárulásukat adták, hogy az eredetileg 1915/1916-ra tervezett kifizetést elırehozzák 1913/1914-re, így az új egységek építése 1915-ben megkezdıdhet. A kisebb költségekhez (monitorok, tengeralattjárók, illetve a 250 tonnás torpedónaszádok számának felemelése) ık is hozzájárultak. 1913 januárjában, Ferenc Ferdinánd utasítására Montecuccoli megpróbálta elérni egy közös minisztertanácsi ülés összehívását, hogy az építés kezdetét hozzák elıre 1914-re, de azt a választ kapta, hogy várja ki az 1914-es költségvetés tárgyalásait.⁷⁰ Montecuccolinak ezt már nem volt ideje kívárni. Az idıs és végképp kegyvesztetté vált haditengerészeti parancsnokot 1913. február 23-án a flottainsszemlélı, Anton Haus váltotta fel.

A haditengerészet élén történı személycserével egyidıben, miután látszott, hogy a magyar ellenállás miatt egyhamar nem kerülhet sor egy újabb csatahajóosztály költségeinek megszavazására, elıtérbe került az úgynevezett spekulációs építés, a résztvevı cégek

⁶⁸ Halpern 1998. 99. o.

⁶⁹ Uo. 74. o.

⁷⁰ Uo. 100. o.

(STT, Škoda, Witkowitz⁷¹) részéről a formálisan saját kockázatra történő építés megoldásként, amit a haditengerészet a TEGETTHOFF-osztály első két tagjánál alkalmazott már. Ennek a megoldásnak a fő szorgalmazója, sőt erőtetője Ferenc Ferdinánd volt, aki már 1909–1910-ben is kulcsszerepet játszott. Haus, elődjével ellentétben jóval óvatosabb volt ebben a kérdésben. Ugyan maga is azt szerette volna, hogy minél hamarabb elkezdődhesse az új osztály építése, akár ebben a formában is, ugyanakkor egyáltalán nem osztotta a trónörökös nézetét, miszerint nem célravezető a kormányzatot bármilyen formában értesíteni az ügyletről. Ez nem azt jelenti, hogy Haus eleve a spekulációs építés ellen lett volna, hanem azt, hogy nem akarta megkerülni a politikusokat, és csak az ő tudtukkal és beleegyezésükkel kívánt belevágni ebbe a megoldásba.

Az STT, a Škoda és a Witkowitz formálisan 1913. április 18-án kereste meg a haditengerészet vezetését azzal az ajánlattal, hogy saját kockázatára megkezdjenek egy csatahajó építést, a haditengerészet által készített tervek alapján. A következő csatahajóosztály megszavazását követően pedig a haditengerészet mint az osztály első tagját venné át e hajót. A három gyár elsősorban arra hivatkozott, hogy az épülő dreadnought-osztály mindhárom STT-nél épülő tagja hamarosan elkészül és így újabb megrendelés hiányában az 1913. év második felétől speciálisan képzett munkásaikat el kell bocsátaniuk. Továbbá hivatkoztak arra, hogy ez a haditengerészet érdeke is, mivel így harcértéke már korábban növekedhet, nem kell megvárnia a munkák megkezdésével a törvényhozás jóváhagyását.⁷²

A haditengerészet vezetése a három cég ajánlatára kétféle választervezetet készített. Az egyik válasz arra az esetre szólt, ha egyik kormány sem támasztana kifogást az ügylet ellen. A Haus nevében küldendő levél ezzel kezdődött, „Már elődöm kifejtette 1912 decemberében a delegációk előtt, hogy a Monarch-osztályt dreadnoughtokkal kell felváltani.” A levéltervezet azzal folytatódott, hogy köszönetet mondott benne a három cégnek az ajánlatért, majd rátért az árkalkuláció kérdésére. Ennek érdekében a cégek képviselői a legszigorúbb titoktartás mellett betekintheztek volna az új csatahajó terveibe, valószínűleg a 24 500 tonnás variáns 1913. júliusi módosított változatába, hogy elkészíthessék a test és a gépek, a fegyverzet és a páncélzat specifikációit, beárazva azokat. Ezt követte volna az építési ráták meghatározása, és a kifizetés módozatának meghatározása, mikor a költségek megszavazása után a haditengerészet átvette volna a hajót. Ugyanakkor már ide is bekerült az a megjegyzés, melynek értelmében a kalkulációk közben figyelemmel kell lenni a magyar iparnak juttatandó megfelelő arányú megrendelésekre is.⁷³

A második változat nem tartalmaz arra nézve utalást, hogy mely esetben küldendő el válaszként. Ugyan ez sem elutasító, a hangneme jóval tartózkodóbb, mint az előző változaté. Ebben a haditengerészet hangsúlyozta, hogy az adott helyzetben sem megrendelést nem adhat, sem pedig kötelezettséget nem vállalhat. A haditengerészet itt azt a feltételt szabta, hogy a cégek ily módon való folyamatos megrendeléssel való ellátásáért cserébe pénzügyi áldozatokat kér azoktól, azaz olcsóbb árat és kedvezőbb fizetési feltételeket. Csak e feltételek elfogadása után tekintheztek volna be a cégek képviselői a tervekbe a specifikációk elkészítése céljából. Ez a változat is a magyar ipari megrendelésekre vonatkozó kitévellel zárult.⁷⁴

⁷¹ Witkowitz Bergbau- und Eisenhüttenwerke.

⁷² KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

⁷³ KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

⁷⁴ KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

Április 20-án Lukács László Bécsbe utazott, ahol reggel 9 órakor Haus felkereste és átadott egy példányt a három cég ajánlatából, illetve a haditengerészet második, kevésbé pozitív választervezetéből. Lukács megköszönte Haus őszinteségét és korrektségét. Elmondta, hogy egy hónapja hallott már a tervről, ami miatt ideges is volt, és éppen azt tervezte, hogy rákérdez Hausnál. Haus ebből végleg igazolva látta, milyen ostobaság volt Ferenc Ferdinánd részéről a mindenáron való titkolódzás. Haus megpróbálta megnyerni a saját kockázatra való építés ügyének a fontosabb minisztereket. Krobotin közös hadügyminiszter támogatta őt, és a közös külügyminiszter, Berchtold, valamint Biliński közös pénzügyminiszter is. Karl Stürgkh osztrák miniszterelnök, illetve Wenzel Zaleski osztrák pénzügyminiszter kitért a válasz elől, bár Zaleski közölte, hogy a sivár pénzügyi helyzetre való tekintettel az ilyen kívánások súlya alatt a költségvetés összeroskadhat.⁷⁵

Április 28-án Biliński táviratilag értesítette Haust, hogy Stürgkh még mindig nem adott választ, míg Teleszky kategorikus nemet mondott. Teleszky Bilińskinek írott április 25-i levelében megírta, hogy nem járul hozzá a három cég által saját kockázatra történő építéshez, mely csatahajót a hitel megszavazása után a haditengerészet 1. számú objektumként venne át. Ez az eljárás szerinte a törvényhozás költségvetési jogának megsértése, ugyanakkor pusztán gazdasági szempontból is nagyon veszélyes. Veszélyesnek számít amiatt is, mert a szóban forgó csatahajót a haditengerészet tervei és előírásai alapján építenék, de a saját kockázatra építés esetén előfordulhat, hogy az végül egy idegen hatalom kezébe jut. Teleszky szerint semmilyen sürgető tényező nem áll fenn, ami indokolná az építés ilyen módon való megkezdését a lassabb törvényes út helyett. Szerinte a három ajánlkozó cég időleges munka nélkül maradását is az előző haditengerészeti vezetés (Montecuccoli) okozta, amikor az épülő csatahajóosztály (TEGETTHOFF-osztály) első két tagját a költségek megszavazása előtt rendelte meg. Teleszky gazdasági szempontból is veszélyesnek tartotta az ügyet, mert szerinte mind Magyarországon, mind Ausztriában hitelhiány volt, és a 85 millió korona nagyon megterhelte volna a hitelpiacot. Végül megismételte korábban hangoztatott álláspontját, hogy addig nem lesznek új csatahajók, amíg a régiek költségét nem fedezik.⁷⁶ Haus mérgében a következőket írta a naplójába: „Stürgkh egy szószátyár, Biliński egy kedves, jó, optimista nemesember, aki többet ígér, mint amit be tud tartani, Teleszky egy zsidó, Lukács hamis, ravasz és alattomos, egy kutya.”⁷⁷

Haus április 30-án audiencián járt Ferenc Józsefnél. Az uralkodó megígérte, hogy a következő nap audienciára érkező Teleszkyvel beszél a dreadnoughtok ügyéről. Másnap Haus az audienciáról távozó Teleszkyvel barátságos légkörben egy órát tárgyalt. Teleszky, Ferenc József közbenjárása ellenére továbbra is elutasító álláspontra helyezkedett a saját kockázatra történő építés ügyében. Teleszky lényegében az április 25-i levelében felsorolt érveket ismételte meg. Érvelése szerint ez az összeg annyira megterhelné a hitelpiacot, hogy nagyon felmennének a kamatok. Haus erre azt mondta, nem érti, Teleszky miért tekinti ezt a megoldást alkotmányellenesnek, amikor például Hazai Samu honvédelmi miniszter egyáltalán nem tekinti annak. Különben is, a Monarchiának a tranzakció csak 750 000 koronába kerülne, és mit számít az, hogy a delegációk egy épülő, vagy egy építés

⁷⁵ KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

⁷⁶ KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

⁷⁷ Halpern 1998. 104. o.

előtt álló hajóra hagyják jóvá a pénzt. Ugyanakkor az viszont nagyon sokat számít, hogy a hajók egy évvel korábban lennének készen, amikor 3–4 év múlva a Monarchia már előreláthatólag a létéért fog küzdeni. Teleszky erre azt válaszolta, ha a delegációk 1914. tavaszán beleegyeznek, 1914. július 1-jétől lehet építeni, ami csak nyolc hónap késedelem a „törvénytelen” úthoz képest.⁷⁸

1913. május 7-én Lukács László magyar miniszterelnök levélben fordult Haushoz a saját kockázatra történő építés ügyében. Lukács kifejtette, hogy Magyarország nincs abban a helyzetben, hogy az ily módon történő építéshez hozzájáruljon, ez az eljárás a törvényhozás költségvetési jogát sértené. Hozzátette, hogy a 85 millió korona a gazdaságból kerülne kivonásra, ami az adott pénzügyi és gazdasági helyzetben beláthatatlan következményekkel járna. Lukács azt is közölte, hogy a haditengerészetnek a gyárak felé küldött bármilyen leiratát megrendelésnek minősíti.⁷⁹

A saját kockázatra történő építés elfogadtatása érdekében Haus az 1913. május 14-i közös minisztertanácon tett még egy utolsó kísérletet a magyar politikusok meggyőzésére. Az ülésen több mint három óra keresztül tárgyalták az ügyet. A közös miniszterek mellett itt már Stürgkh és Zaleski is támogatták Haust, de eredményt végül nem sikerült elérniük. Teleszky lényegében az április 25-i levelében, illetve a május 1-jei tárgyaláson elhangzott érveit ismételte meg. A pénzügyi és gazdasági érvek mellé Lukács László miniszterelnök politikai érveket is felsorakoztatott. Elmondta, hogy a magyar kormány már az előző év őszén hozzájárult, hogy az építés alatt álló dreadnoughtok költségeinek kifizetését 1915/1916-ról 1913/1914-re előrehozzák, így a MONARCH-osztály pótlására 1915-től tudnak újabb hitelt folyósítani. A magyar kormány nincs abban a helyzetben, hogy a haditengerészetnek ennél még több engedményt tegyen. A kormány nehéz helyzetére való hivatkozás a Tisza István 1912-es házelnökké való választása utáni eseményekre, az obstrukció letörésére, a véderőtörvény erőszakos megszavaztatása, az 1912. május 23-i „Vér-vörös csütörtök”-re, utal. Lukács kijelentette, ha további engedményekhez, a spekulációs építéshez hozzájárulásukat adják, azt nem hogy az ország előtt, de még saját pártján belül sem tudja megvédeni. Teleszky ugyanakkor elismételte, amit május 1-jén mondott: a pénzügyi év rendszerének megváltozása miatt az 1915-ös pénzügyi év kezdete 1914. július 1-jére előrehozódik, így az építést fél évvel korábban meg lehet kezdeni. Feltette a kérdést, hogy 6–7 hónap késedelem miatt érdemes-e törvénytelen úton megkezdeni egyetlen hajó építését, ha a törvényes úton ennyi késéssel az egész osztályét meg lehet kezdeni.⁸⁰

Hausnak arra a kérdésére, hogy ha a haditengerészet mégis belevágna-e spekulációs építésbe, a válasz az volt, hogy a magyar miniszterek kabinetkérdést csináltak az ügyből. Teleszky kifejtette: ha egy gyár a saját kockázatára kezd építeni, az elé nem lehet akadályokat gördíteni, de ha a terveket a haditengerészettől kapja, az egyenértékű a hivatalos megrendeléssel és ennek a konzekvenciáit viselni kell. Haus kérdésére, hogy mi a konzekvencia, Teleszky azt válaszolta, hogy Lukácssal együtt beadják a lemondásukat. Az ügy tárgyalása ezzel véget ért.⁸¹

⁷⁸ KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

Május 19-én Haus audiencián járt Ferenc Józsefnél, ahol részletesen beszámolt a közös minisztertanácson történekről. Az uralkodó azt javasolta, hogy ne provokálják a magyarokat, hanem további tárgyalásokkal próbálják megnyerni őket. Ferenc József egyetértett Haus eljárásával, hogy nem kerülte meg az osztrák és a magyar kormányt, mivel ha a magyar kormány csak az építés megkezdése után szerzett volna tudomást az ügyről, ez olyan súlyos következményekkel járhatott volna, amely hosszú időre kompromittálja a haditengerészetet, és ebből a szempontból az osztrák kormány helyzete sem nagyon különbözik.⁸²

Ferenc Ferdinánd és Haus kapcsolatában a legkomolyabb súrlódási pontot a spekulációs építés kérdése jelentette. A trónörökös neheztelt a haditengerészeti parancsnokra, amiért az a kormányok tudomására hozta a tervet és nem követte utasítását a legszigorúbb titoktartásra. Ferenc Ferdinánd azt hangoztatta, hogy „nem szabad elmondani, egyszerűen csak építeni kell.” Haus, naplója tanúsága szerint ekkoriban eljátszott a lemondás gondolatával is, mivel unta hivatalát, és súlyos beteg is volt.⁸³ A közös minisztertanácsi kudarc, majd az audiencián való megjelenést követően hosszú, sajtóközvetlenül fogalmazott magyarázkodó levelet küldött Ferenc Ferdinándnak a magyar kormánytagokkal való tárgyalásairól, illetve a 14-i közös minisztertanácsról. Az események ismertetése után három lényeges momentumot emelt ki. Egyrészt azt, hogy április 20-án Lukács már híresztelések szintjén tudott a tervről, így azzal, hogy beszámolt Lukácsnak, sikerült elejét venni a súlyosabb következményeknek, illetve a további titkolózásnak úgysem lett volna értelme. Másrészt hivatkozott arra, hogy az uralkodó szerint sem szabad provokálni a magyar kormányt és emiatt az ügy miatti lemondásuk a haditengerészetre ütne vissza – bár ez az érv valószínűleg inkább csak felbőszítette a trónörökösöt. Végezetül Haus azzal érvelt, hogy a tényleges késedelem valójában csak egy hónap lesz. Nagy eredményként könyvelte el, hogy a haditengerészeti költségek legkonokabb ellenfele, Teleszky maga tett ígéretet a hitel megszavazásának és az építés megkezdésének 1914 elejére való előrehozására. Ez pedig papíron hat-hét, a valóságban azonban csak egyetlen hónapot jelent, mivel a részletes specifikációk kidolgozása és a részletrajzok elkészítése a spekulációs építés esetén is jelentős időt vett volna igénybe, tehát mire ezek elkészülnek, addigra már küszöbön áll az új hitel megszavazása.⁸⁴

1913 nyarán az új csatahajók ügye állt, de a magyar politikában fontos változások történtek. Lukács Lászlóról kiderült, hogy még pénzügyministersége idején 4 millió koronát vett fel a Magyar Banktól bizonyos állami üzletek után, amit befizetett a Nemzeti Munkapárt kasszájába az 1910-es választások költségeire. Désy Zoltán függetlenségi párti képviselő „Európa legnagyobb panamistájának” nevezte Lukácsot. A miniszterelnök a Désy ellen indított rágalmozási pert elvesztette, és kénytelen volt kormányával együtt lemondani. Az uralkodó Tisza Istvánt jelölte miniszterelnöknek, aki június 10-én foglalta el ezt a posztot. A miniszterek többsége, így Teleszky János is megtartotta tárcáját az új kormányban. Tiszával olyan politikus került a magyar kormány élére, aki számos honfitársával ellentétben fontosnak tartotta a közös haderő fejlesztését. Tisza Magyarország el-

⁸² KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

⁸³ Halpern 1998. 112. o. Hausnál gyomordaganatot diagnosztizáltak, de a sikeres műtétet követően meggyógyult.

⁸⁴ KA MS/PK 1913. I-4/11 2295.

sőrendű érdekének tartotta a Monarchia nagyhatalmi helyzetének fenntartását, mert csak így látta biztosítottnak a magyar szupremácia fennmaradását a Kárpát-medencében. Azt is tudni lehetett viszont, hogy a haditengerészet programjának támogatásáért a magyarok ismét meg fogják kérni az árat, mint 1911-ben.

Október 1-jén Ferenc József audiencián fogadta Haust, ahol megbeszélést folytattak a haditengerészet által igényelt rendkívüli hitelről. A nagy nap október 3-án jött el, ekkor került a közös minisztertanács elé az új csatahajóosztály és a rendkívüli hitel ügye. Először a szerb–albán határ kérdésében a Szerbia elleni fellépés került napirendre. Berchtold exorzéjában jelezte, hogy ha a Szerbiának küldött figyelmeztetések nem használnak, akkor vagy sorsára hagyják Albániát, vagy ultimátumban követelik a szerbek által jogtalanul megszállt területek kiürítését. Kiemelte, hogy ebben a helyzetben szükséges a haderő megerősítése. Conrad háborút és Szerbia annexióját követelte. Tisza, illetve a többi miniszter is keményebb Szerbia elleni fellépést sürgettek a Monarchia megcsorbult tekintélyének helyreállítása miatt, de a fegyveres konfliktustól tartózkodtak. Döntés a kérdésben végül nem született. A következő két hét eseményei után a Szerbiának küldendő ultimátumról október 16-án döntöttek, s 18-án adták azt át Belgrádnak.

A légkör kedvezett a haderő erősítésének, ám ezen a fronton a hadsereg a haditengerészet riválisaként lépett fel. Krobatin és Conrad több újoncot, magasabb békelelétszámot követelt. A haderő költségvetésének megállapítása ügyében Krobatin és a magyar miniszterek közt jelentős nézeteltérés alakult ki. Ezt követően tértek rá a haditengerészet költségvetésére. Haus a költségvetés „nyomorúságáról” beszélt, elmondta, hogy az évi 1,5 milliós emelés a napi működés növekvő költségeinek fedezésére nem elég. A rendes költségvetés rögtön elfogadásra került. Ezt követően terjesztette Haus elő a 426,8 millió koronás rendkívüli hitel tervét, ami tartalmazta a négy új csatahajó építési költségeit. A kritikus pénzügyi helyzetre hivatkozva mindkét kormány elvetette annak a lehetőségét, hogy a hitel folyósítását a csonka, 1914. január-júniusi pénzügyi évben kezdjék meg, de áldásukat adták rá az 1914/1915-ös pénzügyi évtől kezdődően. A magyar kormány és Teleszky állta a szavát, az építést a delegációk (valójában csak formális) hozzájárulása után 1914. július 1-jétől kezdetét vehette. A miniszterek többsége gratulált Hausnak a „győzelemhez”, de Tisza és Teleszky igen hidegen viselkedtek vele szemben, amin magában jót mulatott.⁸⁵

A közös minisztertanácson elfogadott rendkívüli hitel pontos összege 426 836 000 korona volt, amit a tervek szerint 1914/1915-től 1918/1919-ig folyósítottak volna, öt részletben. A hitelből a következő hadihajókat tervezte építeni a haditengerészet: 4 db 24 500 tonnás csatahajó (Schlachtschiff VIII, IX, X, XI), az elsőt 83 552 000 koronáért, a többi hármát 81 552 000 koronáért, összesen 328 208 000 koronáért, 3 db 4800 tonnás cirkáló (Kreuzer K, L, M), összesen 46 347 000 koronáért, 6 db 800 tonnás rombolót, összesen 20 147 000 koronáért és 2 db 520 tonnás monitort, összesen 4 884 000 koronáért, valamint egy élelmiszer-szállító gőzöst, 330 000 koronáért. Ez összesen 399 916 000 koronát tett ki. Az árak persze egy valamivel későbbi állapotot tükröznek, ugyanis az építendő egységek gyárak általi beárázása a közös minisztertanács döntése után kezdődött. A fennmaradó közel 27 milliós összegből főként szárazföldi építkezéseket és korszerűsítéseket vettek tervbe. Ezek közül a legnagyobb volumenű az Arzenál lőszerraktáira fordítandó

⁸⁵ Halpern 1998. 117–118. o.

13 millió korona volt. A haditengerészeti repülésre a hitelből 4 millió, a polai rádióállomás bővítésére és a rádiózás fejlesztésére pedig 1,1 millió koronát szántak.⁸⁶

Az október 3-i közös minisztertanácsi ülést követően a rendkívüli hitel tervének, illetve az újabb csatahajóosztálynak egy ideig még titokban kellett volna maradnia. Ám a mindig jól (és pontosan) értesült bécsi *Neue Freie Presse* egy héten belül cikkben adott hírt az építendő csatahajókról. Ebben kritika is érte a haditengerészetet, mivel a cikkíró szerint a Monarchia „csak dreadnoughtokat” épít, miközben más tengeri hatalmak már „szuper-dreadnoughtok” gerincét fektették le. Haus úgy érezte, a cikkíróval szemben meg kell védenie a tervezett új osztályt, ezért rövid közleményben magyarázta el, hogy a MONARCH-osztály felváltására épülő csatahajók 35 cm-es fő fegyverzete kompromisszum eredménye, mivel más tengeri hatalmakkal ellentétben a császári és királyi haditengerészetnek nem állnak kiapadhatatlan pénzügyi források a rendelkezésére.⁸⁷

A megvalósulás küszöbén álló második dreadnought-program hírére az érintett gyárak képviselői Bécsbe siettek. Különösen a monfalconei CNT akciózott nagyon, hogy a dreadnoughtok építéséből kihasítson egy szeletet magának. A CNT úgy gondolkodott, ha az STT a dreadnoughtokért nagyon magas árat kér, akkor a kisebb hajók esetén alákínál az STT-nek. Ha a STT kevesebbet kér a csatahajókért, akkor viszont, hogy a veszteséget behozza, kénytelen lesz a kisebb hajókért többet kérni, ekkor viszont újra alá lehet ígérni. A haditengerészet a csatahajó-specifikációt, illetve a terveket október második felében küldte meg beárazás céljából a három hajógyárnak (STT, Danubius, CNT).⁸⁸ Minden bizonnyal a gyárak a 24 500 tonnás csatahajók 1913 áprilisában átdolgozott változatát kapták meg. A monfalconei CNT megjelenése, illetve, hogy a gyár 1911-ben megkapta a későbbi SAIDA cirkáló megrendelését, félelmet ébresztett a magyarokban. Attól tartottak ugyanis, hogy az új csatahajók megrendelését az STT és a CNT kapja meg, a Danubius pedig kimarad a csatahajó-építésből. A haditengerészet persze jól tudta, hogy megfelelő megegyezés nélkül a magyar delegáció nem szavazza meg a hitelt. Teleszky János pénzügyminiszter burkolt formában ezt több levelében is a haditengerészet tudomására hozta 1913 folyamán.⁸⁹ Tisza 1914 januárjában rá is kérdezett Hausnál, hogy a CNT részesedik-e a csatahajó-építésből. Haus január 27-én írott levelében megnyugtatta a magyar miniszterelnököt, hogy sem ő, sem pedig a tengerészeti osztály nem tett semmilyen direkt vagy indirekt ígéretet a monfalconei gyárnak és a csatahajók építéséből a STT mellett csak a Danubius részesülhet.⁹⁰

A haditengerészet a megszavazás előtt álló 426 millió koronás rendkívüli hitel megrendeléseinek Ausztria és Magyarország közti felosztásának lehetséges módjait 1914 február-márciusában kezdte vizsgálni. Az e tárgyban ekkor készült tanulmány megállapította, hogy az 1906-ban a hadsereg és a haditengerészet ipari megrendeléseiről kötött háromoldalú megállapodás⁹¹ értelmében az állami hadiüzemek polgári munkásainak fizetését, e hitel esetén 5 millió koronát, nem kell beszámítani a kvótába. A tüzérségi

⁸⁶ KA MS/PK 1914. XV-7/7 1035.

⁸⁷ Halpern 1998. 118. o.

⁸⁸ KA MS/PK 1913. I-4/11 2536, 3724.

⁸⁹ KA MS/PK 1913. I-4/11 2295; KA MS/PK 1913. XI-4/9 582.

⁹⁰ KA MS/PK 1914. I-4/9 509.

⁹¹ Krámlí Mihály: A cs. és kir. haditengerészet és Magyarország. Pécs, 2004. 104–105. o.

megrendelések értéke (tűzvezető eszközök nélkül) 83,741 millió koronát tett ki, ebből a kvóta szerint 30,482 millió korona illetve volna Magyarországot. A győri ágyúgyár felállítására ellenére Magyarország nem volt abban a helyzetben, hogy ebben az értékben szállítani tudott volna, mivel a magyar ágyúgyár csak 1920-tól vállalta csatahajók számára a nehézlövegek szállítását. A lehetséges magyarországi megrendelés értékét 6 millió koronára becsülték. A 64,722 millió korona értékű pánccélmegrendelés pedig teljes egészében Ausztriának jutott, mivel Magyarországon nem volt pánccéllemezek előállítására alkalmas gyár.⁹²

A fenti adatok ismertetése után a hitel, illetve a megrendelések elosztásának több lehetséges módozatát vázolták fel. Az első változat szerint Ausztriának jutott volna 2 csatahajó, 2 cirkáló, az élelmiszer-szállító hajó, az összes tüzérségi eszköz, illetve pánccél, valamint a lövedékek és hüvelyek fele. Magyarországnak jutott így 2 csatahajó, 1 cirkáló, 6 romboló, valamennyi tender és mindkét monitor, emellett az összes torpedó, vetőkészülék, lőpor, valamint a lövedékek és hüvelyek másik fele. E változat alapján a magyar kvótából még 12,6 millió korona hiányzott, ezt a 6 milliós ágyúmegrendelés, illetve 6,6 millió korona értékű megrendelés a magyar vasipartól Witkowitz és a Škoda részéről kompenzálta volna. Ebbe a változatba nem számolták be a hadiüzemek polgári alkalmazottainak a fizetését, így a magyar iparnak 1,82 millió „alaptalan kompenzáció” jutott volna. A fő baj ezzel a változattal persze nem ez volt, hanem a hajómegrendelések eloszlása. A tanulmány szerint így négy⁹³ osztrák hajógyárnak jutott volna 5 hajó (test és gép) 76,1 millió korona értékben, addig egyetlen magyar gyárnak 11 hajó 82,87 millió korona értékben. Ebben az esetben azon aggódtak, hogy a Danubius nem lesz képes időben teljesíteni a megrendeléseket, illetve elszipkázza a kvalifikált munkaerőt az osztrák gyáraktól.⁹⁴

A másik változat szerint Ausztriának jutott volna 2 csatahajó, 3 cirkáló, 6 romboló, az élelmiszer-szállító hajó, valamint a tenderek fele, míg Magyarországnak 2 csatahajó, 2 monitor és a tenderek fele. E megosztás alapján viszont a tüzérségi és pánccélrendelések után, a magyar ágyúgyár 6 millió koronája mellett 44,95 millió korona értékben kellett volna az osztrák gyáraknak rendelnie a magyar vasipartól kompenzációként. Ez viszont képtelenség lett volna, s a tanulmány készítői is megjegyezték, hogy egy ilyen felosztást lehetetlen lenne elfogadtatni a magyar politikusokkal. A magyar vasiparnak juttatandó kompenzációt elfogadhatóbb mértékre redukálta az a változat, mely a fentiek mellett Magyarországnak juttatta a rombolók megrendelését (15,67 millió K), illetve az eredetileg Ausztriának szánt 14,5 millió K értékű lőpormegrendelést. E módosított változat alapján, a szárazföldi építkezések utáni kompenzációt is figyelembe véve 17 millió korona értékben kellett volna rendelni a magyar vasipartól. Ezzel kapcsolatban is kételyek merültek fel, látva a magyar vasiparnak az 1911-es programban nyújtott teljesítményét (hatalmas határidő-túllépések). Ezt a megoldást így csak akkor tartották lehetségesnek, ha a szerződésekben komoly kötbéreket kötnek ki, illetve a magyar Kereskedelemügyi Minisztérium garanciát vállal a szállításokra.⁹⁵

⁹² KA MS/PK 1914. XV-7/7 1035.

⁹³ E szám csak akkor jön ki, ha ideszámítjuk az Arzenált, mint állami hadiüzemet, ami nem osztrák, illetve a linzi STT-t is.

⁹⁴ KA MS/PK 1914. XV-7/7 1035.

⁹⁵ Uo.

Egy csupán általánosságokat tartalmazó újabb tanulmány mellett áprilisban a hitel elosztására a haditengerészet három variációt dolgozott ki. A hármas számú volt az, amelyben a Magyarországra jutó rész, a külföldi megrendelések levonása után, elérte a 36,4%-ot. E variáció szerint Ausztriára 266 384 784 K, Magyarországra pedig 152 459 216 K jutott. A valóságban Magyarország rosszabbul járt, ugyanis a különböző összegek ide-oda tologatásával, illetve kvótából való kivételével végül a megvalósuló arány a következő lett volna: 283 134 000 K Ausztriának és 135 710 000 K Magyarországnak, ez pedig csak 32,4 %-os magyar részesedést jelentett.⁹⁶ Ami a hajómegrendelések elosztását illeti, abból csak annyi bizonyos, hogy 2 csatahajó, 6 romboló és 2 monitor jutott a magyar iparnak. A rendelkezésre álló iratokban nincs nyoma annak, hogy az egyik cirkáló Magyarországnak jutott-e vagy sem, mint ahogy annak sem, hogy a haditengerészet melyik elosztási variánst mutatta be a Kereskedelemügyi Minisztériumnak, illetve a Pénzügyminisztériumnak, gyaníthatóan a legkedvezőbb, hármas számút.

A delegációk ülése előtt a haditengerészet tárgyalta a magyar kormány képviselőivel. Míg az 1911. januári tárgyaláson részt sem vett az akkori pénzügyminiszter, ezen Teleszky vitte a szót, ami azt jelzi, hogy a megrendelések elosztásának kérdése egyre inkább átkerült a Kereskedelemügyi Minisztériumból a Pénzügyminisztérium hatáskörébe. Teleszky ezen a tárgyaláson megpróbált nagyobb szeletet kihasítani a megrendelésekből, illetve a Pénzügyminisztérium felügyelete alatt álló és a minisztérium szívügyének tekintett győri Magyar Ágyúgyár Rt-t igyekezett megóvni a felsüléstől. A magyar fél mellett az osztrák fél sem volt teljesen elégedett a megállapodással: május 23-án az osztrák Kereskedelmi Minisztérium még mindig nem akarta elfogadni azt, egy monitort, illetve több villamos berendezés megrendelését követelve az osztrák iparnak.⁹⁷

A lényegében formális követelések ellenére valójában mindkét fél nagy vonalakban elégedett volt a hitel elosztásával. Mindez a delegációk ülésén mutatkozott meg, amikor szavazni kellett a rendkívüli hitelről. A haditengerészet költségvetése és a rendkívüli hitel 1914 májusában került a Budapesten ülésező delegációk elé. A császári és királyi haditengerészet történetének legnagyobb hitele jóval kevesebb vita után került elfogadásra, mint az 1911. évi rendkívüli hitel. A költségvetés megszavazásakor a delegációk történetében egyedülálló helyzet jött létre: a korábban a flotta nemezisének tekintett magyar delegáció május 20-án vita nélkül, mindössze negyed óra alatt elfogadta a költségvetést és a 426 millió koronás hitelt. Május 28-án az osztrák delegáció csak némi vita után, a szociáldemokraták ellenszavazata mellett tette meg ugyanezt.⁹⁸ A vitában Karl Leuthner szociáldemokrata képviselő kijelentette, hogy újabb nagy és drága csatahajókat „bocsátunk vízre az államadósság óceánjára.” Dr. Otto Lecher osztrák delegátus szakasztikus megjegyzése szerint a két delegáció szinte azon versenyzett, hogy melyik fogadja el hamarabb a haditengerészet költségvetését.⁹⁹

⁹⁶ KA MS/PK 1914. XV-7/7 1035.

⁹⁷ Halpern 1998. 136-137. o.

⁹⁸ KA MS/PK 1914. XV-7/3 2703, 2840.

⁹⁹ Sondhaus, *Lavrence: The Naval Policy of Austria-Hungary 1867–1918*. West Lafayette, 1994. 230. o.

A szekciókísérlet

A haditengerészet vezetése immár az új parancsnok, Haus idején felismerte, hogy a torpedók és aknák jelentette egyre nagyobb fenyegetés mellett nem lehet megspórolni a tervezett új csatahajók torpedóvédelmének valóságos körülmények közötti tesztelését. Különösen annak a fényében nem, hogy tisztában voltak a még épülőfélben lévő TEGETTHOFF-osztály hiányosságaival. A haditengerészet nem elégedett meg az elméleti számításokkal és az értékelhetetlen modellkísérletekkel,¹⁰⁰ hanem a német példát követve 1:1 arányú kísérlet útján akart meggyőződni a tervekben szereplő védelem hatásosságáról. Ez lényegében racionális döntés volt, hiszen a néhány százezer korona becsült költségű kísérlet ára eltörpült a négytagú osztály 328 millió koronás ára mellett, ugyanakkor a kísérlet eredményeként elkerülhető volt egy több mint 80 millió koronás csatahajó elvesztése torpedóátlalat esetén.

A kísérlettel kapcsolatban az első ismert dátum 1913. szeptember 9. Ekkor adott utasítást a tengerészeti osztály hadműveleti irodája (Operationskanzlei) a kísérlet előkészítésére.¹⁰¹ Az utasítás tartalma nem derül ki, de valószínűleg az elkészítendő szekció, a céltárgy (Sprengobjekt) paramétereire, illetve a kísérlet végrehajtásának módjára vonatkozott. A tengerészeti műszaki bizottság 1913 novemberére elkészítette a kísérlethez szükséges céltárgy 1:25 arányú tervrajzait.¹⁰²

A 450 tonna vízkiszorítású szekció hossza 7,875 m, szélessége 8,24 m, magassága pedig 11,22 m volt. Az ily módon elkészített céltárgy a 24 500 tonnás csatahajók egy, nagyjából a főborda környékén, valamelyik kazánház vonalában lévő, hat bordaköznyi hosszúságú szekcióját reprezentálta. Természetesen sem a céltárgy szélessége, sem a magassága nem terjedt ki a hajótest teljes szélességéig, illetve magasságáig. A céltárgy szélessége nem érte el a hajótest szélességének az egyharmadát sem, de erre nem is volt szükség. A céltárgy az övpáncélt, illetve alatta a kettős hajóoldalt, a tartalék szén tárolóját, a torpedófalat, a páncélfedélzet külső, vízszintes, valamint ferde részét, illetve a páncélfedélzet ferde része alatt lévő szénraktárakat és 15 cm-es lőszerkamrát foglalta magában, az utóbbiakat a kazánháztól elválasztó vízmentes hosszanti válaszfalig, mely kb. 6,7 méterre volt a hajó külhájától. E válaszfaltól kb. 1 méterre egy újabb vízmentes válaszfalat helyeztek el, ennek az lehetett a célja, hogy kiderüljön, a robbanás következtében bejut-e a víz a kazánházba.¹⁰³ A torpedófal és a belső héjazat között elhelyezett tartalék szén esetében a haditengerészet várakozó álláspontot képviselt. Úgy tervezték, ha a szén nem bizonyul a kísérlet során hatásos csillapító anyagnak, akkor ezt a részt üresen hagyják, a szén pedig máshol helyezik el.¹⁰⁴

¹⁰⁰ A haditengerészet 1906-ban a KAISER MAX hulkon végzett két, 1:10 arányú kísérletet, melyekben a 100 kg-os robbanótöltetű aknát 10 kg robbanóanyag reprezentált. E kísérletek nem vezettek értékelhető eredményre.

¹⁰¹ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Program zum Sprengversuch”. Az utasítás eredeti száma OK/MS Nr. 3362. A hadműveleti irodát 1885-ben hozták létre, haditengerészeti vezérkari feladatok ellátására, csak egy valódi vezérkarnál jóval alacsonyabb státuszban. Feladatkörét 1913 nyarán a tengerészeti parancsnoki iroda (Marinekommandokanzlei) vette át, ettől kezdve szűkebb hatáskörrel működött tovább.

¹⁰² MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Projekt eines Sprengobjektes”.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ KA MS/II GG 1914. 47C/6 9/24.

A céltárgy üres tömege 133 tonna volt. Ehhez jött az övpáncél lemezeinek 61 tonnányi tömege, valamint az ellensúlyként felhasznált, a kettős fenék túlnyúló részén elhelyezett 51 tonnányi páncéllemez. Minden valószínűség szerint e célra nem rendeltek külön méregdrága páncéllemezeket, hanem valamilyen okból visszamaradt lemezeket használtak fel. A páncéllemezeket csak ideiglenes jelleggel rögzítették. A kettős oldal és a torpedófal között 64 tonna szenet (brikettet) helyeztek el. A megfelelő merülést, illetve trimmelést 52+35 tonna ballaszt, valamint a kettős fenék celláiban 36 tonna, az övpáncél és a fő széntároló külső fala közt pedig 18 tonna víz biztosította.¹⁰⁵ A kísérlet végrehajtásáról felvett jegyzőkönyvben szó esik egy, a torpedófalban vágott, és páncélozott ajtóval lezárt szenelő nyílásról is, ennek azonban egyik terven sem látható nyoma, így kialakítását csak a tervek elkészülte után rendelhatték el.¹⁰⁶

A céltárgyon a víz alatti robbantási kísérletet eredetileg egy tengeri aknával akarták végrehajtani, amit két pánt segítségével 4,2 méterre a vízvonal alatt közvetlenül a hajótestre csavaroztak volna. Sajnos az akna robbanótöltetének nagyságát nem ismerjük.¹⁰⁷ A tengerészeti osztály elnöki irodájának (Präsidiakanzlei) 1914. március 8-án kelt utasítása megváltoztatta ezt. Ez az utasítás több változtatást rendelt el, ezek közül messze a legfontosabb a robbantás végrehajtásának módjára vonatkozott. A márciusi utasítás értelmében azt már nem egy aknával, hanem egy 45 cm-es, 110 kg-os ammonal¹⁰⁸ töltetű torpedó-robbanófejjel kellett végrehajtani. A torpedófejet egy ketrecben helyezték el, melyet két függőleges, a céltárgy oldalára erősített sínen, egy kézi csónakdaru segítségével lehetett leereszteni. Így a robbanótöltetet elegendő volt csak a céltárgynak a kísérlet helyszínére való vontatása után elhelyezni, ami jelentősen csökkentette a balesetveszélyt. A robbanófejet nem pontosan a céltárgy középvonalában, hanem attól kicsit eltolva helyezték el. A kisebb változtatások közé tartozott például a függesztő szemek (10 db) elhelyezése, melyek segítségével úszódaruval jóval egyszerűbb volt megemelni, illetve kiemelni a céltárgyat.¹⁰⁹

Egyelőre, újabb dokumentumok előkerüléséig továbbra sem tudjuk, hogy hol, mikor és mennyiért épült meg a céltárgy. A hol kérdésre a legbiztosabb a válasz: szinte teljesen bizonyos, hogy a polai Arzenálban, a haditengerészet hajóépítő műhelyében. A mikor kérdésre a legvalószínűbb válasz, hogy valamikor 1914. március és május vége között, de lehet, hogy már valamivel korábban elkezdték. A korabeli építési árak ismeretében a céltárgy elkészítésének költségei valószínűleg nem haladták meg a 300 ezer koronát.

Nagyjából a hitel megszavazásával egyidőben készülhetett el Polában a céltárgy. A kísérlet végrehajtására az utasítást a polai Kikötőadmiralitás a június 6-án kelt 157. számú napiparancsában adta ki. A kísérlet célja a márciusi változtatás alapján egy 45 cm L 5,5¹¹⁰ torpedó-robbanófej csatahajó-szekcióra, illetve az abban elhelyezett különféle lőszerfajtákra való hatásának vizsgálata volt. Utóbbi célból a torpedófal belső részén fém-

¹⁰⁵ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Projekt eines Sprengobjektes”.

¹⁰⁶ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Kommissionprotokoll”.

¹⁰⁷ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Projekt eines Sprengobjektes”.

¹⁰⁸ Amonal (ammonal): ammónium-nitrát, TNT és alumíniumpor nagyjából 67:22:11 arányú keveréke, detonációs sebessége 4400 m/s. Elsősorban ipari célokra használt robbanóanyag.

¹⁰⁹ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Projekt eines Sprengobjektes”.

¹¹⁰ Az L után következő szám a torpedóknál a lövegekkel ellentétben nem a kaliberhosszat, hanem a torpedó méterben megadott hosszát jelenti.

szelencékben 16 különféle gyutacsot, valamint különféle robbanóanyagokból 0,1–0,1 kg-ot helyeztek el. A robbanófejet elektromos úton, a partról robbantották fel.¹¹¹

A kísérlet végrehajtását június 10-re tűzték ki. Délelőtt az Arzenál felszerelési igazgatósága a polai öbölrendszer kijáratának északi oldalán lévő Valmaggiore-öbölbe vontatta a céltárgyat az Arzenálból. Itt az öböl egy 25 méter mély pontján négy oldalról láncok segítségével lehorgonyozták, 3,1 km-re az öböl északkeleti oldalán fekvő, megfigyelőhelyül szolgáló mólótól, külhójával a móló felé fordítva. A robbanófej elektromos gyújtása is a mólóról történt, két vezeték segítségével, melyek közül az egyik tartalékként szolgált. A lehorgonyzott céltárgy átvizsgálása, illetve a robbanófej, valamint a gyutacsok és robbanóanyagok elhelyezése az előzetes tervek szerint délután 1 és 3 között történt volna, a robbantást délután háromra tervezték. Ezt végül valamivel előbbre hozták, s a robbantást végül 2 óra 30 perckor hajtották végre. A lehorgonyzott céltárgy robbantásra való előkészítését, valamint a körzet biztosítását, illetve a helyi hatóságok értesítését az I. tengeri aknászparancsnokság (Seeminenkommando I.) végezte el. A robbantásról fényképfelvételek mellett a tengerészeti műszaki bizottság filmfelvételt is készített.¹¹²

A Maximilian Hilscher fregattkapitány mint elnök vezette nyolcfős bizottság, melynek tagja volt Mladiáta János magyar mérnök is, megérkezte után délután 2 óra 30 perckor végrehajtották a robbantást. A céltárgy a robbanást követően kb. 28 perc múlva elsüllyedt. Másnap, június 11-én búvár vizsgálta meg az elsüllyedt céltárgyat, melyről a ballasztként felhasznált, lazán felerősített páncéllemezek a robbanás következtében leestek. A horgonyláncok eloldása után a haditengerészet 240 tonnás úszódaruja segítségével a céltárgyat átvitték az öböl egy sekélyebb, 13 méter mély pontjára. Itt újra búvár vizsgálta át, majd a 240 tonnás úszódaruval június 15-én kiemelték, és a polai 22. számú úszódokkban helyezték el. A bizottság itt tüzetesen átvizsgálta a céltárgy roncsát, számos fényképfelvételt, illetve skiccet készítve róla. A bizottság a vizsgálatokat követően július 3-án készítette el a jelentését.¹¹³

A robbanás átszakította a 17 mm-es külső, illetve a 10 mm-es belső héjazatot, egy kb. 16 m²-es léket ütve rajtuk a páncélfedélzet és a lengéscsillapító gerinc között. A külső és belső héjazat emellett szinte teljesen elvált a páncélfedélzettől. A robbanás ereje a belső héjazat és a torpedófal közt elhelyezett 64 tonna brikettből 25 tonnát elporlasztott, illetve kiszórt a léken keresztül. A torpedófal jól teljesítette feladatát, mindössze egy picit behorpadt, s megőrizte tömítettségét. A torpedófal belső oldalán elhelyezett lőszerék nem robbantak fel. A torpedófalon elhelyezett vízmentes, páncélozott ajtó nem szenvedett sérülést. A páncélfedélzet kettős oldalfalat felülről lezáró szakaszának alsó rétege ugyan részben levált, részben felgyűrődött, de a megmaradt felső lemez továbbra is szigetelt. A páncélfedélzet tartalék széntároló feletti szakasza megőrizte tömítettségét, csak enyhén deformálódott. Megállapítást nyert, hogy az ily módon konstruált torpedóvédelem megfelelt a vele szemben támasztott követelményeknek, mivel sikeresen megakadályozta a vízbetörést mind a hajó vízvonala alatti belső, mind a vízvonala feletti felsőbb részeinek irányába. Az eredmény rövid összefoglalása így hangzott: „A kísérlet eredménye alapján megállapítható, hogy egy hasonlóan konstruált hajót egy 45 cm-es L/ 5,5 110 kg-os

¹¹¹ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Program zum Sprengversuch”

¹¹² MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Program zum Sprengversuch”, „Kommissionprotokoll”.

¹¹³ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Kommissionprotokoll”.

ammonal robbanófejes torpedó találata nem veszélyezteti, és a kb. 2°-os dőlés könnyedén kompenzálható.”¹¹⁴ Felmerülhet a kérdés – melyre persze már soha nem kapunk választ –, hogy az így kialakított torpedóvédelem egy 53 cm-es torpedó 200–250 kg-os robbanófejével szemben mennyire lett volna hatásos? A kísérlet időpontjában, illetve az első világháború idején legáltalánosabban elterjedt 45 cm-es torpedókkal szemben azonban kétségkívül megfelelő védelmet biztosított.¹¹⁵

A szekciókísérlet mellett, szintén 1914-ben a haditengerészet a vízmentes válaszfalak megfelelő kialakításának érdekében úgynevezett kesztonkísérleteket végzett. E kísérletek fő célja számításokat megalapozó adatok szerzése volt. A kísérleteket a TEGETTHOFF-osztály válaszfalainak 1:2 arányban csökkentett mintáival folytatták le. Az eredmények nem voltak túl biztatóak a TEGETTHOFF-osztályra nézve, ugyanakkor az adatok további felhasználására nincs utalás az anyagban.¹¹⁶

A végleges változat

A június 10-én végrehajtott és szóban már valószínűleg eredményesnek minősített szekciókísérlet után, ironikus módon éppen a szarajevói merénylet napján, 1914. június 28-án terjesztette fel a műszaki bizottság jóváhagyásra a végsőnek szánt tervváltozatot. Ezzel párhuzamosan megküldték a terveket a három hajógyárnak is. Július 1-jén megtörtént a 24 500 tonnás csatahajók végleges tervének a jóváhagyása.¹¹⁷ A végleges változat fő paramétereiben az 1913. júliusi változaton alapult, a már fentebb említett 27 változattal.

A „Megerősített TEGETTHOFF-osztály” végleges terve korántsem jelentett akkora növekedést mind méretben, mind pedig tüzérben az előző osztályhoz képest, mint ez a RADEZKY majd a TEGETTHOFF osztályok esetében történt. A RADEZKY vízkiszorítása 37%-kal (3900 t növekmény), míg a TEGETTHOFF-é 38%-kal (5500 t növekmény) haladta meg a megelőző osztály vízkiszorítását. A „Megerősített TEGETTHOFF-osztály” esetén ez csak 22,5%-ra rúgott, igaz, hogy a növekmény így is 4500 tonna volt. Az ár esetében már kicsit másként festett a kép, ugyanis a tervezett csatahajók egységenkénti ára (81,5 millió K) közel 35%-kal haladta meg a már amúgy is egyedülállóan drágának minősülő TEGETTHOFF-osztály tagjait (60,6 millió K).

Hét évvel az előző kalibernövelést (RADEZKY, 30,5 cm) követően, a tervek szerint 1914-ben építeni kezdett új csatahajóosztályon hajtotta volna végre az osztrák–magyar haditengerészet az újabb kalibernövelést. A 35 cm L/45 ágyú a világtrendhez képest néhány éves késéssel került volna bevezetésre, ám ha a közvetlen riválist, Olaszországot nézzük, akkor a két flotta nagyjából egy időben hajtott volna végre kalibernövelést. A probléma

¹¹⁴ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 25. d. „Kommissionprotokoll”.

¹¹⁵ Miután egy kísérlet nem kísérlet, felmerülhet a kérdés, hogy mi történt volna, ha a torpedó valahol a páncélöv alsó peremének a magasságában robban fel. Ilyen esetben fennáll a veszélye, hogy a beáramló víz „megkerüli” a védelmi rendszert és a páncélfedélzet feletti részeket önti el. Ez történt Pearl Harbourban több amerikai csatahajóval is.

¹¹⁶ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 27. d. „Caisson Versuche”. A kapott kísérleti adatok 1:1 arányra való átszámításával arra a következtetésre jutottak, hogy 5–6 m magas vízoszlop esetén óránként 30 m³ víz juthat át a válaszfalon.

¹¹⁷ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

csak az volt, hogy az olaszok, akárcsak a németek, egy köztes lépést kihagyva nagyobb ugrásra készültek, és a 38,1 cm-es kalibert kívánták bevezetni új, a Monarchiáénál jóval nagyobb (31 400 t) csatahajóikon.

A 35 cm-es kaliber bevezetése nem járt volna olyan mértékű páncélatütő- és rombolóképesség növekedéssel, mint amikor a 30,5 cm L/45 lövegek felváltották az elavult és gyenge 24 cm L/40 lövegeket. A 35 cm-es ágyú 635 kg-os gránátja 41%-kal volt nehezebb, mint a 30,5 cm-es ágyú 450 kg-os gránátja, így rombolóereje is körülbelül ennyivel volt nagyobb. A 35 cm-es páncéltörő gránát páncélatütő-képessége nagyjából 15%-kal haladta meg a 30,5 cm-es páncéltörő gránátét, míg a 35 cm-es páncéltörő-romboló, úgynevezett egységgránát (Einheitsgranate) páncélatütő-képessége nagyjából a 30,5 cm-es páncéltörő gránátéval volt egyenértékű.¹¹⁸

A fő fegyverzetet alkotó tíz darab 35 cm L/45 ágyút két darab hármas és két darab emelt helyzetű iker lövegtoronyban helyezték el. Ilyen elrendezésű nehéztüzérséggel csak egyetlen csatahajóosztály épült a világon, az amerikai NEVADA-osztály (27 500 t, 10×35,6 cm). Amíg a 34,5 cm-es lövegtorony-tervek metszetrajzai és részletes műszaki leírásai megtalálhatók a Kriegsarchivban őrzött aktákban, a 35 cm-es lövegtorony anyagai sajnos hiányoznak. Így csak néhány sematikus ábra áll a toronyok belső szerkezetéről a rendelkezésünkre. A Škoda által készített 34,5 cm-es tervekről a műszaki bizottság által 1912 májusában készített tanulmány javasolta az állásszögtől független töltőrendszer elvetését,¹¹⁹ vélhetően ennek hatására tértek vissza a fix állásszögű töltéshez. Ez – erősebb toronypáncél mellett – körülbelül 5%-os megtakarítást eredményezett a torony tömegénél. A rendelkezésre álló anyagok alapján megállapítható, hogy a lövegtoronyok működése, különösen a lőszerfelvonók tekintetében, jelentősen eltért a TEGETTHOFF-osztály lövegtornyaitól, s leginkább a korabeli német 30,5 cm L/50 lövegtoronyokéhoz hasonlított. A lövegek végleges maximális csőemelkedési szögét jelenleg nem ismerjük, az első, 1912 nyarán készült vázlatokon ez 16° volt,¹²⁰ ami visszalépés a korábbi osztályokhoz képest. A teljesen elektronikus működtetésű lövegtoronyokat hat darab 250 KW-os turbódinamó látta volna el árammal.

A fő fegyverzetet tizennégy darab, páncélozott kazamatákban elhelyezett 15 cm L/50 ágyú, valamint húsz darab 9 cm L/45 ágyú egészítette ki. A 9 cm-esek közül négy darab a hajóorrban kialakított páncélatlan kazamatákban kapott helyet, tizenkettő a felső fedélzeten a felépítmény körül, négy pedig az ikertoronyok tetején. A 9 cm-es lövegek közül tizenkettő légvédelmi feladatra is alkalmas volt. A csatahajók hat darab víz alatti 53,3 cm-es torpedóvetővel is rendelkeztek, melyek közül egy-egy a hajó orrában illetve tatjában, kettő-kettő pedig az oldalain került elhelyezésre.

¹¹⁸ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, „Durchschlagkraft 35 und 30,5 cm Gr.”

¹¹⁹ KA MS/II GG 1914. 47/C6 i. sz. n. A dokumentum eredetileg 1912-ben íródott. A vélemény több érvelt sorakoztat fel az állásszögtől független töltőrendszer ellen. Ezek közül a legfontosabb a túlságosan nagy toronygyűrű, aminek következtében a páncélkupola és a gyűrű között nagy felületű rés keletkezik, melyet csak egy vékony, 75 mm-es vízszintes páncéllemez fed. Emellett felhozták, hogy a lövegirányzókat a folyamatos célon tartás túlságosan megterheli. Végül azt javasolták, az állásszögtől független rendszer bevezetését csak akkor érdemes megfontolni, ha legalább három másodperccel rövidíti le a két lövés közti időt.

¹²⁰ KA MS/PK 1912. I-4/12.

A hajók tervezett tűzvezetéséről keveset tudunk. A parancsnoki torony eltérően az előző osztályétól a német csatahajókéra hasonlított, s a tűzvezető központ is ebben kapott helyet, tetején egy 5 m bázistávolságú optikai távmérővel. Súlytakarékosági szempontokból nem alakítottak ki hátsó parancsnoki tornyot, ennek feladatait a hátsó emelt löveg-torony vette át.¹²¹ A korabeli német csatahajókhoz hasonlóan a tervezett csatahajók csak egyszerű póznaárbcot kaptak, melyen egy nyitott „varjűfészek” került kialakításra a becsapódásokat megfigyelő tűzértisztek számára. A 24 500 tonnás változat tervezése során nem merült fel a brit mintájú tripod (háromlábú) árbocok és ezek tetején elhelyezett tűzvezető állások kialakítása. A hátsó (fő)árbc elhagyása nem súlytakarékosági okokból, hanem egy esetleges találat miatt eldőlt árboc okozta pusztítás elkerülése miatt történt. A végleges változaton egy kicsiny hátsó árboc végül mégis elhelyezésre került, a rádióantennák jobb elhelyezése miatt.¹²² A lövegtornyokat eleve úgy tervezték, hogy mindegyikben helyet kapott, már az első vázlatok szerint is egy-egy 5 m bázistávolságú távmérő. Ezek, ellentétben a TEGETTHOFF-osztály lövegtorony-táv mérőivel, a tetőpáncél alatt kaptak helyet, a lövegtorony első részén. 1914-ben Haus, aki nagy hangsúlyt fektetett a tűzvezetés javítására, megrendelt két példányt a Pollen-féle Argo-órából.¹²³ Az 1914-es elképzelések szerint az új csatahajókon a teljes Pollen-féle rendszert, Argo-órával és grafikus ábrázolóval rendszeresítették volna, egységenként két, egymástól független példányban.¹²⁴

A fegyverzet, illetve elsősorban a fő fegyverzet tömegét az előző osztályéval összehasonlítva jól látható, hogy a vízkiszorítás 4500 tonnás növekményét elsősorban nem a tűzerő növelésére, hanem kisebb mértékben a sebesség fokozására, nagyobb mértékben pedig a védelemre, a túlélőképesség javítására fordították. Amíg a TEGETTHOFF-osztályon a fő fegyverzet, a négy lövegtorony tömege (2740 t) a vízkiszorítás 13,7%-át tette ki, a „Megerősített TEGETTHOFF-osztályon” (2914 t) ez az arány csak 11,9% volt.¹²⁵ A fegyverzet tömegarányának a csökkentése kiegyensúlyozottabb terv megalkotását tette lehetővé. A relatíve kisebb tömegű fegyverzet kedvező hatással volt a hajó stabilitására is, súlypontja alacsonyabba, metacentruma pedig magasabba került, mint a TEGETTHOFF-osztálynak.¹²⁶

A vertikális páncélzat tömege (6317 t) körülbelül 1300 tonnával haladta meg az előző osztályét. A növekményt elsősorban a vízvonal (310 mm) valamint a fő fegyverzet (barbetta 320 mm, lövegtorony-homlok 340 mm) páncélzatának megerősítésére fordított-

¹²¹ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff .

¹²² KA MS/PK 1913. I-4/11 6078.

¹²³ Halpern 1998. 139. o.

¹²⁴ KA MS/PK 1914. I-4/9 670.

¹²⁵ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 1. d. „Gewichtsrechnung S. M. S. Tegetthoff”; MMKM Mladiáta-gyűjtemény 13. d. „24 500 t Schlachtschiff Gewichtsrechnung”.

¹²⁶ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”. – A metacentrum úszó test esetében az úszási tengely és a felhajtóerőnek a kitérített helyzetbeni egyenesének a metszéspontja. A test (hajó) egyensúlyi helyzete akkor stabil, ha a metacentrum a test tömegközéppontja felett helyezkedik el. A tömegközéppont és a metacentrum távolsága a metacentrikus magasság a stabilitásra jellemző szám. A metacentrikus magasság nem állandó érték, a kitérés szögétől függően változik. A kezdeti metacentrikus magasság (kis kitérések esetén) hadihajóknál 0,75–1,3 méter.

A VIRIBUS UNITIS súlypontja 1789 mm-rel volt a vízvonal felett, a 24 500 tonnás csatahajónál 1289 mm volt ez az érték. Előbbi metacentruma 1101 mm-rel volt a vízvonal felett, míg utóbbié 1886 mm-rel. Ezek az értékek a konstrukciós vízkiszorításra vannak megadva.

ták. Ezek vastagsága 30–40–60 milliméterrel haladta meg a TEGETTHOFF-osztályét. Cserében az eredetileg 180 milliméteresre tervezett citadella- és kazamata-páncélzatot 150 mm-re csökkentették. A páncélzat elhelyezése konzervatív elvek szerint történt, az „all or nothing” irányzatot¹²⁷ az osztrák tervezők nem vették át. A páncélvédelem főként az alacsony szögcsoporthoz érkező lövedékek ellen koncentrált, az első világháború előtt uralkodó szemléletnek megfelelően, ami maximum 10 000 méteres harc távolsággal számolt. A páncélfedélzet vízszintes részeinek vastagsága (2×18 mm) megegyezett a TEGETTHOFF-osztályéval, s a ferde részek is ilyen vastagok maradtak, ellentétben az elődével (48 mm). Tekintettel az új fegyver, a repülőgép és a repülőbombák jelentette fenyegetésre, a felső fedélzet páncélzatát az előző osztályon alkalmazott 30 mm-ről 36 mm-re növelték.¹²⁸ A hajó páncélzata nagyobb szögből érkező lövedékek ellen nem volt túl hatásos, elsősorban a rendkívül vékony páncélfedélzetnek köszönhetően. Különösen veszélyes hely volt ebből a szempontból az öv és a kazamaták közti, 2 méteres vízszintes lépcső, amit csak 2×18 mm acéllemez védett. Az itt becsapódó lövedék gyakorlatilag akadálytalanul juthatott el a kazánokhoz és gépekhez, sőt a 35 cm lőszerkamrákhoz is. Szintén veszélyes pont volt ebből a szempontból az első és leghátsó lövegtorony löszerraktára, amint erről már volt szó korábban. Ezeket a veszélyeket már a tervezés közben érzékelték valamelyest, éppen ezért történt a lövegtorony-aknák alsó páncélzatának megerősítése 80-ról 110 mm-re.¹²⁹ Egyébként azzal érveltek a löszerraktárak esetében, hogy az ilyen találatok valószínűsége igen csekély.¹³⁰ Természetesen 1913–1914-ben nem láthatták előre 1915–1916 tapasztalatait az előzetesen várható képest duplájára növekvő harc távolságról és az ennek következtében jóval meredekebb szögben becsapódó gránátokról.

A túlélőképesség növelése érdekében a legnagyobb előrelépés az előző osztályhoz képest a vízvonallal alatti védelem területén történt. A torpedófal ugyan a korábban alkalmazottnál képest vékonyabb volt (50 helyett 36 mm), de mivel a torpedóvédelmi rendszereknél sokkal inkább a rendszer szélessége, a torpedófal (vagy falak) távolsága számít, miután jóval távolabb került a hajó külhájától (4 m, 2,5 m helyett), sokkal hatékonyabb volt annál. Ráadásul az osztrák–magyar haditengerészet történetében először, mint fentebb leírtuk, 1:1 arányú robbantási kísérlettel tesztelték a hatékonyságát. A másik nagy előrelépés a vízmentes válaszfalak esetében történt. A torpedóvédelem mellett a TEGETTHOFF-osztály a legtöbb kritikát a vízmentes válaszfalak gyenge konstrukciója miatt kapta. A 24 500 tonnás csatahajón a páncélfedélzet alatti teret 21 vízmentes válaszfal osztotta 22 részre. A tartalék szénkészlet elérését szolgáló ajtók mellett mindössze csak a két oldalsó torpedóterem válaszfalaiba, illetve a hátsó dinamógépház hosszanti válaszfalába vágtak víz-

¹²⁷ Az Egyesült Államok haditengerészete az 1912-ben építeni kezdett NEVADA-osztályon vezette be az úgynevezett „all or nothing” páncélzatot. A korábban lefolytatott kísérletek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a közepes vastagságú (150–200 mm) páncél direkt találat esetén nem ér semmit. Az új elrendezés a páncélzat koncentrációját jelentette a legfontosabb részek védelmére: a vertikális páncélzat felülete csökkent, lényegében az övpáncélra korlátozott, itt viszont a lehető legvastagabb (343 mm) páncélt alkalmazták. A hajó orra, illetve a közepes tüzérség kazamatái egyáltalán nem kaptak páncélvédelmet. Felülről az így kialakított citadellát két páncélfedélzet zárta le, e fölött csak a kémény, illetve a lövegtoronyok aknái kaptak páncélvédelmet.

¹²⁸ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

¹²⁹ KA MS/PK 1913. I-4/11 6078.

¹³⁰ KA MS/PK 1914. I-4/9 634.

mentes ajtóval lezárható átjárót. Az előző osztállyal ellentétben sem a nagy térfogatú kazánházakban, sem a gépházakban nem volt egyetlen ajtó sem a válaszfalakban. Az 1913. januári tanulmány így fogalmaz a válaszfalakkal kapcsolatban: „A vízmentes válaszfalak szilárdsága a legutóbbi hajókhoz képest jelentősen meg lett növelve, hogy vízbetörés esetén mindenféle külön kitémasztás nélkül is nyugodtan lehet a megfelelő teherbírásokra számítani.”¹³¹ A új csatahajókon a válaszfalakat merevítő szögvasak távolsága valamivel nagyobb volt (610 helyett 625 mm) de maguk a profilok sokkal erősebbek, és a válaszfalak eleve el voltak látva két vízszintes keresztvassal.¹³²

A hajótest is számos lényeges ponton különbözött az elődökétől, meglátszott rajta, hogy vonalait már nem Popper, hanem új tervező rajzolta. Megállt, sőt megfordult az előző osztályokra jellemző, a szélesség–hosszúság arányának folyamatosan csökkenő tendenciája (ERZHERZOG 5,78 RADETKY 5,64 TEGETTHOFF 5,43), és az osztrák–magyar csatahajók esetében először e szám átlépte a bővös hatos határt: 6,07-re adódott. A nagyobb szélesség–hosszúság arány kedvezően hatott az elérhető legnagyobb sebességre. A „Megerősített TEGETTHOFF-osztály” egységei lettek volna az első, emelt előfedélzetű osztrák–magyar csatahajók. Az emelt előfedélzet, ami a hátsó lövegtornyokig húzódtott, több előnnyel járt: a magasabb orr miatt javította a tengerállóságot, ugyanezért több tér állt rendelkezésre a legénység elhelyezésére, ami az osztrák–magyar csatahajókon mindig neuralgikus pont volt. További előnye volt még, hogy a hajótest tömege kisebb volt, mint egy hasonló szabad oldalmagasságú, folyamatos főfedélzetű hajónak, bár utóbbi esetében nagyobb volt a hajótest hosszanti szilárdsága. Az emelt orrfedélzetes kialakítás tette lehetővé azt is, hogy a 15 cm-es ágyúk közül oldalanként négy tudjon előre, három pedig hátra tüzelni. A VIRIBUS UNITIS dokkolásakor tapasztalt torzulások kiküszöbölésére a hajó tatrészét egészen másként alakították ki. A vízvonaltól a gerinc emelkedő szakasza csak 17 méter hosszú volt, szemben a VIRIBUS 27 méterével, és a hátsó rész teherviselő szerkezetét is jelentősen megerősítették, hogy dokkoláskor elkerüljék a hajótest hátsó részének torzulását. Felmerült a hátsó lövegtornyok alatt dokkolási segédgerincek alkalmazása is, de ezt a 0,3 csomós számított sebességcsökkenés miatt elvetették.¹³³

A gépkomplexum tömegének (1830 t) aránya megegyezett a TEGETTHOFF-osztályéval, a konstrukciós vízkiszorítás 7,5 %-át tette ki. Amiatt, hogy a megfelelő mélységű torpedóvédelmi rendszer kialakítható legyen, a kazán- és a gépházak egy méterrel keskenyebbek voltak, mint az előző osztályon. Elsősorban a keskenyebb kazánházak miatt kellett a kazánok számát tizenkettőről tizenötre növelni, így a kazánok méretét csökkenteni lehetett. Az osztrák–magyar haditengerészetnek ezek lettek volna az első csatahajói, melyek részben tisztán olajtüzelésű kazánokat kaptak volna. Bár a kazánok elhelyezésére még 1913 végén is négyféle megoldási javaslatot vizsgáltak,¹³⁴ végül az előző osztályokon alkalmazott elhelyezést választották. A tizenöt kazánt három kazánházban helyezték el, az orr felőli első kazánházban három szénkazán, a másodikban hat olajkazán, a harmadik-

¹³¹ MMKMA Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”, „Schwimmfähigkeit und Stabilität” című fejezet.

¹³² A TEGETTHOFF-osztályon az L profilok mérete 90×60×9 mm volt, az új csatahajókon ez 135×75×9 mm lett volna.

¹³³ MMKMA Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

¹³⁴ KA MS/PK 1913. I-4/11 „Alternative”, iktatószám nélkül.

ban pedig hat szénkazán kapott helyet. A kazánházakban, az azokat egymástól elválasztó keresztirányú válaszfalaktól eltekintve, válaszfalakat nem helyeztek el. Az első két kazánház közös, míg a hátsó külön kéményt kapott.

A kazánházak és a hátsó lövegtornyok között kapott helyet a gépház, amit eltérően az előző osztálytól vízmentes válaszfalakkal négy részre osztottak. Az előző osztályhoz hasonlóan a négy csavartengelyt két, egy nagy- és egy kisnyomású fokozatból álló turbínacsoport hajtotta meg, minden fokozatra egy-egy csavartengely volt közvetlenül, fordulatszám-csökkentő nélkül kapcsolva. 1914 tavaszán ugyan felmerült a fordulatszám-csökkentő alkalmazásának ötlete, de a végleges tervekben ebből nem lett semmi.¹³⁵ A gépkomplexum előírt maximális teljesítménye 31 000 lóerő volt (16,9 Le/t), a TEGETTHOFF-osztály próbajárati adatait figyelembe véve várhatóan 32–33 000 lóerős maximális teljesítmény leadására lett volna képes. A csatahajók számára a haditengerészet 21 csomós maximális sebességet írt elő, melyet négy órán keresztül kellett tartaniuk. Elméleti számítások alapján (Taylor, Froude) a műszaki bizottság 21,42–21,58 csomós maximális sebességet várt a hajóktól.¹³⁶ A csatahajók hatótávolsága normál tüzelőanyag-készletekkel (1940 t) 5000, míg maximális tüzelőanyag-készletekkel (2460 t) 6000 tengeri mérföld lett volna.

Összességében megállapítható, hogy az Osztrák–magyar Monarchia második dreadnought-osztálya elődjénél jóval kiegyensúlyozottabb koncepciót képviselt. A tüzérség és a páncélvédetség növelése mellett a TEGETTHOFF-osztály számos hibájának kijavítására törekedtek a mérnökök a tervek kidolgozásakor. Az elődhöz képest várhatóan jelentősen javult volna az új csatahajók tengerállósága, stabilitása és különösen a vízvonallalatti védelme, végső soron a túlélőképessége.

A tervezett 24 500 tonnás csatahajóosztály harcértékben nagyjából az 1911–1912-ben építeni kezdett brit KING GEORGE V és IRON DUKE osztályokkal (23 500 t és 25 000 t, 10×34,3 cm) és az 1912-ben építeni kezdett francia BRETAGNE-osztállyal (23 200 t, 10×34 cm) volt egyenértékű. A fenti francia csatahajókat ugyanakkor védetség tekintetében jelentősen felülmúlta. A Monarchia, akárcsak a TEGETTHOFF-osztály esetében, két–három évvel ismét elmaradt a nemzetközi trendtől. A Földközi-tengeren, különösen az Adrián ez az első dreadnought-osztály esetében nem okozott különösebb problémát, mivel a legfőbb potenciális ellenfelek (Olaszország, Franciaország) lemaradása is hasonló volt, mindkét hatalom első dreadnoughtjai technikai paramétereikben nem különböztek lényegesen az osztrák–magyar hajóktól. A második dreadnought-osztály esetében a legfontosabb riválissal, Olaszországgal szemben ez a viszonylagos egyensúly felborult. Az olaszok ugyanis 1912/1913 fordulóján felhagytak a 34,5 cm-es lövegekkel felszerelt csatahajók terveivel és egy 30 000 tonnát meghaladó, 38,1 cm-es lövegekkel felszerelt négytagú osztály tervezésébe fogtak. Elsődleges mintának a brit QUEEN ELIZABETH-osztályt tekintették, de annál még gyorsabb (25 helyett 27 csomó) csatahajókat akartak építeni. A 31 400 tonnás, 8×38,1 cm L/40 fő fegyverzetű FRANCESCO CARACCIOLO-

¹³⁵ KA MS/PK 1914. I-4/9 634. Szó esett mind mechanikus, mind pedig Föttinger-féle hidraulikus fordulatszám-csökkentőről. Azonos géptömeg mellett a fordulatszám-csökkentő alkalmazása kb. a teljesítmény másfélszeresre növekedését eredményezte volna, ami nagyjából két csomós sebességnövekedést vont volna maga után.

¹³⁶ MMKMA Mladiáta-gyűjtemény, 13. d. „24 500 T Schlachtschiff”.

osztály valamennyi egységének gerincfektetése megtörtént 1914–1915-ben, de 1916-ban a rendelést törölték. Ezekkel a tervezett olasz csatahajókkal szemben a „Megerősített TEGETTHOFF-osztály” egységei túlságosan is kicsinek és gyengének minősültek. Értethető hát Haus fentebb már idézett 1913. októberi keserű kommentárja a jövőendő csatahajóosztályt ért kritikához: „a császári és királyi haditengerészetnek nem állnak kiapadhatatlan pénzügyi források a rendelkezésére.”

A „Megerősített TEGETTHOFF-osztály” sorsa

Mint már említettük, 1914. július 1-jén, három nappal a szarajevói merényletet követően a haditengerészet jóváhagyta a megszavazott 426 millió koronás rendkívüli hitelből építendő VIII–XI. számú csatahajók végleges tervét. Innentől kezdve, az osztály építésének törléséig több bizonytalan, tisztázásra váró kérdés van még a megrendelések körül.

Egyelőre nem ismerjük a csatahajók építésének végleges ütemezését sem. Egy 1914 tavaszán készült terv a következő ütemezést tartalmazza:¹³⁷

VIII. 1914. augusztus – 1917. július,

IX. 1914. augusztus – 1917. augusztus,

X. 1916. január – 1919. január,

XI. 1916. január – 1919. január.

Miután semmiféle részletezés nincs, nem tudjuk, hogy a kezdő időpontok az építés kezdetét, avagy a gerincfektetést jelentik-e (a kettő nem azonos), illetve nincs jelölve a vízrebocsátások tervezett időpontja sem. Az első két egység esetén a hitel elfogadása után az építés gyors megkezdését a II GG már említett véleményében megkérdőjelezte, miután kétségbe vonta, hogy a szükséges részletes tervek időben elkészülnek.¹³⁸ Valószínűsíthető, hogy a végleges változat elfogadása idején az első két egység tervezett kezdési időpontjait már későbbre tolták.

Az ütemezésnél fontosabb, mindmáig tisztázatlan kérdés, hogy megtörtént-e a hajók hivatalos megrendelése, avagy erre már nem került sor. Az osztállyal foglalkozó 1914-es iratcsomókban mindenesetre ma már semmilyen megrendelés nem található.¹³⁹ Egy megrendelés mindenképp történt, mégpedig az első egység 35 cm-es ágyúé a Škodánál. A lövegeket szállító Škoda, illetve a páncélzatot, így a lövegtornyok páncélzatát szállító Witkowitz már 1914 márciusában sürgette a haditengerészetet az első lövegtornyok mihamarabbi megrendelésére.¹⁴⁰ A haditengerészet még a hadüzenet előtt, 1914. július 24-én megrendelt a Škodánál, mely már komoly előkészületeket tett a gyártásra, 10+1,35 cm-es ágyút az osztály első tagja számára.¹⁴¹ A hajótest és a gépek megrendelésére viszont a hajógyáraktól, úgy tűnik, legalábbis amíg ellenkező értelmű dokumentum nem bukkan elő, már nem került sor.

¹³⁷ KA MS/PK 1914. I-4/9 2958. *Erwin F. Sieche* cikkében egy ettől eltérő, 1914. januári keltezésű ütemtervet közöl. *Sieche* 1997. 71. o.

¹³⁸ KA MS/PK 1914. I-4/9 634.

¹³⁹ KA MS/PK 1914. I-4/9; KA MS/II GG 1914. 47C/6.

¹⁴⁰ KA MS/PK 1914. I-4/9 1138, 1327.

¹⁴¹ *Sieche* 1997. 71. o. A Škoda előkészületeit taglaló anyagban (II GG 1914. 47C/6) megrendelést nem találtam, csak jelentéseket arról, hogy 6 millió korona értékben halmoztak fel anyagokat a 35 cm-es ágyúk részére, de a megrendelés mindenképpen megtörtént, mert a lövegek egy része ténylegesen legyártásra került.

A löveggyártáson kívül a háború kitörését követően még folytak bizonyos előkészítő munkák, így például augusztus 5-én a leendő barbeta-páncélzatot tesztelték.¹⁴² A továbbiakban azonban valószínűleg már nem történt semmi. A 24 500 tonnás csatahajóosztály sorsa hamarosan megpecsételődött, még 1914-ben döntés született törléséről. A magyar Pénzügyminisztérium 1914. decemberi kérdéseire válaszolva a közös Hadügyminisztérium 1915. január 2-án ismertette a flottaprogramban szükséges restrikciókat. Ezek között első helyen állt a VIII–XI. számú csatahajók építésének törlése.¹⁴³ Az osztály hivatalos törlésére az 1915. február 3-i közös minisztertanácson került sor.

A törlés a Škodánál készülő ágyúkra nem vonatkozott, így ezek nem osztoztak az osztály sorsában, a meg nem épült csatahajók egyetlen elkészült alkotórészeivé válva. Az 1. számú lövegcsővel az első lövéseket, összesen nyolcat 1914. november 20–21-én adták le Pilsenben, 819–823 m/s torkolati sebességeket elérve. A próbánál jelenlévő bizottság a torkolati sebesség 800 m/s-ra való csökkentését javasolta, a cső élettartamának növelése érdekében.¹⁴⁴ Az elkészült lövegek a háború folyamán 35 cm M 16 néven a szárazföldi tüzésre kötelekében kerültek bevetésre, először 1916 májusában. Forrásokkal igazolhatóan két ágyú, az 1. és 2. számú alkalmazása bizonyítható, az olasz, illetve a román fronton. Állítólag a 3. számú is bevetésre került, de ez hivatalos forrásokkal nem alátámasztott.¹⁴⁵ Az 1. számú ágyúval az olasz fronton 122 lövést adtak le, ezután visszakerült a Škodához. A gyárban megállapították, hogy a töltőúr sérülései ellenére a löveg még továbbra is bevethető.¹⁴⁶ A nyugati front tapasztalatai alapján 1916-ban terveket készítettek a 35 cm-es ágyú vasúti löveggé váló alkalmazására is, de ebből nem valósult meg semmi.¹⁴⁷ A lövegek háború utáni pontos sorsa nem ismert.

A 24 500 tonnás osztály törlése, azaz az építés háború utánra való halasztása után nem sokkal a haditengerészet elfordult az 1914 nyarán jóváhagyott tervtől, és újabb – a megvalósítás tekintetében minden realitást nélkülöző – csatahajó és csatacirkáló koncepciók kidolgozásába kezdett 1915 őszétől. 1917 végéig számos csatacirkáló terv (30 000 t, 35–38–42 cm), illetve két csatahajóterv (30 000 t, 38 cm és 37 000 t, 42 cm) született a műszaki bizottság rajzasztalain.¹⁴⁸ A Monarchia és haditengerészete (a flotta költségvetése a háború alatt nem nőtt, hanem csökkent) valós helyzetével a legkisebb mértékben sem számoló, egyre nagyobb szabású csatahajó- és csatacirkáló tervekkel szemben a könnyörtelen valóság állt: az új csatahajókkal leváltandó elavult és kiöregedett MONARCH-osztályt a haditengerészet kénytelen volt tovább szolgálatban tartani. A kör bezárult: másfél évvel a *Die Flagge* idézett vezércikke után világossá vált, a MONARCH-osztály pótlására nem kerül sor.

Végezetül néhány szót kell ejteni a meg nem épült csatahajóosztály egységeinek nevei körüli találgatásokról. Több helyen is megjelent olyan információ, hogy az STT-nél

¹⁴² KA MS/II GG 1914. 47C/6. A barbeta páncéllemezeinek illesztését tesztelték egy 30,5 cm-es gránát rálövésével.

¹⁴³ KA MS/PK 1914. XV-7/7 4935.

¹⁴⁴ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 35. d. „Schießerproben mit Rohr Nr. 1 im Pilsen”.

¹⁴⁵ *Sieche* 1997. 71–72. o.; *M. Christian Ortner: Die österreichisch-ungarische Artillerie 1867–1918.* Wien, 2007. (A továbbiakban: *Ortner* 2007.) 544–545. o.

¹⁴⁶ *Ortner* 2007. 544–545. o.

¹⁴⁷ MMKM Mladiáta-gyűjtemény, 35. d. „Memorandum betreffend die Vorsorgen zur Verwendung der 38 cm M. 16 Haubitzen, der 24 cm M. 16 Kanonen und der 35 cm Eisenbahngeschütze gegen See”.

¹⁴⁸ *Erwin F. Sieche: Großkampfschiffs-Projekte des MTK aus der Zeit des Ersten Weltkriegs. Marine-Gestern, Heute, 1981/4.*

építendő VIII. számú csatahajónak a LAUDON, a Danubiusnál építendő IX. számúnak pedig a HUNYADI nevet szánta a haditengerészet. Ez nem több, mint pusztán találgatás, ugyanis az osztrák–magyar haditengerészet névadási gyakorlata szerint az új egységek nevének kiválasztására nem sokkal a vízrebocsátásuk előtt került sor, s a folyamatban az utolsó szót az uralkodó mondta ki. Mindebből magától értetődően az következik, hogy a haditengerészet hivatalosan egy percig sem foglalkozott a kérdéssel. Ennek ellenére, mint említettük, a két név, mint spekuláció, nem véletlenül merült fel. A LAUDON nevet Ferenc Ferdinánd eredetileg a SZENT ISTVÁN csatahajónak szerette volna adni, míg a HUNYADI mind a RADETZKY-, mind pedig a TEGETTHOFF-osztályok esetében felbukkan a haditengerészet névjavaslatok között. A LAUDON valószínűségét csökkenti, hogy a tervek jóváhagyása idején az azt favorizáló trónörökös már halott volt, s ez a név Hausban nem éppen a legkellemebb emlékeket hagyta.¹⁴⁹ A HUNYADI, mint már említettük, kétszer felmerült, s mindkétszer kihullott a rostán. A felsoroltak alapján felelősséggel csak annyit lehet mondani, hogy a nevekhez vonatkozó utólagos spekulációkat jelenlegi ismereteink alapján semmilyen dokumentációval nem lehet alátámasztani.

FÜGGELÉK

A „megerősített Tegethoff-osztály” részletes műszaki adatai

Vízvonalhossz: 172 m
Teljes hossz: 173,2 m
Legnagyobb szélesség: 28,5 m
Merülés: 8,4 m

Vízkihasználás:

Lőszerrel, tüzelőanyag és készletek nélkül: 23 372 t¹⁵⁰
Konstrukciós, avagy próbajárat: 24 517 t¹⁵¹
Maximális, olaj nélkül: 25 425 t
Maximális, olajjal: 26 460 t

Tömegek:

Hajótest: 7093,8 t (28,9%)
Felszerelés és készletek: 1549,3 t (6,3%)
Fegyverzet a lövegtornyokkal együtt: 3344,1 t (13,7%)
Lőszer: 1131,1 t (4,7%)
Gépkomplexum: 1830 t (7,5%)
Elektromos berendezések: 335,5 t (1,4%)
Vertikális páncélzat: 6316,9 t (25%)
Páncélfedélzet és torpedófal: 1814,3 t (7,5%)
Tüzelőanyag: 970 t (4%)

Összesen, 132 t tartalékkal: 24 517 t

¹⁴⁹ Halpern 1998. 143. o. Haus naplójában leírja, amikor meghallotta, hogy a trónörökös a Danubiusban épülő VII. sz. csatahajónak a LAUDON nevet szánja, egész éjjel nem tudott aludni. Ferenc Ferdinánd névadási szándékai miatt került sor 1914-ben a torpedónaszádok név helyett számokkal való ellátására, ugyanis a magyar gyárban épülő 250 tonnás torpedónaszádoknak mind német nevet akart adni.

¹⁵⁰ Metrikus tonna, 1 t=1000 kg.

¹⁵¹ Gyakorló löszerek nélkül, fél készletekkel.

Gépezet:

9 db széntüzelésű, Yarrow vízcsöves kazán, 3200 m² fűtőfelülettel
 6 db olajtüzelésű Yarrow vízcsöves kazán, 2600 m² fűtőfelülettel
 (Danubius: 9+6 Babcock-Wilcox vízcsöves kazán)
 2 db Parsons (Danubius: AEG) turbina-csoport, négy tengelyen
 A négy turbinafokozat három vízmentesen elválasztott gépházban elhelyezve, a fő kondenzátorok külön helyiségben.
 Előírt teljesítmény: 31 000 Le
 Előírt sebesség: 21 csomó
 Várható teljesítmény: 32 000–33 000 Le
 Várható sebesség: 21,42–21,58 csomó
 Hatótávolság: 6000 tengeri mérföld
 Tüzelőanyag: 1425 t szén, 1035 t olaj

Áramfejlesztők:

6×250 KW egyenáramú turbódinamó
 2×150 KW egyenáramú turbódinamó
 2×150 KW egyenáramú dízel-dinamó
 2×? KW váltóáramú generátor

Páncélzat:

Öv: 310 mm KC,¹⁵² a vízvonal alatt 180 mm-ig vékonyítva
 Felső öv (citadella), kazamata: 150 mm KC
 Orr/tat: 110-130-140 mm KC/200 mm KC
 Páncélozott válaszfalak: 150 mm KC
 Parancsnoki torony alul/felül/tető: 280 mm/320 mm KC/60 mm K
 A 15 cm-es ütegek tűzvezető állása (fedélzet feletti rész): 180 mm KC
 Barbetták/lövegtorony-aknák: 320–280 mm KC/110 mm KC – 80 mm K
 Felső fedélzet, páncélfedélzet, torpedófal: 36 (18+18) mm SP
 Hármás lövegtoronyok homlok/oldal/ferde rész/tető: 340 mm/300 mm/230 mm KC/80 mm K
 Iker lövegtoronyok homlok/oldal/tető: 340mm/250 mm KC/80 mm K

Fegyverzet:

1. 10×35 cm L/45 Škoda ékzáras ágyú (furat: 349,5 mm):
 Hármás tornyok tömege elől/hátul: 849,2/843 t
 Ikertornyok tömege elől/hátul: 613/609 t
 Lövegcső tömege zárral együtt: 74 t
 Csőemelkedési szög: -4°/+16° vagy 20° (?)
 Vízszintes irányzási szög elől/hátul: 140°/135°
 Maximális vízszintes és függőleges irányzási sebesség: 3°/s
 Lövedéktömeg: 635 kg
 Lőpor tömege: 156+49 kg¹⁵³
 Hüvely üres tömege: 78+1 kg

¹⁵² KC: Krupp-cementált, világítógáz-kezeléssel keményített felületű króm-nikkel acél, ennél az osztálynál 110 mm vastagságtól felfelé alkalmazva. K: króm-nikkel acél. SP: úgynevezett „speciálacél”.

¹⁵³ A Krupp-rendszerű ékzáras osztrák–magyar nehézlövegek fémhüvelyes, osztott lőszerrel tüzeltek. A 30,5 cm-es ágyúnak a lőportöltete egyetlen, nagyméretű rézhüvelyben került elhelyezésre. Miután a 35 cm-es ágyú hüvelye túlságosan nagy lett volna, minek következtében a lőszerfelvonóban nem fért volna el, valamint kivetés után kezelhetetlen lett volna, az osztrák–magyar tervezők átvették a német nehézlövegeknél alkalmazott osztott hüvelyű megoldást. A fő töltet hagyományos, kb. 3 mm falvastagságú rézhüvelybe került, ez elé került a jóval kisebb előtöltet (50 kg), vékony, 0,5 mm-es bronz hüvelyben. A lövés folyamán az előtöltet vékony hüvelye elégett, így csak a fő töltet hüvelye került kivetésre.

Torkolati sebesség: 820 m/s¹⁵⁴
 Tűzgyorsaság: 2 lövés/min
 Lőtávolság: nem ismert
 Páncélatütő képesség: 505 mm 8000 méteren¹⁵⁵
 Csövenkénti lőszer-javadalmazás: 76 db

2. *14×15 cm L/50 Škoda (Danubius: Magyar Ágyúgyár) ékzárás ágyú:*

Löveg tömege pajzzsal együtt: 19,8 t
 Csőemelkedési szög: -6°/+15°
 Vízzintes irányzási szög: 120°
 Lőszer tömege: 80 kg
 Lövedéktömeg: 45,5 kg
 Torkolati sebesség: 880 m/s
 Tűzgyorsaság: 6 lövés/min
 Lőtávolság: 15 000 m
 Csövenkénti lőszer-javadalmazás: 225 db

3. *20×9 cm (8,8 cm) L/45 Škoda (Danubius: Magyar Ágyúgyár) ékzárás ágyú, melyek közül 12 légvédelmi feladatokra is alkalmas:*

Löveg tömege állvánnyal: 2270 kg
 Csőemelkedési szög: -6°/+20° (légvédelmi +90°)
 Lőszer tömege: 18,5 kg
 Lövedéktömeg: 9kg
 Torkolati sebesség: 800 m/s
 Tűzgyorsaság: 15 lövés/min
 Lőtávolság: 12 900 m
 Csövenkénti lőszer-javadalmazás: 400 db (légvédelmi 550 db)

4. *6×53,3 cm Whitehead víz alatti torpedóvető cső, egy az orrban, egy a tatban, kettő-kettő pedig oldalanként elhelyezve:*

Javadalmazás: elől és hátul csövenként 4–4 db, oldalt csövenként 6–6 db
 Torpedó tömege: 1500 kg

Tűzvezetés:

1×5 m távmérő a parancsnoki torony tetején
 4×5 m távmérő a lövegtornyokban
 2×? m távmérő a 15 cm-es ütegek tűzvezető állásaiban
 12 db 110 cm fényszóró a kémények oldalán lévő platformokon

Csónakok (2 db 13 tonnás elektromos csónakdaru):

1 db 13 t gőzbárka
 1 db 9 t és 1 db 5 t motorbárka
 2 db 4,7 t vitorlás bárka
 1 db mentőkutter
 2 db jolle
 2 db motoros gígg
 4 db kisebb jolle

Személyzet:

38 tiszt, 16 törzsaltiszt és 1106 légénységi állományú

¹⁵⁴ Az első próbálövés alkalmával, 1914 novemberében elért torkolati sebesség. A jelenlévő bizottság a torkolati sebesség 800 m/s-ra való csökkentését javasolta a cső élettartamának növelése érdekében.

¹⁵⁵ Hipotetikus adat, 1913 nyara. A páncél típusa ismeretlen.

MIHÁLY KRÁMLI

THE MONARCH CLASS HAS TO BE SUBSTITUTED!
THE PLAN OF THE “IMPROVED TEGETTHOFF CLASS” BATTLESHIPS*Summary*

Amidst the agitated naval competition prior to World War I, there was no doubt that the Austrian–Hungarian Empire has to build a new dreadnought battleship class after the TEGETTHOFF class. This intention was supported mainly by the pressure to preserve the Monarchy’s power status, and by Italy’s fleet developing efforts.

The VIRIBUS UNITIS, first dreadnought of the Imperial and Royal Navy, was launched on June 24, 1911. The planning of the new class had been started three weeks before that, on June 3, 1911. Only two raw designs were made at first (21 800 tons and 23 400 tons), with 30.5 cm and 34.5 cm weaponry. The Navy called upon the Marine Technology Committee and the shipbuilding companies (STT, Danubius, CNT) to make the plans with 34.5 cm and 35.5 cm weapons on March 11, 1912. Twenty-five designs (23 400–27 000 tons) arrived in May–June 1912. All of them were using 34.5 cm weaponry, for the Skoda Works made the designs of only these turrets. On June 25, 1912 a committee stated that none of the plans is adequate, and a 24 500-ton battleship with ten canons of 35 centimetres would be desirable. The navy called upon the Technology Committee and the factories to make their new designs according to this specification on July 7. The same day, Skoda was also commissioned to make new plans for the 35 cm turrets.

Up until now, two plans made upon the above call have been found in archives: that of the Technology Committee and the Danubius. On April 19, 1913 a committee lead by Vice-Admiral Anton Haus, commander of the navy, decided to exclude the shipbuilding factories from the planning, and to leave the job exclusively to chief naval architect Franz Pitzinger and the Technology Committee. Upon the order of the navy, some details of the plans finished by the Technology Committee in February 1913 had to be rewritten. Another major change was made in spring 1914, the number of the 35 cm weapons was decreased from 18 to 14. The new anti-torpedo system, a radically different one from that of the previous Austrian-Hungarian battleships, was tested on a life-size section on June 10, 1914. The test was a success, the system resisted the detonation of a 110 kg torpedo warhead.

The navy raised the demand of new battleships to politicians for the first time in spring 1912. The demand had no actuality at that time. Seeing that Hungarian politicians are reluctant to vote budget for the new class, Franz Ferdinand started to urge speculative shipbuilding in 1913, which means that formally a factory would build the ship at its own risk. Despite the crown prince’s request, Haus revealed this plan to the politicians. The Hungarian government was threatening with resignation, thus the plan failed. In return, Hungarians agreed to put the date of budget voting forward. In May 1914, both delegations voted for the extra credit of 426 million Crowns that would cover the project. In return for accepting the credit, two of the four new battleships would have been built at the Hungarian factory Danubius. The construction of the two members of the ‘Improved TEGETTHOFF Class’, as it was called in official documents, would have been started in autumn 1914. As World War I broke out, the building was not even started, and the class was officially abolished in February 1915.

MIHÁLY KRÁMLI

LA CLASSE MONARCH DOIT ÊTRE REMPLACÉE !
PLAN DES NAVIRES DE GUERRE DE LA « CLASSE TEGETTHOFF
PERFECTIONNÉE »

Resumé

Vu la course aux armements navals avant la Première Guerre mondiale, il fut évident que la Monarchie austro-hongroise devait construire une autre classe de navire de type dreadnought après la classe TEGETTHOFF avant tout pour conserver son statut de puissance et réagir au développement de la flotte italienne.

Le VIRIBUS UNITIS, premier dreadnought de la marine austro-hongroise fut lancé le 24 juin 1911. La conception de la nouvelle classe commença trois semaines plus tôt, le 3 juin 1911. Au début, seules deux esquisses furent faites (21 800 et 23 400 tonnes) avec un armement de 305 et de 345 mm. Le Comité technique maritime et les chantiers navals concernés (STT, Danubius, CNT) furent chargés par la marine le 11 mars 1912 de concevoir les plans avec un armement de 345 ou de 355 mm. Au total 25 plans furent présentés en mai et juin 1912 (23 400 à 27 000 tonnes), tous furent conçus avec un armement de 345 mm, car l'usine Skoda ne prépara que les plans de ces tourelles. Le 25 juin 1912, une commission constata qu'aucun des plans ne convenait et qu'il fallait un navire de 24 500 tonnes équipé de dix canons de 350 mm. Le 7 juillet, la marine chargea le comité technique et les chantiers de l'élaboration des nouveaux plans selon ces spécifications. Le même jour Skoda fut invité à préparer les plans des nouvelles tourelles de 350 mm.

Deux plans conçus à cet appel furent découverts jusqu'à ce jour dans les archives, celui du comité technique et du chantier Danubius. Le 19 avril 1913, une commission présidée par le vice-amiral Anton Haus décida d'écarter les chantiers de la conception et de la confier exclusivement à l'architecte naval en chef Franz Pitzinger et au comité technique. Sur l'ordre de la marine, les plans faits par le comité technique en février 1913 devaient être quelque peu modifiés. Une modification importante eut lieu au printemps 1914, lorsque le nombre de canons de 150 mm fut réduit de 18 à 14. Le système anti-torpille radicalement nouveau par rapport aux navires austro-hongrois précédents fut testé avec succès le 10 juin 1914 sur une section en grandeur nature : il résista à la détonation d'une ogive de torpille de 110 kg.

C'est au printemps 1912 que la marine évoqua pour la première fois devant les politiques la nécessité d'avoir de nouveaux navires de guerre. Il apparut vite que ces dépenses ne seraient pas alors votées par les politiciens hongrois qui s'opposèrent au projet. En 1913 François Ferdinand commença à encourager les chantiers à construire des navires à leurs propres risques. Malgré la demande de l'héritier du trône, Haus présenta ce projet aux politiques. Comme le gouvernement hongrois menaça de démissionner, le projet échoua, mais les Hongrois acceptèrent d'avancer la date du vote sur ces dépenses. En mai 1914, les deux délégations votèrent le crédit exceptionnel de 426 millions de couronnes couvrant les coûts du projet. En échange, deux des quatre nouveaux navires de guerre auraient dû être construits dans le chantier naval hongrois Danubius. La construction des deux premiers navires de la « classe TEGETTHOFF perfectionnée » (elle fut désignée ainsi dans les documents administratifs) aurait débuté en automne 1914, mais l'éclatement de la Première Guerre mondiale empêcha les travaux et la classe fut supprimée officiellement en février 1915.

MIHÁLY KRÁMLI

DIE MONARCH-KLASSE MUSS ERSETZT WERDEN!
DER ENTWURF DER SCHLACHTSCHIFFE DER „VERSTÄRKTEN
TEGETTHOFF-KLASSE”*Resümee*

Im verstärkten Kriegsmarinewettbewerb vor dem Ersten Weltkrieg war es nie fraglich, dass die Österreichisch-Ungarische Monarchie nach der TEGETTHOFF-Klasse eine weitere Schlachtschiffklasse des Typs Dreadnought bauen lassen muss. All das war jedoch durch den Zwang der Aufrechterhaltung des Machtstatus’ sowie die italienische Flottenentwicklung begründet.

Die erste Dreadnought der kaiserlichen und königlichen Kriegsmarine, die VIRIBUS UNITIS, wurde am 24. Juni 1911 zu Wasser gelassen. Die Planung der neuen Klasse begann drei Wochen zuvor, am 03. Juni 1911. Zuerst wurden nur zwei grobe Entwürfe (21 800 Tonnen und 23 400 Tonnen) erstellt, mit 30,5 cm- bzw. 34,5 cm-Waffen. Das Marinetechnische Komitee bzw. die betroffenen Schiffsfabriken (STT, Danubius, CNT) wurden am 11. März 1912 von der Kriegsmarine ersucht, Entwürfe mit 34,5 cm- oder 35,5 cm-Waffen auszuarbeiten. Im Mai-Juni 1912 gingen insgesamt 25 Entwürfe ein (23 400–27 000 Tonnen). Sämtliche wurden mit 34,5 cm-Waffen erstellt, da von den Skoda-Werken nur die Entwürfe dieser Geschosstürme erstellt wurden. Am 25. Juni 1912 wurde von einer Kommission festgestellt, dass keiner der Entwürfe entsprechend ist, und dass ein Schlachtschiff von 24 500 Tonnen mit zehn Stück 35 cm-Geschossen notwendig wäre. Am 07. Juli wurden das Marinetechnische Komitee und die Werke bereits auf Grund dieser Spezifikation ersucht, neue Entwürfe zu erstellen. Am selben Tag wurden die Skoda-Werke ersucht, die Entwürfe für die neuen 35 cm-Geschosstürme zu erstellen.

Aus den Archiven kamen bisher zwei, auf Grund des obigen Aufrufs erstellte Entwürfe zum Vorschein, einer stammt vom Marinetechnischen Komitee und einer vom Werk Danubius. Am 19. April 1913 beschloss das vom Kommandanten der Kriegsmarine, Vizeadmiral Anton Haus geführte Komitee, die Werke aus der Planung auszuschließen und diese ausschließlich dem Obersten Schiffbauingenieur Franz Pitzinger und dem Marinetechnischen Komitee zu überlassen. Die im Februar 1913 fertig gestellten Entwürfe des Marinetechnischen Komitees mussten auf die Anweisung der Kriegsmarine hin in bestimmten Details umgearbeitet werden. Im Frühjahr 1914 erfolgte noch eine bedeutende Modifizierung: die Zahl der 15 cm-Geschosse wurde von 18 auf 14 reduziert. Das im Vergleich zu den früheren österreichisch-ungarischen Schlachtschiffen radikal neue Torpedoschutzsystem wurde am 10. Juni 1914 an einer lebensgroßen Sektion getestet. Der Test war erfolgreich, das System widerstand der Detonation des 110 kg schweren Torpedo-Sprengkopfes.

Die Kriegsmarine stellte sich zuerst im Frühjahr 1912 mit dem Bedürfnis nach neuen Schlachtschiffen vor die Politiker. Zu dieser Zeit hatte dies noch überhaupt keine Realität. Nachdem zu sehen war, dass infolge des Widerstandes der ungarischen Politiker die Kosten einer neuen Klasse nicht allzu bald gewährt werden, begann im Jahre 1913 Franz Ferdinand, für den Spekulationsbau, also die Errichtung des Werks formal auf eigenes Risiko zu werben. Haus unterbreitete auf Bitte des Thronfolgers den Politikern diesen Entwurf. Die ungarische Regierung drohte mit dem Abdanken, wodurch dieses Vorhaben vereitelt wurde. Letztendlich stimmten aber auch die Ungarn zu, dass die Entscheidung über die Kosten vorgezogen werde. Im Mai 1914 stimmten beide Delegationen für den außerordentlichen Kredit in Höhe von 426 Millionen Kronen, der die Deckung für das Programm bildete. Im Gegenzug für die Akzeptierung des Kredits wären von den vier neuen Schlachtschiffen zwei im ungarischen Werk Danubius hergestellt worden. Mit dem Bau der ersten beiden Vertreter der in den offiziellen Dokumenten unter dem Namen „verstärkte TEGETTHOFF-Klasse” erwähnten Klasse hätte man im Herbst 1914 begonnen. Infolge des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs begannen jedoch die Arbeiten nicht einmal, und die Klasse wurde im Februar 1915 auch offiziell gelöscht.

МИХАЙ КРАМЛИ

МОНАРХИЧЕСКИЙ КЛАСС НЕОБХОДИМО ВОСПОЛНИТЬ!
ПРОЕКТ БОЕВЫХ КОРАБЛЕЙ „УСИЛЕННОГО КЛАССА ТЕГЕТТХОФФ“*Резюме*

В атмосфере повышенной конкуренции военно-морских судов, предшествовавшей первой мировой войне, ни на одно мгновение не возникало сомнение в том, что Австро-Венгерская Монархия после создания кораблей класса ТЕГЕТТХОФФ должна будет строить новый класс боевых кораблей типа дредноут. Все это было мотивировано в первую очередь необходимостью поддержания великодержавного статуса, а во вторых, мотивировалось развитием флота в Италии.

Первый дредноут императорского и королевского военного флота „ВИРИБУС УНИТИС“ был спущен на воду 24 июня 1911 года. Проектирование нового класса кораблей было начато на три недели раньше этого, а именно 3 июня 1911 года. Сначала было изготовлено только два схематических проекта (21 800 тонн и 23 400 тонн) с 30,5 см-вым и 34,5 см-вым вооружением. 11 марта 1912 года военно-морское командование запросило Морской Технический Комитет (Marinetechnische Komitee) и заинтересованные кораблестроительные заводы (STT, Danubius, CNT) разработать проекты с вооружением в 34,5 см или 35,5 см. В мае – июне 1912 года поступило всего 25 проектов (водоизмещением 23 400–27 000 тонн). Все они были изготовлены с вооружением 34,5 см, так как Комбинат Шкода составил проекты только этих стволов орудий. 25 июня 1912 года одной комиссией было установлено, что из этих проектов ни один не был удовлетворительным, необходимо было бы боевое судно водоизмещением 24 500 тонн, оснащенное десятью 35 см-выми пушками. 7 июля военно-морское командование уже на основании этой спецификации запросило Технический Комитет и заводы изготовить новые проекты. В тот же день обратились с просьбой к заводу Шкода, чтобы он изготовил проекты новых 35 см-ых стволов орудий.

В архивах до сего времени было найдено два, изготовленных по этому обращению проекта: проект Технического Комитета и проект Данубиуса. 19 апреля 1913 года комиссия, возглавляемая вице-адмиралом Антоном Хаус, приняла решение об исключении этих заводов из проектных работ и о поручении проектирования исключительно ведущему проектировщику-кораблестроителю (chief naval architect, Oberste Schiffbauingenieur) и Техническому Комитету. По приказу Военно-морского командования необходимо было переработать отдельные детали проекта Технического Комитета, составленного в феврале 1913 года. Весной 1914 года произошли значительные изменения: число 15 см-ых стволов с 18 снизили до 14. По сравнению с запланированными ранее австро-венгерскими боевыми судами 10 июня 1914 года проводили тесты радикально новой противоторпедной системы. Тесты прошли успешно, система противостояла детонации торпедной взрывной головки в 110 кг.

Военно-морской флот свой запрос на новые боевые корабли предъявил политикам впервые весной 1912 года. Тогда этот запрос не имел под собой реальной почвы. После того, как стало очевидным, что из-за сопротивления венгерских политиков расходы на новый тип кораблей не будут поддержаны голосованием, в 1913 году Франц Фердинанд выступил со своим спекулятивным планом, что означало, что завод должен был формально продвигать строительство за свой счет и риск. Хаус – вопреки просьбе королевского наследника – представил проект политикам. Венгерское правительство пригрозило подать в отставку, но это потерпело провал, однако венгры дали согласие поставить на более ранний срок голосование расходов. В мае 1914 года обе делегации проголосовали за чрезвычайный кредит в 426 миллионов крон, обеспечивающий покрытие этой программы. Взамен за принятие кредита два новых боевых корабля из четырех должны были быть построены на венгерском заводе Данубиус. Первые два члена „укрепленного дивизиона ТЕГЕТТХОФФ“ должны были начать строиться осенью 1914 года. Однако по причине начала первой мировой войны работы не были начаты, а в феврале 1915 года этот класс был официально отменен.

HADNAGY ATTILA

FISCHAMENDTŐL NAGYVÁRADIG, AVAGY EGY 1915–1916-BAN KÉSZÜLT KÉPSOROZAT KUTATÁSA

Bevezetés

Fischamend a bölcsője az Osztrák–Magyar Monarchia repülésének. Működött itt léghajó- és repülőgépgyár, tesztelő üzem és repülőtér, valamint kiképzőbázis is. Fischamend végigélte a repülés izgalmas kezdeteit a virágkoron át a hanyatlásig, a két vesztes világháború drámai következményeit.

Több mint 100 évvel ezelőtt, 1909 júniusában hozott határozatot a K.u.K. katonai közigazgatása egy Katonai Aeronautikai Intézet létesítéséről. Ennek Fischamend lett a kiválasztott helyszíne. Fischamend neve hamarosan fogalommá vált a repülésben. Kis idő után itt találjuk a Monarchia legnevesebb aeronautikai szakembereit. Több világhírű magyar tudós, például Kármán Tódor és Asbóth Oszkár is itt tevékenykedett az 1910-es években. Kármán terveit alapján építették meg a szélcsatornát, valamint Kármán és Asbóth közreműködésével született meg a helikopter repülési elvei alapján működő, egy helyben lebegő kötött tüzéségi megfigyelő, a PKZ.

Kezdetben léghajózási kísérletek folytak Franz Hinterstroisser ezredes vezetése alatt. Kormányozható ballonok és hatalmas hangárok épültek, valamint itt zajlott a hozzájuk tartozó legénység kiképzése is. Az első fischamendi léghajó az *M I Parseval* volt, melyel már 45 km/h sebességet értek el. Ezt követte 1910-ben a *Lebaudy*, 1911-ben az *M III Körting* és 1913-ban a *Stagl-Mannsbarth* megépítése. 1914-ben, a *Körting* lezuhanása után a léghajók fejlesztése leállt.

A fischamendi repülőgépek története 1912-ben kezdődött a Lohner „nyílrepülőgépek” gyártásával. 1913-tól már kutatással, átépítésekkel és motorok javításával is foglalkoztak. A gyár egyre terjeszkedett, a termelést sikerült felfuttatni a kívánt mennyiségre. Így 1915 és 1918 között a *Brandenburg B. I* és *Lohner B. I* és *II* típusú oktató-repülőgépekből 470 darabot gyártottak.

Az első világháborút lezáró 1921-es békeszerződés szomorú végét jelentette ennek az üzemnek is. Előírták a repülőgépek szétszerelését (ami sokszor szó szerint a motorok kalapáccsal való szétverését jelentette), a gyártógépek leszerelését, a tervezőgárda szélnek eresztését. Mint fő háborús ellenfelek, az olaszok felügyelték a fischamendi arzenál elpusztítását is. A kísérleti laboratóriumot és a kísérleti fázisban lévő PKZ-2 gépet Olaszországba szállították.

A második világháború alatt ismét történtek fejlesztések, de már csak részfeladatok jutottak Fischamendnek. A világháború legendás vadászgépéhez, a Messerschmitt

ME 109-hez gyártottak szárnyakat. Ezért a település ismét az ellenség célkeresztjébe került, 1944 áprilisában sok áldozattal járó, szövetséges bombatámadás érte az üzemet és Fischamendet.¹

A képsorozat

Nemrég a birtokomba került egy 104 db-os képsorozat az első világháborús Osztrák–Magyar Monarchia harci repülőiről, a repülőgépek készítéséről.² A képekről nagyfelbontású szkennelt változatokat készítettem, majd digitálisan javítottam a képek élességét és kontrasztját. Ily módon részleteiben is átvizsgálva a képeket, sikerült több helyszínt és repülőgépet is beazonosítani.

Alapjába véve a képek jó minőségben vészték át az elmúlt közel 100 évet. Repüléstörténeti munkákat vontam be a vizsgálatba, hogy megállapítsam, a képek pontosan mit is ábrázolnak.³ A fotók a Monarchia legnagyobb repülős bázisán készültek, a Bécs melletti Fischamendben, ahol repülőgépgyár és reptér is üzemelt. A sorozat a repülőgépgyártás teljes munkafolyamatát megőrökíti; a légszavarak asztalos munkái, a szárnyak vászonozása, festése, a motorok összeszerelése mind-mind szerepel a képeken. Érdekesség, hogy több pilóta is szerepel a fotósorozaton.

Mint a *Magyar repülés története* című könyvből megtudható, ezen az osztrák légi bázison is szolgáltak magyar pilóták – osztrák parancsnokság alatt, s könnyen lehet, hogy a képeken magyarok is vannak. Ennek azonban már nem sikerül utánajárni. Érdekesség a két korabeli légifotó is. Az egyik egy bombázott terület becsapódási tölcseirei láthatók. A másik – ez is ritkaság – egy frissen lezuhant gép fotója, a roncs mellé állított őrséggel.

Mivel több képen olvashatóak a gépek lajstrom számai, így azok alapján beazonosíthattuk a repülőgépeket. Ezek az alábbiak:⁴

1. 73.06 *(Lásd a 10. képet!)*

Lohner B. I (Fd) Umbau (azaz átépítés) Dm 90 motorral, (Daimler 90 LE)

2. 74.34 és 74.38 *(Lásd a 27. és 11. képet!)*

Lohner B. II (Fd) Umbau H 85 motorral, (Hiero 85 LE)

A fischamendi repülőgépgyárban készültek 1915 és 1916-ban.

¹ Napjainkban már csak egy sportrepülőtérről emlékezteti Fischamendet a hajdani dicső múltra. 2009 júniusában itt emlékeztek meg a repülőgépgyár alapításának századik évfordulójáról, mely alkalomból nagyszabású történelmi Repülőnapot rendeztek számos korhű repülőgépet is fevonultatva. A városka gazdag történetét mutatja be a „Heimtmuseum Fischamend“ városi múzeum, ahol sok első világháború korabeli repüléstörténeti emléket is őriznek. <http://www.heimtmuseum-fischamend.at>. (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.)

² A gyűjtemény érdekessége, hogy ez a gazdag korabeli képanyag egy nagyváradi fészerről került elő pár évvel ezelőtt. Odakerülésének okáról, módjáról senki sem tudott felvilágosítást adni. Az anyag megtalálója egyik Nagyváradon élő rokonom, de ő sem tud semmit a képek eredetéről, egy ház megvásárlása utáni lomtalanításkor bukkant rá. Talán valaha egy nagyváradi pilóta vagy repülési szakember is dolgozott Fischamendben és még ő hozta haza a képeket.

³ *Csanádi Norbert – Nagyváradi Sándor – Winkler László: A Magyar repülés története.* Budapest, 1977. Külön köszönetet mondok Czirók Zoltán repüléstörténeti szakembernek és Czigler Klárának a Magyar Repüléstörténeti Társaságtól a gyors és önzetlen segítségükért.

⁴ Adatok: *Erwin Hauke, Walter Schroeder, Bernhard Tötschinger: Die Flugzeuge der k. u. k. Luftfahrtruppe und Seeflieger 1914–1918.* Graz, 1988. című könyv szerint.

3. 14.53 (*Lásd a 12. képet!*)

Lohner B. III (U) Dm 100 motorral, (Daimler 100 LE)

Az albertfalvai UFAG gyárban (Ungarische Flugzeugfabrik A.G.) készült 1915-ben.

A repülőgépek történetéből

Lohner B. I (Fd) – 73-as sorozat

A Lohnerwerke GmbH (Wien-Floridsdorf) első katonai repülőgépeinek alapját 1910-ben Hans Umlauff von Frankwell katonatiszt és diplomás mérnök tervei alapján készült Pfeilflieger (Nyílrepülő) képezte. Az első ilyen sorozatban gyártott típus a Lohner B. I-es volt 11-es sorozatszámmal, 31 példány készült belőle (11.01-31) és mindegyiket „B” betűvel kezdődő névvel is ellátták. Az osztrák–magyar csapatok mobilizálásakor, 1914. július 25-én a hadsereg rendelkezésére álló 39 repülőgépből 30 Lohner B. I típusú volt, igaz, 11 raktárban vagy szerelés alatt – nyilvánvalóan az első harci bevetések jelentős részét is ezekkel a gépekkel repülték.

Amikor 1915 közepén a típust visszavonták a frontról, 16 került Fischamendbe a repülőgépzembe (pontos nevén K.u.K. Fliegerarsenal Fligzeugwerk Fischamend) átalakítás céljából. A gépeket kétkormányosra alakították, a géptörzs átszabása mellett pedig a Karl Saliger mérnökhadnagy – aki a Fliegerarsenalban dolgozott – által tervezett erősebb szárnycellákkal is ellátták őket. Az újratervezett és átépített Lohner B. I-es oktatógépek alkották a 73-as sorozatot. 1915 decemberében az üzem elkezdett 20 új Lohner B. I (Fd) gépet is építeni a következő sorozatszámokkal: 73.13–14, 73.16–24, 73.26–34.⁵

Amikor 1916 októberében a gyártás a végéhez ért, a sorozat 73.01–36 számozása kompletté vált. A gépeket 90 vagy 100 LE-s Daimler motorral látták el és kiképző alakulatoknál szolgáltak – a Flek 1-6 és 13-nál,⁶ valamint a Schulkompanie 1 és 2-nél. 1917. július 1-jén még 20 példány volt szolgálatban a kiképző egységeknél.

Leírás:

motor: Daimler 90 LE,
személyzet: kettő, egy pilóta és egy megfigyelő,
hossz: 8,60 m,
magasság: 3,40 m,
szárny fesztáv: 13,40 m,
önsúly: 630 kg,
teljes terheléssel: 970 kg,
maximális sebesség: 115 km/h,
emelkedési képesség: 1,4 m/s.

⁵ A hiányzó számok az átalakított gépek sorozatszámjai, amelyek megegyeznek az eredeti Lohner számozással, például 11.10-esből lett a 73.10-es.

⁶ Flek: Fliegerersatzkompanie, azaz repülőpótszázad.

Lohner B. II (Fd) – 74-es sorozat

A hegyvidéki hadműveletek igényei nyomán a hadvezetés a Lohner B könnyített verzióját rendelte meg a Lohnerwerkétől, amely a Lohner C típus vagy Gebirgsflieger (hegyi repülő) nevet viselte és az új, 85 LE-s Hiero motort kapta, amely 51 kg-mal volt könnyebb, mint a 90 LE-s Daimler, s emellett némi szerkezeti átalakítást is végeztek a típuson. Az eredetileg C-1-25 számozású gépeket 1915 februárjában Lohner B. II 12.01–15 típusjelzéssel, illetve számozással látták el. A típust 1915 májusában vonták ki a frontszolgálatból és Fischamendben új szárnyakkal látták el őket, valamint további módosításokat is végrehajtottak rajtuk.

1916. elején a fischamendi üzem 46 új Lohner B. II oktatógép gyártásába fogott, ez kapta a 74-es sorozatszámot, az utolsó példányt csak 1917. márciusában adták át. (1916 januárjától októberig 32, novemberben 4, decemberben 3, 1917 januárjától márciusig havi két-két példányt adtak át.) További hét darab Lohner-gyártású B. II-est alakítottak át, így a sorozat gépeit 74.01–53 számmal látták el és 85 LE-s Hiero motort kaptak. A Flek 1–7, 12–13 valamint a Schulkompagnie 13-nál repülték mint kiképző gépet. 1917. július 1-jén 45 B. II (Fd) állt a kiképző parancsnokság alárendeltségében és 1918 közepén is még legalább 15 volt szolgálatban.

Leírás:

motor: Hiero 85 LE,
 személyzet: kettő, egy pilóta és egy megfigyelő,
 hossz: 8,30 m,
 magasság: 3,20 m,
 szárny fesztáv: 13,00 m,
 önsúly: 530 kg,
 teljes terheléssel: 920 kg,
 maximális sebesség: 125 km/h,
 emelkedési képesség: 2,4 m/s.

Lohner B. III (U) – 14-es sorozat

A típus bemutatása előtt szükséges néhány szót ejteni a közvetlen elődről, a 13-as sorozatú Lohner B. III-asról. A Lohner D-típusú Pfeilfliegerből 1913. május 7-én rendelt a Fliegerarsenal hat darabot, a szerződés június 25-én került aláírásra. A gyár augusztus 25. és szeptember 11. között átadta a hat példányt, amelyek mindegyikét „D” betűvel kezdődő névvel látták el. A pályafutásuk azonban nem sikerült túl hosszúra, mivel 1913 nyarán 11 motorproblémából fakadó kényszerleszállást követően a Fliegerarsenal a gépek szétszereléséről döntött és a fischamendi raktárakba kerültek a gondok orvoslásáig. 1913 decemberében újra előkerült a típus és némi módosítást követően 1914. február 1-jén öt repülőképes gépről tett jelentést a gyár, az újabb terhelési tesztek azonban ismét szárnyproblémákat mutattak. Mivel az újabb módosításokkal csak 1914 késő őszeré végeztek volna, a munkákat törölték és négy gépet a Flik 1 állományában a frontra küldtek, miután a hátszói repülőparkban kicserélték a szárnyrögzítéseket és a merevítő csatlakozásait. Két repülőgép gyors elvesztését követően azonban a maradék négy gépet visszarendelték,

a 13.01–04 jelzéssel ellátott B. III-asokat a későbbiekben ritkán repülték, de 1915 októberében kettő még a Flek 2 állományában volt.

A típus szárnyhibái miatt Knoller professzor áttervezte a gép szárnyait, a merevítést teljesen átalakította. Az új szárnyat 1914 novemberében elfogadta a Fliegerarsenal és az ezzel ellátott E-típusú Pfeilfliegerből 16 darabot rendelt a Lohnertől, 8-at pedig az albertfalvai UFAG-tól (Ungarische Flugzeugwerke AG). Előbbiek E-1-től E-16-ig tartó jelzést kaptak, amelyet 1915 februárjában 14.01–16 sorozatszámokra cseréltek. Utóbbiak előbb E-20-tól E-27-ig tartó jelzést kaptak, amit felcseréltek E-51-től E-58-ig tartóra, ebből lettek a 14.51-58 sorozatszámok. A Lohner 1915 márciusban három, áprilisban 11, májusban pedig két gépet adott át, az UFAG áprilisban kettő, májusban hat gépet. A Lohner gépeiből egy-egy példányt a Flik 2-höz a szerb frontra, a Flik 12-höz Isonzóra és a Flik 16-hoz Karintiába küldtek, de a 100 LE-s Daimler motorral ellátott B. III-asok siralmas eredményt produkáltak. A beszámolók szerint a gyenge motorteljesítmény miatt nem lehetett géppuskával vagy bombával felszerelni, az emelkedési képessége és az akciórádusza pedig lényegében használhatatlanná tette a hegyvidéki frontokon. Az eredmények ismeretében a 14 Lohnerpéldány közül sokat az üzemből egyenesen a kiképző alakulatokhoz küldtek, a Flek 1–5 és 7-hez, amelyeket a frontot megjárt példányok is követtek. 1915 októberére öt Lohnergyártotta B. III-as volt még a kiképző alakulatok állományában, a tervet, hogy átalakítsák őket kétkormányosra, elvetették. 1917 júliusában még négy aktív volt közöttük. Az UFAG által gyártott példányok is hasonló sorsra jutottak, a 14.51-től 14.58-ig számozott gépek a Flek 1–3, 5, 7 és 9-nél szolgáltak. A 14.58-ast a Flik 16-nál szolgált az olasz fronton mint kiképző gép 1916. május–júniusban. A másodfokú kiképzéssel foglalkozó alakulatoknál két UFAG-példány egészen 1918-ig aktív maradt.

A képeken szereplő magyar munkatársak

A képek némelyikén szerepelnek névvel megjelölt személyek. Valószínűleg fontos feladatot láthattak el az akkori repülőgépgyárban, mert több képen is visszaköszönnek ugyanezek a nevek: *Sternisa, Massong, Korbuly (Lásd a 13. képet!)*.

A felsorolt személyeket illetően mindössze a Korbuly névnek sikerült utánanézni. Korbuly László az első világháborúban mint pilóta szolgált. Előbb az orosz fronton a Flik 10-nél mint megfigyelőtiszt, majd pilótakiképzését követően a román fronton a Flik 44 (Flik = Fliegerkompagnie, azaz repülőszázad) parancsnoka lett, a román front megszűnése után pedig 1918 áprilisáig a Piave fronton szolgált. Ezt követően az Aradon folyó pilótaképzésben tevékenykedett, a Flik 9 parancsnokaként. A háború befejeztével a repülőpótszázadból alakul aradi repülőosztály, majd az ebből formálódó 6. repülőosztály parancsnoka lett a Tanácsköztársaság hatalomra jutásáig, amikor is átszökött a fehérekhez. Horthy alatt a kezdetekben repülésügyi előadóként szolgált, majd 1921-ben a szegedi pilótaképzésben is részt vett.

Viszont létezett egy másik Korbuly is, Korbuly János, aki szintén a repülőgép építésben jeleskedett. A Weiss Manfréd Repülőgépgyárnál az 1920-as évek második felében két fiatal főmérnököt említ a szakirodalom, Korbuly Jánost és Korbuly Lászlót. Hogy utóbbi megegyezik-e a fenti parancsnokkal, és hogy melyikük ténykedett esetleg Fischamendben, nem sikerül kideríteni.

Minden esetre a Weiss Manfréd *WM 10 Ölyv* repülőgép típus kifejlesztésében komoly szerepet játszott Korbuly László főmérnök (ő tervezte a motort), akit 1939-ben már mint a gyár igazgatóját említi a korabeli *repülő* sajtó.

Az egyik légcsavaron látható egy *Asboth* felirat (*Lásd a 14. képet!*), ami valószínűleg Asbóth Oszkárra, a neves mérnökre, a későbbi helikopter konstruktőrre utal. Ugyanis abban az időben a fischamendi Katonai Aeronautikai Intézet egyik vezető munkatársa volt Asbóth.

A repülőgépek gyártói

Fd – Flugzeugfabrik des K. u. k. Fliegerarsenals, Fischamend: 1913-tól gyártott repülőgépet.

Lo – Jacob Lohner & Co., Floridsdorf: 1821-ben jött létre. Hosszú és bonyolult átalakuláson ment keresztül a cég: 1851-ben L. Laurenzi & Comp. majd Laurenzi & Lohner 1868-tól Jacob Lohner & Comp. néven kocsi, karosszéria és vagongyár. 1873-ban költözik Wiener-Donauregulierungból Floridsdorfba. 1918 januárjától Lohnerwerke GmbH Wien. 1909-től kezdték a léghajó és repülőgép gyártást.

U – (UFAG) Magyar Repülőgépgyár Rt, Budapest, Albertfalva: Első Magyar Lég-hajó- és Repülőgépgyár Rt. (Budapest Váci út, a mai Hungária Krt. sarok) néven 1912-ben alapította a Ganz-Danubius, Weiss Manfred és a Hitelbank. A gyár először Lohner „nyíl” típusú kétfedeles gépeket gyártott, később B III-as és B IV-eseket. A gépeket közeli reptér hiányában Rákosmezőn szerelték össze és repülték be. 1914-től UFAG néven jelenik meg.

Fischamend napjainkban

2011. július első hétvégéjén a helyi múzeum meghívására kétnapos látogatást tettem Fischamendben, a Monarchia néhai repülési központjában. *Franz Lorenz*⁷ úr személyében, aki a Heimatmuseum Fischamend igazgatója, egy igazán kedves vendéglátót és barátot ismertünk meg.

A családi hangulatban telt közös ebéd után meglátogattuk a múzeum repüléstörténeti részlegét, ami a városka főutcáján található. A repüléstörténeti gyűjtemény helyhiány miatt költözött külön, a múzeum fő épületéből a település jelképének számító toronyból. A két szobából álló kiállítóterbe lépve Petróczy István fischamendi parancsnok arcképe fogad. Majd számos korabeli fotón keresztül ismerhetjük meg, a 1909-ben alapított Katonai Aeronautikai Intézet, a Kísérleti- és Tervezési Intézet, valamint a repülőgépgyár történetét. Vannak itt korabeli légcsavarak, eredeti léghajó alkatrészek és repülőgépmodellek.

A képek, modellek között több magyar vonatkozásút is találunk. Itt említeném meg, az itteni talán leghíresebb találmányt a PKZ-t. Petróczy István ezredes javaslatára 1916-tól tervbe vették az igen sérülékeny tűzérési megfigyelő léggömbök helyett egy kisebb, de helyből felszálló és lebegésre alkalmas gép fejlesztését. Kármán Tódor professzor vezette

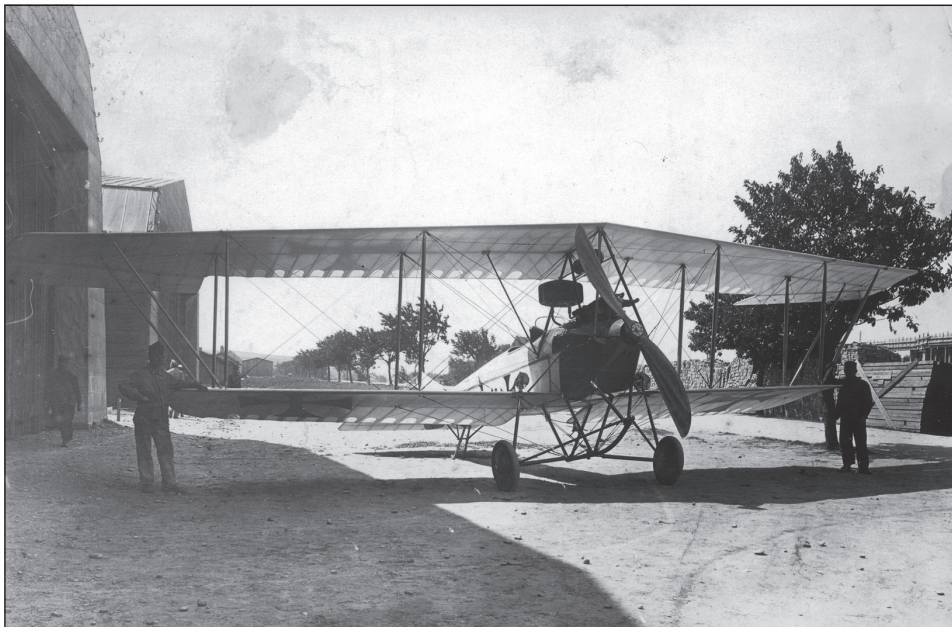
⁷ Itt szeretnék köszönetet mondani Franz Lorenz igazgató úrnak a baráti meghívásért, és hogy lehetővé tette az első világháborús képgyűjteményem helyszínének felkeresését, beazonosítását.

a tervezést, Zurowecz Vilmos cseh származású mérnök a kivitelezést. Petróczy István katonai pilóta, mint a létesítményt igazgató parancsnok vett részt a fejlesztésben. Hármójuk kezdőbetűiből jött létre a P(Petróczy)K(Kármán)Z(Zurowecz).

A „őshelikopter” működéséhez nélkülözhetetlen emelőlégsavar, illetve a repülőgépek propellereinek megtervezése és elkészítése Asbóth Oszkár feladata volt. Méltán érezhetünk némi büszkeséget ennyi magyar név hallatán a Monarchia repülésének úttörői között! Sajnos eredeti PKZ példány nem maradt fenn, de egy kis modellen ezt is megnézhetjük.

Innen a néhai repülőtérré vitt útunk. A füves reptér ma is megvan, 2009 júniusában ismét repülőgép-dübörgés töltötte meg a környéket az itt rendezet megszabású, történelmi repülőnapon. A korabeli szerelőhangárokból is áll még egy, mint vendéglátóink elmesélték ebben készítették a szárnyakat. Ebben az üzemcsarnokban szerelték össze az 1910-es években a fischamendi repülőgépek szárnyait. Sajnos a legtöbb repülőgépgyári épület és hangár a szövetségesek 1944. áprilisi bombatámadásában megsemmisült. Így a fénykorában több mint 4000 embert foglalkoztató üzem nagyrésze ma már csak a múzeumi képeken látható. Az egykori füves kifutópálya ma is megtalálható. A kép bal sarkában a 2009-ben állított szélzsákos emlékoszlop felirata látható (*Lásd a 29. képet!*).

Fischamendbe visszakanyarodva felkerestük az akkori társadalmi élet központját, a tiszti kaszinó épületét. Ez teljes egészében megmaradt, ma is díszrendezvényeket tartanak benne. Híven az 1910-es évekhez, homlokzatán most is ott a *k.u.k. Offizierskasino* felirat.

1. kép: Egy Lohner a hangárok előtt

2. kép: Néhányan a pilóták közül

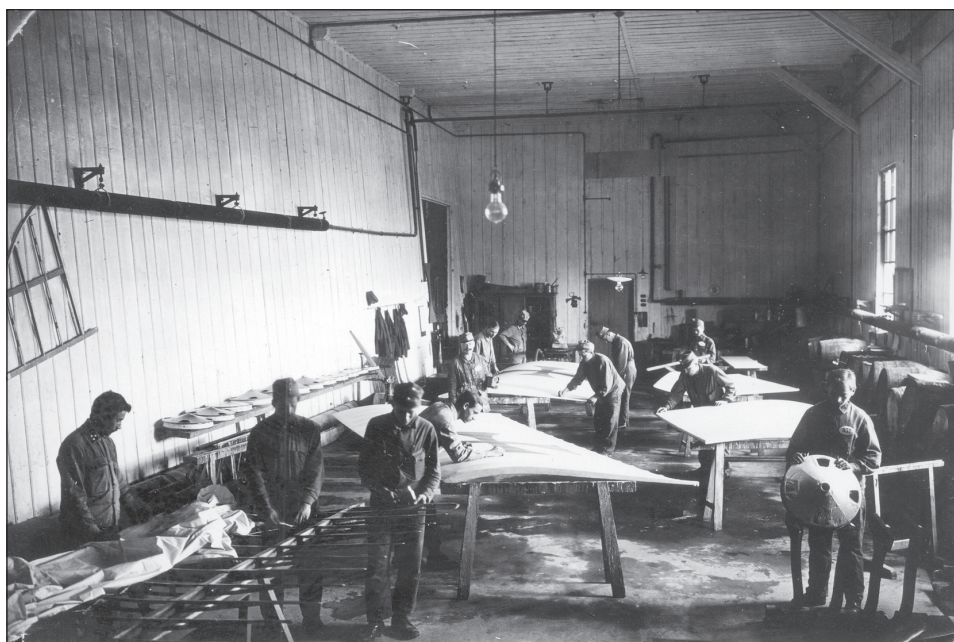
3. kép: Készül a légsavar

4. kép: ...és a repülőgép kormány (Akkoriban még nem használtak botkormányt.)

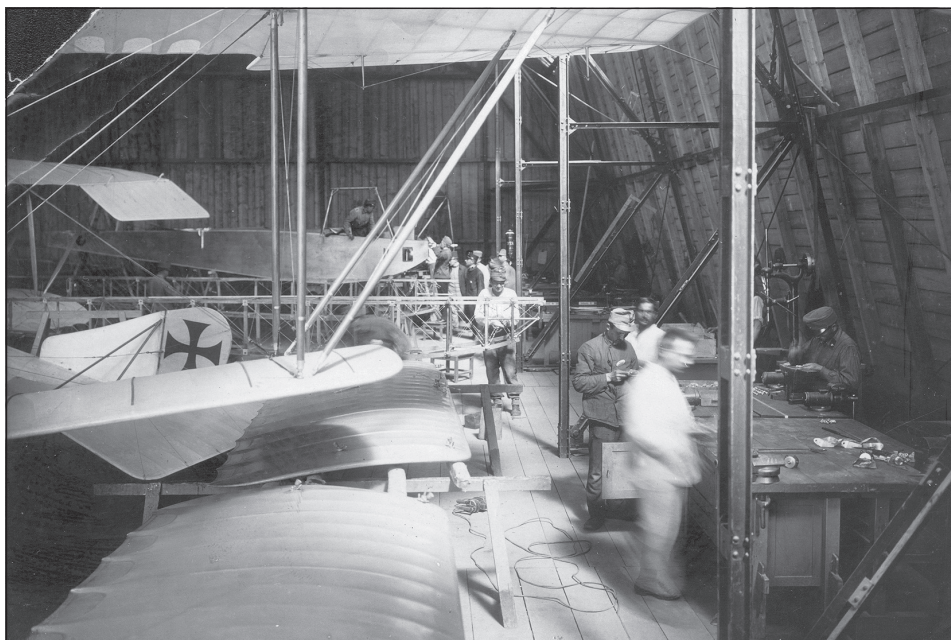
5. kép: Aprólékos munkát jelentett a szárnyszerkezet összerakása

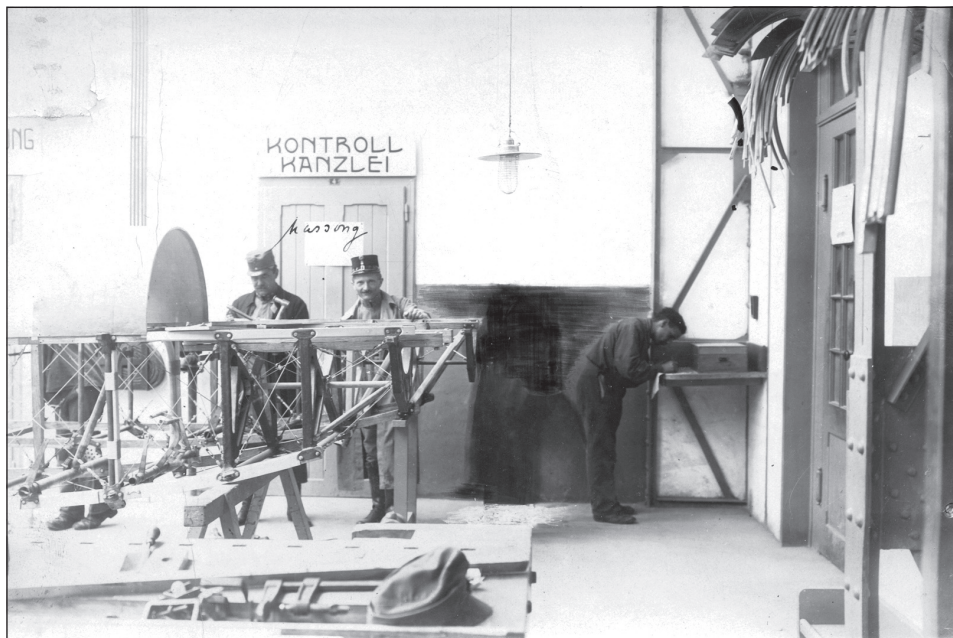
6. kép: Textilhuzat és jelzés kerül a szárnyakra

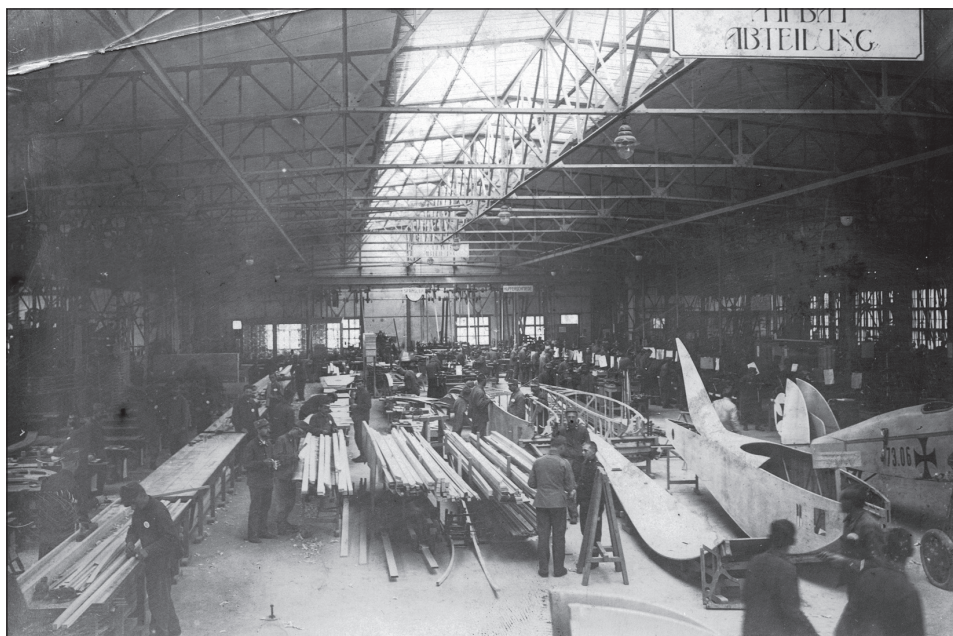
7. kép: Fém alkatrészek szerelése

8. kép: Munka az egyik összeszerelőcsarnokban

9. kép: Az összerelések ellenőrzése (Massong)

10. kép: Lohner B. I. átépítése a szerelőműhelyben (73.06-os lajstromszámú gép)

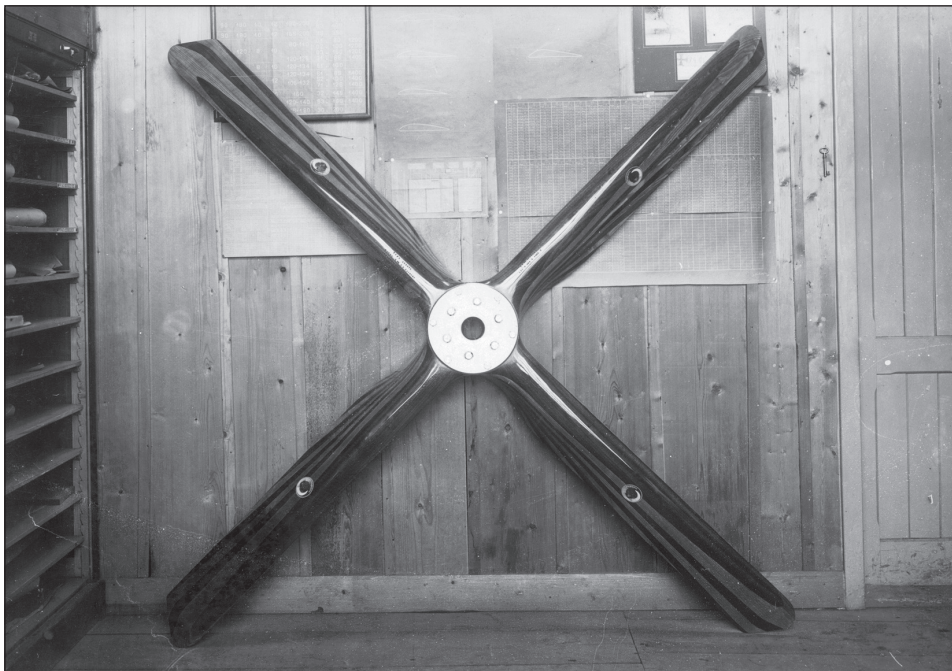
11. kép: Lohner B. II.-k a hangár előtt (A 74.38-as gép a kép jobb oldalán látható.)

12. kép: Egy lezuhant magyar (UFAG) Lohner B. III. (14.53)

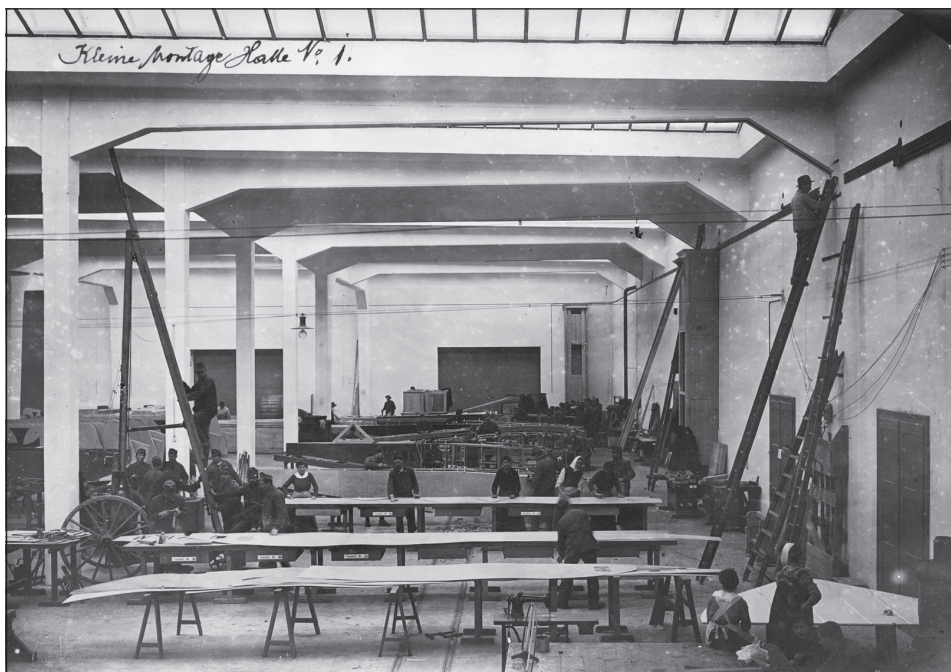
13. kép: Műhelytanácskozás: Sternisa, Massong, Korbuly

14. kép: Az Asboth feliratú légszavar

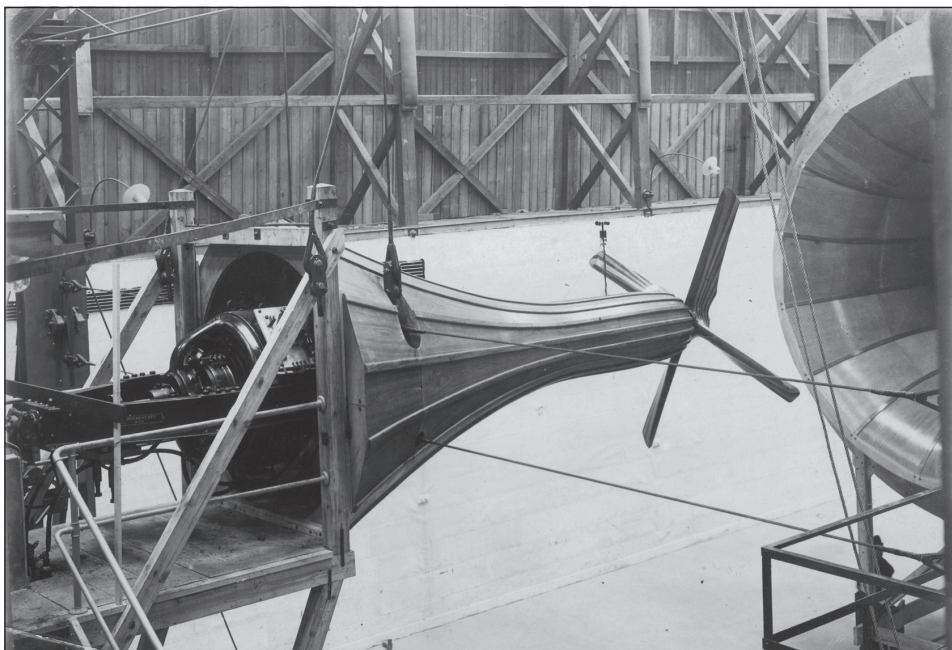
15. kép: Folyik az új modellek tervezése

16. kép: Szerelési munkák a fischamendi 1-es csarnokban

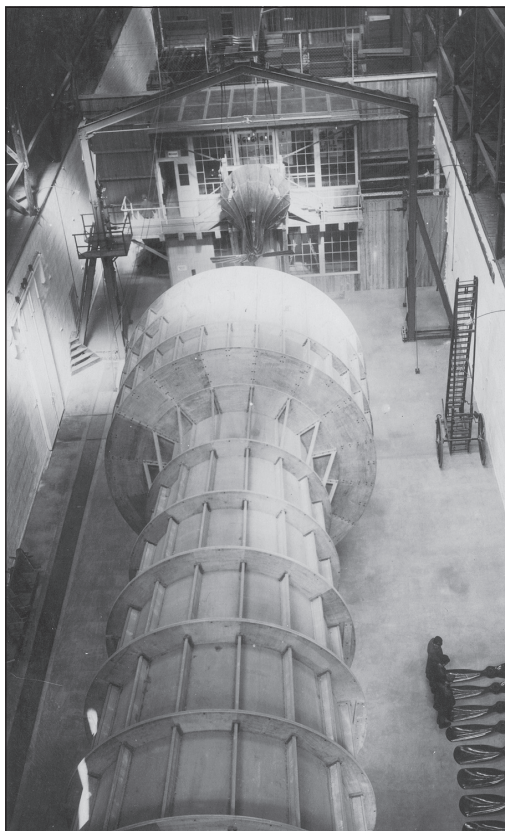

17. kép: Látkép a Kármán Tódor féle szélcsatornából

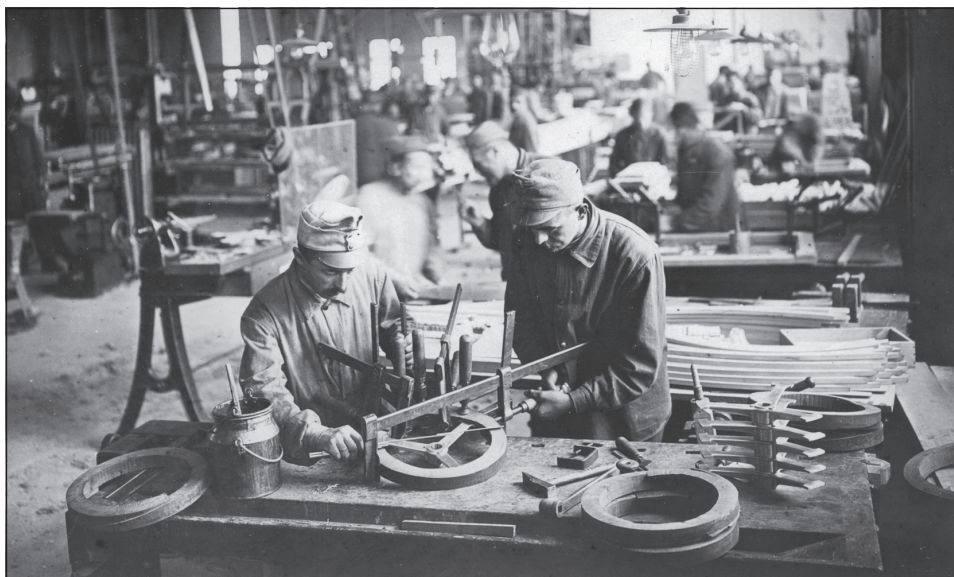

18. kép: Szélcsatornában tesztelik a légsavart

19. kép:
A Kármán Tódór tervezte
szélszatorna felülnézetből és az elkészült
légcsavarak

20. kép:
A repülőgép-kormány készítésének
első lépései

21. kép: Utolsó simítások egy elkészült kormányon

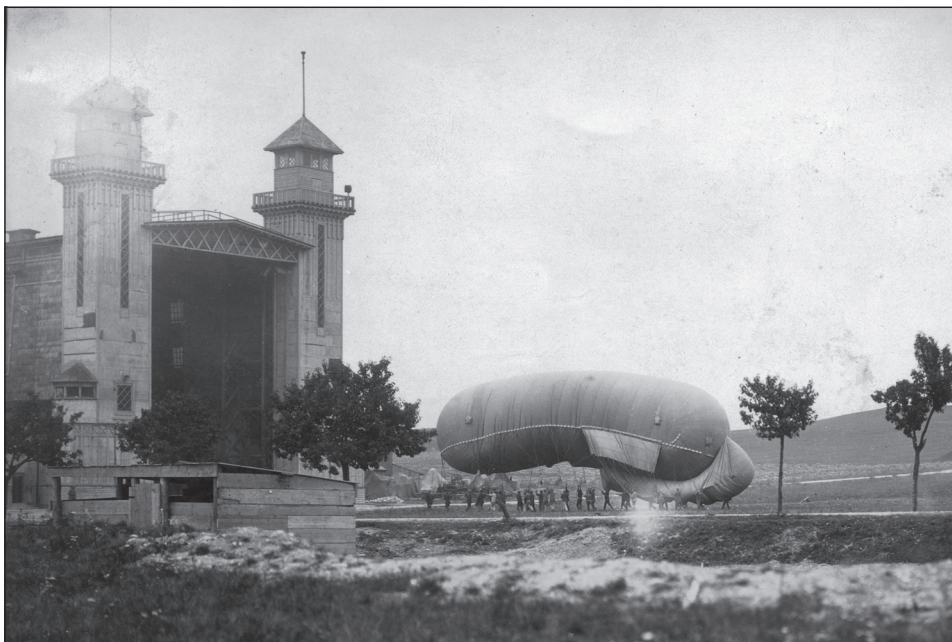
22. kép: Alkatrészek méretellenőrzése

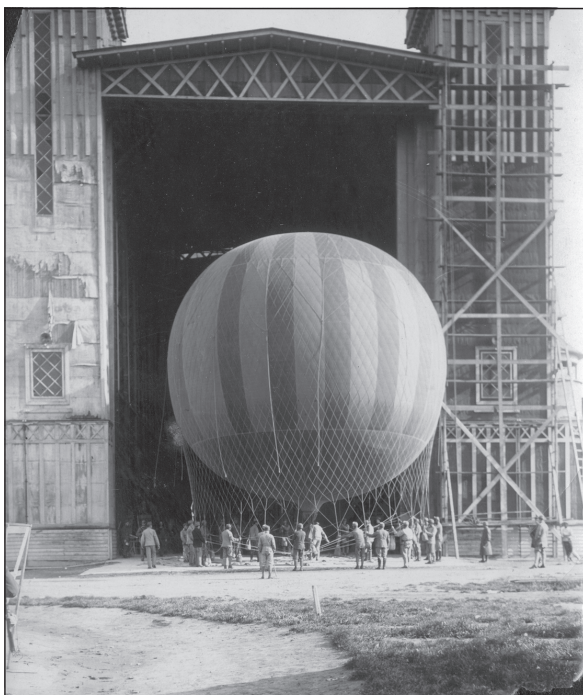
23. kép: Munka az irodában (1916. május 31-én, a falinaptár szerint.)

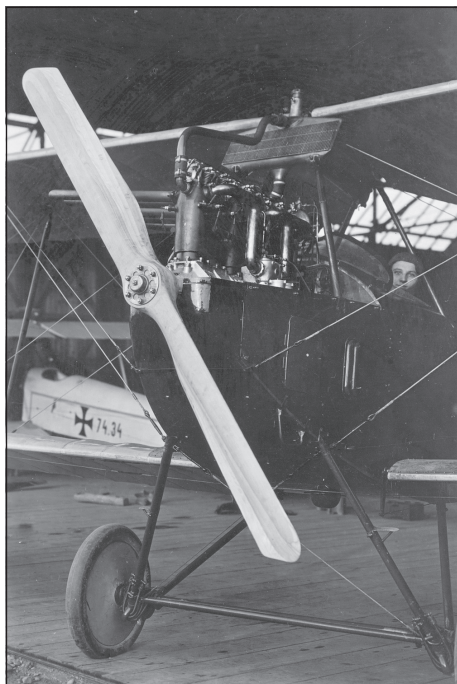
24. kép: Szárnyak készítése és pilótaülések varrása

25. kép: Megfigyelőballon kivonszolása a fischamendi hangárból

26. kép: Ballon-hangár
Fischamendben

27. kép:
*Egy fiatal pilóta és gépe,
a háttérben egy Lohner B. II (74.34)*

28. kép:
*Légszavak sorozatgyártása
korabeli marógéppel*

29. kép: A néhai fischamendi reptér napjainkban, az emlékoszloppal

ATTILA HADNAGY

FROM FISCHAMEND TO ORADEA,
OR THE EXPLORATION OF A PICTURE SERIES 1915–1916

Summary

More than a hundred years ago, in June 1909, the military administration of the Imperial and Royal Army issued a decree on the establishment of a Military Aeronautical Institution. Fischamend was chosen as a location, and the name soon became widely-known in aeronautics. A little time later, the most renowned experts of aeronautics in the Empire worked here.

The history of the aircrafts of Fischamend started with the manufacturing of the Lohner 'Arrow-flier' aircrafts in 1912. From 1913, the factory was also dealing with research, reconstructions, and with repairing engines, too.

The peace treaty in 1921, putting an end to World War I, brought about a sad end to the factory. The treaty prescribed the dismantling of the aircrafts (which in many cases literally meant smashing engines with a hammer) and the production machines; and firing the engineers. The destruction of the Fischamend arsenal was supervised by Austria's main wartime adversary, Italy. The laboratory and the aircraft PKZ-2, still in an experimental phase, were transported to Italy. During World War II, there was some development work going on again at Fischamend, but it had to put up with only minor tasks.

The paper presents a selection of a newly-found photograph series of 104 pieces which record the military aircrafts and their production in the Austrian-Hungarian Empire during World War I. The pictures have survived the almost one hundred years basically with good quality. The photos were taken at the Empire's biggest aircraft base near Vienna in Fischamend, where an aircraft factory and an airport, too, was working. The series records the complete process of aircraft manufacturing; the photos show the joinery of propellers, the preparation of the wings, as well as the assembling of the engines. It is worth noting that some pilots are also portrayed in the series.

ATTILA HADNAGY
DE FISCHAMEND À NAGYVÁRAD
OU RECHERCHE SUR UNE SÉRIE DE PHOTOGRAPHIES DE 1915–1916

Résumé

En juin 1909, il y a plus de 100 ans, l'administration militaire impériale et royale décida de créer l'Institut de l'Aéronautique militaire à Fischamend. Peu de temps après, les meilleurs spécialistes de l'aéronautique de la Monarchie travaillèrent déjà dans cette commune qui devint un véritable centre de l'aviation.

L'histoire des avions de Fischamend commença en 1912 par la construction des « avions flèches » Lohner. A partir de 1913, l'Institut se consacra aussi à la recherche, à la transformation d'avions et à la réparation de moteurs.

Le traité de paix de 1921 signé à l'issue de la Première Guerre mondiale marqua la triste fin de cette usine. Il fut alors ordonné le démontage des avions (les moteurs furent souvent détruits avec des coups de marteau), des machines de production, ainsi que le licenciement de l'équipe des ingénieurs constructeurs. En tant que principal adversaire de guerre, c'est l'Italie qui surveilla la destruction de l'arsenal de Fischamend. Le laboratoire d'essai et l'engin PKZ-2 en cours d'essai furent transportés en Italie. Le site fut à nouveau développé lors de la Seconde Guerre mondiale, mais seules des tâches partielles furent confiées à Fischamend.

A l'aide d'une série de photographies de 104 pièces récemment découverte, l'étude donne un aperçu des avions de combat de la Monarchie austro-hongroise de la Première Guerre mondiale et de leur construction. Ces photos, qui sont toujours en bon état malgré les près de 100 ans qui sont passés depuis, furent prises près de Vienne à Fischamend, à la plus grande base aéronautique de la Monarchie qui fut à la fois un aéroport et une usine aéronautique. La série éternise tout le processus de travail des constructions aéronautiques dont la menuiserie des hélices, la toilerie et la peinture des ailes, ainsi que le montage des moteurs. Il est intéressant de voir même quelques pilotes sur les photos.

ATTILA HADNAGY
VON FISCHAMEND BIS NAGYVÁRAD (GROSSWARDEIN),
ODER DIE ERFORSCHUNG EINER BILDERREIHE 1915–1916

Resümee

Vor mehr als 100 Jahren, im Juni 1909, beschloss die k. u. k. Militäradministration die Aufstellung eines Militärischen Aeronautischen Instituts, das den Plänen entsprechend in Fischamend entstehen sollte. Der Name der Ortschaft Fischamend wurde schon bald zu einem Begriff in der Luftfahrt. Es verging nur eine kurze Zeit, bis sich die namhaftesten Fachleute für Aeronautik der Monarchie hier einfanden.

Die Geschichte der Flugzeuge von Fischamend begann im Jahre 1912 mit der Produktion der Lohner „Pfeilflieger“. Ab 1913 beschäftigte man sich hier bereits auch mit Forschung, Umbau und Motorreparatur.

Der den Ersten Weltkrieg abschließende Friedensvertrag des Jahres 1921 bereitete auch dem Betrieb ein trauriges Ende. Es wurde die Demontage der Flugzeuge vorgeschrieben (was häufig bedeutete, dass die Motoren wortwörtlich mit dem Hammer zerschlagen wurden), ebenso wie die Demontage der Produktionsmaschinen und die Entlassung der Konstrukteursgarde. Als Hauptkriegsgegner wurde die Vernichtung des Arsenalns von Fischamend von den Italienern überwacht. Das Versuchslabor und die sich in der Versuchsphase befindende PKZ-2 Maschine wurden nach Italien transportiert. Während des Zweiten Weltkriegs gab es erneut Entwicklungen, aber Fischamend erhielt nur mehr Teilaufgaben.

Die Studie gibt einen Vorgeschmack über eine neu aufgetauchte Bilderreihe von 104 Stück Bildern, welche die Kampfflugzeuge der Österreichisch-Ungarischen Monarchie im Ersten Weltkrieg und die Produktion der Maschinen darstellen. Die Bilder sind grundsätzlich während der beinahe 100 Jahre in gutem Zustand erhalten geblieben. Sie wurden an der größten Flugzeugbasis der Monarchie, in Fischamend bei Wien, geschossen, wo auch eine Flugzeugfabrik und ein Flughafen in Betrieb waren. Die Bilderreihe dokumentiert den gesamten Arbeitsprozess der Flugzeugproduktion: auf den Bildern sind die Tischlerarbeiten der Luftschrauben, die Stoffbespannung, Bemalung der Flügel und der Zusammenbau der Motoren zu sehen. Interessanterweise sind auf den Bildern auch mehrere Piloten zu sehen.

АТТИЛА ХАДНАДЬ

ОТ ФИШАМЕНДА ДО НАДЬВАРАДА,
ИЛИ ИССЛЕДОВАНИЕ ОДНОЙ СЕРИИ КАРТИН 1915–1916 ГОДОВ

Резюме

Более 100 лет назад, в июне 1909 года военная администрация Кайзера и Короля вынесла решение о создании Военного Института по Аэронавтике. Для этого был избран в качестве места пребывания Фишаменд. Название Фишаменд вскоре стало важным понятием в авиации. Вскоре здесь будут найдены самые знаменитые специалисты Монархии по аэронавтике.

История фишамендских самолетов началась в 1912 году с производством „самолетов-стрел“ Лоонера. С 1913 года здесь уже занимаются исследованиями, реконструкцией и ремонтом двигателей.

Завершающий первую мировую войну мирный договор 1921 года явился печальным концом и для этого завода. Договор предписывал демонтаж самолетов (что в большинстве случаев означало дословно разрушение их ударами молота), демонтаж производственных станков, полное увольнение специалистов-проектировщиков. Как главные военные противники немцев итальянцы следили также и за уничтожением фишамендского арсенала. Экспериментальная лаборатория и машина ПКЗ-2 были вывезены в Италию. Во время второй мировой войны вновь проводились конструкторские разработки, но Фишаменд получил уже только отдельные частичные задачи.

В настоящей статье, состоящей из 104 экземпляров серии иллюстраций, приводятся примеры боевых самолетов Австро-Венгерской Монархии и показано производство этих самолетов. Эти иллюстрации сохранились сравнительно в хорошем качестве в течение более 100 лет. Фотоснимки были изготовлены на самой большой авиационной базе монархии – в Фишаменде, где был также и аэродром авиационного завода. Серия снимков запечатляет полный рабочий процесс авиационного производства: столярные работы при изготовлении пропеллеров, изготовление полотен крыльев, окраска, монтаж двигателей – все это отражено на фотоснимках. Интересно, что на фотоснимках фигурирует и несколько пилотов-летчиков.

PAP PÉTER

ADATTÁR

GEBAUER FERENC FEGYVERKONSTRUKTÓR PÁLYAFUTÁSÁHOZ ÉS AZ ÁLTALA TERVEZETT LŐFEGYVEREK KATEGORIZÁLÁSA*

Gebauer Ferenc szövevényes életútja annyiféle arcot mutat, ahány forrásból merítünk. Horváth János például Gebauer repülőgépfedélzeti lőfegyverek iránti elkötelezettségét a fischamendi repülőtéren fegyvermesterként szerzett tapasztalataira vezette vissza.¹ Ian V. Hogg, a neves angol szakíró a konstruktört „Gebauer Jan” néven cseh ballisztikai szakértőként és tudósként mutatja be.²

A levéltári dokumentumok az életút egy-egy pillanatát villantják fel, ezekből a (nem minden esetben összeillő) töredékekből kell felvázolni a konstruktőr hiteles pályáját.

*Gebauer Ferenc életútja*³

Születési idő: 1888.

Hely: Gross-Herlitz.⁴

Anyja neve: Wawra Józefa.⁵

Iskolai végzettsége: középfokú ipariskola.

Bevonulásáig művezető volt egy németországi magán autójavító műhelyben és az ausztriai Puch autógyárban.

* Hadtörténelmi Levéltár (A továbbiakban: HL) AKVI 3585/-1890 Gebauer Ferenc. *Vesztényi János: A magyar katonai repülés 1920–1945.* HL Kéziratok, tanulmányok gyűjteménye 2787. (A továbbiakban: *Vesztényi*), 60–66., 79–89., 123–127., 116–121 o.; *Borus Miklós – Szinai Miklós: A Danuvia 50 éve.* Budapest, 1971. (A továbbiakban: *Borus – Szinai* 1971.) 13–46. o.

¹ *Haditechnika*, 21. (1987) 1. sz. 33. o.

² *Hogg, Ian: The new illustrated encyclopedia of firearms.* London, 1995. 170. o.

³ Gebauer gyermek- és ifjúkori életútjára, valamint iskolai végzettségére az 1915. 09. 23-i (szűksza-vú) repülőgép-vezető képzésre való jelentkezési kérelméből lehet következtetni.

⁴ Budapest Fővárosi Levéltár (A továbbiakban: BFL) XI. 187. Danuvia Fegyver és Lőszergyár Rt. iratai/c. Személyzeti és munkaügyi iratok. 15. doboz (1942 szeptember 1-jei fizetési jegyzék); a Monarchia III. katonai felmérése (1:200000) Olmütz-35-50 (x:49°59'; y:35°21'); http://www.burgendaten.de/castle.php?country_id=12&castle_id=153. (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.); <http://www.worldplaces.net/cze/00/velke-heraltice>. (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.); Gross-Herlitz (Grossherlitz, Gross Herlitz, Groß Herrlitz, Herrlitz) az Osztrák–Magyar Monarchián belül az Osztrák Császársághoz tartozó Szilézia déli részén volt található. A Monarchia felbomlását követően ezt a területet Csehszlovákiához csatolták. Ekkor Gebauer (másokhoz hasonlóan) születési helye alapján csehszlovák állampolgár lett. Napjainkban Gross-Herlitz Velké Heraltice néven a Cseh Köztársaság Morva Szilézia régiójában lelhető fel.

⁵ BFL Személyzeti osztály 1941–1943. 21. doboz: Gebauer Ferenc meghagyási igazolása.

Katonai szolgálata:

1914. augusztus 21. – 1915 márciusa között futár-gépkocsi vezető.

1915. november (?) – 1916. május 3-ig pilótaképzésen vett részt.⁶

1916. május 3-tól repülőgép-vezető a 19. repülőszázad állományában.⁷

1916. május 25. – 1917. szeptember 3-ig tábori pilótaként teljesített szolgálatot.⁸

1917. szeptember 3-tól a Phönix Repülőgépgyár berepülőpilótája volt.⁹

1918. szeptember 27-től határozatlan időre a bécsi Sollux gépgyárba vezényelték.¹⁰

Legmagasabb katonai rendfokozata: őrmester.¹¹

Magyarországi tevékenysége:

– 1920-ban Gebauer Magyarországra jött és a Honvédelmi Minisztériumnak felajánlotta géppuskáját, amit a HM 3/a. osztály keretében működő Technikai Kísérleti Intézet támogatásával¹² (3000 korona értékben) tovább fejleszthetett.

– 1923-ban összekapcsolódik Gebauer, valamint a Danuvia és a motorgéppuska szabadalma.¹³

– 1926-tól Gebauer Ferenc a Danuvia Ipari és Kereskedelmi Rt. igazgatósági tagja, majd műszaki igazgatója.

– 1930. február 17-én állampolgársági esküt tett.¹⁴

– 1932-ben a konstruktőr szerződéses viszonya megszűnik a vállalatnál és (200 részvény birtokában) alkalmazottként a részvénytársaság egyik igazgatója lett.

– 1944 márciusában ismeretlen helyre távozott.¹⁵

⁶ Parancsnoka felismerte Gebauer rátermettségét és a repülés iránti félreismerhetetlen vonzódását, és támogatta beiskolázását.

⁷ 1916. 07. 07-i kitüntetési javaslatban előljárója szolgálat-teljesítéséről elismerően nyilatkozott: „Ellenséges területek feletti ellenséges gépekkel való harccal járó távolfelderítéseket a nagy nehézségek ellenére is teljesítette. Nagyon derék, lelkiismeretes és kiváló altiszt”.

⁸ 1916. 11. 17-i kitüntetési javaslata szerint: „Előző kitüntése óta 25 ellenség feletti repülést teljesített, ebből 12-t légi harccal. X. 30-án és XI. 1-jén a túlerőben lévő vadászgépek által kísért bombázók közül bravúros támadással 3 gépet visszafordulásra kényszerített”.

⁹ Szolgálat alatt szerzett szívbetegsége miatt (nem bírta a magassági repülést) a frontrepüléssel fel kellett hagynia.

¹⁰ Ebben az időszakban és itt öntötték formába Richard Weichhel, a Sollux tulajdonosával közösen az 1917. 12. 27-én bejelentett szabadalom (AT 79605) alapján készített motorgéppuskát.

¹¹ AKVI 3585/-1890 Gebauer Ferenc. 262. o.

¹² HL HM 1922. elnöki D. osztály Bév. tétel 15519. 17–20. o.

¹³ *Vesztényi* 64. o.; 1923-ban a Danuvia névváltoztatását követően (Bel- és Külkereskedelmi Rt.-ről Ipari és Kereskedelmi Rt.-re) kisebb műhely biztosított a Gebauer-féle géppuska fejlesztésére és gyártására.; 1925. decemberi közgyűlés jegyzőkönyve egy szabadalmi jog kihasználására vonatkozó egyezményt említ, amivel a vállalat jövőjének megszilárdítását sikerült biztosítani.

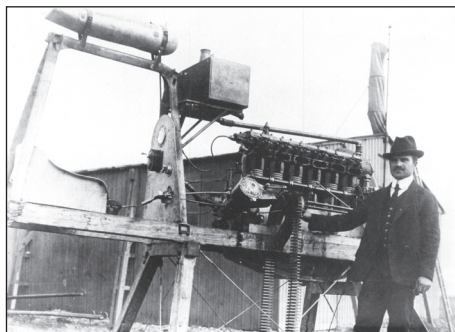
¹⁴ *Vesztényi* 86. o.; HL VKF 1924. elnöki 1. osztály 6829.; A HM megítélése szerint a konstruktőr a szabadalom birtokosaként bárkivel tárgyalhat és a külföldi értékesítés sem vétőzható meg, mivel a tervező nem magyar állampolgár, és olyan találmányról van szó, ami Magyarországon nyíltan nem is gyártható.

¹⁵ *Vesztényi* 15. o.; 1944. március 27-i közgyűlés jegyzőkönyvének hitelesítésekor (aláírás) nem találták, ismeretlen helyre távozott.; Egyes források szerint (lásd: *Borus – Szinai* 1971. 18. o.) „Gebauer Ferenc a második világháború után Svédországban, a Bofors-gyárban vállalt munkát. Az 1950-es évek végén halt meg.” Ezt a szóbeli közlést semmilyen dokumentum nem hitelesíti, az 56 éves (addig) igen termékeny konstruktőr sem önállóan, sem az őt foglalkoztató vállalattal közösen találmányt nem szabadalmaztatott.

Gebauer Ferenc állampolgársága:

- Születésétől (1888) szülei jogán és születési helye szerint osztrák állampolgár.
- 1918. október 28-tól Osztrák Szilézia (egy része), benne Gross-Herrlitz Csehszlovákiához csatolása következtében csehszlovák állampolgár lett.¹⁶
- 1930. február 17-től (HM kezdeményezésre, saját elhatározásából) magyar állampolgár lett.
- 1944 márciusát követően Gebauer Ferenc állampolgársági változásáról nincs adat.

Fényképek Gebauer Ferencről

*Ismeretlen lőtér – 1918 nyarán
Gebauer Ferenc
az 1918 M 8 mm-es motorgéppuska
földi terheléses próbája közben¹⁷*

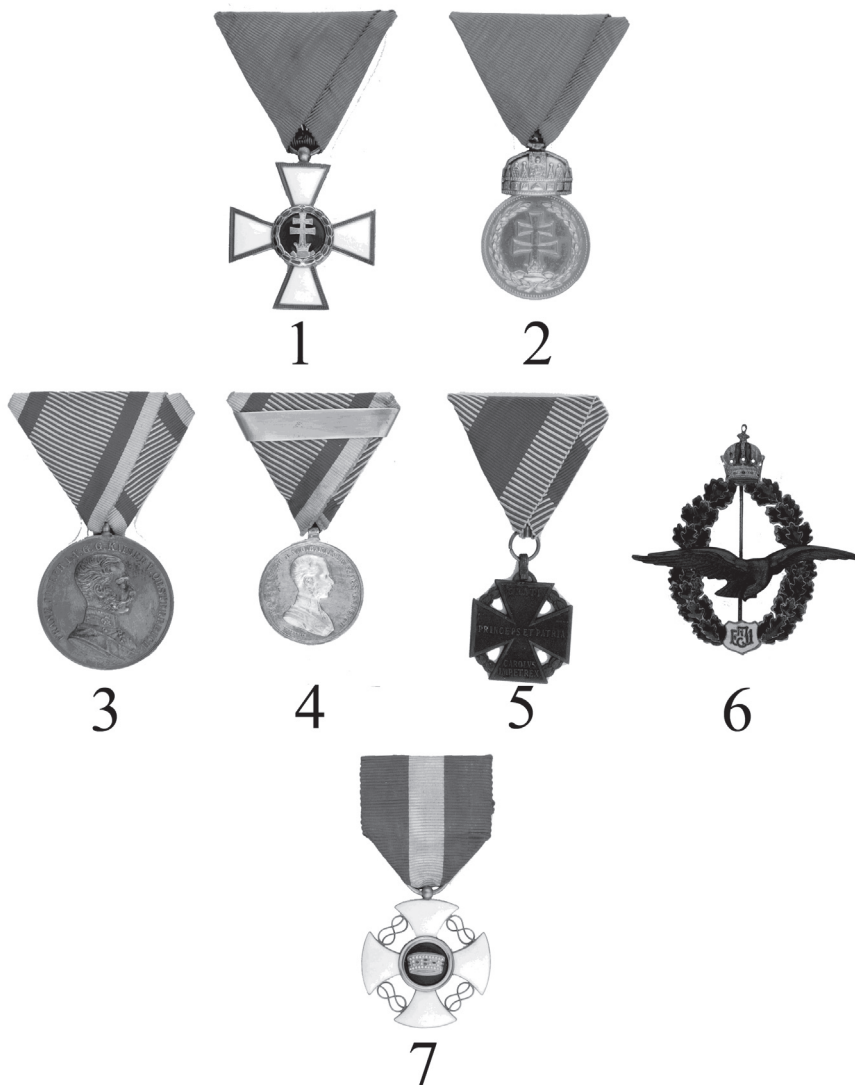

*Gödöllő, Ikaros Repülőiskola –
1930-as évek közepe.
A konstruktor (jobbról) Vitéz Hefty Frigyes
(főoktató) és ifj. Csermely Károly (tulajdonos)
társaságában¹⁸*

¹⁶ http://worldwide.espacenet.com/advancedSearch?locale=en_EP. (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.); A konstruktor állampolgárságának változásával a Danuvia Ipari és Kereskedelmi Részvénytársaság tisztában volt. 1926. július 29-én Londonban Gebauer Ferenc csehszlovák állampolgárral közösen jegyezte be a légszár körön át tüzelő motorgéppuska GB 250233 számú szabadalmát.

¹⁷ Gross, Peter M. – Haddow, George – Schiemer, Peter: Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One. Mountain View, 1993. 534 o.

¹⁸ Zsák Ferenc repüléstörténeti gyűjteményéből.

Gebauer Ferenc kitüntetései¹⁹

1. Magyar Érdemrend lovagkeresztje
2. Magyar Koronás Bronzérem
smaragdzöld szalagon
3. Ezüst Vitézségi Érem I. osztálya

4. Ezüst Vitézségi Érem II. osztálya
(két ízben adományozva)
5. Károly Csapatkereszt
6. Tábori pilótajelvény
7. Olasz Korona Rend lovagkeresztje

¹⁹ Szikits Péter felvétele.; Magyarország tiszti cím- és névtára 1873–1944. Budapest, 798. o.; HL Legfelsőbb elhatározások. 1932. 65. doboz, 121. o.; HL AKVI 3585/-1880 Gebauer Ferenc.; HL HM 1935. elnökség I. tétel 9639.; *Budapesti Közlöny*, 27. (1936) 198. sz. augusztus 30.

*Szabadalmak száma*²⁰

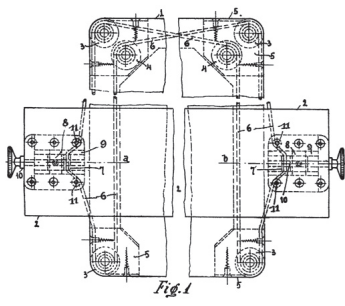
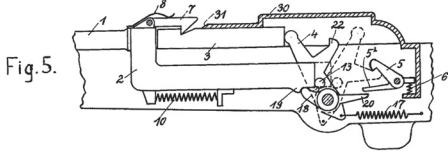
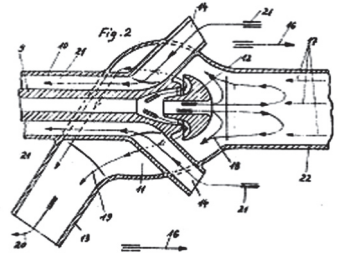
<i>Év</i>	<i>Magyar</i>	<i>Külföld</i> ²¹
1916		AT 77787
1917	HU 72957	AT 79158; AT 79605
1918	HU 75039; HU 75578	0
1921	HU 84938	0
1925	HU 150233 („T” 9910)	0
1926	HU 93205	BE 333033; FR 619644; GB 250233
1927	0	CH 120149
1928	HU 100428	CS 158181; US 1671712; NL 18508
1929	HU 101155	0
1930	HU 102123	BE 384956; DE 550982; DE 537582
1931	HU 105753; HU 107826; HU 107827; HU 747501	CH 160475; FR 728711; GB 393618; NL 37450; US 1985493
1932	HU 107828; HU 108482; HU 108627; HU 108625	CH 162490; FR 735941; GB 385504; DE 619283
1933	0	FR 747501
1934	HU 111707; HU 111803; HU 111869; HU 111870	AT 146564; AT 154448
1935	HU 115709; HU 116849; HU 117151; HU	CA 347179
1936	0	AT 158011; AT 158449
1937	HU 120076; HU 120077	BE 422462; CH 197621; DE 708497 GB 493636; GB 494981; GB 497978
1938	HU 123013	AT 511084; DE 707986; GB 511084
1939	0	FI 18437; US 2168199
1940	0	0
1941	0	DE 714565; GB 494981; US 2186199
<i>Összesen (darab)</i>	27	41 (3+39 ²²)

²⁰ Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatal; Magyar iparjogvédelmi adatbázis. <http://epub.hpo.hu/e-kutatas/?lang=HU>. (Az utolsó letöltés időpontja: 2010. szeptember 4.); European Patent Office adatbázis. http://worldwide.espacenet.com/advancedSearch?locale=en_EP. (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.)

²¹ HL HM 1940. elnöki 3/a osztály 16041. A Danuvia a motorgéppuskát 16 országban védelmi célból szabadalmaztatta. Ismeretlen Japán, Lengyelország, Oroszország, Románia, Spanyolország, Svédország, Szerb-Horvát, Szlovén Királyság, Törökország szabadalmi azonosítója.

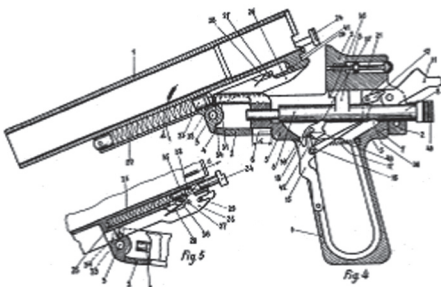
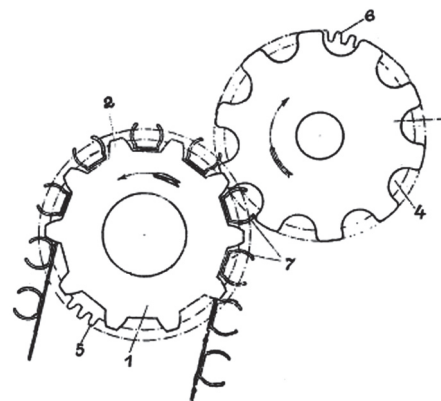
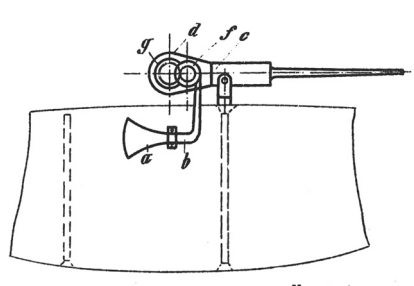
²² Az 1926–1941 közötti külföldi szabadalmi bejelentések csupán az egyes Magyarországon bejegyzett találmányok nemzetközi védelmét biztosították.

Szabadalom típusa²³

Sorszám	Típus	Példa		
		Megnevezés/ ország/ szám/dátum	Jellemző ábra	
1	Egyéni	Rajztábla párhuzamosan vezetett rajzsínnel HU 72957 1917. 01. 12.		
2	Közös szabadalom	Természetes személlyel (Pl.: Király Pál)	Önműködő lőfegyver rövid hátrasiklásos csővel US 1985493 1934. 12. 25.	
		Jogi személlyel (Pl.: Danuvia Ipari és Kereskedelmi Rt.)	Lőporgáz- elvezető szerelék a tüzelési irányba tovavit lőfegyverhez HU 111803 1934. 05. 05.	

²³Az egyes szabadalmak típusa, tulajdonjoga napjainkban már nehezen tisztázható, mivel a bejelentéseknél a feltaláló és a kérelmező megnevezése sokszor összerosódott, esetenként valamelyik hiányzott. Például: a motorgéppuska 1927. május 16-i svájci szabadalmában (CH 120149) úgy feltalálóként, mint kérelmezőként a Danuvia Ipari és Kereskedelmi Részvénytársaságot és Gebauer Ferencet jegyezték be. A légsavarkörön át tüzelő (motor-) géppuskát az Amerikai Egyesült Államok szabadalmi hivatalában 1928. május 29-én (US 1671912) feltalálóként egyedül Gebauer Ferenc jegyeztetett be.; Az 1930-as évek elején az öntöltő puska kivető szerkezetének hazai és külföldi szabadalmainál (pl.: 1933. június 30-án a CH 162249) feltalálóként és kérelmezőként egyaránt a Danuvia Ipari és Kereskedelmi Részvénytársaságot jegyezték be. Ugyanennek az évből származó szabadalmak felett korlátlanul rendelkezhetett. Például a magyar adatbázisában található „Gázdugattyúrúd csatlakozás a závárazathoz” (HU 123013 1938. január 25.) szabadalmi leírásban a Danuvia Fegyver és Lőszergyár Részvénytársaság mellett Gebauer Ferencet is megnevezték, azonban a szabadalmi adatlapon jogosultként (100%) csak a vállalat lett bejegyezve.

Szabadalom tárgya

Sorszám	Tárgya	Példa	
		Megnevezés/ország/ szám/dátum)	Jellemző ábra
1	Lőfegyver	Világítópisztoly HU 101155 1929. 11. 30.	
2	Lőfegyver-tartozék	Készülék fém töltényheveder kalibrálásához HU 100428 1928. 05. 26.	
3	Egyéb	Hajtókészülék légjárműre szerelt gépfegyver és dinamó hajtására HU 75578 1918. 10. 13.	

Rendszertani fogódzó^{24, 25, 26}

Lövész- (korábban gyalogsági) fegyver: a katona egyéni és az alegységek lőfegyvereinek gyűjtőneve.

Könnyű, egyéni, kézi lövészfegyver: a 12,7 milliméter űrméret alatti pisztoly (revolver), ismétlő és öntöltő puska, karabély, géppisztoly és gépkarabély.

Társas, állványos, csoport lövészfegyver: két vagy három kezelő-kiszolgáló személyt igénylő golyószóró, különféle (pl. állványos) géppuska.

Nehézfegyver: a 12,7–23 milliméter közötti űrméretű géppuska és nehézpuska, és a 30–40 milliméter űrméretű automata gránátvető, valamint a kézi páncéltörő rakétavető.

Fedélzeti fegyver: különböző rendeltetésű harc- (szállító-) járművek fedélzeti géppuskái 14,5 milliméter űrméretig, és 23–40 milliméter űrméretű gépágyú, valamint különböző rendeltetésű (pl. páncéltörő) rakéta.

*Puska:*²⁷ A klasszikus fegyverfajta megnevezést a Gebauer-rendszerű sorozatlövőknél a géppuskák megnevezésére is használták (pl. 1934 A. M géppuska kezelési utasítás; 1. számú melléklet: „Puskaösszeállítás”).

*Géppuska:*²⁸ 12,7 milliméter űrméret alatti önműködő tűzfegyver. Rakaszban (hevedertárban) tárolt, hevederezett tölténnyel hosszabb sorozattűz lövésére alkalmas. Multifunkcionális állványa segítségével légi célpontok elleni tűzharcot is folytathat. Tűzgyorsasága eléri a percenkénti 600–1000 lövést. Hatásos lőtávolsága 1200–1500 méterig terjed.

*Egyszerű, kézi géppuska:*²⁹ viszonylag könnyű, egy fő kezelheti, hosszabb sorozatok leadására alkalmas automata lövészfegyver.

*Légvédelmi géppuska:*³⁰ 14,5 milliméter űrméret alatti, az ellenség légi támadóeszközeinek megsemmisítésére, feladataik végrehajtásának zavarására szolgáló fegyverek.

*Golyószóró:*³¹ 10 kilogrammnál kisebb tömegű, önműködő, rövid sorozatok leadására alkalmas lőfegyver, egy ember kezelheti. Hatásos lőtávolsága 800 méterig terjed. Lőszerellátása 20–50 darab töltényt befogadó tárból, vagy maximum 100 darab hevederezett töltényt tartalmazó rakaszból történik. Tűzgyorsasága percenként 500–1000 lövés.

²⁴ Az egyes szócikkek tartalma a Gebauer-féle géppuskák rendszeresítése időszakában használt terminológiának megfelelő.

²⁵ Szabó József (főszerk.): *Hadtudományi Lexikon*. Budapest, 1995 (A továbbiakban: Szabó József 1995.), 834–838. o.

²⁶ Damó László (főszerk.): *Katonai Lexikon*. Budapest, 1985 (A továbbiakban: Damó 1985.). 190., 193. o.

²⁷ Ideiglenes utasítás a 26./31. M géppuska számára. Magyar Királyi Haditechnikai Intézet (é. n.): 34 o., 1/a melléklet.

²⁸ Damó 1985. 190. o.

²⁹ Uo. 191. o.

³⁰ Uo. 379. o.

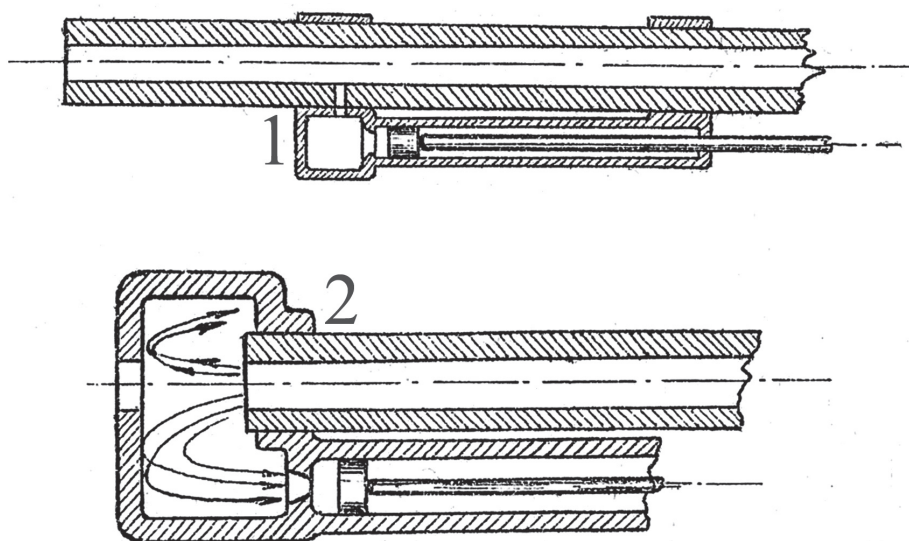
³¹ Uo. 193. o.

Repülőfegyverzet³²

Védelmi (megfigyelő-) fegyver: a holtterek kitöltésére és a támadási szünetek alatti védekezésre használt, lefelé, felfelé, oldalra, hátra irányzott lőfegyver, amely forgógyűrűn, gondolában, toronyban stb. mozgatható volt.

Támadó (pilóta-) fegyver: a repülés irányára előirányzott, légcsvár körön át, illetve azon kívül (pl. szárny) tüzelő, mereven vagy mozgathatóan beépített lőfegyver.

*Gáz- (motoros) nyomásos rendszer:*³³ a szerkezet működését a lőportöltet robbanásakor keletkező gázok közvetlenül végzik. A szükséges gázmennyiséget vagy még a csőfuratból, vagy pedig a torkolatból veszik.

Gázelvétel: 1. csőfuratból 2. csőtorkolatból

Az előbbi esetben a csövet megfúrják és arra egy gázkamrát szerelnek, a második megoldásban a cső ép marad, a gázfelfogó kamrát a csőtorkolat elé illesztik.

*Kényszerhajtású géppuska:*³⁴ a lőfegyver működése teljesen független a lőporgázok hatásától. A repülőgépmotor főtengelye (áttétel közbeiktatásával) működteti a géppuskát. A lövedék kilövése (az elsütés) állandóan összhangban áll a légcsvár helyzetével.

³² Gaáli Zoltán: Repülő-fegyverismeretek és repülő lövéstan. Kassa, 1943. (A továbbiakban: Gaáli 1943.) 4. o.; Emlékeztető a tűzfegyverek és harceszközök alkalmazásához: Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöke, 1944. (A továbbiakban: Emlékeztető 1944.) 186. o.

³³ SZIT: A haditechnika alapjai. II. Fegyver és lövéstan. I. fejezet 4. o. (SZIT: a Hadiakadémia a rejtés időszakában a Magyar Királyi Szabályzat Ismertető tanfolyam nevet viselte. Lásd: *Kollega-Tarsoly István* (főszerk.): Magyarország a XX. században I. köt. Budapest, 1998; mek.niif.hu/02100/02185/html/57.html. (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.)

³⁴ Gaáli 1943. 26. o.

*Fegyvercsalád:*³⁵ valamely fegyverzeti eszköz egy csoportjának azonos alkatrészekből, egységekből (modulokból), fődarabokból való felépítése.

<i>Rendszeresített Gebauer-féle géppuska</i>							
Megnevezés	Kényszer- (motor-) hajtású				Gáznyomós (gáznyomós)		
	K.u.K		Magyar Királyi Honvédség				
Töltény	Minta	1888	1930	1940	1930 1931	1943	
	mm	7,92	8	12,7	8		7,92
Fegyver (Minta)	1918 ^P	1922 ^P 1926 ^P	1926/31 ^P	1940 ^P	1934 ^{MF} 1934/37 ^{MF}	1934A ^{HK} 1934/37A ^{HK} 1939 ^M 1934/40A ^{HK}	1934/43 ^{HK}

Megjegyzés

- P: pilóta,
- MF: megfigyelő,
- HK: harckocsi,
- M: multifunkcionális (pilóta, lövész, megfigyelő, távvezérelt és légvédelmi) géppuska.

Gebauer-féle géppuskák megnevezése és jelölése

(19)34 M teljes géppuska:³⁶ rendszeresítését követően a megfigyelő (GMF) géppuska hivatalos megnevezése.

GEM. (*Gem*):³⁷ a betűszó a **Gebauer megfigyelő** géppuskát jelöli.

GEP. (*Gep*):³⁸ a betűszó **Gebauer pilóta** (motor-) géppuskát jelöli

GKM.:³⁹ a betűszó a rejtés időszakában a kényszerhajtású géppuskát, a **Gebauer kiegészítő motort** jelöli.

GMF.:⁴⁰ a betűszó a **Gebauer megfigyelő**puskát jelöli.

GMP.:⁴¹ a betűszó az 1922 M **Gebauer motor**puskát jelöli.

mo.gp.:⁴² rövidítés, az iratokban, szabályzatokban a **motor géppuska** megnevezést helyettesíti.

³⁵ *Damó* 1980. 149 o.

³⁶ HL VKF 1935. elnöki 1. osztály 105593.

³⁷ *Kováts Lajos*: A Weiss Manfred W.M.21 "Sólyom"-repülőgép története. Budapest, 2011.; VI. Függelék: Szerelési és karbantartási utasítás 45. tábla.

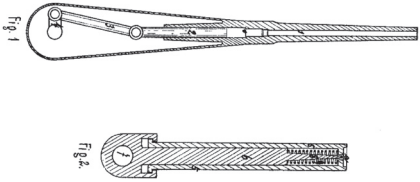
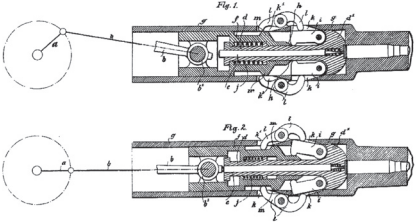
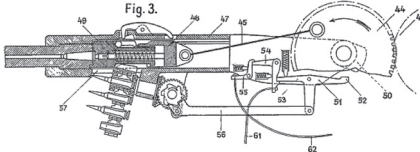
³⁸ HL HM 1939. elnöki 3/a. osztály 36300.

³⁹ HL VKF 1924. elnöki 1. osztály 6523.; HL VKF. 1929 elnöki 1. osztály 5109.

⁴⁰ HL VKF 1934. elnöki VI-1. osztály 105636.; HL Haditechnikai gyűjtemény 247/15.

⁴¹ HL Magyar Néphadseregi Külön Gyűjtemény. A IV/B-64 Gyalogsági fegyvergyártás technológiai fejlesztése 1935–1980. 23 o.

⁴² HL HM 1940. elnöki III. csoportfőség 42563.

<i>Motorhajtású géppuska szabadalmi</i>			
Sorszám	Példa (megnevezés/ország/szám/dátum)		Jellemző ábra
	Magyarország (O-M monarchia)	Külföld	
1	Motorikusan hajtott lőfegyver AT 79158 1917. 06. 18.	FR 532345 GB 156784	
2	Elreteszelő készülék motorikusan hajtott gépfegyver závarzata számára 1. AT 79605 1917. 12. 27. 2. HU 75039 1918. 04. 24	0	
3	7,92 és 12,7 mm-es motorgéppuska ⁴³ 1. HU 9710 (Titkos) 2. HU 250233 1925. 04. 01. 3. HU 747501 1931. 12. 16.	BE 333037 CH 120149 CS 158181 FR 69644 FR 720272 GB 250233 IT 249131 NL 18508 US 1,671,712 <i>Ismeretlen:</i> nyolc szabadalmi azonosító (18)	

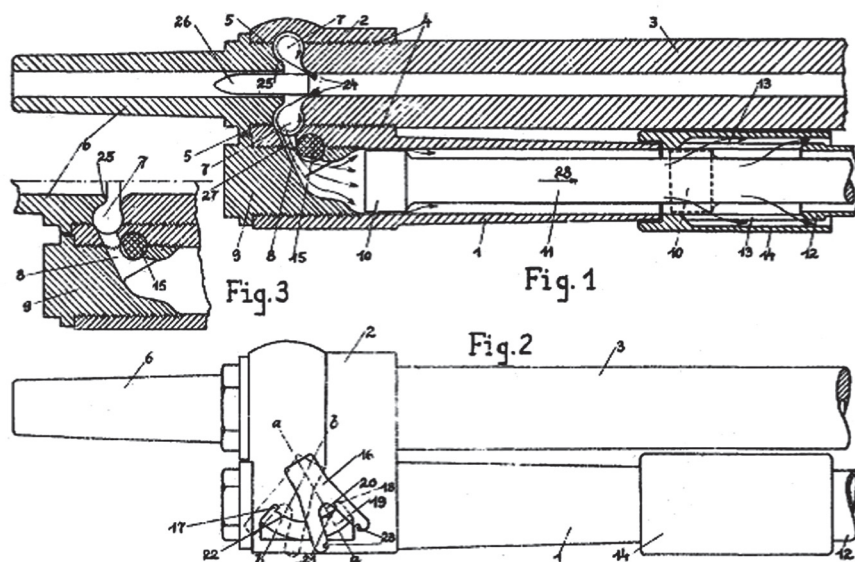
Gebauer-féle gáznyomású (gázmotoros) géppuskák szabadalmi moduljai

Valószínűleg Gebauer Ferenc nem a fegyvercsalád-elv napjainkban megfogalmazott előnyeire (pl. az előállítás és a javítás, valamint a kiképzés egyszerűsítése) alapozva szerkesztette lőfegyvereit, de a különböző rendeltetésű és mintájú géppuskáin (közel) azonos elemek (pl. a három részből álló zárszerkezet, markolat stb.) találhatóak.

⁴³ HL HM 1940. elnöki 3/a. osztály 16041. A szabadalmat a Honvédelmi Minisztérium a Danuviától 1926. december 18-án 1 410 500 pengőért megvásárolta.

1. Gáznymású lőfegyver I.⁴⁴

- Szabadalom száma: 107826.
- Bejelentés ideje: 1931. 12. 16.

A lőfegyver csőtorkolatára (3) menettel (4) kettős hengert (2) rögzítettek, amely mellső csőtengelybe eső vége a csőtoldalékot (6), az alsó (hátsó) része a gázhengert (1) tartja. A lövés kiváltását követően az ismétléshez, a lövés részműveleteinek (űrités, töltés, reteszelés és elsütés) elvégzéséhez szükséges energiaimpulzust a csőtorkolatától, a lövés harmadik (a gázok utóhatásának) időszakából⁴⁵ nyerték. Miközben a lövedék áthaladt a lövedék átmérőjénél nagyobb furatú csőtoldalékon, a lőporgázok (nem tudnak expandálódni, kiterjedni) egy része beömlött a gázhengerbe és hátravetette a gázdugattyút a zárral. Ha hosszabb a csőtoldalék, tovább hat a lőporgáz a gázdugattyúra, így nagyobb lesz annak hátrasiklási sebessége, valamint a lőfegyver tűzgyorsasága. Például az 1934 M géppuskának a csőtoldaléka (90 milliméter) az 1934 AM géppuskáénál (50 milliméter) 40 milliméterrel hosszabb, ezért az első tűzgyorsasága 1200, az utóbbi „csupán” percnként 900 lövés. A csőtoldalék 1 centiméteres növelése, illetve csökkenése percnként 75 lövéssel növelte vagy csökkentette a tűzütemet.

⁴⁴ Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala. Magyar iparjogvédelmi adatbázis (A továbbiakban: SZTNH). Azonosító: 107826.

⁴⁵ Lőelmélet alapjai a gyalogsági lőfegyverekhez. Honvédelmi Minisztérium. 1961. 36. o.

Annak ellenére, hogy a cső és a csőtoldalék végének kialakítása, valamint a gázkamra legömbölyített, bővülő alakja elősegítette az előző lövések löpormaradékának „leöblítését”, a hadihasználhatóságuk fenntartása folyamatos karbantartást igényelt. Ezt tükrözi a Központi Átvételi Bizottság jelentése (1938. november 16.) az 1934 A M géppuskák meghibásodásával kapcsolatban (a Danuvia szakembereivel közösen). A hibákat egyrészt acélszerszámok hiányára, másrészt a karbantartás elmaradására, harmadrészt a kiképzés gyengeségére vezették vissza.⁴⁶

2. Gáznyomású lőfegyver II.⁴⁷

- Szabadalom száma: 116849.
- Bejelentés ideje: 1935. 03. 18.

Fig. 1

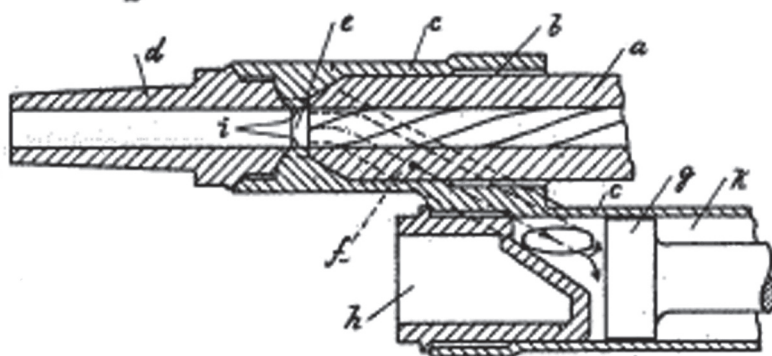
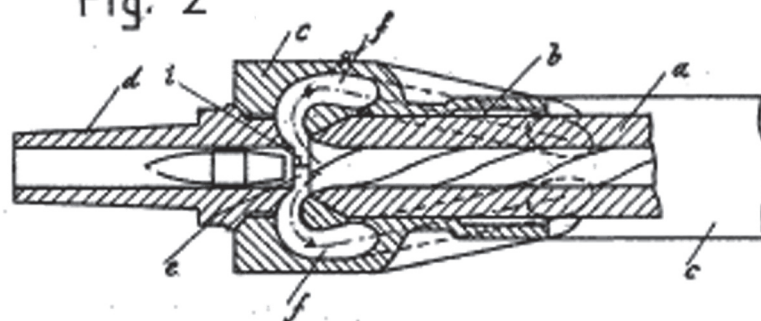

Fig. 2

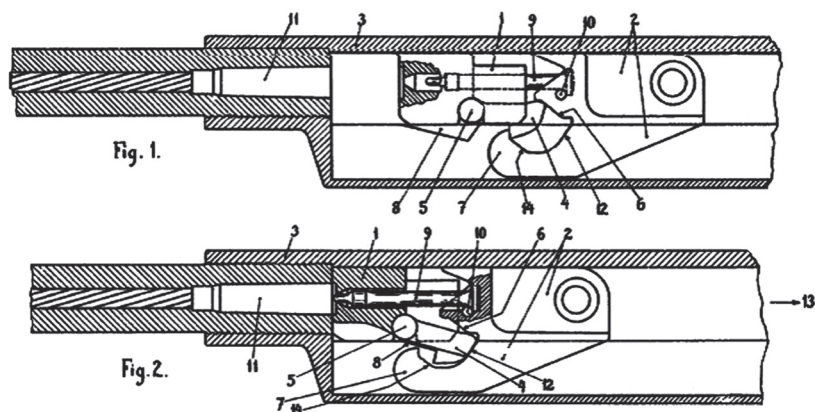
Nagyüzgyorsaságú és 12,7 milliméternél nagyobb űrméretű lőfegyvernél alkalmazott technikai megoldás. A gázkamrát (e) és a gázhengert (k) két szimmetrikusan elrendezett csatorna (f) kötötte össze. Így a löporgázok nagyobb nyomással érhetnek a gázdugattyúhoz.

⁴⁶ HL HM 1938. elnöki 3/a. osztály 31125.

⁴⁷ SZTNH Azonosító: 116849.

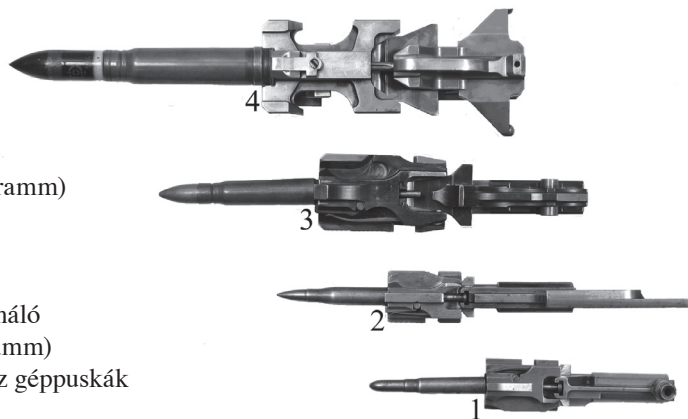
Lőfegyverzávarzat merev reteszeléssel:⁴⁸

- Szabadalom száma: 102123.
- Bejelentés ideje: 1930. 03. 28.

A závarzat (zárszerkezet) osztott kivitelű. A mellső (kisebb) elem, a zároló (1) végezte a tüzelés részműveleteit (a töltést, a reteszeléssel, az elütést, a kiretészeléssel és a kivetést). A hátsó (testesebb) része a szán/zárvezető (2) multifunkcionális: egyrészt működtette a zárat, másrészt speciális ékfelületű áttörete vezérelte (le- és felbillenti) a reteszt (4), harmadrészt mozgatta az ütőszeg (9), negyedrészten speciálisan kialakított válla (nyúlványa) más szerkezeti elemet működtetett (pl. az 1934 M géppuska zárvezető hátsó nyúlványa – áttételek közbeiktatásával – léptette a dobtárat is). A retesz alsó helyzetében kapcsolódott a tok (3) reteszfészkébe (8), felemelkedve módot és lehetőséget teremtve a závarzat hátrasiklásához.

A zárszerkezetek sokszínű képet mutatnak, karakterisztikájuk és súlyuk igazodik a lőfegyverhez.

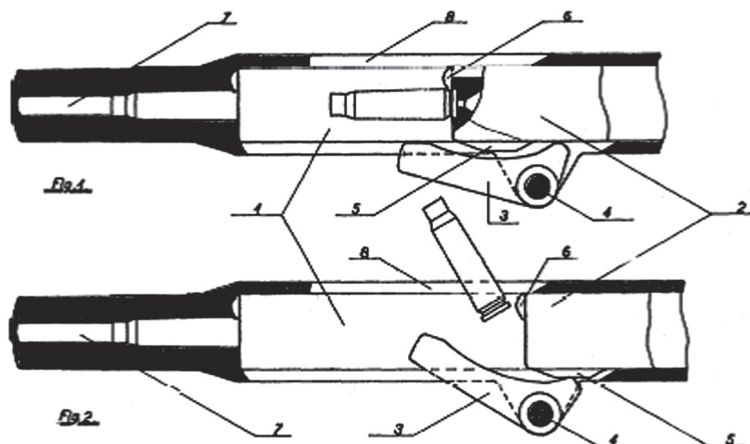

1. 1930 M 8 mm-es
(súlya: 0,388 kilogramm)
2. 1931 M 8 mm-es
3. 12,7 mm-es
4. 1936 M 20 mm-es
töltényeket felhasználó
(súlya: 1,91 kilogramm)
géppuskák és nehéz géppuskák

⁴⁸ SZTNH Azonosító: 102123.

3. Töltényhüvely-kivető:⁴⁹

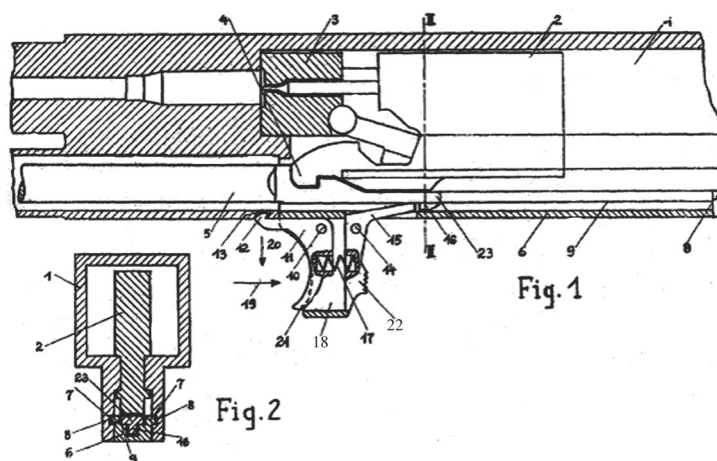
- Szabadalom száma: 084938.
- Bejelentés ideje: 1921. 08. 03.

Szakítva a hagyományokkal a zároló (2) által vezérelt kétkarú ütőelem (3) a kivetés irányába mért ütéssel távolította el a tokból (1) a kivetőnyíláson (8) keresztül a hüvelyt, illetve szükség szerint a töltényt.

4. Gázdugattyú-vezetés gáznyomású lőfegyverhez:⁵⁰

- Szabadalom száma: 107827.
- Bejelentés ideje: 1931. 12. 16.

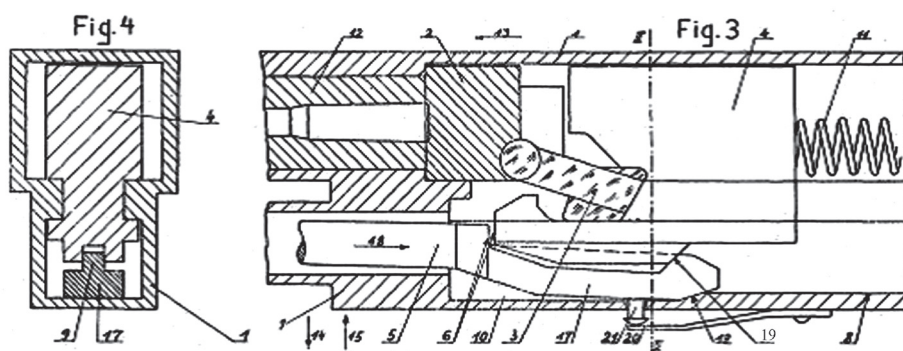
⁴⁹ SZTNH Azonosító: 084938.

⁵⁰ SZTNH Azonosító: 107827.

A zárfejtő (18) rugózó kilincs (15) közbeiktatásával kapcsolódott a gázdugattyúrúd (5) egybeépített zárvatvezetővel (23) oly módon, hogy a töltőfogás elvégzését követően azokat függetleníteni lehetett egymástól (20, 21). A lőfegyver szétszerelésének (pl. karbantartás) megkönnyítésére a kilincs (22) oldásával a zárfejtő leválasztható a többi mozgó alkatrésztől. Ezt követően a zárfejtő (18), a zárvat (2, 3, 4), majd a gázdugattyúrúd (5) könnyen eltávolíthatóvá vált a tokból.

5. Gázdugattyú-vezető csatlakozás a zárvatához:⁵¹

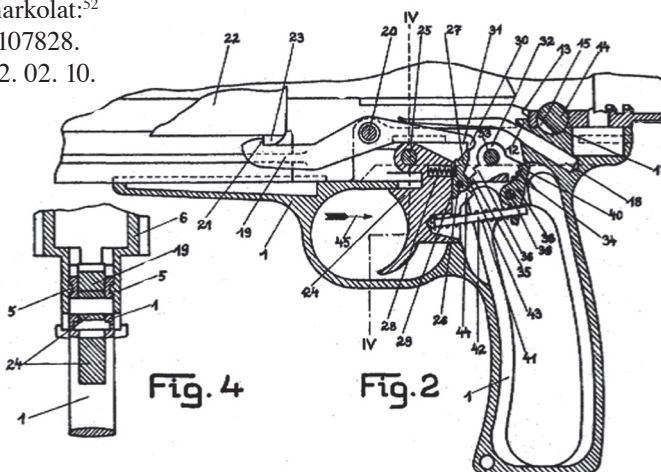
- Szabadalom száma: 123013.
- Bejelentés ideje: 1938. 01. 05.

A gázdugattyúrúd (5, 17) és a zárvat (4) közötti egymással összekapcsolódó ferde felületek (7), a zár (2) csőfarba (12) ütközésekor (reteszelés kezdő pillanata) úgy a gázdugattyúrúd hátsó végét (17), mint a zárvatot (4), ellenkező irányba, a tok (8) belső falaihoz nyomta.

6. Levehető gépfegyvermarkolat:⁵²

- Szabadalom száma: 107828.
- Bejelentés ideje: 1932. 02. 10.

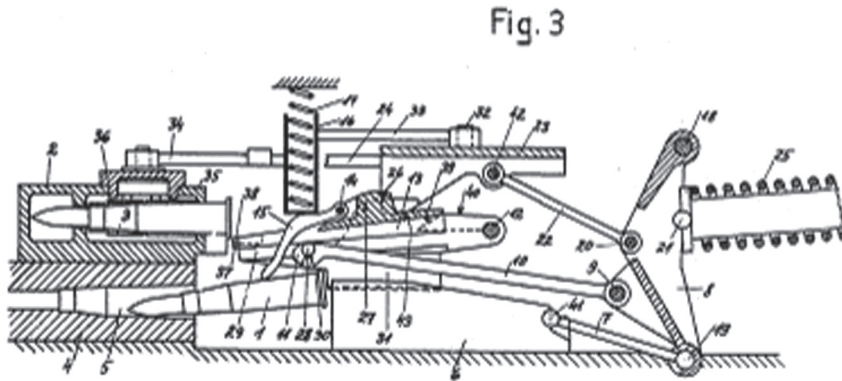
⁵¹ SZTNH Azonosító: 123013.

⁵² SZTNH Azonosító: 107828.

A markolat (1), a kezelhetőség biztosításán túl helyet adott a mechanikus elsütőszerkezetnek, amely a tűzütem szabályozása (tűzváltó, 32) mellett tűzbeszünetéskor a lőfegyver biztosítását (35, 43) is lehetővé tette. Későbbi mintái (pl. 1934/40 A M 8 mm-es harcoksigéppuska) elektromechanikus részegységgel kiegészítve távműködtethetőek voltak.⁵³

7. Töltény-hozzávezető nagy lösebbességű lőfegyverhez:⁵⁴

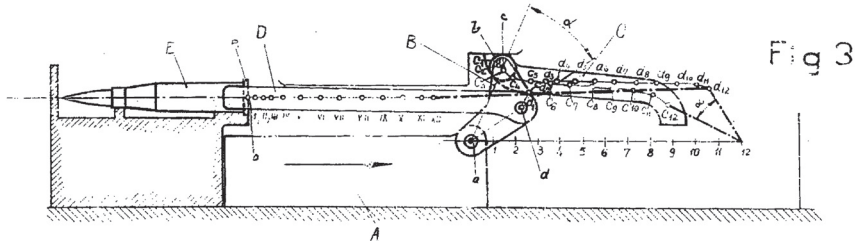
- Szabadalom száma: 120076.
- Bejelentés ideje: 1937. 04. 28.

A töltényvonó (10) a zárolótól (6) áttételekkel vezérelve, lassabban mozgott, és a töltényt a hevederből (3) kihúzza a töltőpályán (hátrafelé) mozgatta. A hátsó holtponton a töltény a szorító emeltyű (15) hatására a gyorsabban haladó zároló(6) elé süllyedt, amely mellső helyzetbe futva elvégezte a géppuska csőretöltését (5).

8. Töltényvonó gépfegyverhez:⁵⁵

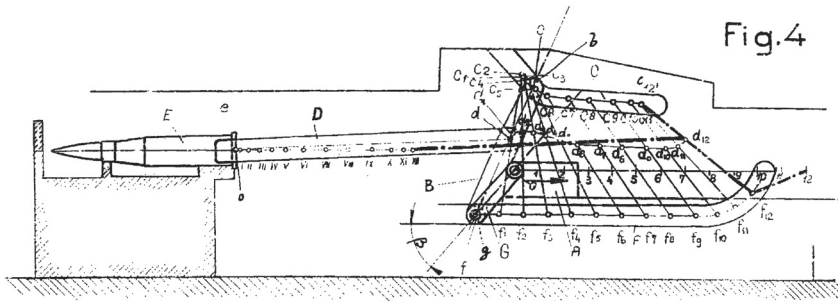
- Szabadalom száma: 132870.
- Bejelentés ideje: 1942. 03. 10.

⁵³ HL HM 1940. elnöki 3/a. osztály 4335.

⁵⁴ SZTNH Azonosító: 120076.

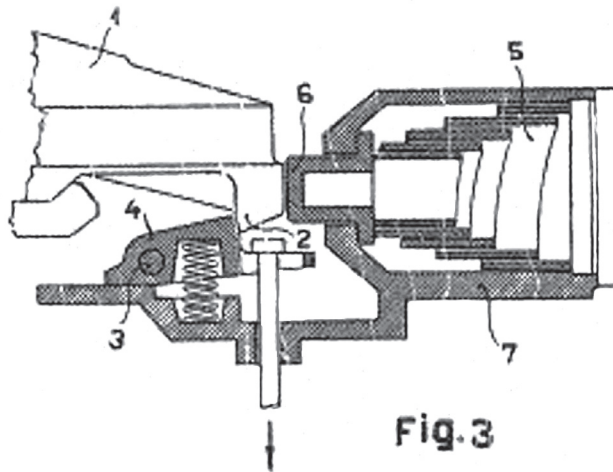
⁵⁵ SZTNH Azonosító: 132870.

Az eddigi megoldásoknál kisebb helyet igénylő és egyszerűbb szerkezet biztosította, hogy a lövés után a hátraszökő, illetve elmozduló alkatrészek a töltényvonót (D) több ponton vezetve (kényszerpálya: C), lassító áttétel segítségével (B) vesse hátra. Így megteremtette a feltételt, hogy a töltények (E) a hevederből történő kihúzása az átlagnál kíméletesebben történjen és ezt követően a töltőpályán való hátrasiszlása is fokozatosan gyorsuló ütemű legyen.

9. Ütközőrugó gépfegyver zárszerkezete részére.⁵⁶

- Szabadalom száma: 132871.
- Bejelentés ideje: 1942. 10. 05.

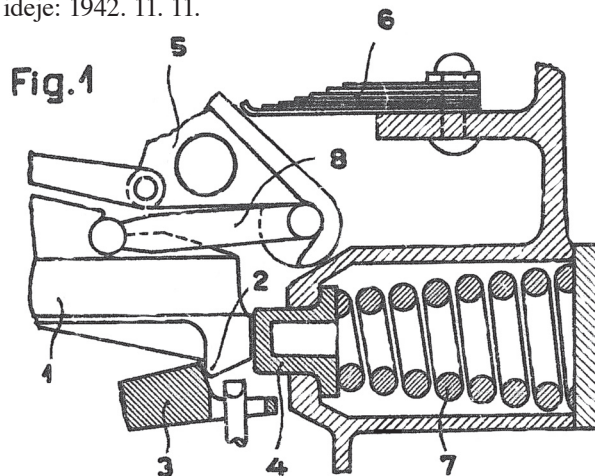

A lőfegyver valamely szilárd, stabil darabjához (pl. tok: 7) feltámasztott ütközőrugó (5) az ütköződugó (6) közbeiktatásával hátrasiszló alkatrészek (zároló: 1) ütését rugalmasan lefékezte. Egyrészt csökkentette a lövő vállának, illetve a beépítés terhelését, másrészt megakadályozta az alkatrészek (idő előtti) felverődését. Az ütészillapítót magába foglaló ütközőtok hátsó (tokból kiálló) végét az adott lőfegyverek rendeltetésének megfelelően alakították ki (pl. az 1934 A. M géppuska áttöretes fülű ütközőfedője helyet ad ikergéppuskáknál a párhuzamosító kapcsolódásához).

⁵⁶ SZTNH Azonosító: 132871.

10. Ütközőrugó gépfegyver zárszerkezetéhez:⁵⁷

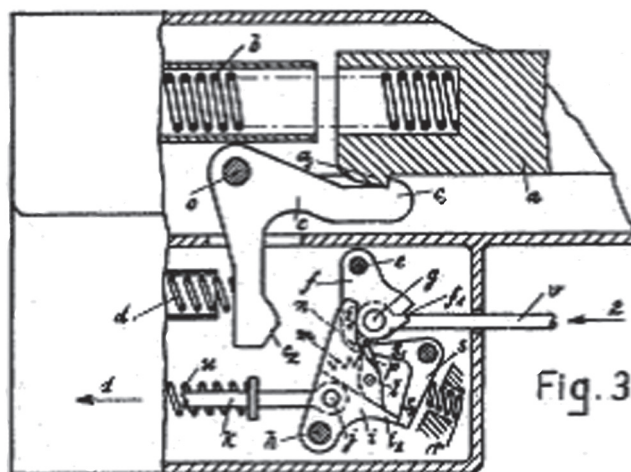
- Szabadalom száma: 132872.
- Bejelentés ideje: 1942. 11. 11.

A hátra sikló alkatrészek (pl. zár: 1) rugalmas megállítását a 132871 számú szabadalomnál alkalmazott ütköződugó (4) és ütközőrugó (6) megoldást egy több rétegű lemezrugó (7) egészíti ki. Az új elem egyik végét (az ütközőrugóhoz hasonlóan) a lőfegyver valamely helytálló darabjához (pl. tok) erősítették, a másik szabad vége fejtett ki hajlító nyomatókat. Fő és segéd ütközőrugónak is alkalmazhatták a laprugó köteget.

11. Eljárás vezérelt géppuskák működtetéséhez:⁵⁸

- Szabadalom száma: 115709.
- Bejelentés ideje: 1935. 02. 18.

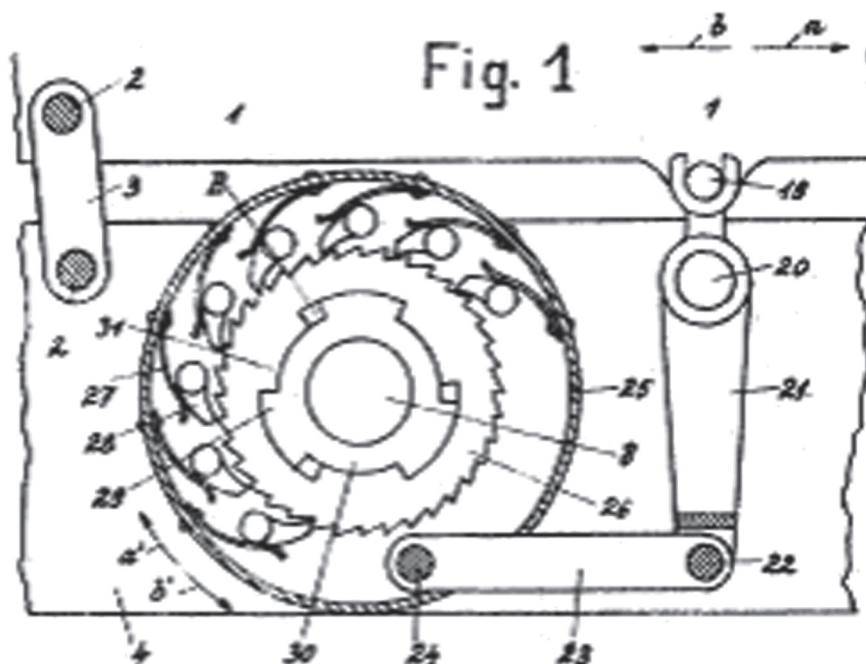
⁵⁷ SZTNH Azonosító: 132827.

⁵⁸ SZTNH Azonosító: 115709.

A távvezérelt, pilóta géppuskáknál alkalmazott technikai megoldás. A lövés kiváltásakor az elsütőrúd (k) elmozdult (1 irányba) és a működtető szerkezet közbeiktatásával elsőként bekapcsolta a géppuska vezérlését biztosító szinkronizátort (kapcsoló: v, elmozdulás iránya: 2). Ezután működtette az elsütőbillentyűt (c), amely felszabadította a hátsó holtpontra megakasztott zárat (a). Az elsütőszerkezet a géppuskák tűzmegnyitása és tűzbeszüntetése után megakadályozta, hogy a tűzbeszüntetést követően a töltényűrbe éles töltény kerüljön.

12. Mozcásszabályzómu:⁵⁹

- Szabadalom száma: 111707.
- Bejelentés ideje: 1934. 02. 09.

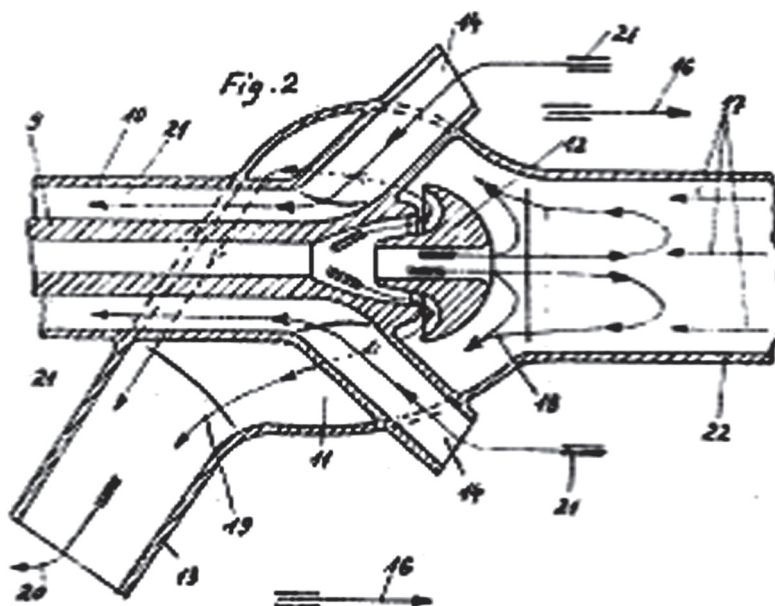

A lövést követően a hátravetődő lőfegyver (1, mozgásirány: a) áttétel közbeiktatásával (21, 22) a rugózó elemeket (27, 28) az egymáshoz és a részegység tokjához (25) feszítette (mozgásirány: a), ez ellenállásával csökkentette a lőfegyver hátramozcási sebességét. Az előfeszített rugózó elemek (mozgásirány: b) segítették a kiürítést követően (hátsó holtpontról) a géppuska gyors mellső helyzetbe siklását (mozgásirány: b).

⁵⁹ SZTNH Azonosító: 111707.

13. Lőporgázvezetés:⁶⁰

- Szabadalom száma: 111803.
- Bejelentés ideje: 1934. 05. 05.

A légáramlat (17) a lőfegyver csövéből (9) kiáramló gázokat a lőfegyver felé sodorja, ami felmelegedést és szennyeződést okoz. Az alkalmazott gázgyűjtő (22) és -terelő egység (12) a lőporgázokat (20) a repülőgép törzséből oldalra (13) kivezette. Repülés közben a lőfegyvercsövet (9) a csőköpeny (10) beszívó torkain (14) beáramló hideg levegő (21) hűtötte.

⁶⁰ SZTNH Azonosító: 111803.

Gebauer – féle géppuskához rendszeresített töltények lövedékei ⁶³			
Fegyver-fajta	Töltény (Minta/mm)	Géppuska (Minta)	Megjelenítés
Gyalogsági és fedélzeti	1931/8	1934/A ^{HK} 1934/37A ^{HK} 1939 ^M	
	1943/7,92 Mauser ⁶⁴	1934/43 ^{HK}	
Légierő	1930/8 Mauser ^{65, 66}	1926/31 ^P 1934 ^{MF} 1934/37 ^{MF}	 Normál Jelző
	1943/12,7 ⁶⁷	1940 ^P	 NYOMJELZŐ MAGYAS PÁNCÉLTÖRŐ FOSZFORRAL FÉNYJELZŐ MAGYAS GYILTÓ MAGYAS REPEZS SZERKEZETES REPEZS SZERKEZETINÉLKÜLI VAK

Megjegyzés: P = pilóta, MF = megfigyelő, HK = harckocsi, M = multifunkcionális (pilóta, lövész, megfigyelő, távvezérelt és légvédelmi) géppuska.

⁶³ Lőszergyártás és ismertetés: Királyi Hadmérnöki Kar Főnöke. Budapest, 1935. 94–123. o.; Lőszermertetés. Budapest, 1938. 36–37. Melléklet: 1–3. o.

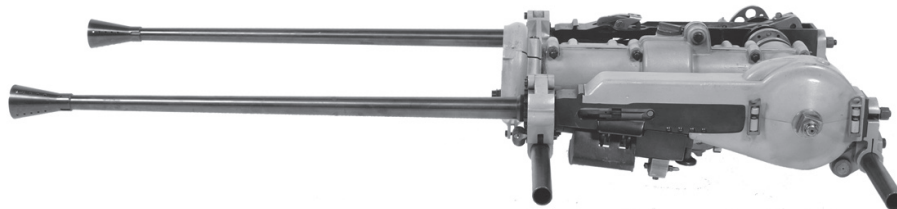
⁶⁴ <http://home.scarlet.be/p.colmant/polte.htg/p41.jpg>. (A legutolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.)

⁶⁵ Hatala András rajza.

⁶⁶ 1934 és 1935 között kísérleteztek a motor- (GKM-) géppuskák éleslövészeti során felhasználható (egyrészt a csököpás megelőzésére, másrészt a biztonsági terület csökkentésére) fa lövedékű gyakorló töltény kifejlesztésével. Az 1,5 gramm lőporral szerelt töltény 1,6 grammos lövedékeinek röptávolsága 80–100 méter volt és 75 méterről a jutásuk borítású célt nem ütötte át. Lásd: Magyar Országos Levéltár, Weiss Manfred Acél és Fémművek Részvénytársaság. Műszaki osztály. 11. doboz, 3883, 3963, 416.

⁶⁷ HL Haditechnikai gyűjtemény. 248 doboz.

1931, 1931/36 M GKM géppuska:⁶⁸

Jellemzése:

- a repülőgépmotor főtengelye által működtetett,
- légszavarkörön át tüzelő (az elsütés állandóan összhangban áll a légszavár helyzetével),
- szilárd reteszelésű,
- automata.

Technikai adatok:⁶⁹

- űrméret (mm): 7,92/8
- lőszer: 1888 M 7,92 mm-es Mauser-/ 1930 M 8 mm-es/ töltény
- géppuska szerelvény súlya (kg): 42,50
- géppuska
 - hossza (mm): 1152
 - súlya (kg): 13
- cső hossza (mm): 720
- csőtengelyek távolsága (mm): 360
- 500 töltényt befogadó fém töltényheveder
 - üresen (kg): 5,10
 - töltve (kg): 19
 - hossza (m): 9
- tűzgyorsaság (l/p): 1330

*Ismeretlen lőtér
az 1930-as évek végén,
1940-es évek elején,
az 1926/31 M 8 mm-es GKM géppuska
földi terheléses próbája*

⁶⁸ Szikits Péter felvétele.

⁶⁹ A technikai adatoknál a számláló az 1926, a nevező az 1926/31 M géppuskára vonatkozik.

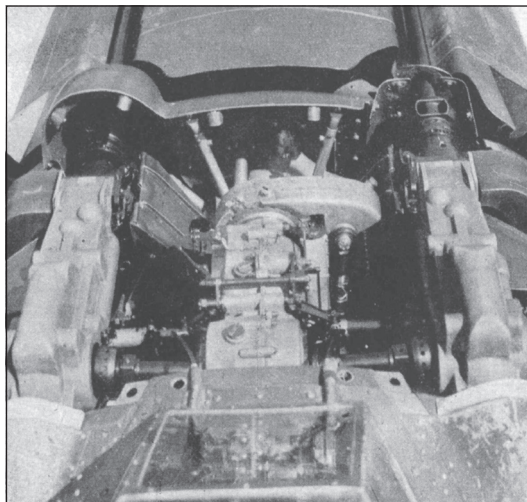
1940 M GKM géppuska:⁷⁰

Jellemzése:

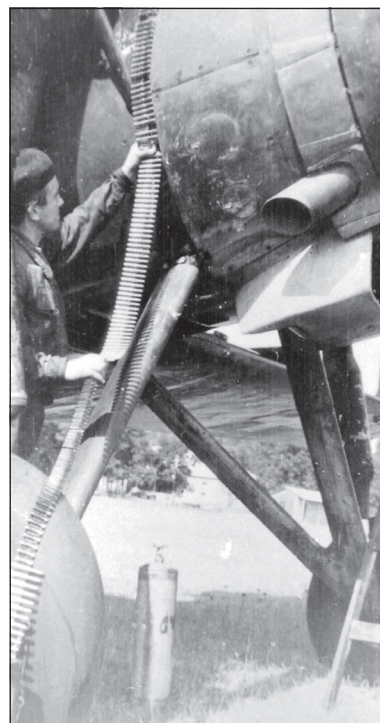
- a repülőgépmotor főtengelye által működtetett,
- légsavarkörön át tüzelő (az elsütés állandóan összhangban áll a légcsavar helyzetével),
- szilárd reteszelésű,
- automata.

Technikai adatok:⁷¹

- űrméret (mm): 12,7
- egy géppuska súlya (kg): 20
- hossza (mm): 1370
- lövedék
 - kezdő sebessége (V^0 - m/s): 800
 - torkolati energiája (E^0 - J): 1200

*Beépített 1940 M 12,7 mm-es
motorgéppuska⁷²*

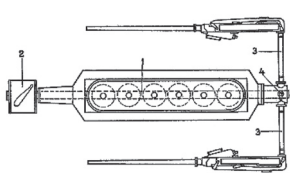
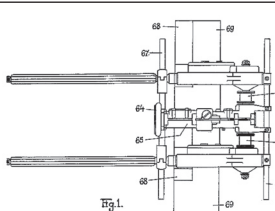
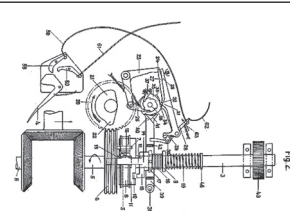
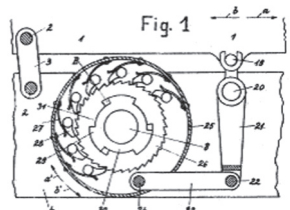
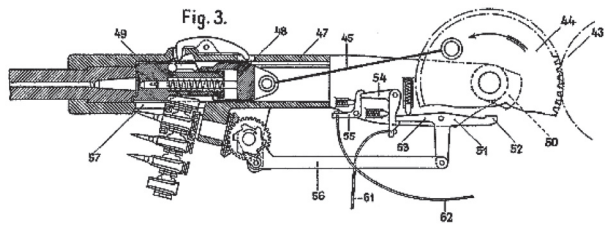
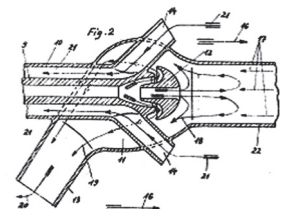
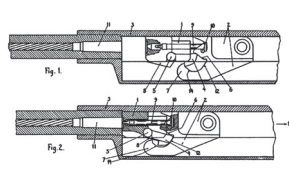
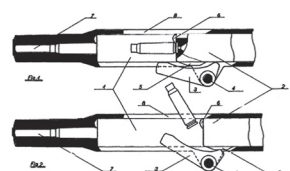

Előkészítés bevetésre

⁷⁰ Szikits Péter felvétele.

⁷¹ HL Római katonai attasé iratai. 15. doboz 3167 (Jegyzőkönyv: 1940. május–június, olasz–magyar fegyverzeti albizottság ülése).; A 12,7 mm-es kényszerhajtású géppuskák harcászati-technikai adatairól (jelenleg) más információ nincs.

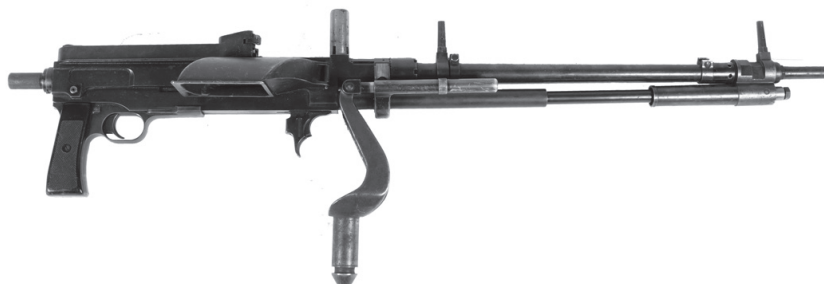
⁷² Emlékeztető a tűzfegyverek és harceszközök alkalmazásához: Magyar Királyi Honvéd Vezérkari Főnök. Budapest, 1944. 176. o. 1 c. számú melléklet. (Egyetlen megmaradt fénykép a beépített 12,7 mm-es motorgéppuskáról.)

<i>Kényszerhajtású (motor-) géppuskák szabadalmi moduljai</i>		
 <p>Fig. 1</p>	 <p>Fig. 1.</p>	 <p>Fig. 2.</p>
<p>Motorhajtású géppuska HU 250233 1925. 04. 01.</p>	<p>Motorhajtású géppuska HU 747501 1931. 12. 16.</p>	<p>Motorhajtású géppuska HU 250233; HU 747501 1925. 04. 01/1931. 12. 16.</p>
 <p>Fig. 1</p>	 <p>Fig. 3.</p>	
<p>Mozgásszabályzó HU 117707 1934. 09. 09.</p>	<p>1926-, 1926/31, 1940 M (GKM) géppuska</p>	
 <p>Fig. 2</p>	 <p>Fig. 1. Fig. 2.</p>	 <p>Fig. 1. Fig. 2.</p>
<p>Lőporgáz elvezetés HU 111803 1934. 05. 05.</p>	<p>Lőfegyverzárzat HU 102123 1930. 03. 28.</p>	<p>Töltényhüvely kivető HU 84988 1921. 08. 03.</p>

Megjegyzés:

1. A kényszerhajtású géppuska szabadalma magába foglalja a 8 és 12,7 mm-es szerelvények gyártási jogának védeltségét.⁷³
2. A mozgásszabályzóművet csak a 12,7 mm-es géppuskáknál alkalmazták.

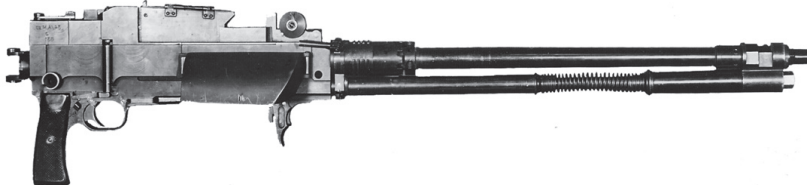
⁷³ HL HM 1939. elnöki 3/a. osztály 36300.

1934-, 1934/37 M géppuska:⁷⁴

1. Rendeltetése: repülőgép megfigyelő (védelmi) lőfegyver.
2. Jellemzése:
 - torkolati gáznymást hasznosító (gáznymásos, gázmotoros),
 - gázdugattyús,
 - szilárd reteszelésű,
 - automata.
3. Technikai adatai:
 - űrmérete (mm): 7,92
 - lőszer: 1930 M 8 mm-es Mauser-töltény
 - hossza (mm): 1100
 - súlya (kg): 11,50
 - adogatása: 100 töltényes dobtárból
 - tűzgyorsasága (l/p): 1200
 - lövedék torkolati energiája (E⁰ - J): 3569,87.

*Megfigyelő (GMF) géppuska mintái**1934 M**Forgógyűrűre sarkcsappal szerelt megfigyelő géppuska**1934/37 M**Villás állványra illesztett védelmi fegyver*

⁷⁴ 34/A M géppuska leírása. Magyar Királyi Haditechnikai Intézet (é. n.). 1. o.; Szikits Péter felvétele.

*1934A M géppuska:*⁷⁵

1. Rendeltetése: kisharckocsi (Ansaldo) fedélzeti, valamint szaklégvédelmi alegységek löfegyvere.
2. Alkalmazása: párosával.
3. Jellemzése:
 - torkolati gáznyomást hasznosító (gáznyomásos, gázmotoros),
 - gázdugattyús,
 - szilárd reteszelésű,
 - automata.
4. Technikai adatai:
 - űrmérete (mm): 7,92
 - lőszer: 1931 M 8 mm-es gyalogsági töltény
 - hossza (mm): 1130
 - súlya (kg): 9,50
 - adogatása: 30 töltényes ívtárból
(1931 M 8 mm-es golyószórónál rendszeresített)
 - lövedék kezdő sebessége (V^0 - m/s): 730
 - lövedék torkolati energiája (E^0 - J): 3569,87
 - tűzgyorsasága (l/p): 1000–1200

*1935 M Ansaldo kisharckocsi, 1941*⁷⁶

⁷⁵ 34/A M géppuska leírása 1. o. Magyar Királyi Haditechnikai Intézet (é. n.).

⁷⁶ HM Fotóarchívum, 88274.

1934/37A M géppuska:^{77, 78}

1. Rendeltetése: harcokcsik és páncélgépkocsik fedélzeti-, valamint szaklégvédelmi alegységek lőfegyvere.
2. Alkalmazása: párosával és egyenként (bal puska).
3. Jellemzése:
 - torkolati gáznymást hasznosító (gáznymásos, gázmotoros),
 - gázdugattyús,
 - szilárd reteszelésű,
 - automata.
4. Technikai adatai:
 - űrmérete (mm): 8
 - lőszer: 1931 M 8 mm-es gyalogsági töltény
 - hossza (mm): 1120
 - súlya (kg): 9,50
 - adogatása: 25 töltényes ívtárból (1931 M 8 mm-es golyószórónál rendszeresített)
 - lövedék kezdő sebessége (V^0 - m/s): 790
 - lövedék torkolati energiája (E^0 - J): 3569,87
 - tűzgyorsasága (l/p): 1000–1200

*1934A M géppuska felhasználása
légvédelmi fegyverként⁷⁹*

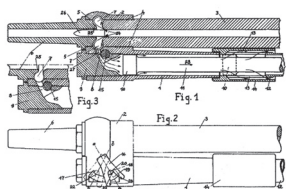
*1934/37A M géppuska 1938 M Toldi
harcokcsi toronyba beépítve*

⁷⁷ 34/A M géppuska leírása. Magyar Királyi Haditechnikai Intézet. (é. n.) 1 o.

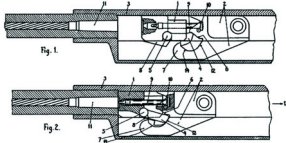
⁷⁸ 1934/37A M géppuska anyagismeret. Magyar Királyi Haditechnikai Intézet, 1940. 1., 2., 79., 80. o.; A 36 M npu. és 34/37 M gp. beépítése Toldi harcokcsiba 1, 4. o.; Magyar Királyi Haditechnikai Intézet 1941.

⁷⁹ HM Fotóarchívum, 34587 (1934A M géppuska), 88272 (1934/37A M géppuska).

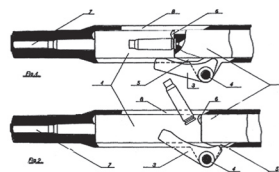
Gáznomású géppuskák szabadalmi moduljai I.

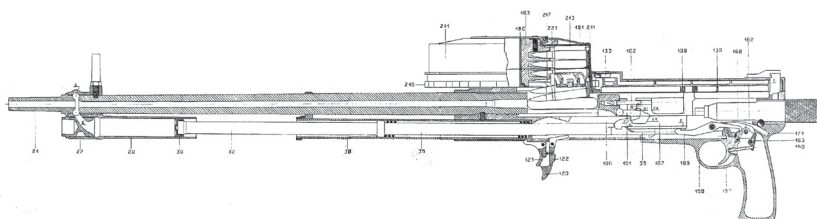
Gáznomású lőfegyver
HU 120826
1931. 12. 8.

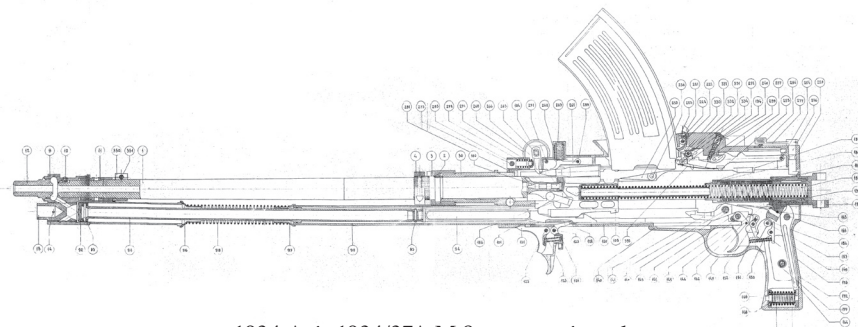
Lőfegyverzárzat
HU 102123
1930. 03. 28.

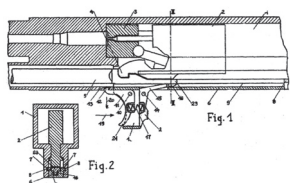
Töltényhüvely-kivető
HU 84988
1931. 02. 12.

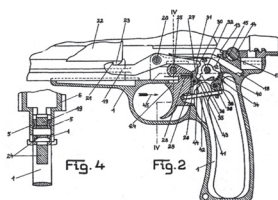
1934 M 8 mm-es géppuska⁸⁰

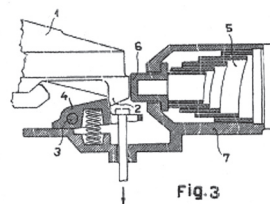
1934 A és 1934/37A M 8 mm-es géppuska

Gázdugattyú-vezetés...
HU 107827
1930. 12. 06.

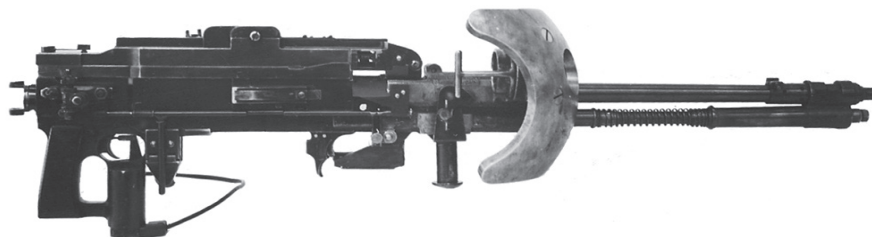

Gépfegyvermarkolat
HU 107828
1932. 12. 10.

Ütközőrugó gépfegyverhez
HU 132871
1942. 10. 05.

⁸⁰ HL Haditechnikai gyűjtemény, 247/15.

*1934/40A M géppuska:*⁸¹

1. Rendeltetése: harckocsik fedélzeti, valamint szaklégvédelmi alegységek lőfegyvere.
2. Alkalmazása: egyenként.
3. Jellemzése:
 - az 1934/37A M géppuska hevederadogatásra átépített változata,
 - torkolati gáznyomást hasznosító (gáznyomásos, gázmotoros),
 - gázdugattyús,
 - szilárd reteszelésű,
 - automata.
4. Technikai adatai:
 - űrmérete (mm): 8
 - lőszer: 1931 M 8 mm-es gyalogsági töltény
 - hossza (mm): 1034
 - súlya (kg): 16,90
 - adogatása: 100 (95) töltényes hevedertárból
(1939 M hevederszemből összekapcsolt széteső fém töltényheveder)
 - tár súlya (kg): 5,37
 - lövedék:
 - kezdő sebessége (V^0 m/s) 730
 - torkolati energiája ($V_0 - J$): 3569,87
 - tűzgyorsasága (l/p): 1000

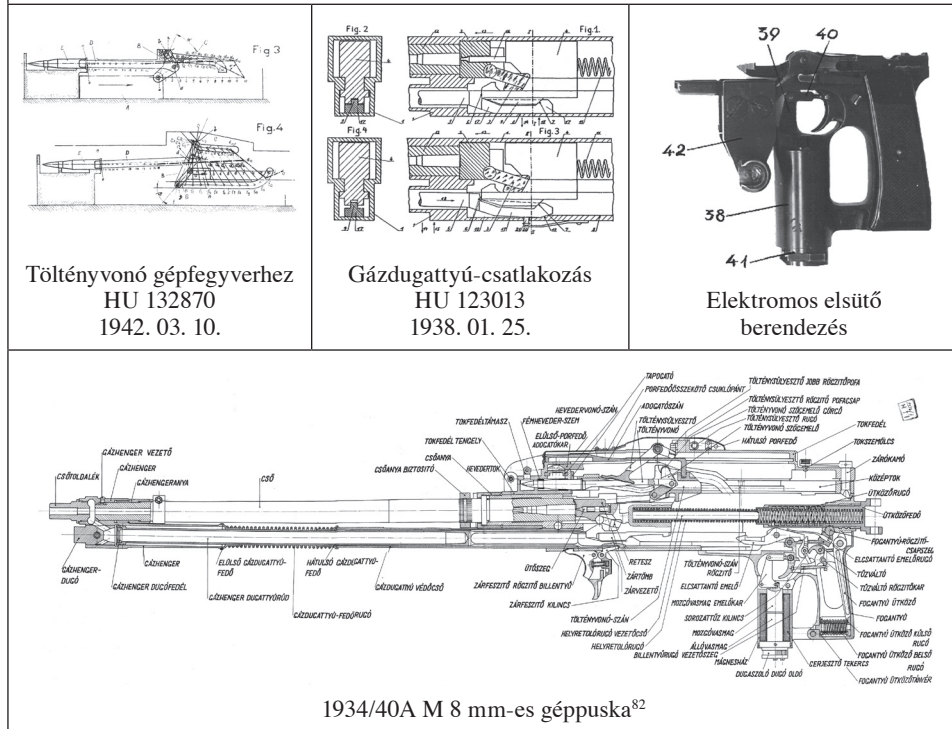
*1934/40A M
géppuska*

*1938 M golyószóró
nehézállványon*

⁸¹ HL HM 1940 elnöki 3/a. osztály 6408: 1934/40A M géppuska rendszerezési javaslat.; Anyagismeret a 34/40A M géppuska számára. Magyar Királyi Haditechnikai Intézet, 1942. 1., 104. o.

Gáznyomású géppuskák szabadalmi moduljai II.

Megjegyzés: az előző minták szerkesztésénél felhasznált szabadalmi modulok is beépültek a 1934/40 A M harcokosi-géppuskába.

1939 M géppuska.⁸³

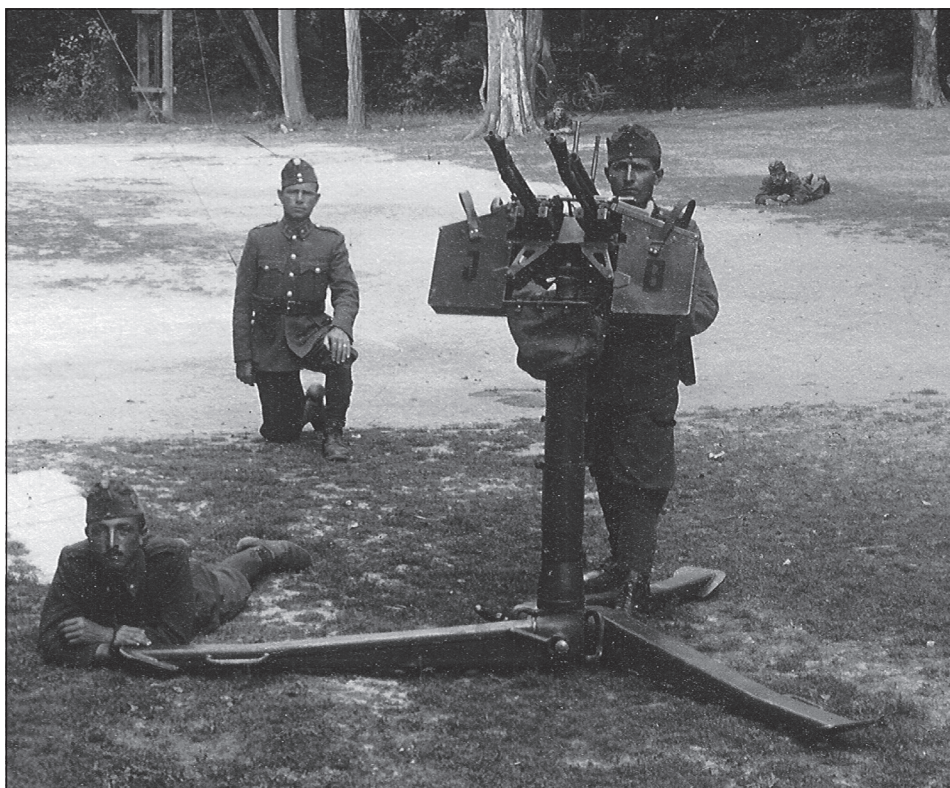
1. Rendeltetése: repülőgépek, valamint szaklégvédelmi alegységek lőfegyvere.
2. Jellemzése:
 - torkolati gáznyomást hasznosító (gáznyomásos, gázmotoros),
 - gázdugattyús,
 - szilárd reteszelésű,
 - automata.

⁸² Haditechnikai Intézet Rajztár, 2326/4.

⁸³ HL VKF 1939, elnöki 1. osztály, 4354.; Szikits Péter felvétele.

3. Technikai adatai:

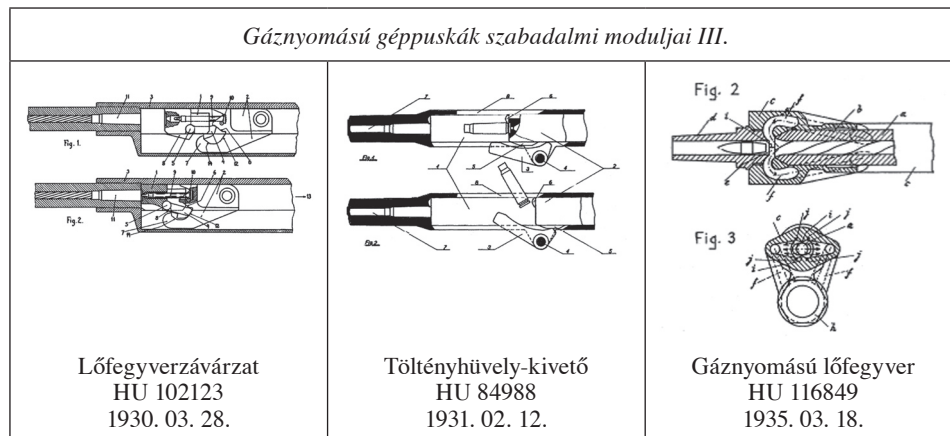
- űrmérete (mm): 8
- lőszer: 1931 M 8 mm-es gyalogsági töltény
- hossza (mm): 985
- súlya (kg): 18,20
- adogatása (szaklégvédelmi géppuskánál): 200 töltényes hevedertárból (1939 M hevederszemből összekapcsolt széteső fém töltény heveder)
- hevedertár súlya (kg): 10,80
- lövedék:
 - kezdő sebessége (V^0 m/s) 730
 - torkolati energiája (E^0 - J): 3569,87
- tűzgyorsasága (l/p): 1800–2000

1939 M nagyűzgyorsaságú szaklégvédelmi géppuska (gyalogmenetben)⁸⁴

⁸⁴ HL HM. 1942. elnöki 3/a. osztály 44928.

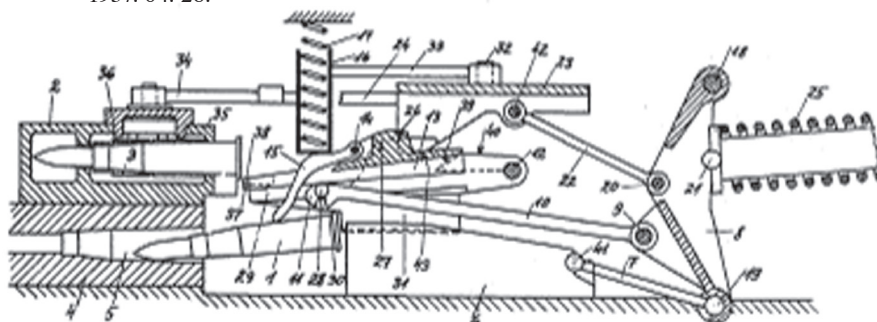
Gáznymású géppuskák szabadalmi moduljai III.

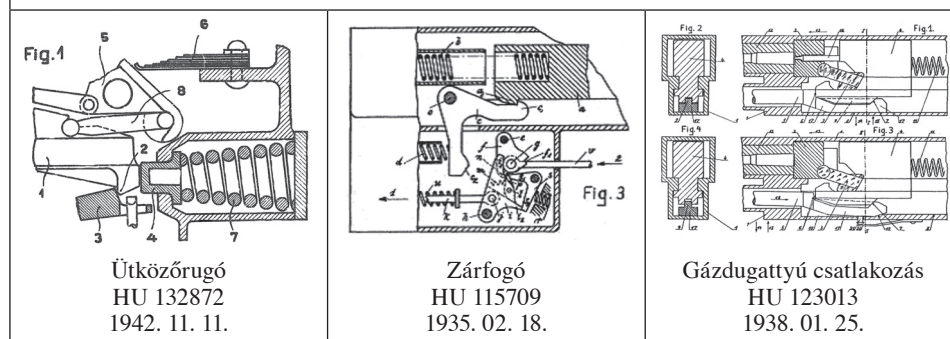
7,62 – 8 mm-es repülőgéppuskák
harcászat – technikai adatai (1918–1945)⁸⁵

Töltényhozzávetető
nagy lösebségű lőfegyverhez
HU 120076
1937. 04. 28.

Fig. 3

1939 M 8 mm-es nagytűzgorsaságú géppuska

Ország	H			DK	D	SZU		I	CS	USA
Meg- nevezés	1926/31 M	1934 M	1939 M	1924 M Madsen	MG - 81	DA-1	SKAS	SAFAT- BREDA	ČZ - 30	Browning M 1919 M 2
Űrméret (mm)	7,92	7,92	8	7,92	7,92	7,62	7,62	7,7	7,92	7,62
Töltény (mm x mm)	8 x 57	8 x 57	8 x 56 R	7,92 x 57	7,92 x 57	7,62 x 54 R	7,62 x 54 R	7,7 x 56 R	7,92 x 57	7,62 x 63
Hosszúság (mm)	1152	1100	985	1000	965	940	952	1085	1023	1041
Cső hosszú- sága (mm)	720	600	600	478	475	602	587	660	721	610
Súly (kg)	13	11,5	18,2	15	6,5	11,5	10,6	12	10,8	14,1
Lövedék kezdő sebesség (m/s)	660/ 75 ⁸⁶	65 ⁸⁷	73 ⁸⁸	700	705	835	820	730	860	855
Tűz- gyorsaság (l/ p)	1330	1200	2000	1100	1600	400- 500	1800	900	900	500
Töltény adogatás	H	D	H	H	H	D	H	H	H/D	H
Működési elv	M	T/G	T/G	R	R	CS	CS	R	R	R

Megjegyzés:

- Ország: CS: Csehszlovákia, D: Németország, DK: Dánia, H: Magyarország, I: Olaszország, SZU: Szovjetunió, USA: Amerikai Egyesült Államok.
- Töltés-adogatás: H – heveder, D – dobtár.
- Működési elv: CS – csapoltsövű (gázelveles), M – motorhajtású, R – rövid csőhátrasiklásos, T/G – torkolati gáznyomást hasznosító/gázdugattyús.

⁸⁵ *Reiner Lidschun – Günter Wollnert: Infanterien Waffen Gestern (1918–1945). I., II. Berlin, 1991 (A továbbiakban: Lidschun – Wollnert 1991.). 102–104., 205–208., 507–509., 572–575. o.; Gaáli 1941. 54–56. o.; Описание авиационного пулемета Деятева. Москва, 1934. 3–5 o.; Chinn, George M.: The machine gun. II. Washington, 1951. 14–17., 72–82. o.*

⁸⁶ Az 1926/31 M (motorgéppuska) lövedékének kezdősebességéről a napjainkban elérhető szabályzatokban, dokumentumokban nincsenek adatok. Viszonyítani lehet az 1930 M Mauser töltény ballisztikai adatai alapján. A normál lövedék kezdősebessége (V^0) 660, a jelzőé 753 m/s. Mindkét fajta lövedéknél a bázisértéktől +20, -15 m/s eltérés volt megengedett; > Repülő tűzszerész ismeretek M. Kir. Légügyi Hivatal 1936 32–36 o.

⁸⁷ HM 1940 elnöki 3/a. osztály 1081.

⁸⁸ Az 1939 M (nagy tűzgyorsaságú) géppuska lövedékének kezdősebességéről a napjainkban elérhető szabályzatokban, dokumentumokban nincsenek adatok. Viszonyítani lehet az azonos csőhosszúságú (600 milliméter) és lőszer felhasználó 1935 M 8 mm-es ismétlőpuska lövedékének kezdősebességéhez.

7,62–8 mm-es harcokcsi géppuskák harcászat – technikai adatai (1918–1945) ⁸⁹										
Ország	H			DK	D	GB	I	SZU	CS	USA
Megnevezés	1934A M	1934/37A M	1934/40A M	1924 M Madsen	MG - 42	BESA Mk.1	1937 M Breda	DT	ZB - 1937	Browning M 1919 A 4
Űrméret (mm)	8	8	8	7,92	7,92	7,92	8	7,62	7,92	7,62
Töltény (mm x mm)	8 x 56 R	8 x 56 R	8 x 56 R	7,92 x 57	7,92 x 57	7,92 x 57	8 x 59	7,62 x 54 R	7,92 x 57	7,62 x 63
Hosszúság (mm)	1130	1120	1034	1000	1080	1105	1270	1168	1096	1041
Cső hossza (mm)	600	600	600	478	530	679	679	605	733	610
Súly (kg)	9,5	9,5	16,9	10	11,6	18,97	19,28	8,75	19	14,1
Lövedék kezdő sebesség (m/s)	730	790	750	700	750	795	790	840	790	855
Tűzgyorsaság (l/p)	1000	1000	950	1100	1500	500	450	600	500	500
Töltény adogatás	I	I	H	H	H	D	I	D	H	H
Működési elv	T/G	T/G	T/G	R	R	CS	CS	CS	CS	R

Megjegyzés:

1. Ország: CS – Csehszlovákia, D – Németország, DK – Dánia, GB – Nagy-Britannia, H – Magyarország, I – Olaszország, SZU – Szovjetunió, USA – Amerikai Egyesült Államok.
2. Töltény adogatás: H – heveder, D – dobtár, I – íves szekrénytár.
3. Működési elv: CS – csapoltsövű (gázelveteles), R – rövid csőhátrasiklásos, T – torlokati gáznyomást hasznosító/gázdugattyús.

*

⁸⁹ Lidschun – Wollnert 1991. 102–104., 197–201., 294–295., 325–329., 510–514., 572–575. o.; 7,62 mm-es DTM harcoksigéppuska anyagismeret. Honvédelmi Minisztérium, 1950. 3–4 o.; 1948 M harcoksigéppuska ideiglenes anyagismerete (kézirat). 4. o.

Összességében Gebauer Ferenc közel negyedszázados magyarországi munkássága igen termékenynek bizonyult. Újszerű gondolkodásra utal, hogy nem egy konkrét lőfegyvert tervezett, hanem azt (szabadalmi) modulokból építette fel. Ezzel a technikai megoldással jóval megelőzte korát, amikor már a gyártást, az utánpótlást és a kiképzést is könnyítő „családelv” alapján szerkesztették a lövészfegyvereket (pl.: Amerikai Egyesült Államok, Stoner-63 fegyvercsalád). Rajztábláján születtek meg a magyar királyi Honvédség harcjárműveinek géppuskái és repülőgépeinek támadó (pilóta) és védelmi (megfigyelő) fegyverei. Az egyes sorozatlövedők elkészítése után figyelemmel kísérte azok hadihasználhatóságát, valamint a harceszköz fejlesztését is, és szükség szerint módosította azokat (pl.: 1934/A M 8 mm-es géppuskát 1940-ben átszerkesztette heveder adogatásúvá). Korát évtizedekkel megelőző, újszerű megoldásokat (pl.: rövid sorozat leadását biztosító elsütőszerkezet⁹⁰) dolgozott ki. Gyártástechnológiai elkötelezettsége alapján a hagyományos (forgácsoláson alapuló) irányzatot képviselte. Az ez idő tájt tért hódító lemeztechnológiára (sajtolás, ponthegesztés stb.) fegyvergyáraink még nem rendezkedtek be, így nem is szembesült annak kihívásával. Sajnos munkássága alkotóereje teljében (1944-ben) kurtán-furcsán véget ért, és úgy a hazai, mint a külföldi szabadalmi hivatalokban elmaradtak bejelentései.⁹¹ Több szöbeli hír ismert a konstruktor háború utáni sorsáról (pl.: „Svédországban élt és a Bofors Művek alkalmazásában állt”), azonban semmilyen dokumentum sem támasztja alá a hír hitelességét.⁹² Gebauer Ferenc 1944 márciusi eltűnését éppen olyan rejtély övezi, mint a magyarországi felbukását 1920-ban.

⁹⁰ Az 1936 M 20 mm-es nehézpuska lőszeréhez kifejlesztett, torkolati gáznyomást hasznosító, kísérleti, nehéz géppuska repülőgép-fegyver tervezett mintájának elsütőszerkezetén a hagyományos („I”, „S”) jelek mellett az „RS” (rövid sorozat) bevésés is található. Gebauer felismerte, hogy a nagysebességű repülőgépekre leadott sorozatlövéskor a lövedékek többsége a gépek mögött kötött ki, ami lőszerparazarlás. Az új üzemmódban a géppuska meghatározott számú lövés után (tűzkész helyzetben maradv) beszünteti a tüzelést, a pilóta szükség szerint az elsütőbillentyű előreengedése után bármikor folytathatta a tüzelést.

⁹¹ A háború után emigrációba kényszerült (a Danuvia Fegyver- és Lőszergyár Részvénytársaság második híres fegyverkonstruktor) Király Pál dominikai munkássága nyomon követhető az Európai Szabadalmi Hivatal adatbázisában (pl.: Cristobal-géppisztoly 1953. április 1-jén, Svájcban bejegyzett CH 287590 számú szabadalom).

⁹² A napjainkban elérhető, előtalálható 1944 és 1955 közötti időszak szabadalmi bejelentései között (http://worldwide.espacenet.com/?locale=en_EP, az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.) Gebauer Ferenc neve sem feltalálóként, sem kérelmezőként nem bukkant fel.

PÉTER PAP

DATA REPOSITORY TO WEAPON DESIGNER FERENC GEBAUER'S CAREER
AND THE CATEGORIES OF THE GUNS DESIGNED BY HIM*Summary*

The paper, presenting and systematically reconstructing the mystery-filled life and career of Ferenc Gebauer, one of the most significant weapon designers of the period between the two world wars, offers new conclusions in the history of Hungarian armament industry and weapon manufacturing, too. The explorations are supported by numerous notes and by the hitherto unpublished contemporary photographs. The thorough research has explored Hungarian archives (e. g. Hungarian Intellectual Property Office), as well as international databases (e. g. European Patent Office). In addition to describing the patents and presenting its types and characteristics, the paper discusses the types of the Gebauer-guns adapted at the Hungarian Royal Army, and the method of installing. The performance- and technological data are supplemented with the description of magazine-fed guns and their adapted munition. Finally, the comparison of the technological and warfare features (e. g. fire rate) of the Hungarian and international machine guns of the period gives an opportunity to get a picture and appraise the level of the country's weapon manufacturing.

PÉTER PAP

BASE DE DONNÉES SUR LA CARRIÈRE DU CONSTRUCTEUR D'ARMES
FERENC GEBAUER
ET LA CATÉGORISATION DES ARMES À FEU CONÇUES PAR LUI-MÊME*Résumé*

Cette étude qui présente la vie et l'œuvre pleines de mystères de Ferenc Gebauer (pareil à ses confrères contemporains) apporte également des résultats nouveaux pour l'histoire de l'industrie de défense et de la fabrication d'armes de Hongrie. Les éléments de connaissance sont étayés par de riches annotations et attestés par des photos d'archives convaincantes (jusqu'alors non publiées). Les recherches d'archives hongroises (par ex. Office National de la Propriété intellectuelle) sont complétées par un aperçu des bases de données étrangères (par ex. Office européen des brevets), ce qui montre le caractère approfondi du travail de recherche. En plus de la description des brevets, de leurs types et caractéristiques, l'étude présente également les armes à feu conçues par Gebauer qui furent utilisées par l'Armée royale hongroise : données techniques et tactiques, mode de montage et d'alimentation des mitrailleuses, munitions. Pour finir, la comparaison entre les caractéristiques techniques (par ex. mode d'alimentation) et les données tactiques des mitrailleuses hongroises et étrangères (d'époque) (par ex. cadence de tir) permet d'apprécier le niveau en Hongrie de la fabrication d'armes à l'époque.

PÉTER PAP

DATENSAMMLUNG ZUR LAUFBAHN DES WAFFENKONSTRUKTEURS
FERENC GEBAUER
UND DIE KATEGORISIERUNG DER VON IHM ENTWORFENEN
SCHUSSWAFFEN

Resümee

Die Studie, die das (wie im Falle seiner Berufskollegen) an Rätseln reiche Leben und das Werk eines bedeutenden Waffenkonstruktors der Zwischenkriegszeit, Ferenc Gebauer, in ein einheitliches System fasst und vorstellt, zeigt auch in der Geschichte der ungarischen Kriegsindustrie und der Waffenproduktion neue Ergebnisse auf. Das aufgedeckte Material wird durch reichhaltige Anmerkungen und überzeugende (bisher unveröffentlichte) Archivfotos untermauert. Charakteristisch für die Sammlungstätigkeit ist, dass die ungarischen Archivforschungen (z. B. Nationales Amt für Geistiges Eigentum) mit der Übersicht über die internationalen Datenbanken (z. B. Europäisches Patentamt) ergänzt werden. Neben der Beschreibung der Patente, der Vorstellung ihrer Arten und Charakteristika gibt die Studie einen Überblick über die Art der Gebauer-Schusswaffen, die bei der Ungarischen Königlichen Honved-Armee eingeführt wurden, die Art des Einbaus, neben den Kampf- und technischen Daten über die Patronenzufuhr der Repetiergewehre und die eingeführten Munitionen. Schließlich bietet der Vergleich der technischen Charakteristika (z. B. Patronenzufuhr) und der kampftechnischen Daten (z. B. Feuergeschwindigkeit) der ungarischen und ausländischen (zeitgenössischen) Maschinengewehre die Möglichkeit, das zeitgenössische Niveau der ungarischen Waffenproduktion in Erinnerung zu rufen und zu beurteilen.

ПЕТЕР ПАП

СБОРНИК ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ, СВЯЗАННЫХ С ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ
КОНСТРУКТОРА ОРУЖИЯ ГЕБАУЭРА ФЕРЕНЦА,
И КАТЕГОРИЗАЦИЯ ПРОЕКТИРОВАННОГО ИМ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ

Резюме

Работа, обобщающая в единую систему деятельность и полную загадками жизнь (аналогичного современникам той эпохи) одного из выдающихся и решающих конструкторов оружия Гебауэра Ференца, в эпоху между двумя мировыми войнами, показывает новые результаты в истории производства оружия. Вскрытый материал подкрепляется богатым аппаратом заметок специалистов и удостоверяется неопубликованными до сего времени архивными фотоснимками. Основательность исследовательской собирательной работы подкрепляется богатым аппаратом научных заметок, архивные исследования (например, Национальное Ведомство Духовной Собственности) дополняются обзором международной базы данных (например, Европейского Ведомства Стандартов). Наряду с описанием патентов, показа их типов и параметров автор статьи дает обзор типов огнестрельного оружия типа Гебауэра, принятого на вооружение в Венгерской Королевской Армии, характеризует способы их монтажа, приводит тактико-технические данные, способы подачи залпового огня, ведение огня очередями и описывает также принятые на вооружение патроны. В заключение сопоставляет технические параметры (например, метод подачи патронов) отечественных и зарубежных пулеметов (того времени), их тактико-технические данные (например, скорость ведения огня) – что дает возможность воспроизвести уровень производства венгерского оружия того времени и оценить его.

HK 125. (2012) 3.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET

ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

TULIPÁN ÉVA

Szigorúan ellenőrzött
emlékezet
A Köztársaság téri ostrom 1956-ban

Argumentum

HK 125. (2012) 3.

GERMUSKA PÁL

A HAZAI HADIIPAR SZERVEZETI KERETEI ÉS IRÁNYÍTÁSA, 1945–1980*

Az Országos Tervhivatal (OT) 1968-ban a következők szerint határozta meg a hadiipar fogalmát hazai viszonylatban: „A magyar hadiipart azok a Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM), valamint a Nehézipari Minisztérium (NIM) felügyelete alá tartozó üzemek képezik, amelyek meghatározott termelési kapacitásokkal rendelkeznek fegyveres testületeinknek és – a nemzetközi egyezményekben vállalt kereteken belül – más KGST tagállamok fegyveres testületeinek békében és mozgósítási időszakban haditechnikai eszközökből jelentkező igényeinek kielégítésére. Ezen vállalatoknál – attól függetlenül, hogy a haditechnikai termelés kisebb vagy nagyobb részarányt jelent – elsődleges a hadiipari feladatok végrehajtása, és ezért ... abban különböznek a magyar ipar más vállalataitól, hogy haditechnikai feladataik mellett – azzal párhuzamosan – folytatják a polgári termékekkel kapcsolatos tevékenységet.”¹

A Zrínyi Kiadó 1985-ben kiadott *Katonai lexikona* a hadiipar fogalmát így határozta meg: „az ország iparának hadianyagokat és hadfelszerelési cikkeket gyártó része. Nem tartoznak a hadiiparhoz a hadsereg szükségleteinek kielégítésére gyártott polgári termékek iparvállalatai. Békében a hadiipar fogalmába az iparnak kizárólag azt a részét sorolják, amely haditechnikai eszközök és hadianyagok gyártására, illetve javítására létesült (van igénybe véve). Háború esetén a hadiiparhoz tartozik minden olyan iparvállalat, amelyet a kormány hadiüzemmé nyilvánít.”²

Sem a tervhivatali definíció, sem a szócikk nem tért ki a magyar fogalomhasználat módosulásaira, amelynek hátterében lényeges szervezeti változások álltak. A szektor újjászervezésének időszakától, 1947–48-tól többnyire hadiiparnak, majd 1951–52-től közép-gépiparnak nevezték. 1961-ben megszűnt az önálló hadiipari főhatóság, ezért mindinkább haditechnikai vállalatokról vagy haditechnikai termelésről beszéltek a civil minisztériumokba betagozott, kettős profilú cégek esetében.³ A hadiipar kifejezést ezzel párhuz-

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani a tanulmány lektorainak, Kovács Vilmos ezredesnek, Markó György ezredesnek és Okváth Imrének javításaikért és kiegészítéseikért.

¹ OT IV. Speciális Területek Hosszútávú Tervezési Bizottság Hadiipari Szakbizottsága: A magyar iparban folyó haditechnikai tevékenység értékelése 1950–1970 időszakra. 1968. december 1. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-A-16-aa 2. d., 6–7. o.; KGST: Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa.

² *Damó László* (szerk.): *Katonai lexikon*. Budapest, 1985. (A továbbiakban: *Damó* 1985.) 221. o.

³ A lexikon a következőképpen határozta meg a haditechnikai eszközöket: „A hadiipar (vagy a haditermelésre átváltott ipar) által gyártott olyan technikai eszközök, melyek közvetlenül vagy közvetve segítik a csapatokat a harcadataik megoldásában. A haditechnikai eszközök gyűjtőfogalma a fegyverek, a harceszközök (harci technikai eszközök) és a kisegítő eszközök összességének.” Lásd: *Damó* 1985. 224. o. Utóbbiak közé az ellátási, szállítási, karbantartási és javítási feladatok elvégzéséhez szükséges eszközök tartoznak – amelyek főbb jellemzőikben azonosak a civil életben használatos eszközökkel. Lásd: *Damó* 1985. 344. o.

mosan továbbra is használták, tekintettel arra, hogy a KGST ezzel foglalkozó állandó bizottságának elnevezése sem változott.⁴ A hadiipari vállalatoknak az 1950-es évek elején is volt valamennyi civil termelése, 1953 után azonban számos olyan hadianyagüzem akadt, amelyek éves termelésének alig 5–10%-át képezték haditechnikai termékek. Éppen ezért az ipar- és gazdaságirányítás számára is komoly feladványt jelentett, hogy mely vállalatokat tartsanak bent a hadiipar szervezetében, illetve a hadiipari szektor mennyire különüljön el a civil termeléstől. A végső szervezeti keretek kialakításához közel tíz éves átmeneti időre volt szükség.

Tanulmányunk a hadiipar, a haditechnikai termelés szervezeti kereteit mutatja be részletesen. Nem foglalkozunk a hidegháború történetének alakulásával, a katonapolitika és a haderőfejlesztés kérdéseivel, valamint a hadsereg haditechnikai ellátását biztosító-szervező katonai szervek (vezérkar anyagi-technikai főcsoportfőnöksége stb.) történetével. Számos könnyűipari vállalat dolgozott a néphadsereg számára, és az 1970-es években például a Könnyűipari Minisztérium katonai megrendelése meghaladták a Nehézipari Minisztériumét; e cikkek többsége mégis civil termék volt, és a Könnyűipari Minisztériumban sohasem létesült központi katonai főosztály.⁵

A hazai államigazgatás 1950 és 1970 közötti szervezetét feldolgozó *A Magyar Állam Szervei* című kötet ugyan bő terjedelemben foglalkozik a különféle ipari minisztériumokkal, de megfelelő információ és források hiányában alig ejt szót a hadiipari termelésről.⁶ Az egyes ipari tárcák hivataltörténetét feldolgozó tanulmányok (egy-egy szűkebb évkörben) néhány elszórt információt tartalmaznak a hadiipar irányításáról.⁷

A hadiipar szervezettörténetének megírását különösen megnehezíti két tényező. Az egyik problémát az iparirányítás 1948 és 1963 közötti gyakori átszervezése jelenti. Noha a hadiipart irányító hivatalrészek évekig nem változtattak irodát, a szinte permanens átszervezések miatt irataik mégis töredékesen, és nem egységes rendben maradtak ránk. A másfél évig működő Középgépipari Minisztériumnak, amely a XX. századi magyar hivataltörténetben a legmagasabb szintű hadiipari főhatóság volt, például mindössze négydoboznyi irata maradt fenn, s az sem tükrözi igazán érdemi működését. A másik súlyos akadályt az 1980 után keletkezett iratok hozzá nem férhetősége jelenti. Az 1995. évi LXV., államtitokról és a szolgálati titokról szóló törvény alapján az egykor szigorúan titkos iratok közül az 1980 előttiak elviekben 1996 óta, a gyakorlatban viszont csak 2002/2003-tól kutathatóak szabadon. Az 1980. január 1-je után keletkezett minősített iratokhoz akkor lehet hozzáférni, ha azokat egyedi, tételes eljárással felülvizsgálták és visszaminősítették. Az Országgyűlés 2009. december 14-i ülésén fogadta el az 1995-ös szabályozást hatályon

⁴ A KGST Hadiipari Állandó Bizottságáról lásd: *Germuska Pál: Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között.* Budapest, 2010. (A továbbiakban: *Germuska* 2010.)

⁵ A Könnyűipari Minisztérium látta el ruházati termékekkel, lábbelikkal, álcahalókkal a hadsereget. A Könnyűipari Minisztérium 1967–1980 közötti szervezetéről lásd: *Csapó Mária: A Könnyűipari Minisztérium feladatköre és szervezete 1967–1980. Levéltári Szemle, 67. (1996) 1–2. sz. 69–92. o.*

⁶ *Boreczky Beatrix* (főszerk.): *A Magyar Állam Szervei 1950–1970.* Budapest, 1993. (A továbbiakban: *Boreczky* 1993.)

⁷ Például Pető Ivánnak az 1949–50-ben működött Nehézipari Minisztériumról szóló tanulmányában. Lásd: *Pető Iván: Az 1949–1950-ben működő Nehézipari Minisztérium hivataltörténete. Levéltári Szemle, 30. (1980) 3. sz. 407–423. o.* (A továbbiakban: *Pető* 1980.)

kívül helyező 2009. évi CLV. törvényt a minősített adat védelméről. A 2010. április 1-jén hatályba lépett rendelkezés 39. §-a szerint a már levéltárban lévő minősített anyagokat 2013. június 30-ig felül kell vizsgálni. Mindezek miatt a kézirat lezárásának időpontjáig az 1980 után keletkezett legfontosabb iratanyagok, így például a Honvédelmi Bizottság, az OT, az Ipari Minisztérium, anyagai továbbra sem hozzáférhetőek a kutatás számára. Az 1980 utáni szervezettörténet így gyakorlatilag nem írható meg.

A tanulmányban szereplő hadiipari-haditechnikai vállalatok elnevezése az államosítások, az átszervezések, felügyeleti hatóságváltások miatt több alkalommal változott a tárgyalt harmincöt esztendőben. Nevüket a forrásban szereplő módon, az adott időszaknak megfelelő hivatalos megjelöléssel szerepeltetjük. A változások nyomán követhetősége érdekében a tanulmány Függelékében táblázatba rendeztük a hadiipari vállalatok névtörténetét.

A hadiipar újjászervezése

A második világháború utolsó hónapjaiban a szövetséges bombázások, a német gyárleszerelések, aztán a front átvonulása, majd a szovjet „jövátételi” zsákmányolás komoly károkat okozott a magyar hadiipari kapacitásokban. Viszonylagos épségben, gyártóképességét többé-kevésbé megtartva élte túl a háborút a Nitrokémia Ipartelepek vagy a Vadásztöltény-, Gyutacs és Fémárugyár Rt. törökbálinti üzeme.⁸ A demokratikus hadsereg felállításához a háborúból visszamaradt eszközökön túl a hazai gyártású technikát is felakarták használni: a Honvédelmi Minisztérium (HM) 1945 márciusában például páncéltörő ágyúk és tarackok előállítására adott rendelést a Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak (MÁVAG) Diósgyőri Újgyárának (Lövegüzemének), ám ezek legyártására végül a harcok befejeződése és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tilalma miatt nem került sor. Néhány hadiüzem ehelyett a Vörös Hadsereg harcsérült eszközeit javította kisipari módszerekkel.⁹ 1945–46-ban főként a járműgyártó cégek jutottak katonai jellegű megrendeléshez: a győri Magyar Vagon- és Gépgyár például a szovjet hadsereg teherautóit javította olyan konstrukcióban, hogy minden második, illetve harmadik gépjárművet fizetségként a gyárnak adtak, amelyet az értékesíthetett.¹⁰

Az 1945 tavaszi-nyári helyzetet jól jellemzi, hogy az újjáalakult HM-ben – az egyébként egyre növekvő létszámú – hadiipari csoport egyik fő feladata a hadikapacitások felszámolása és az üzemek leszerelésének megszervezése volt. 1945 második felében az ipari felszámoló csoport teljesen különvált az anyagi csoporttól, majd 1946-ban megszűnt. Ezt követően csak 1948 áprilisában jelent meg a HM szervezetében egy önálló hadiiparral foglalkozó egység – a katonai főcsoport főnöke alárendeltségében a XII. Iparszervezési

⁸ A Nitrokémia Ipartelepek példáján lásd *Kovács Tibor*: Majdnem 100 év... A Nitrokémia története, 1921–2010. Balatonfűzfő, 2010. 23–25. o.; A szovjetek által leszerelt (hadi)ipari üzemek listáját lásd: *G. Vass István*: Dokumentumok a magyar–szovjet jövátételi egyezmény létrejöttéhez. *Archívnet*, 11. (2011) 2. sz. www.archivnet.hu. (A letöltés utolsó időpontja: 2012. július 19.)

⁹ *Jávor Ervin*: A magyar honvédelmi gazdaságpolitika és a hadiipar fejlődéstörténete 1945–1980. Kézirat. 1986. Hadtörténelmi Levéltár (A továbbiakban: HL) Magyar Néphadsereg iratai (A továbbiakban: MN) Különgyűjtemény. 34. o.

¹⁰ *Varga Ádám*: A Magyar Vagon- és Gépgyár és a katonai megrendelések. In: *Varga A. József* (szerk.): *Magyar autógyárak katonai járművei*. Budapest, 2008. 396. o.

Osztály –, amelynek feladatául immár kifejezetten a hazai hadiipar megalapozását és egy- séges irányítását szabták.¹¹

A politikai hatalom teljes megszerzéséig a Magyar Kommunista Párt (MKP) szinte szabotálta a hadsereg fejlesztését, törekvései abban merültek ki, hogy kádereit megfelelő helyekre bejuttassa és érvényesítse befolyását a HM-ben és a hadseregben. A kommunista Pálffy György altábornagy csak 1947 decemberében kapott megbízást arra, hogy kidolgozza a haderőfejlesztés új, négyéves tervét. Javaslatát 1948. január 29-én hagyta jóvá az MKP Politikai Bizottsága (PB).¹² A hadseregfejlesztés szükségleteit is tartalmazó gazdaságpolitikai irányelvek véglegesítésére február 12-én került sor.¹³

Ezzel párhuzamosan 1947 decemberétől megkezdődött a katonai célra alkalmas gyártókapacitások felmérése, majd az iparirányítás rendszerének áttekintése. 1948. április 1-jével a HM-ben megkezdte munkáját a már említett osztály, Varró László alezredes vezetésével. Az MKP Katonai Bizottsága április 5-i ülésén Sólyom László altábornagy, katonai főcsoportfőnök javaslatot tett egy iparfejlesztési osztály felállítására az Iparügyi Minisztériumban (IM) is.¹⁴

Az intézkedés gyakorlatilag egybeesett az iparvállalatok nagyszabású államosításával: a Minisztertanács március 25-én határozott 547 db száz alkalmazottnál többet és 47 db száz alkalmazottnál kevesebbet foglalkoztató, de stratégiai fontosságú üzem államosításáról. A 28-án elfogadott 1948. évi XXV. törvény alapján a következő hónapokban végül mintegy 780 vállalatot államosítottak, ezek átvételét és az új, többnyire munkásigazgatók kinevezését az Iparügyi Minisztérium koordinálta.¹⁵

Az MKP Katonai Bizottsága javaslata nyomán a Minisztertanács 1948. május 11-i 5380/1948. sz. rendeletével állította fel – több más új iparigazgatósággal párhuzamosan – az Iparfejlesztési Igazgatóságot (IFIG) az IM-ben.¹⁶ Az IFIG július 5-től működött az IM és a HM közös irányítása alatt, Strém Ferenc vezetésével, öt osztállyal: I. Igazgatóság, II. Igazgatási Osztály, III. Üzemgazdasági és Tervezési Osztály, IV. Kereskedelmi és Pénzügyi Osztály, valamint V. Termelési és Racionalizálási Osztály.¹⁷ Az Iparügyi Minisztérium új szervezete 1948. július–augusztusra épült ki. A Fő utca 68-ban alakították ki a „C” Nehézipari Csoportfőnökséget, amelyen belül IV. Főosztályként működött az IFIG.¹⁸

1948 őszén a gyorsan növekvő feladatokhoz illeszkedően fokozatosan átalakultak a katonai és hadiipari ügyekkel foglalkozó párt- és állami vezetőtestületek.¹⁹ A Magyar

¹¹ Markó György: A Honvédelmi Minisztérium szervezete 1945–1956. Budapest, 2011. 13–19., 50–51. o.

¹² Okvát Imre: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Budapest, 1998. (A továbbiakban: Okvát 1998.) 50–70., 87. o.

¹³ Az MKP PB 1948. február 12-i ülésének jegyzőkönyve. Politikatörténeti Intézet Levéltára 274. f. 3. cs. 131. ó. e. 2. o.

¹⁴ Okvát 1998. 189–190. o.

¹⁵ Németh András: Az Iparügyi Minisztérium a felszabadulás után, 1945–1949. *Levéltári Szemle*, 18. (1968) 3. sz. (A továbbiakban: Németh 1968.) 360. o.

¹⁶ MOL XIX-F-1-rr 6. d. Az ipari termelés irányításáról és az ipari igazgatóságokról. 5380/1948. Korm. sz. rendelet. *Magyar Közöny*, 1948. május 11. 106. sz.

¹⁷ Okvát 1998. 191. o.

¹⁸ Németh 1968. 364. o.

¹⁹ Az államvédelem, a hadsereg és a hadiipar Rákosi-korszakbeli irányításáról lásd: *Germuska Pál – Nagy Tamás*: Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk*, 49. (2004) 1. sz. 180–210. o. (A továbbiakban: *Germuska – Nagy* 2004.)

Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége (KV) Titkársága 1948. szeptember 7-i határozata alapján az MDP korábbi Katonai és Belügyi Bizottságát – Rákosi elnökletével – Államvédelmi Bizottság néven összevonták, illetve az előbbi albizottságként működve katonai szakkérdésekben továbbra is döntés-előkészítő munkát végzett.²⁰

Az MDP Államvédelmi Bizottság Katonai Albizottsága szeptember 22-én döntött arról, hogy a KV apparátusában (Pártközpont), az állampolitikai osztályon belül létesüljön egy ún. Iparfejlesztési Bizottság. A határozat szerint a testületnek minden olyan kérdéssel foglalkoznia kell, amelyekben „ipari szempontokat kell összeegyeztetni honvédelmi szempontokkal, elsősorban a hadsereg motorizálásának és a hadiipar fejlesztési ütemének kérdéseivel”²¹

Az MDP KV Titkársága 1948. október 14-én hozzájárult az Iparfejlesztési Pártbizottság felállításához. Elnöke Karczag Imre, elnökhelyettese Sólyom László, tagjai: Pálffy György, Hidasi Ferenc, Strém Ferenc, Seres Tibor és Kandó Bertalan lettek. A Titkárság úgy rendelkezett, hogy egy 3 tagú bizottság intézze az „iparfejlesztési ügyek állami vonalon való bonyolítását: Karczag, Sólyom és Berei Andor.”²² (Sólyom és Pálffy a hadsereget, Karczag, Hidasi és Strém az Iparügyi Minisztériumot, Seres a Közlekedésügyi Minisztériumot, Kandó pedig az Országos Tervhivatal katonai osztályát képviselte.²³)

Az Iparfejlesztési Bizottság (amely következetesen így használta nevét a következő egy év során) 1948. október 23-án tartotta meg alakuló ülését. A tanácskozáson a fent nevezettek túl részt vett Szita János és Kökény Mihály is. Napirend előtt a bizottság „maga közül elnöknek Karczag Imre elvtársat, helyettesének Sólyom László elvtársat, titkárának Hidasi Ferenc elvtársat választotta”. A bizottság előírta az IM IFIG-nek, hogy hetente tegyen jelentést a hadiipari beruházásokról, a pénzügyi keretek felhasználásáról. A bizottság elfogadta ügyrendjét: titkársága az IFIG-nél működött, üléseit hetente minden szombaton tartotta.²⁴ November 4-én – Farkas Mihály javaslatára – az MDP KV Titkársága hozzájárult, hogy Szita és Kökény is tagja legyen az Iparfejlesztési Pártbizottságnak.²⁵ Kökény ekkor az IM bányászati és energia csoport főnöke volt.

November 9-én Strém Ferenc igazgató egy körlevelében – amely a hadiiparral kapcsolatos iratok szigorúan titkos kezelésére hívta fel beosztottai figyelmét – az IFIG négy főosztályáról tett említést. Az egyes főosztályokat csak római számmal jelölték I–IV-ig.²⁶

Az OT Általános Üzemi Főosztálya – egy 1950 őszi jelentésében – a következők szerint jellemezte a hadiipar kezdeti szervezeti nehézségeit: „Nemcsak az 1948. évi, hanem az 1949. évi megindulás is még mindig tapasztalatlan káderekkel történt. Ez több hibát

²⁰ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 11. ó. e. 1. o. 1949 februárjában az MDP Államvédelmi Bizottságának Katonai Albizottsága is megszűnt, s helyette a HM-en belül megalakult a miniszteri kollégium. Lásd: *Okvát*h 1998. 95. o.

²¹ Az MDP Államvédelmi Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 84. cs. 24. ó. e. 3. o.

²² MOL M-KS 276. f. 54. cs. 14. ó. e. 2. és 10. o.

²³ Az Országos Tervhivatal katonai részlegéről lásd: *Germuska Pál: A totális mozgósítástól a stratégiai tervezésig. Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948–1971. Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 1. sz. 69–92. o.

²⁴ Jegyzőkönyv, felvétel 1948. október 23-án. MOL XIX-F-6-ee 22. d.

²⁵ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 16. ó. e. 6. o.

²⁶ Az ipar /hadiipar/ fejlesztésével kapcsolatos ügydarabok kezelése. 1948. november 9. MOL XIX-F-1-rr 8. d.

okozott, főleg azért, mert a kiválasztott személyek nemcsak ipari vonalon nélkülözték még a szükséges tapasztalatokat, hanem – polgári személyek lévén – meg kellett ismerkedniük... a katonai szükségleteknek műszaki követelményein kívül azok sajátos katonai felhasználásával is. Az 1948-ban felállított Hadiipari Igazgatóság (IFIG) célkitűzéseiben még nem tudott határozott irányvonalat követni. Feladatát gyakran a máról-holnapra felépő, vagy gazdát nem találó feladatok megoldása képezte.”²⁷

A hadiipar kiemelt fejlesztése

1949 januárjától nagy lendülettel folytatódott a hadiipari fejlesztések előkészítése az IFIG-nél – az Iparfejlesztési Bizottság hetente-kéthetente beszámoltatta a minisztériumi részleget.²⁸ Márciusban komoly vita robbant ki a HM (Farkas Mihály) és a gazdasági-tervező apparátusok (Gerő Ernő) között az 1949–50-ben szükséges és végrehajtható katonai-hadiipari fejlesztésekről.²⁹ Az ellentétek kivizsgálására és feloldására a pártvezetés egy új testületet kreált.

Az MDP KV Titkársága április 6-i ülésén elfogadták az Államgazdasági Bizottság azon javaslatát, miszerint „a hadsereg fejlesztésével kapcsolatos gazdasági kérdések előkészítésére, koordinálására és ebben a vonatkozásban kisebb horderejű kérdések eldöntésére” egy hadigazdálkodási bizottságot kell létrehozni a párton belül. Az új testület egyúttal az Államvédelmi Bizottság szakbizottságává nyilvánították, s ennek elnökeként delegálták Gerőt az Államvédelmi Bizottságba. Az új párttestület feladatkörének meghatározását ugyanakkor levették a titkárság napirendjéről, és a későbbiekben sincs nyoma annak, hogy azt részleteiben tisztázták volna. A Hadigazdálkodási Pártbizottság tagjai gazdasági szakemberek lettek: Antos István, Karczag Imre, Kolozs György, Szita János; a hadsereget csak Sólyom László és Beleznyai István tábornok képviselte.³⁰ (Látható, hogy volt személyi átfedés az Iparfejlesztési Bizottsággal.) A Hadigazdálkodási Pártbizottság a következő két hónap során kulcsfontosságú ügyekben hozott messzemenő következményekkel járó döntéseket, további működéséről azonban csak szórványos adatok állnak rendelkezésünkre.³¹

1949. május 4-én az Iparfejlesztési Bizottság – Sólyom László altábornagy (vezérkari főnök) javaslatára – úgy határozott, hogy az IFIG „a katonai vonalhoz hasonlóan egy összefoglaló tájékoztató jelentést állítson össze a magyar hadiipar eddig elért helyzetéről [sic!], valamint az eddig elért eredményeiről és a további problémáiról.”³² Június 1-jén az

²⁷ OT Általános Üzemi Főosztálya: A hadiipar és a fegyveres testületek beruházásainak szerepe a 3 és az 5 éves tervben. d. n. [1950. október körül] HL MN 1950/T 35. d. 1. cs.

²⁸ Az Iparfejlesztési Bizottság 1949. első negyedévi üléseinek jegyzőkönyvei. MOL XIX-F-6-ee 22. d.

²⁹ Gerő és Farkas levélváltása 1949. március 27. és 29-én. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. 1–9. o.

³⁰ Az MDP KV Titkársága 1949. április 6-i ülésének jegyzőkönyve. Államgazdasági Osztály: Előterjesztés a Titkársághoz. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 37. ő. e. 2–3., 15. o. Beleznyai ekkor a HM anyagi főcsoport vezetője volt.

³¹ A Hadigazdálkodási Pártbizottság 1949. április 23-i és május 14-i ülésén megvitatta a hadsereg ötéves fejlesztési tervét, amelyre mintegy 20 milliárd forintot irányzott elő. Lásd: *Okvát* 1998. 197., 200. o. Az MDP KV Titkársága 1949. június 15-én úgy döntött, hogy az OT-t Kolozs György helyett Vas Zoltán képviselje a továbbiakban a Hadigazdálkodási Pártbizottságban. Az MDP KV Titkársága 1949. június 15-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 50. ő. e. 3., 40. o.

³² Jegyzőkönyv az Iparfejlesztési Bizottság 1949. május 4-i üléséről. MOL XIX-F-6-ee 22. d. 3. o.

MDP KV Titkársága hozzájárult, hogy Friss István és Sólyom László altábornagy vezetésével delegáció utazzék Moszkvába az 1949-re rendelt hadianyagok ügyében.³³ Minden bizonnyal e két határozat nyomán állította össze a Honvédelmi Minisztérium azt a vaskos dokumentációt, amely 1949. június 15-i keltezéssel Farkas Mihály kv-titkári iratai között maradt fenn. A számos melléklettel kiegészített, több mint hatvan oldalra rúgó tájékoztató a haderőfejlesztés minden fontos vonatkozásáról számot adott (mozgósítás, repülőter-építkezések, haditechnikai kutatás helyzete, licencek stb.). Az önálló fejezetet képező *Tájékoztató azokról az előkészületekről, melyeket a magyar állam a hadseregen kívüli erőtényezőinek mozgósítása tekintetében tettünk* című dokumentumban tértek ki a hadiipar szervezeti kérdéseire. Felhívták a figyelmet arra, hogy az Iparügyi Minisztériumban immár külön ügyosztály foglalkozik a hadiipar kiépítésével. Megjegyezték továbbá, hogy „most alakult meg egy különálló szerv [a minisztériumban], amelynek feladata az, hogy a békében nem hadianyagot gyártó ipar hadianyaggyártásra való átállítását előkészítse”.³⁴ (Ez lett az Iparszervezési Főosztály, lásd alább.)

A sokasodó iparirányítási feladatok miatt a pártvezetés az addig egységes Iparügyi Minisztérium szétválasztásáról döntött: Könnyű- és Nehézipari Minisztériumra. Az MDP KV Titkársága 1949. június 1-jén – elfogadva az Államgazdasági Osztály javaslatát – döntött a kettéválasztásról, és hozzájárult, hogy a hadiipar is a NIM-hez kerüljön.³⁵ Az 1949. június 11-én kihirdetett 1949. évi XV. törvény – a kormányzati struktúra átalakításának egyik részeként – megerősítette az IM kettéválasztását. A részletes ügyköri leírást a 4175/1949. sz. (VII. 31.) Korm. rendelet tartalmazta a nehézipari és a könnyűipari miniszter részére. 1949. augusztus 1-jétől VIII. szám alatt működött az Iparfejlesztési Főosztály (azaz az IFIG), és IX. számon az Iparszervezési Főosztály.³⁶

Az Iparfejlesztési Bizottság július 18-i ülésén határozatban engedélyezte, hogy az IFIG addigi 64 fős létszámkeretét a kiemelkedő feladatok miatt 100 főre emeljék. A bizottság tárgyalta saját működéséről és összetételéről is. Karczag elnök 21-én feljegyzésben tett javaslatot Farkas Mihálynak a bizottság személyi összetételének megváltoztatására: Pálffy altábornagyot túlzott elfoglaltsága, Serest a közlekedésügyet kevésbé érintő témakörök, Kandót és Sebestyént pedig más elfoglaltságaik miatt javasolta kihagyni. Karczag a bizottság alábbi összetételére tett ezzel egyidejűleg javaslatot: Zsofinyecz Mihály nehézipari miniszter; Sólyom altábornagy, vezérkari főnök; Karczag államtitkár (NIM); Czottner Sándor államtitkár (NIM); Lőrincz Sándor ezredes, a Vezérkar 6. Osztályának vezetője; Weller Antal, az IFIG Főosztály vezetője; Szirmai György, az IFIG helyettes vezetője;

³³ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 48. ó. e. 4. o.

³⁴ MOL M-KS 276. f. 67. cs. 159. ó. e. 70. o. A moszkvai tárgyalások részleteiről egyelőre nincs információ, ugyanakkor ezek nyomán köttetett meg 1949. július 8-án egy nagyszabású szovjet–magyar fegyverszállítási egyezmény. Az MDP Államvédelmi Bizottsága július 21-én vette tudomásul Sólyom altábornagnak a tárgyalásokról szóló beszámolóját. MOL M-KS 276. f. 84. cs. 18. ó. e. 1. o.

³⁵ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 48. ó. e. 2. és 10. o. Az előterjesztés szerint a PB határozata alapján került sor a kormányzati átalakításra. Ennek azonban nem találtuk nyomát, a PB 1949 tavaszán kizárólag egy ízben, március 3-án foglalkozott különféle minisztériumok kollégiumainak személyi összetételével. Lásd: MOL M-KS 276. f. 53. cs. 22. ó. e. 1–2., 9–29. o.

³⁶ *Pető* 1980. 407., 410. o.

Erős József, az OT Általános Üzemi Főosztályának vezetője; valamint Hidasi Ferenc, a NIM KR (Iparszervezési) Főosztály vezetője.³⁷

Az Iparfejlesztési Bizottság átszervezésének felsőbb szintű jóváhagyásának nem találjuk nyomát. Augusztus 6-án azonban már az új összetételben tárgyalta a bizottság az IFIG jelentését az első félévi terv teljesítéséről.³⁸

A hadfelszereléseket gyártó üzemek és vállalatok mind erőteljesebb elkülönítését szorgalmazta a HM, az IFIG és az OT Általános Üzemi Főosztálya is. Augusztus 16-án az Általános Üzemi Főosztályon tartott „IFIG-értekezlet” – Vas Zoltán OT elnök egyetértésével – úgy ítélte meg, hogy azokat az üzemeket, amelyek túlnyomó részt honvédelmi munkákat végeznek, az IFIG-hez kell csatolni. Megfontolandónak tartották továbbá egy külön hadiipari beruházási vállalat felállítását is.³⁹

Szeptember 2-án az OT-ban újabb megbeszélésre került sor Vas Zoltán elnökletével, a nehézipari miniszter (Zsofinyecz Mihály), a Weiss Manfréd Acél- és Fémművek (WM) Nemzeti Vállalat vezérigazgatója (Bíró Ferenc, Rákosi fivére), az IFIG és a NIM más iparigazgatóságai vezetőinek részvételével. Megállapodás született arról, hogy a WM újonnan épülő lövedéktest-gyártó üzeme, a Gamma Művek, az épülő diósgyőri löveggyár, valamint a Vadásztölténygyár székesfehérvári és törökbálinti része az IFIG-hez kerül át. A Danuvia és a Magyar Optikai Művek (MOM) ügyében nem sikerült dűlőre jutni, így az Iparfejlesztési Bizottság elé utalták az ügyet.⁴⁰

E bizottság egy nappal későbbi ülésén arról döntött, hogy az IFIG irányítása alá helyezi a Danuviát (azzal, hogy az óragyártást és a szerszámgyártást később önálló cégbe csoportosítva választja le a fegyvergyártástól), a MOM esetén pedig tárgyalásokat kezdeményeztek a céget tulajdonló szovjet hatóságokkal. Megszüntette ugyanakkor több vállalat kettős irányítását, és a polgári iparigazgatóságoknak adta át a Magyar Acélárugyárt, a Péti Nitrogénművet, a Fémtömegcikkművet (volt Krolupper), a Rézhengerműveket és az Albartot.⁴¹

Az Iparfejlesztési Bizottság október 19-én a HM-ben Farkas Mihály és Vas Zoltán elnökletével tartotta utolsó ülését. Ezen az OT elnöke erőteljesen bírálta a hadiipar vezetőit, mert az „IFIG elszakadt az általános tervgazdaságtól, és terve nincs eléggé beépítve abba”, és javasolta annak visszahelyezését a minisztériumba. A honvédelmi miniszter egyfelől elismerte az IFIG érdemeit a hadiipar alapjainak lerakásában. Másfelől kifejtette:

³⁷ Jegyzőkönyv felvéve 1949. július 18-án, illetve Feljegyzés Farkas miniszter elvtárs részére. 1949. július 21. MOL XIX-F-6-ee 22. d.; Zsofinyecz nevét számos korabeli iratban „cz” nélkül, csak „c”-vel írták, de itt és a továbbiakban is következetesen javítottuk. A HM Miniszteri Kollégiuma 1949. szeptember 9-i ülésén határozott arról, hogy országmozgósítási munka fedőneve ezentúl Koordinációs és Racionalizálási Munka, „KORA” (később „KR”). Lásd: *Thürmer Gyula: A Magyar Néphadsereg Vezérkara Anyagtervezési és Közgazdasági Csoportfőnöksége története. Kézirat, HL MN Különgyűjtemény. 1981. 23. o.*

³⁸ Jegyzőkönyv felvéve 1949. augusztus 6-án. MOL XIX-F-6-ee 22. d.

³⁹ Az OT-ban 1949. augusztus 16-án megtartott IFIG értekezlet határozatai. HL MN 1949/T 5. d. 5/13. cs.

⁴⁰ Jegyzőkönyv az OT-ban 1949. szeptember 2-án megtartott IFIG értekezletről. HL MN 1949/T 5. d. 5/13. cs.

⁴¹ Jegyzőkönyv felvéve 1949. szeptember 3-án. MOL XIX-F-6-ee 22. d. 1945 előtt Krolupper József Vasúti Jelzőlámpa, Fém- és Bádógáru RT, 1948-ban, az államosításkor Lugossy Testvérek Krolupper Művei.

„helytelennek találja, hogy az IFIG »külön köztársaságot« jelent az Iparügyi Minisztériumban [sic!], ezen feltétlenül változtatni kell”. Farkas ugyancsak azt szorgalmazta, hogy az IFIG a felelős tárca szerves alkotórésze legyen, és a főosztály vezetője a minisztérium kollégiumában számoljon be rendszeresen a hadiipar ügyeiről. Ezért az Iparfejlesztési (Párt)bizottság megszüntetését javasolta.⁴²

A bizottság megszüntetéséről – Zsofinyecz Mihály nehézipari miniszter előterjesztése alapján – az MDP KV Titkársága döntött 1949. november 2-án, azzal az indokkal, hogy a hadiipari termelést és annak irányítását nem célszerű teljesen különválasztani a civil szektortól. Weller Antal főosztályvezetőt, az IFIG vezetőjét egyidejűleg kinevezték a Nehézipari Minisztérium Kollégiuma tagjává.⁴³

A Nehézipari Minisztérium 1950. január 1-jétől érvényes ügyrendje szerint a második miniszterhelyettes felügyelte egyebek mellett a „D” Ipari Nyilvántartási Főosztályt is. Az ún. elvi főosztályok mellett működtek az iparági főosztályok is, köztük a 100 fős Nehézfémmipari Főosztály. (Előbbi a KR Főosztály új kódneve, utóbbi pedig az addigi IFIG volt.) A Népgazdasági Tanács 1950. május 25-én döntött a NIM átszervezéséről (337/18/1950. NT hat.), ez változatlanul hagyta a 10. Ipari Nyilvántartási, illetve a Nehézfémmipari Főosztályt.⁴⁴

Az OT Általános Üzemi Főosztálya 1950. május 15-én arról értesítette a nehézipari minisztert, hogy az I. (nyilvánvalóan a Nehézfémmipari) Főosztályhoz tartozó vállalatokat négy iparágba sorolta be: „C” Nehézgépgyártás (fegyverek), „D” Tömegcikkipar (lőszerrek), „E” Finommechanika, „I” Vegyipar.⁴⁵

Az 1949 áprilisában felállított Hadigazdálkodási Pártbizottság megszüntetésének nincsen nyoma, ugyanakkor 1950. május 16-án az MDP KV Titkársága a korábbival szinte azonos nevű Hadigazdálkodási Tanács felállításáról határozott. Ezt ugyan az MDP PB felügyelete alatt, de kormány szervként kívánta létrehozni a Titkárság. A Népgazdasági Tanácsot addig is vezető Gerőt jelölték a Hadigazdálkodási Tanács élére. A tanács feladatául a hadigazdálkodás előkészítését, az egyes szakminisztériumok és egyéb állami szervek hadigazdálkodási munkájának koordinálását szabták. A tanács mellett 20 fős titkárságot kívántak felállítani. A javaslatot előterjesztő Gerő és Farkas azonban csak a bevonandó intézményi vezetők (OT, vezérkar főnöke, honvédség anyagi csoportjának főnöke, nehézipari miniszter, az MDP KV Államgazdasági Osztályának vezetője) körét jelölte meg, a konkrét személyi összetétel meghatározását későbbre halasztotta.⁴⁶ Az MDP KV Titkársága végül csak 1950. augusztus 30-án döntött a Hadigazdálkodási Tanács tagjairól. Eszerint Gerő Ernőt (a Népgazdasági Tanács elnöke) nevezték ki elnökké, tagjai pedig: Farkas Mihály (honvédelmi miniszter), Vas Zoltán (OT-elnök), Friss István (az MDP KV osztály-

⁴² Jegyzőkönyv. Készült 1949. október 19-én a Honvédelmi Minisztériumban. MOL XIX-F-6-ee 22. d. Vas és Farkas is a régi nevén emlegette a minisztériumot, nyilván megszokásból.

⁴³ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 70. ó. e. 4. o.

⁴⁴ *Pető* 1980. 413–415., 417., 421. o.

⁴⁵ 1950. évi tervek keretszámainak jóváhagyása. 1950. május 15. HL MN 1950/T 35. d. 1. cs.

⁴⁶ Az MDP KV Titkársága 1949. május 16-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 100. ó. e. 6. és 63. o. Egyes források szerint a tanács 1950 nyarán meg is kezdte szervezőmunkáját. Lásd: *Okváth* 1998. 219–220. o.

vezetője), Zsófinyecz Mihály (nehézipari miniszter), Székely Béla vezérőrnagy (vezérkari főnök-jelölt), valamint Bíró Ferenc (a Rákosi Mátyás Művek vezérigazgatója) lettek.⁴⁷

Másnap a NIM I. Főosztályán értekezletre ültek össze a tervhivatal, a HM és a minisztérium képviselői, hogy megvitassák a hadiipar problémáit. Czottner Sándor NIM államtitkár javasolta, hogy e három fontos szervezet hozzon létre állandó bizottságot, ahol a hadsereg ellátásának kérdéseit rendszeresen meg lehet tárgyalni. A HM képviselőjében Horváth Mihály ezredes azt szorgalmazta, hogy a minisztériumon belül egy operatív szervet kell létrehozni a haditermelés biztosítására, mert az IFIG főosztály és a civil főosztályok együttműködése igencsak akadozik. Majd hosszas vita bontakozott ki arról, hogy miként tud a hadiipar teljes egészében a szovjet licencek és előírások szerinti gyártásra áttérni. Czottner végül a következőkben lelte meg a hibákra a magyarázatot: „az I. főosztály eddig a HM-nek olyan szervével tartotta az összeköttetést, amely ellenség volt... A HM utasításai minden esetben gátoltak bennünket a jó munka elvégzésében.” Elfogadta továbbá a HM javaslatát egy új koordináló szerv létrehozására.⁴⁸

A kulcsfontosságúvá vált hadiipar kiépítésének irányítására és a hadigazdálkodás feltételeinek megteremtésére – a Hadigazdálkodási Tanács utódként, szinte azonos tagsággal – rövidesen új, a Minisztertanácsnak formailag alárendelt állami testület alakult: az Üzemgazdasági Tanács (ÜT). Felállításáról a Minisztertanács 1950. szeptember 22-i ülésén született döntés, Gerő Ernő javaslatára. Fő feladatául a népgazdasági mozgósítási terv előkészítését és végrehaj(ta)tását szabta a kormány. A tanács elnökévé Gerő Ernő államminisztert, tagjaivá Farkas Mihály honvédelmi minisztert, Vas Zoltán tervhivatali elnököt, Zsófinyecz Mihály nehézipari minisztert, Friss Istvánt, valamint Székely Béla vezérőrnagyot, a vezérkari főnöki poszt várományosát nevezték ki. A testület mellé titkárságot is szerveztek, amelynek vezetője Bíró Ferenc lett.⁴⁹ Mivel a vezérkari főnöki posztra végül Bata István vezérőrnagyot nevezték ki, ezért október 20-án a Minisztertanács Székely helyett őt delegálta az Üzemgazdasági Bizottságba.⁵⁰

A NIM-ben október elején – a korábbi megegyezésnek megfelelően – a „C” államtitkárságon 3 fővel létrehozták a hadiipart felügyelő „Műszaki Titkárságot”. Egy 13-i HM feljegyzés arra tett javaslatot Farkas Mihálynak, hogy e titkárság felettes szerveként alakítsanak egy „hadiipari bizottságot” a HM, az OT és a NIM részvételével. Horváth Mihály ezredes utóbb kézzel rávezette a feljegyzésre, hogy az Üzemgazdasági Tanács megalakulása után ilyen új szerv létrehozására már nincsen szükség.⁵¹

⁴⁷ *Baráth Magdolna: Gerő Ernő politikai pályája 1944–1956. PhD-dizertáció. Budapest, 2001. 255. o.* A tanács érdemi működést nemigen fejthetett ki, hiszen alig egy hónappal később ismét átalakításáról született döntés.

⁴⁸ Jegyzőkönyv. HL MN 1950/T 35. d. 1. cs. 7. o. Czottner vélhetően arra célzott, hogy az ekkor már kivégzett Súlyom és Belezny tábornokokkal korábban számos ügyben dolgoztak együtt.

⁴⁹ Jegyzőkönyv az 1950. évi szeptember 22-én minisztertanácsról. MOL XIX-A-83-a 57. d. 353. sz. jegyzőkönyv. 1–2. o. Székely Béla vezérőrnagy 1950. május 23-tól 1953. augusztus 10-ig a vezérkari főnök általános helyettesi beosztásában szolgált.

⁵⁰ Jegyzőkönyv az 1950. évi október 20-án tartott minisztertanácsról. MOL XIX-A-83-a 57. d. 357. sz. jegyzőkönyv. 1. o. Az ÜT sajátos közjogi státusára utal az a tény, hogy ugyanezen az ülésen Gerő Ernő napirenden kívül javasolta, hogy „a minisztertanács elnöke útján tegyen előterjesztést az Elnöki Tanácshoz, hogy Bata István vezérkari főnök, vezérőrnagyot és Bíró Ferenc vezérigazgatót, az Üzemgazdasági Tanács tagját a Népgazdasági Tanács tagjává nevezze ki”.

⁵¹ Feljegyzés a Honvédelmi Miniszter Bajtárs részére. 1950. október 13. HL MN 1950/T 35. d. 1. cs.

Az ÜT szervezetéről és munkarendjéről saját hatáskörben, az 1950. október 23-i alakuló ülésén intézkedett I/5/1950. (majd újabb számozás szerint 5/1/1950.) számú határozatával.⁵² A testület a hadigazdálkodás legfőbb irányító szerveként definiálta magát, amely összefogja és irányítja az ország honvédelmét érintő összes gazdasági jellegű kérdéseket. Határozatai a szakminiszterekre és központi állami hivatalok vezetőire kötelező érvényre bírtak. A határozat leszögezte, hogy az ÜT irányítja a szakminisztériumok, az Országos Tervhivatal és az egyéb állami szervek hadigazdasággal-hadiiparral kapcsolatos munkáját.

Az ÜT felállításával szinte egy időben, valamikor október 27. és 30. között, az MDP legszűkebb vezetése egy újabb formalizált testületet is létrehozott: a Honvédelmi Bizottságot. A Rákosiból, Gerőből és Farkasból álló bizottság, közkeletű nevén „Trojka”, működése töredékesen dokumentálható.⁵³ Hadiipari ügyekkel – vélhetően valamilyen feladatmegosztás nyomán – nemigen foglalkozott, ez az ÜT hatáskörébe tartozott, mint alább látni fogjuk.

Az ÜT Titkárságának 1950. október 4-i jelentése szerint a NIM 11., „D” Főosztálya alá a kizárólag honvédelmi célokat szolgáló üzemek tartoztak: 15 termelővállalat, 4 beruházó vállalat és egy tervezőintézet.⁵⁴ A „D” elnevezés körül láthatóan zűrzavar alakult ki, mert az az eredeti, 1950 eleji ügyrend szerint kizárólag az Ipari Nyilvántartási Főosztályra vonatkozott (volna).

A NIM 10. Ipari Nyilvántartási Főosztálya 1950 szeptemberében összegezte addigi tevékenységét. A főosztály havi rendszerességgel adatokat gyűjtött a termelővállalatok energiaigényéről, egy országos gépkataszter összeállításához összegyűjtötte a vállalati gépnylvántartásokat, valamint irányította a polgári szektorban biztosítandó, szükség esetén hadianyagot termelő kapacitások kiépítését és nyilvántartását.⁵⁵ Egy kicsivel későbbi – NIM „D” Főosztály fejléccel írott – jelentésben már „KR” Főosztályként nevezik meg a nyilvántartó főosztályt. Beszámolója szerint ez a következő részlegekből állt: Műszaki Osztály, Nyilvántartási /statisztikai/ Osztály, Ipari Tűzvédelmi és Légó Osztály, valamint Személyzeti Osztály. A jelentésben arra is kitértek, hogy a NIM minden termelési főosztályán, valamint az iparvállalatoknál munkába állítottak KR-összekötőket.⁵⁶

A NIM 11. Főosztálya – 1950. decemberi állapot szerint – a következő részlegekből állt: Pénzügyi Osztály, Anyag- és Áruforgalmi Osztály, Terv- és Munkaügyi Osztály, Beruházási Osztály, Személyzeti Osztály, Ellenőrzési Osztály, Termelési Osztály, Műszaki Osztály és Bizalmas Ügykezelés. Az osztályokon belül a következő csoportok különültek el: ágyúgyártási, gyalogsági lőszer, finommechanikai, illetve gyűjtőgyártási.⁵⁷

⁵² Jegyzőkönyv az Üzemgazdasági Tanács 1950. október 23-án tartott első rendes üléséről. MOL XIX-F-6-a 105. d.

⁵³ Lásd: *Germuska – Nagy* 2004.

⁵⁴ Rövid jelentés. 1950. október 4. MOL XIX-A-98 204. d. XIII. dosszié.

⁵⁵ NIM 10. Ipari Nyilvántartási Főosztály munkája. 1950. szeptember 25. MOL XIX-A-98 204. d. XIII. dosszié.

⁵⁶ A KR Főosztály felépítése és kapcsolata az üzemek felé. D. n. MOL XIX-A-98 205. d. VII. dosszié.

⁵⁷ Feljegyzés Bíró Ferenc elvtárs részére. 1950. december 11. MOL XIX-A-98 205. d. XXVI. dosszié.

Az ipar, és különösen a hadiipar egyre szaporodó feladatai miatt a pártközpont javaslatot dolgozott ki az iparirányítás további tagozódására. Egy november 9-i feljegyzésben az MDP KV Államgazdasági Osztálya az újonnan felállítandó Kohó- és Gépipari Minisztériumban (KGM) egy önálló miniszterhelyettes alá kívánta helyezni a hadiipart képviselő Nehézfémipari, illetve az Ipari Nyilvántartási Főosztályt.⁵⁸

1950. november 15-én az MDP KV Titkársága – a népgazdaság fejlődésére és a minisztériumok megfelelőbb szakosítására hivatkozva – döntött is a Nehézipari Minisztérium kettéválasztásáról. A KGM-be került a kohászat, illetve a vas- és fémfeldolgozó ipar mellett a hadiipar is, a Bánya-, Energia- és Vegyipari Minisztérium pedig a többi alapanyag-ipari területet vitte tovább.⁵⁹

Miközben folytatódott az új minisztériumok felállítása, 1951 januárjában Zsofinyecz Mihály az MDP KV Titkárság előtt referált az – egykori – Nehézipari Minisztérium 1950. évi munkájáról. Jelentésében egy szót sem ejtett a hadiiparról, ami miatt a titkárság meg is róttá, hogy „nem tér ki eléggé a hadiipar lemaradására”. A titkárság kifejezte azon kívánságát is, hogy a hadiipar vezetését egy kézben, egy miniszterhelyettes alatt vonják össze.⁶⁰

A hadsereg rendelkezési igen széles vállalati kört érintettek. Az Üzemgazdasági Tanács rendszeresen foglalkozott az éppen aktuális hadiipari szervezeten kívüli üzemekkel is, amelynek honvédelmi szállítási kötelezettségei voltak. Csak a KGM-ben mintegy 25–30 vállalat volt hadiipari kooperációs partner a 11. Főosztályon kívül.⁶¹

A hadiipar 1950. évi teljesítményét értékelve az Üzemgazdasági Tanács 1951. február 12-én előírta a kohó- és gépipari miniszternek, hogy nevezzen ki egy a hadiiparért felelős miniszterhelyettest, erősítse meg a D/I. Főosztályt, továbbá a hadiipart segítő Műszaki Titkárságot a felelős miniszterhelyetteshez osszák be.⁶²

Február 13-án Zsofinyecz Mihály miniszter Fock Jenő gépipari miniszterhelyettest bízta meg a hadiipari terület felügyeletével.⁶³

A hadiipari termelés még fokozottabb konspirálása érdekében 1951 márciusától bevezették a vállalatok kódszamos megnevezését. Amikor március 5-én kettéválasztották az addigi Bányagyutacsgyárat, és a két különálló üzeméből két független vállalatot szerveztek, már számot kaptak: a nagytényi üzem a 7042. sz. Vállalat, a törökbálinti üzem pedig a 7007. sz. Vállalat nevet kapta.⁶⁴ Az év folyamán újonnan alapított hadiüzemek is mind kódszamos nevet kaptak (például az 1. sz. Finommechanikai Vállalat – 6025. sz. Vállalat,

⁵⁸ Minisztériumok átszervezésével kapcsolatos megjegyzések. 1950. november 9. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 168. ó. e. 39–41. o.

⁵⁹ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 118. ó. e. 1950. november 15. 5., 50. o. A Minisztertanács 1950. november 17-én döntött a Kohó- és Gépipari, valamint a Bánya- és Energiaügyi, továbbá Egészségügyi, illetve Élelmezési Minisztérium létesítéséről, majd az 1950. évi IV. törvénnyel eszerint módosították is az Alkotmányt.

⁶⁰ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 127. ó. e. 1951. január 17., 4., 44–53. o.

⁶¹ Az ÚT 31/5/1950. sz. határozata. 1950. december 16. MOL XIX-A-98 204. d.

⁶² Az ÚT 69/9/1951. sz. határozata. 1951. február 12. MOL XIX-A-98 206. d. A forrásokban hol római, hol arab számmal nevezték meg a főosztályt. A főszövegben egységesen római számot használunk, a hivatkozásban az adott dokumentum eredeti írásmódját vettük át.

⁶³ Jelentés – D/1. Főosztály kéthetenkénti jelentése. D. n. [1951. március 5.] MOL XIX-A-98 207. d.

⁶⁴ Az ÚT 95/10/1951. sz. határozata. 1951. március 5. MOL XIX-A-98 207. d.

vagy 7025. sz. Vállalat, amely a Prés- és Kovácsoltárugyár Beruházási Vállalatból alakult az üzem elkészültével.)⁶⁵

Március 27-én az ÜT felszólította a KGM-et, hogy a folyó hadiipari termelést a D/I. Főosztályhoz csoportosítsa, a D/II. (KR) Főosztály feladata pedig, hogy a HM végleges mozgósítási terve alapján építse be az üzemek tervébe a katonai gyártmányokat. Felszólította a minisztert a Műszaki Titkárság megerősítésére, hogy az a hadiipari miniszterhelyettes vezetésével foglalkozzék a polgári üzemek hadiipari termelésével is.⁶⁶

1951. augusztus 13-án az ÜT úgy határozott, hogy további 7 üzemet kell a KGM-en belül átcsoportosítani a D/I. (Nehézfémipari) Főosztályhoz. Az Alumíniumgyár, a Rézhengerművek, a Győri Szerszámgépgyár, a Motorjavító Vállalat, a XVII. Gépjárműjavító, az Autó- és Traktoralkatrész-gyár, valamint a Sportártermelő Vállalat 60–100%-ban haditechnikai cikkeket és alkatrészeket gyártott, ezért az ÜT csak így vélte megvalósíthatónak a hadiipari terv végrehajtását. A D/I. Főosztály ettől fogva nem 4, hanem 5 iparágra tagolódt: robbanóanyag- és löpörgyártás, fegyvergyártás, optika és mechanika, lőszergyártás, valamint az újonnan létrehozott repülő- és harckocsijavítás. Az átadást 2 héten belül, illetve a vállalati tervek elfogadását követően kívánták végrehajtani. A KGM egy nyolcadik üzem, a Rákosi Mátyás Művek Nagytömegárugyára átcsatolására is javaslatot tett – az ÜT azonban további egyeztetéseket írt elő az ügyben.⁶⁷

Az ÜT alig egy hónappal később revidálta döntését: a 7 vállalat átsorolását a D/I. Főosztályhoz év végéig elhalasztották, mert a főosztály átszervezése miatt a meglévő üzemait sem tudta megfelelően irányítani.⁶⁸

Augusztus 27-én az ÜT arra szólította a KGM-et, hogy a D/I. Főosztály – főként új, megbízható káderekkel való – megerősítését fejezze be, a részleg osztályonkénti ügyrendjét pedig szeptember 30-ig készítse el.⁶⁹

Eközben a hadiipar mind nagyobb mértékben maradt el a változatlan ütemben emelkedő igénylésektől. Ezért az MDP KV Titkársága is napirendre tűzte a szektor helyzetét 1951. szeptember 5-i ülésén. A betérjesztett jelentés meglehetősen lesújtó képet mutatott. A jelentést jegyző bizottság a súlyos elmaradásokat szervezeti szempontból a kritikus káderhiányra, valamint a titkosan működő D/I. Főosztály és a minisztérium más szervei közötti együttműködési hiányosságokra vezette vissza. A bizottság radikális megoldást javasolt: „A D/I [sic!] Főosztály szervezeti kérdéseit következetesen helyesen akkor fogjuk megoldani tudni, ha a főosztályt önálló minisztériummá szervezzük át, addig azonban a főosztálynak bizonyos fokig minisztériumi jelleget kell adnunk a minisztériumon belül.”

A Titkárság határozatában nem ítélte helyesnek e fogalmazást, ugyanakkor a D/I. Főosztály terv, műszaki és anyagellátó részlegeinek megerősítését rendelte el, hogy annak ne kelljen minden kérdésben a minisztérium általános osztályaihoz fordulnia. Az október 9-én véglegesített határozat előírta, hogy a párton belül minden hadiiparral kapcsolatos kérdést Gerő Ernő koordináljon, a KV és a Budapesti Pártbizottság apparátusának illeté-

⁶⁵ Az ÜT 173 és 174/15/1951. sz. határozata. 1951. május 21. MOL XIX-A-98 208. d.

⁶⁶ Az ÜT 98/11/1951. sz. határozata. 1951. március 27. MOL XIX-A-98 206. d.

⁶⁷ Az ÜT 236/21/1951. sz. határozata. 1951. augusztus 13. MOL XIX-A-98 212. d.

⁶⁸ Az ÜT 259/23/1951. sz. határozata. 1951. szeptember 10. MOL XIX-A-98 212. d.

⁶⁹ Az ÜT 248/22/1951. sz. határozata. MOL XIX-A-98 212. d.

⁷⁰ Az MDP KV Titkárság 1951. szeptember 5-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 159. ó. e. 2., 11., 18., 31. o.

kes osztályain külön hadiipari részlegeket kell létrehozni, továbbá minden olyan megyénél és kerületnél, ahol működő vagy épülő hadiüzem van, ott külön előadót állítsanak a feladatra.⁷⁰

Gerő azonban már szeptember 19-én feljegyzéssel fordult Rákosihoz, amelyben nemcsak a Minisztertanács struktúrájának átalakítására tett javaslatot, hanem egy sor újabb minisztérium és főhatóság felállítására is. Egyebek mellett javasolta, hogy az „IFIG üzemek” irányítására hozzák létre a Középgépipari Minisztériumot.⁷¹

Az önálló hadiipari minisztérium

Az Üzemgazdasági Tanács 1951. december 30-án döntött az önálló hadiipari főhatóság felállításáról, amely – Gerő korábbi javaslatának megfelelően – a Középgépipari Minisztérium (KÖM) nevet kapta. Az előterjesztés indoklása szerint „az új minisztérium felállítása a hadiipar irányító szervének élesebb profilírozását, az iparág kérdéseivel való közvetlenebb foglalkozást teszi lehetővé”. Az ÜT határozata szerint a D/I. Főosztály 145 fős és a D/II. Főosztály 52 fős állományának átvételével, valamint más szervezeti egységektől és üzemektől való átcsoportosítással kellett megszervezni a minisztériumot, 386 fős létszámkerettel. Az új minisztériumhoz 4 beruházó vállalat került, és iparáganként a következő struktúrába rendeződtek: Vegyipari Osztály – 100-as iparág, 4 vállalat; Műszeripari Osztály – 600-as iparág, 3 vállalat; Fegyver Főosztály – 300-as iparág, 11 vállalat; Lőszer Főosztály – 700-as iparág, 16 vállalat. Az iparági besorolás alapján a hozzájuk tartozó vállalatok is kódszamos nevet kaptak: például Nitrokémia – 1003. sz. Vállalat; MOM – 6000. sz. Vállalat; Danuvia – 3003. sz. Vállalat stb.⁷² A minisztérium megszervezéséről, annak hatás- és feladatkörének megnevezése nélkül, nyilvános jogszabályként az 1952. évi I. törvényerejű rendelet intézkedett.⁷³

1952. január 19-én a KÖM-ben sor került az első értekezletre a D/I. Főosztály osztályvezetőinek és a hozzá tartozó vállalatok igazgatóinak részvételével – a Rákosi Mátyás 60. születésnapjára teendő felajánlások ügyében.⁷⁴ A Középgépipari Minisztérium megszervezésekor 200–220 fős létszámmal vált ki a KGM-ből 1952 februárjában. Augusztusig 360 főre töltötték fel az új minisztérium állományát.⁷⁵

Az MDP KV Titkársága 1952. február 20-án tért vissza a hazai hadiipar kérdésére. A beszámoló jelentés szerint az eltelt időszakban megkezdődött az előző évben meghatá-

⁷⁰ Az MDP KV Titkárság 1951. szeptember 5-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 159. ó. e. 2., 11., 18., 31. o.

⁷¹ Feljegyzés a Minisztertanács szervezetéről, a minisztériumokról és egyéb központi jellegű hivatalokról, illetve intézményekről. 1951. szeptember 19. MOL M-KS 276. f. 65. cs. 168. ó. e. 44–46. o. Gerő javasolta a Minisztertanács Elnökségének megszervezését is, erre azonban végül csak egy évvel később, 1952 novemberében került sor. Lásd: *Germuska – Nagy* 2004. 193–194. o.

⁷² Az ÜT 305/30/1951. sz. határozata. MOL XIX-A-98 214. d.

⁷³ *Magyar Közlöny*, 1952/2. (I. 6.). Az Alkotmányt, amely tartalmazta a minisztériumok nevét, 1952 júniusában módosították: 1952. évi I. törvény az Alkotmány 24. §-a új szövegének megállapításáról. *Magyar Közlöny*, 1952/48. (VI. 6.).

⁷⁴ Jegyzőkönyv, mely felvétellett 1952. január 19-én a Középgépipari Minisztérium II. emeleti tanácstermében megtartott igazgatói értekezletről. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 15. ó. e. 173–176. o.

⁷⁵ Összefoglaló jelentés a KÖM személyzeti munkájáról. 1953. január 23. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 147. ó. e.

rozott feladatok végrehajtása, és időarányosan már sikerült is azokból teljesíteni. Megnőtt a hadiipari üzemekben a függetlenített pártbizottsági tagok száma. Megkezdődött az ipar más területeiről a szakemberek és a munkaerő átcsoportosítása a hadiiparba. A kezdeti sikerek ellenére az agitációs munkát gyengének ítélték, és „az éberség sem érte el a kívánt szintet”. A titkárság határozata megállapította: „a hadiiparban a termelés emelkedése még egyenlőtlen, és hogy 1952 januárjában egy sor üzemben visszaesés mutatkozott 1951 decemberéhez képest. Az 1952. évi termelési és beruházási terv teljesítése a hadiiparban további következetes harcot követel meg a Középgépipari Minisztérium vezetőitől, párt és tömegszervezeteinktől az 1951. október 9-i határozat megvalósításáért.” A határozat feladatul állította, hogy a hadiipari üzemekben dolgozók politikai nevelésében nagyobb hangsúlyt kell helyezni a hazafias nevelésre, az ipar más területeiről át kell csoportosítani a hadiüzemekbe, a műszakiakra megkülönböztetett figyelmet kell fordítani, és a robbanóanyag-gyártásban dolgozóakra ki kell terjeszteni a személyi motozást.⁷⁶

A KÖM vállalatainak kódszamos elnevezése – úgy tűnik – túl bürokratikusnak bizonyult, emiatt március 17-én az Üzemgazdasági Tanács határozatban intézkedett az üzemek új névhasználatáról; többnyire a vállalatok korábbi elnevezésének visszavételéről.⁷⁷

1952. április 9-én az MDP KV Titkársága az addigi 4 legfontosabbnak tartott hadiipari vállalaton túl (Nitrokémia Ipartelepek, Gamma Optikai Művek, Nehézszerszámgépgyár és Danuvia Szerszámgépgyár) saját hatáskörébe vonta további 6, a Szervező Bizottság hatáskörébe pedig 7 hadiüzem igazgatójának kinevezését.⁷⁸

Zsofinyecz Mihály középgépipari miniszter 1952. március 25-i hatállyal adta ki az új minisztérium ügyrendjét, 46 oldal terjedelemben részletezte az egyes részlegek feladatait. A miniszter kötelezettségeit is tartalmazó általános rendelkezéseket követően az ügyrend két fő részben szabályozta a feladatokat: az elvi főosztályok, osztályok és más, közvetlenül a miniszter alá tartozó szervezetek munkáját, illetve az iparági főosztályok ügykörét. Az első csoportba tartozott a Miniszteri Titkárság, az Ellenőrzési Osztály, a Személyzeti Főosztály, az Oktatási Osztály, a Gazdasági Osztály (benne Gondnokság, Gépkocsi Csoport, Munkásellátási Csoport), Központi Termelési Osztály (azon belül Nyilvántartó Részleg, Műszaki Diszpécser Részleg, Kooperációs Részleg), Műszaki Osztály, Központi Anyag- és Áruforgalmi Osztály, Munka- és Bérügyi Osztály, Tervosztály, Beruházási Főosztály (benne Műszaki Csoport, Gépbeszerzési Csoport, Terv Csoport és Diszpécser Csoport), Minisztériumi Főkönyvelőség, Költségvetési Osztály (Költségvetési Csoport, Illetménycsoport, Házipénytár), Jogi Csoport, Döntőbizottság, Tűzvédelmi Osztály (Légoltalom, Fegyveres Őrség, Tűzrendészet), Ügykezelési Csoport.

Az iparági főosztályok a következő struktúrában épültek fel: termelési osztály, műszaki osztály, tervosztály, statisztika, munkaügyi osztály, főkönyvelőség, anyag- és áruforgalmi osztály, személyzeti osztály. Az iparági főosztályokon túl egy önálló Vegyipari Osztályt létesítettek a KÖM alá tartozó „vegyi jellegű vállalatok” műszaki, műszaki fej-

⁷⁶ Az MDP KV Titkársága 1952. február 20-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 181. ó. e.

⁷⁷ AZ ÜT 56/35/1952. sz. határozata. 1952. március 17. MOL XIX-A-98 216. d.

⁷⁸ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 188. ó. e. 5–6., 82. o.

⁷⁹ A Középgépipari Minisztérium ügyrendje. 1952. március 25. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 155. ó. e. 218–241. o.

lesztési, karbantartási és termelési ügyeinek irányítására. Az osztályon belül működött technológiai csoport, energiagazdálkodás és üzemfenntartási, valamint termelési csoport. Továbbá szerveztek egy külön Műszeripari Osztályt, amelyen belül műszaki és termelési osztályt létesítettek.⁷⁹

Tekintélyes terjedelme ellenére az ügyrend mégsem ad megfelelő áttekintést a minisztérium szervezetéről. Némi támpontot ebben csak a KÖM Munkaügyi Osztálya által március végén összeállított létszámkimutatás nyújt. (Ebben egyes részlegek megnevezése – érthetetlen módon – eltér a vele egy időben megjelent ügyrendben használttól.) A kimutatás szerint a miniszter alá tartoztak a következő osztályok: Miniszteri Titkárság, Ellenőrzési Osztály, Személyzeti Főosztály (ennek alárendelten a Szakoktatás), Vegyipari Osztály, Műszeripari Osztály, Tervgazdasági Osztály, Munka- és Bérügyi Osztály, Anyag- és Áruforgalmi Osztály, Pénzügyi Osztály, Költségvetési Osztály, Fegyveres Őrség, Légó és Tűzrendészet, Minőségi Inspekciós Csoport, Gazdasági Iroda, Jogi Csoport, továbbá Ügykezelés. A miniszterhelyettes alá tartoztak: Titkárság, Fegyverzet és Javítási Főosztály, Lőszer Főosztály, Műszaki Osztály, Beruházási Főosztály, Termelési és Diszpécser Osztály. A KÖM fentiek szerinti teljes létszáma 331 fő volt, ehhez jött további 3 fős engedélyezett létszám, amelyet ekkor még nem osztottak szét a részlegek között.⁸⁰

Az MDP KV Titkársága 1952. augusztus 8-án foglalkozott ismételten a hadiipari termelés problémáival. A testület határozatában a korábbi intézkedések maradéktalan megvalósítását, a mérnökök és technikusok számának növelését írta elő a középépipari vállalatoknál. Újabb szervezeti intézkedéseket azonban nem tartottak szükségesnek a KÖM-ben. Ellenben felszólította a kohó- és gépipari minisztert, hogy „létesítsen olyan központi szervet, amely napról napra tudja követni és ellenőrizni a hadiipar felé vállalt kötelezettség megvalósítását.”⁸¹

November 17-én az ÚT újabb határozatot hozott a Középgépipari Minisztérium munkájának megjavítása érdekében. Számos egyéb intézkedés mellett szervezeti téren szükségesnek ítélte a Lőszeripari Főosztályt kettéválasztani tüzérségi és gyalogsági főosztályra. Továbbá elrendelte megvizsgálásra, hogyan lehetne – a kohászati alapanyag-ellátás kivételével – a löveggyártás egész folyamatát a KÖM felügyelete alatt összpontosítani, trösztté szervezve az érintett diósgyőri üzemeket. „Hasonlóképpen irányt kell venni a tüzérségi löszergyártó üzemek trösztösítésére is.” – fogalmazott meg további tennivalókat a határozat.⁸²

A KÖM működésének tapasztalatait és szervezeti kérdéseit 1953. február 12-én tűzte napirendre a minisztérium kollégiuma. A miniszter tanácsadó testülete alapvetően megfelelőnek tartotta a KÖM szervezetét, ugyanakkor úgy ítélte meg, hogy az iparági vezetők nem foglalkoznak eleget a munka- és bérügyi, valamint pénzügyi kérdésekkel (pl. a gazdaságossággal). A kollégium javasolta átdolgozni az ügyrendet, mert a központi tervosztály és a főkönyvelőség, illetve az iparági főkönyvelőségek és tervosztályok munkájában felesleges párhuzamosságokat véltek fellelni. A KÖM új ügyrendjére vonatkozó

⁸⁰ KÖM Munkaügyi Osztály: A Középgépipari Minisztérium szervezete és létszám elosztása. D. n. [Kézrel ráírva: III. 28.] MOL M-KS 276. f. 95. cs. 155. ó. e. 248–250. és 269–273. o. (összekeveredve).

⁸¹ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 205. ó. e. 44. o.

⁸² Az ÚT 198/50/1952. sz. határozata. MOL XIX-A-98. 221. d.

javaslatot március 15-ig kérte be a kollégium.⁸³ Új ügyrend elkészültéről azonban nincs tudomásunk.

Ezzel egyidőben, február 14-én készült az Országos Tervhivatal javaslata a „KÖM munkájának megjavítására”, amely négy fegyveripari tröszt megszervezésére tett javaslatot. A novemberi ÜT-határozat alapján nemcsak a löveggyártás során kooperáló vállalatokat kívánták összevonni, hanem a teljes lőszergyártást is. Eszerint legkésőbb július 1-jéig fel kívánták állítani a Nehézszerszámgyártó Ipari Trösztöt (löveggyártás, Diósgyőr központtal), továbbá a Kovácsoltáru Ipari Trösztöt (tüzérségi lövedéktest, lőszerhüvely és csappantyús-csavar gyártás, Budapest), a Színesfémipari Trösztöt (gyalogági lőszergyártás, Hatvan), valamint a Szerelvényipari Trösztöt (gyűjtőgyártás, Székesfehérvár). A javaslat szépséghibája azonban az volt, hogy a Középgépipari Minisztérium vezetése (Bíró Ferenc) nem értett egyet a trösztösítéssel. Február 26-án a Minisztertanács Hivatalának előadója, Széll Gusztáv úgy referált az ügyről a javaslat címzettjének, Hidas István miniszterelnök-helyettesnek, hogy a trösztösítés egy sor vállalati kooperációs-együttműködési problémára továbbra sem nyújtana megoldást. Ehelyett inkább a meglévő minisztériumi főosztályok megerősítésével, személycserékkel javasolta orvosolni a helyzetet.⁸⁴

A következő hónapokban meg kellett oldani a minisztérium vezetésének kérdését is. Ugyanis Zsopfince Mihály középgépipari minisztert – tisztsége megtartása mellett – 1952. december 6-i hatállyal ideiglenesen kinevezték az újonnan megalakult Kohászati Minisztérium élére is.⁸⁵ Az MDP KV Titkársága december 10-én hagyta csak jóvá Zsopfince kinevezését,⁸⁶ majd az Elnöki Tanács december 21-én adta ki az 1952. évi 21. törvényerejű rendeletet az új minisztériumok felállításáról.⁸⁷ Mivel Zsopfince még 1953 tavaszán is egyszerre volt kénytelen viselni mindkét tisztséget, májusban Gerő, Hidas és Friss tett javaslatot a KÖM új vezetőjére: Mekis Józsefét, a Vas- és Fémipari Dolgozók Szakszervezetének addigi elnökét jelölték a posztra. Az MDP KV Titkársága május 20-án támogatta Mekis kinevezését.⁸⁸ Majd a Minisztertanács Elnöksége 22-i ülésén azzal fogadta el az előterjesztést, hogy a miniszteri kinevezést csak Mekis külföldi útja után hozzák nyilvánosságra.⁸⁹ A váltásra azonban – nem tudni mi okból – már nem került sor.⁹⁰

⁸³ A Középgépipari Kollégium 1953. február 12-iki ülésén hozott határozatok. 1953. február 13. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 146. ő. e.

⁸⁴ OT Előterjesztés a Honvédelmi Tanácshoz. 1953. február 14., valamint Feljegyzés Hidas elvtárs részére. 1953. február 26. MOL XIX-A-2-ee 107. d.

⁸⁵ *Böllöny József – Hubai László: Magyarország kormányai. 1848–2004.* Budapest, 2004. (A továbbiakban: *Böllöny – Hubai 2004.*) 232. o.

⁸⁶ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 222. ő. e. 6., 58. o.

⁸⁷ A törvényerejű rendeletet az 1953. március 24-én kihirdetett 1953. évi IV. törvénnyel szentesítették.

⁸⁸ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 244. ő. e. 6., 100. o.

⁸⁹ 493. sz. jegyzőkönyv a Minisztertanács Elnöksége 1953. május 22-i üléséről, illetve a 0493/nk/1/1953. Mt. sz. határozat. MOL XIX-A-83-a 86. d. 38–39. o. Véltetően a jelölt franciaországi útjára gondoltak: az MDP KV Titkársága ugyanis 1953. május 6-án engedélyezte, hogy Mekis – mint a SZOT Elnökségi tagja – kiutazzon Párizsba, a CGT június 7–12-i XXIX. kongresszusára. MOL M-KS 276. f. 54. cs. 242. ő. e. 7., 80. o.

⁹⁰ Mekis életrajzát lásd: *Böllöny – Hubai 2004.* 396. o.

A hadiipar visszaintegrálása a civil termelésbe

A hadiipart alapjaiban érintették az 1953 nyár eleji politikai változások. Amint az közismert, június 13–16-án Moszkvában új politikai irányvonalat szabtak a magyar vezetésnek, az MDP KV június 27–28-i ülésén Rákosit éles kritikával illették, és hozzájárultak Nagy Imre miniszterelnöki kinevezéséhez. A májusi választások után összeülő Országgyűlés második munkanapján, július 4-én Nagy Imre frissen kinevezett miniszterelnök ismertette kormánya programját: a nehézipari (benne a katonai) fejlesztések visszafogását, a mezőgazdaság erőteljes fejlesztését és a közszükségleti cikkek gyártásának előtérbe helyezését.⁹¹

A Rákosihoz és Gerőhöz intézett – helyenként durva hangvételű – moszkvai bírálótanács fontos helyet foglalt el a hadiipar túlzott fejlesztése. Ugyanakkor az egyetlen önkritikus megállapítás is fegyvergyártás kapcsán hangzott el A. I. Mikojan kereskedelmi miniszter szájából: beismerte, hogy éppen a szovjetek állítottak olyan hadsereg-fejlesztési követelményeket Magyarországra, amelyek ilyen mértékű hadiipari beruházásokat kívántak.⁹² A minisztériumi struktúra átalakítása már június 14-én Moszkvában, az új programjavaslat kidolgozásakor felmerült: Gerő egyebek mellett felvetette az Általános Gépipari és a Középgépipari Minisztérium egyesítését. A magyar delegáció által 14-én elfogadott, majd 16-án a szovjet pártvezetés elé tárt, és általuk jóváhagyott dokumentumban az szerepelt: az említett két főhatóságot Gépipari Minisztérium néven kell összevonni, Kossa István vezetésével.⁹³

Az MDP PB 1953. július 2-i ülésén tárgyalta meg az új Minisztertanács szervezetére és személyi összetételére, valamint az Alkotmány módosítására vonatkozó javaslatot. Utóbbi a következőkkel indokolta a minisztériumi struktúra átszervezését: „Népköztársaságunk állami, gazdasági és kulturális fejlődése szükségessé teszi, hogy az állami vezetés szervezetét is a fejlődés megkívánta követelményeknek megfelelően továbbfejlesszük. Ezért az államigazgatás legfelsőbb szervének, a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának [sic!] jelenlegi szervezetét úgy kell megváltoztatni, hogy az államigazgatás, illetőleg a népgazdasági és a kulturális igazgatás egymással összefüggő ágainak irányítása egy minisztériumban egyesüljön. Ennek érdekében egyes minisztériumokat új minisztériumok keretében össze kell vonni.”⁹⁴

Az átszervezési javaslatok, úgy tűnik, Nagy Imre formálódó apparátusában véglegesítődték, és a hadiipari minisztérium felosztatását sem terjesztették be az ügyben leginkább illetékes Honvédelmi Tanács elé.⁹⁵ Az Országgyűlés az 1953. évi VI. törvénnyel, július 7-i hatállyal módosította a Magyar Népköztársaság Alkotmányát, és megszüntette az önálló

⁹¹ Lásd: *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. köt. Budapest, 1996. 509–527. o. Az új gazdaságpolitikájáról és nemzetgazdasági folyamatairól lásd: *Honvári János*: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Budapest, 2006. (A továbbiakban: *Honvári* 2006.) 237–300. o.

⁹² *Belényi Gyula*: Válság 1953. Tanulmány és dokumentumok. Budapest, 2011. (A továbbiakban: *Belényi* 2011.) 37. o.

⁹³ *Belényi* 2011. 152., 158. o.

⁹⁴ MOL M-KS 276. f. 53. cs. 124. ő. e. 11. o.

⁹⁵ A kérdés nem szerepelt sem a tanács 1953. június 8-i, sem pedig a július 27-i ülésén. A két ülés jegyzőkönyvét és határozatait lásd: MOL XIX-A-98 229. d.

hadiipari főhatóságot: az Általános Gépipari Minisztériumot, a Kohászati Minisztériumot és a Középgépipari Minisztériumot Kohó- és Gépipari Minisztériummá vonták össze.⁹⁶

A hirtelen összevonás miatt e minisztériumok iratanyaga is igen töredékes. Így nem sikerült okmányt fellelni arról, hogy milyen szervezeti intézkedéssel hozták létre a „B” részleget, illetve a hadiipari vállalatokat tömörítő I. és II. Iparigazgatóságokat. A személyi folytonosság ugyanakkor megmaradt: az új KGM-et az addigi kohászati-hadiipari miniszter Zsöfnyecz vezette tovább.⁹⁷

Az új Kohó- és Gépipari Minisztérium megalakulásától kezdve vitáktól volt hangos Szabadság téri székház: a hadiipar milyen mértékben őrzi meg különállását a minisztériumon belül? A KGM Termelési Főosztálya előadói például belépési lehetőséget kértek a hadiüzemekbe, hogy azok kapacitásait felmérve „oda munkát irányíthassanak”, amit a „B” részleg hevesen visszautasított a titkosság fenntartására hivatkozva. Az I. és II. Iparigazgatóság terosztályát és főkönyvelőségét továbbra sem kívánták a minisztérium központi szerveinek alárendelni, mint ahogyan a két iparigazgatóság felett álló Műszaki Titkárság különállását is szükségesnek tartották 1953 augusztusában.⁹⁸

A hadiipar szervezeti problémáival a következő hónapokban sem foglalkozott a HT, október 19-i ülésén is csak a KGM I. és II. Iparigazgatóságának 1954. évi áráiról tárgyalt.⁹⁹

1953. december elején a KGM Minisztériumi Titkársága feljegyzésben összegezte a három minisztérium összevonásának féléves tapasztalatait. Az új szervezetben 6 miniszterhelyettessel tudtak átfogni minden területet, és az elvi főosztályok meglehetősen nehezen látták át a teljes struktúrát, annak sokféle, széttagolt érdekével. A hadiipar integrálása azonban konspiratív okokból csak formálisan történt meg. Csökkentett létszámmal, de kiépültek (pontosabban visszaépültek) a funkcionális (fő)osztályok az I. és II. Iparigazgatóságnál. A két iparigazgatóságnak továbbra is külön terve volt, a KGM elvi főosztályai nem foglalkoz(hat)tak velük. „Ez nehézséget, gyakran sértődöttséget okoz a KGM funkcionális főosztályok vonalán, annál is inkább, mert kifelé a KGM egységként jelentkezik, a felsőbb hatóságok is egységként kezelik a KGM-et, viszont a határozatok végrehajtását ez a belső szétválasztás megnehezíti.” – jellemezte a helyzetet a feljegyzés.¹⁰⁰

A KGM 1954. január 15-én kiadott szervezeti és működési szabályzata rögzítette, hogy az I. és II. Iparigazgatóságok maguk intézik a minisztérium általános főosztályainak hatáskörébe tartozó ügyeket is. Az önálló Iparszervezési Főosztály (időlegesen) megszűnt – feladatait a Tervfőosztály Kapacitásellenőrzési Osztálya és Honvédelmi Csoportja vette át. Aztán az október 24-én közzétett 2183/58/1954. sz. minisztertanácsi határozat alapján racionalizálták a KGM szervezetét. Újra önállóvá vált az Iparszervezési Főosztály, az I. Iparági és II. Iparági Igazgatóságok önálló tervfejezetként és létszámmal gazdálkodtak tovább.¹⁰¹

⁹⁶ 1953. évi VI. törvény a Magyar Népköztársaság Alkotmányának módosításáról. *Magyar Közlöny*, 1953. július 7. 28. sz.

⁹⁷ *Bölcöny – Hubai* 2004. 231. o.

⁹⁸ Feljegyzés Csergő elvtárs részére. 1953. augusztus 31. MOL M-KS 276. f. 95. cs. 147. ő. e.

⁹⁹ Lásd: HT 214/18/1953. sz. határozat. MOL XIX-A-98 230. d.

¹⁰⁰ Feljegyzés, 1953. december 8. MOL XIX-F-6-ee, 22. d.

¹⁰¹ *Boreczky* 1993. 231. o.

Nagy Imre, úgy tűnik, elégedetlen volt Zsofinyecz tevékenységével, mert 1954. október elején személycserét kezdeményezett: 8-án minisztertanács-elnöki határozattal Csergő Jánost nevezte ki kohó- és gépipari miniszterré.¹⁰²

1954. december közepén a Minisztertanács Titkársága "B" Osztálya (azaz a HT Titkársága) feljegyzést állított össze A honvédelmi ipar és a honvédelmi ipari vállalatok szervezeti hovatartozásának kérdései címmel. Ebben rámutattak: több illetékes minisztériumban olyan vélemény alakult ki, hogy a hadiipari vállalatokat inkább át kellene adni a kiépülő civil profiljuk szerint illetékes minisztériumoknak és főosztályoknak. Fő ellenérvként arra emlékeztettek, hogy 1955 után a Magyar Néphadsereg (MN) korszerűsítése számos új haditechnikai eszköz gyártásba vételét követeli majd meg, és emiatt nem szabad a honvédelmi ipari vállalatok szervezeti különállását megszüntetni. Csergő János kohó- és gépipari miniszter Solt Lajos szredesnek, a HT titkárnak írt válaszában megerősítette: helytelenít „minden olyan törekvést, amely a hadiipar meglévő kádereinek, gépeinek, anyagainak, szerszámainak és egyéb felszereléseinek felelőtlen szétszórására irányul”. Ugyanakkor a KGM „B” részlegének változatlanul külön kezelését azzal a megjegyzéssel tartotta elfogadhatónak, ha a miniszter erőteljesebben beleszólhat a (civil) gyártmányok elosztásába. Vélhetően a miniszterelnök is támogatta a civilesítési törekvéseket, mert Csergő a következőkkel zárta levelét: Solt feljegyzését „józan figyelmeztetésnek tartom, és alkalmasnak arra, hogy az abban foglaltakat Nagy elvtárs megismerje.”¹⁰³ Szervezeti intézkedés nem követte a levélváltást, annak ellenére sem, hogy a hadiipari vállalatok katonai termelése egyre zsugorodott: 1955-ben a 40%-ot alig érte el, majd 1956-ban tovább csökkent.¹⁰⁴

1956. március 6-án a Minisztertanács Titkársága „B” Osztály feljegyzésben fordult Mekis Józsefhez, a kohó- és gépipart is felügyelő miniszterelnök-helyetteshez, a HT tagjához a hadiipar aktuális problémáiról. A jelentésben 1948-ig visszamenően felvázolták az ágazat rendkívüli feladatait és a következő évek várható kihívásait. A hadsereg ellátásának biztosítása és a háborús termelésre való zökkenőmentes átállás érdekében „feltétlenül helyesnek” nevezték a honvédelmi ipar szervezeti különállásának megtartását. Ugyanakkor a nagyobb önállóság irányába további lépéseket tartottak szükségesnek. A hadiipart újra egy miniszterhelyettes irányította, akit felmentettek egyéb feladatai alól. A KGM/B két iparigazgatósága felett működtek a részleg elvi osztályai. A hadiipari vállalatok civil termelésébe viszont a KGM civil főosztályainak is volt beleszólása – ezt a kettősséget javasolta megszüntetni a HT Titkársága, és minden olyan törekvés visszaverését, amely növelné a civil kontrollt a hadiipari vállalatok felett.¹⁰⁵

A KGM miniszteri értekezlete 1956. március 19-én tárgyalta az Iparszervezési Főosztály előterjesztés-tervezetét, amely a kohó- és gépipar mozgósítási felkészülését vizsgálta.

¹⁰² 541008/2/1954. Mt. sz. hat. Az Elnöki Tanács határozataként megjelent: *Magyar Közlöny*, 1954. október 10. 79. sz.

¹⁰³ A honvédelmi ipar és a honvédelmi ipari vállalatok szervezeti hovatartozásának kérdései. D. n. [kézzel ráírva: XII.13], illetve Csergő János kohó- és gépipari miniszter levele. 1954. december 20. MOL XIX-A-98 233. d.

¹⁰⁴ Lásd: *Germuska Pál*: A magyar hadiipar 1956-ban. In: *Szabó A. Ferenc* (szerk.): *Tanulmányok és emlékmozsaik az 56-os forradalomról*. Budapest, 2007. 89–113. o. (A továbbiakban: *Germuska* 2007.)

¹⁰⁵ Feljegyzés Mekis József elvtárs részére. 1956. március 6. MOL XIX-A-98 253. d. A Mekist a Minisztertanács 1955. május 10-i ülésén választották meg a HT tagjává. Lásd: *Germuska – Nagy* 2004. 202. o.

Az értekezleten viszont éppen a KGM/B részleg különállásának megszüntetése merült fel ismételt, és Csergő János a minisztérium további egységesítése mellett foglalt állást.¹⁰⁶

Egy márciusi bejelentés alapján előbb az Állami Ellenőrzés Minisztériuma, majd az MDP KV Ipari és Közlekedési Osztálya (IKO) vizsgálódott a hadiipari főhatóságnál. Az IKO július eleji összefoglaló jelentése első helyen hívta fel a figyelmet a szervezeti-iparirányítási problémákra. Felróta, hogy a KGM/B a kelleténél nagyobb szervezeti önállósággal rendelkezik a minisztériumon belül. Tervét teljesen külön kapja az OT-tól, a KGM/A elvi főosztályainak nincs érdemi hatásköre a középgepipar felett, így az nem is törekszik a KGM/B üzemeinek megfelelő leterhelésére. A tapasztalatok alapján az ipari osztály arra tett javaslatot Vég Bélának, az MDP KV egyik titkárnak, hogy a hadiipar kérdését vigyék a Politikai Bizottság elé.¹⁰⁷

A jelentés hatására beindult a gépezet, és a válságkezelési intézkedési terv alig egy hónap alatt elkészült a KGM-ben. Igaz, a tervezet végül nem az MDP Politikai Bizottsága, hanem az ügyben sokkal inkább illetékes állami testület, a Honvédelmi Tanács elé került. A KGM/B közel húsz oldalas jelentésben összegezte a „honvédelmi ipar II. ötéves tervének előkészítéséhez szükséges intézkedéseket”. Azonban sem a jelentés, sem a HT 1956. szeptember 3-i határozata nem tartalmazott szervezeti intézkedéseket.¹⁰⁸

Ugyanakkor a KGM vezetése a II. ötéves terv sikeres elindítása és a középgepipar hatékonyságának javítása érdekében az ipar struktúrájának átszervezését is szükségesnek tartotta. A Csergő János miniszter által jegyzett honvédelmi tanácsi előterjesztés október 12-én készült el. Eszerint a KGM/B vállalatainál a civil profilok véglegesítéséhez és pontosításához a teljes gépipart át kellett volna látni és vizsgálni. Ez pedig csak úgy láttá lehetségesnek, ha a középgepipart szervezetenként is visszaintegrálják az ágazat egészébe. Csergő ezt úgy kívánta megvalósítani, hogy a – Vaskohászati Igazgatás mintájára – a KGM/B helyett létrehozzák a Középgepipari Igazgatás szervezeti egységet, amelyet a termelési profilok alapján további három egységre tagoltak volna:

fegyver-, műszergyártás, különleges járművek, és ezeknek a polgári másodprofiljai: gépjárműgyártás, műszergyártás, optikai gyártmányok, különféle járművek;

lőszergyártás és ennek polgári váltóprofilja: különféle ipari és háztartási tömegcikk, kisebb gépek és járművek;

hadivegyipar és annak polgári váltóprofiljaként széles skálájú bekapcsolódás a civil vegyipar termelésébe.

Az előterjesztés javasolta: a területet változatlanul miniszterhelyettes irányítsa, ám önálló államigazgatási és költségvetési egységként a részleg szűnjön meg, és a többi ágazati közép szintű irányító egységhez hasonlóan az iparvállalatok költségvetési fejezetébe kerüljön. A határozati javaslat ezzel egyidőben kötelezte volna az OT-t, hogy mind a honvédelmi, mind a civil termékek tervét egységesen adja meg a KGM részére, s azt a minisz-

¹⁰⁶ Jegyzőkönyv – készült az 1956. március 19-i Miniszteri Értekezleten. MOL XIX-F-6-hb 3. d. Az előterjesztést az értekezlet nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a Honvédelmi Tanács elé kerüljön, ezért az Iparszervezési Főosztályt új tervet elkészítésére szólították fel.

¹⁰⁷ MOL M-KS 276. f. 95. cs. 291. ó. e. 218–219. o.

¹⁰⁸ Előterjesztés a Honvédelmi Tanácshoz. 1956. augusztus 24. MOL XIX-F-6-kb 77. d. A jelentés HM-példányát több vonatkozásban idézi: *Okvát* 1998. 326–327. o. A vonatkozó határozat: HT 43/3-4/1956. MOL XIX-A-98 254. d.

térium bontsa le a létrejövő Középgépipari Igazgatás számára.¹⁰⁹ A Honvédelmi Tanács összehívására azonban a feszült belpolitikai helyzetben már nem került sor. Legfelsőbb jóváhagyás hiányában az átszervezés sem indulhatott meg, a forradalom kitörése pedig elsöpörte ezeket az elképzeléseket.

A KGM/B az átmeneti időszakban

Az 1956. októberi forradalom alatt teljesen leállt a termelés a hadiipari vállalatoknál is. Egyes üzemeket felkelők támadtak meg az első napokban, mások később önként adtak át fegyvereket az alakuló nemzetőrségeknek. A november 4-i intervenciót követően több üzemből a szovjet csapatok szállították el a hadianyagokat. A KGST kötelezettségek teljesítésére haladékot kért december elején a Kádár-kormány, a tényleges haditechnikai termelés pedig csak 1957 tavaszán kezdődött meg. A KGM/B 1957. évi tervét május 22-én hagyta jóvá a Honvédelmi Tanács, és tovább zuhant a katonai gyártmányainak aránya: a hadiipari végtermék a részleg termelésének mindössze 7%-át tette ki.¹¹⁰

A KGM új szervezeti és működési szabályzata 1957. július 2-án lépett életbe, a változások azonban nem érintették az Iparszervezési Főosztályt, valamint a I. és II. Iparági Igazgatóságot.¹¹¹

Az új hadsereg-fejlesztési tervek kidolgozása 1957–1958 fordulóján erőteljes szovjet nyomásra kezdődött meg. Amikor a néphadsereg vezérkara előállt az első távlati tervvel, akkor vált elkerülhetetlenné az anyagi-technikai háttérrel biztosító ipar állapotának felülvizsgálata és újjászervezése. A Honvédelmi Tanács 1958. január elején utasította Csergő János kohó- és gépipari minisztert a hazai hadiipar állapotának felmérésére. Az utasítás szerint a KGM 1958. február 28-ig lezárandó vizsgálatának ki kellett terjednie: a hadiipari üzemek kihasználtságára, a gyártott polgári termékekre, a későbbi évekre vonatkozó termelési tervekre, a haditermelésre történő átálláshoz szükséges időre, valamint a hadiipari kapacitások állapotára.¹¹² A HT március 14-én 3 hónappal kitolta a jelentés elkészítésének határidejét, május 31-re.¹¹³

Ezzel párhuzamosan pártvonalon is megkezdődött a hadiipar helyzetének felmérése, a feladatra a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) Szurdi István vezette Ipari és Közlekedési Osztálya (IKO) kapott megbízást. Az osztály 1958. márciusi jelentése meglehetősen lesújtó képet festett a KGM/B munkájáról és állapotáról. A pártközpont – különösen az iparág dezorganizált állapotához képest – túlzottan találta az irányító szervezet, a „B” részleg elkülönülését a KGM-en belül. A részleg egy-két fős önálló központi osztályokkal – öt évvel a hadiipar irányításának a KGM-be történt integrálását követően – még mindig szinte önálló minisztériumként működött. Ám miközben ezt hibaként rótta fel az IKO, elvárta a haditermelés szigorúbb elkülönítését is. Mindezek alapján az IKO a következő határozati javaslatokat terjesztette az MSZMP PB elé:

¹⁰⁹ KGM: Előterjesztés a Honvédelmi Tanácshoz. A KGM szervezetének módosítása a honvédelmi ipar irányításának a KGM szervezetébe való szorosabb beillesztése érdekében. 1956. október 12. MOL XIX-F-6-kb 77. d.

¹¹⁰ Lásd: *Germuska* 2007.

¹¹¹ *Boreczky* 1993. 231–232. o.

¹¹² A HT 5/108/1958. sz. határozata. 1958. január 3. MOL XIX-A-98 1. d. 4. köt.

¹¹³ A HT 15/109/1958. sz. határozata. MOL XIX-A-98 1. d. 5. köt.

a „B” részleg adja át más iparágaknak azokat a vállalatokat, amelyek előre láthatóan huzamosabb ideig, vagy egyáltalán nem fognak haditermelést folytatni;

a Honvédelmi Tanács vizsgálja felül a hadiipari vállalatok számára előírt hadianyag-gyártási kapacitásokat, és az elavult termékek esetében szüntessék meg fenntartásukat;

a hadiipari vállalatok mindegyike számára gondoskodjanak váltóprofilról, azaz olyan polgári termékekről, amelyeket békeidőben a gyártástechnológia visszafordíthatatlan megváltoztatása nélkül előállíthatnak.¹¹⁴

A Minisztertanácsban a területet felügyelő Apró Antal elnökhelyettes a jelentést olvasván más véleményeket is bekért. Így például a kormányservként működő Gazdasági Bizottság titkárától, Szász Jánostól, aki négy szóban összegezte a hadiipar helyzetét: „e területen rendetlenség van”. Szász feljegyzésében elvi álláspont kialakítását sürgette három kérdésben: 1. „perspektívában – figyelembe véve a varsói egyezmény alapján reánk háruló feladatokat – hány, milyen kapacitású és profilú üzemet, üzembrészt kell hadiipari üzemenként elkülöníteni”; 2. milyen műszaki színvonal biztosítandó a jelenlegihez képest; 3. „mozgósítás esetén milyen más, ma polgári termelést folytató üzemek, vállalatok gyors átállítására kívánatos felkészülni”. Szász érvei meggyőzőnek tűntek: „Jelenleg egy korábbi években kialakított nomenklatúra szerinti üzemeket és vállalatokat tartunk hadiiparnak. De egyáltalán nem biztos, hogy feltétlenül ebből a nomenklatúrából kell kiindulnunk. Lehet, hogy feleslegesen sok a külön kezelt üzem, de az is lehet, a perspektíva szempontjából kevés.” Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy gazdaságossági szempontból (is) érdemes megvizsgálni, milyen gyártmányok előállításával foglalkoznak a polgári termelésre átállított hadiipari üzemek.¹¹⁵

Az MSZMP PB-nek a KGM/B helyzetét napirendre tűző 1958. április 29-i ülésén Csergő János kohó- és gépipari, illetve Révész Géza honvédelmi miniszter vállalva szállt szembe a pártközpont átalakítási törekvéseivel. „Hogy a hadiipar sorsa milyen lesz, [azt] most nem tudjuk megmondani, mert azt sem tudjuk, hogy a hadsereg milyen fegyverzettel lesz ellátva” – szölte a dolgok változatlanul hagyásában érdekelt Csergő nagyon is logikus érvelése. Révész hozzátette ehhez, hogy „a mi helyzetünk nem engedi meg, hogy áttérjünk a még korszerűbb fegyverzetre... ezért nem tanácsolom, hogy szüntessük meg a KGM/B-t”. A párt legfőbb testülete végül – Kádár János és Marosán György egybehangozó javaslatát elfogadva – úgy döntött, hogy „elvből elfogadja” az IKO előterjesztését, a „részletkérdések” megvitatásával pedig a Honvédelmi Tanácsot bízta meg. A véglegesített határozat úgy szölte: a hadiipar egységének megóvása mellett a HT vizsgálja meg néhány, haditechnikával nem, vagy alig foglalkozó vállalat átadását a civil iparágaknak. Továbbá a KGM törekedjék arra, hogy a vállalatokon belül a polgári cikkek gyártásától különítsék el a hadianyaggyártást.¹¹⁶

¹¹⁴ MSZMP KB IKO: Jelentés a KGM/B ipar munkájáról és állapotáról. 1958. március 13. MOL XIX-A-2-gg 63. d. A jelentés egy másik példányát lásd: MOL M-KS 288. f. 5. cs. 76. ő. e. 117–122. o.

¹¹⁵ A KGM/B ipar munkájáról és állapotáról. 1958. március 21. MOL XIX-A-2-gg 63. d.

¹¹⁶ Az MSZMP PB 1958. április 29-i ülésének jegyzőkönyve és határozatai. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 76. ő. e. 6., 50–53. és 123–124. o. Az idézetek helye uo. 52–53. o. A betérjesztett jelentés nem hozott példákat a hadianyag-termelés szigorú elkülönítésére. A probléma abból adódott, hogy a vállalatok 1953 után gépeik kihasználása érdekében számos üzemcsarnokban folytattak civil termelést. A katonai megrendelések újbóli emelkedésével viszont a kétféle termelés térbelileg is el kellett szeparálni – például a Vadásztölténygyárban a rádiógyártást a gyűjtőgyártástól stb.

Csergő János kohó- és gépipari miniszter 1958. július közepén arról tett jelentést a HT-nak, hogy a HM, az OT és a KGM elvégezte az előírt vizsgálatokat a KGM/B-nél. Bizonyos témaköröket azonban nem tudtak kidolgozni, mert például a hadiipari kapacitások kihasználtságának megállapításához hiányoztak a korábbi statisztikák. Az április 29-i PB-határozat azon rendelkezése pedig, hogy bizonyos üzemeket át kell adni a civil iparirányításnak, a Csergő szerint lehetetlenné tette a pontos helyzetmegítélést.¹¹⁷

Jelentést végül nem is nyújtott be a KGM – emiatt a HT Titkársága 1958 novemberében felszólította Kolos Richárdot, a „B”-részleget irányító miniszterhelyettest, indokolja meg a késést. Ehhez képest 1959 februárjában a miniszterhelyettest úgy tájékoztatta a KGM/B Központi Terveztálya, hogy a HT Titkárságával egyetértésben nem került sor az egyébként kész jelentés felterjesztésére.¹¹⁸

Az OT Általános Szervezési Főosztálya a vizsgálatok alapján 1959 januárjában összegezte első ízben a hadiipar szervezeti átalakítására vonatkozó elképzeléseit. Tíz KGM/B-vállalat speciális kapacitásaira az OT szerint még fegyveres konfliktus esetén sem lenne szükség, ezeket javasolta a KGM civil iparigazgatóságainak irányítása alá rendelni. Továbbá össze kívánta vonni a budaörsi Keményfémipari Vállalatot a – vele szomszédos telephelyen működő – Prés- és Kovácsoltárugyárral. A budapesti Központi Szerszámgyárat felszámolni javasolta úgy, hogy gépeit és szakembereit a KGM/B-nél maradó üzemek között osszák szét. Néhány még az 1950-es évek elején megkezdett, ám már az épületek alapozásánál megrekedt beruházást pedig (mint a Hajdúsági Gépgyár, a Tiszántúli Gépgyár és a Váci Hadivegyipari Gyár, más néven VS üzem) mindörökre törölni javasolt a programból. Az OT a ténylegesen haditermelést végző vállalatok egy irányító központ alatti koncentrációját kívánta elősegíteni intézkedéseivel.¹¹⁹

1959 júniusában az OT Általános Szervezési Főosztálya már részletes kapacitásvizsgálatok ismeretében ismételte meg javaslatát a KGM/B-nél végrehajtandó profiltisztításra. A tervhivatal adatai szerint a formálisan a hadiiparhoz sorolt 41 vállalatból az említett tíznél lényegében csak közvetetten folyt haditermelés, ráadásul távlatilag sem számítottak rájuk. Az átszervezés fő céljának a főosztály is azt tartotta, hogy a feleslegesen fenntartott, gyakran már csak elviekben létező haditechnikai kapacitásokat megszüntessék, s az addig tartalékban tartott gépparkot a polgári termelésben hasznosítsák.¹²⁰

Az átszervezés azonban még egyáltalán nem volt lefutott ügy. Ezt hűen tükrözi az a „hozzászólás”, amelyet 1959. október elején az OT egy újabb változatban előadott javaslata inspirált. Szerzője valószínűleg a KGM Iparszervezési Főosztályának munkatársa, vagy talán vezetője lehetett. A hadiipari funkcionárius, amellet, hogy a szokásos hatalmi-apparátusi érdekből ellenezte a „B” részleg megkurtítását, érveivel a helyzet komplikáltságát igyekezett bemutatni. Attól függetlenül ugyanis, hogy a nevezett tíz vállalat már nem volt érdekelt a haditermelésben, kooperációs partnerként hosszú távon mégiscsak a hadiüzemek beszállítója maradt. A főhatóságváltás tehát csak az együttműködés útjába gördített

¹¹⁷ Előterjesztés a Honvédelmi Tanácshoz. Jelentés a HT 5/108/1958. sz. határozata alapján a KGM/B üzemének jelenlegi helyzetéről és alakulásáról. 1958. július 17. MOL XIX-F-6-dd 60. d.

¹¹⁸ MOL XIX-F-6-dd 60. d.

¹¹⁹ Előterjesztés[-tervezet] a Honvédelmi Tanácshoz – a hadiipar (KGM/B) egyes üzemének átadása a polgári ipar számára. 1959. január 20. MOL XIX-F-6-kb 79. d.

¹²⁰ Javaslát a KGM/B területéről a polgári iparhoz átadandó üzemekre. 1959. június 26. MOL XIX-F-6-kb 79. d.

volna újabb akadályt. A hozzászólás szerzője szerint a tíz vállalat civilesítésével nem lehet tisztábbá tenni a hadiüzemnek megmaradók profilját, hiszen utóbbiak leterhelése (azaz gazdaságos működése) csak számtalan polgári cikk előállításával biztosítható. Így nem csoda, hogy a fegyvergyártás olyan bázisüzemeiben, mint a Nehézszerszámgépgyár vagy a Lámpagyár, csúcstra járatás idején is csak 60% körüli a haditermelés aránya. E vállalatoknak tehát egyszerre kellett megfelelni a szigorú katonai előírásoknak és a „polgári kereskedelmi igényeknek”. Ráadásul a hadi és polgári termékfajták nagy száma változatlanul gondot okozott, ezen kívül továbbra is megmaradt a kettős tervezési rendszer: egy-egy termék gyártását fel kellett osztani a KGM „A” és „B” részlege között. A konklúzió mindezek után nem lehetett kétséges: „A megmaradó hadiiparnak ebből az átkapcsolásból előnye nem származik... a profilok tömörítése tekintetében sem következik be számottevő változás.”¹²¹

Október 15-én elkészült az OT és a KGM közös előterjesztése a KGM/B átszervezéséről. 13 vállalatot érintett a javaslat, amelyet december 17-én a HT jóvá is hagyott. A meg sem épült Ipari Segédanyaggyárat (VS üzem, Nógrádverőce) és Hajdúsági Gépgyárat (Debrecen) megszüntették. Az Ipari Vegyszergyárat (Budapest) átadták a „bánya- és energiaügyi miniszternek” (helyesen a Nehézipari Minisztériumnak). A Győri Szerszámgépgyárat (Győr), az Általános Mechanikai Gépgyárat (Székesfehérvár), a Sportárutertermelő Vállalatot (Esztergom), a Könnyűipari Szerszámgépgyárat (Székesfehérvár), a Közlekedési és Mérőműszerek Gyárat (Budapest), a Mosonmagyaróvári Fémfeldolgozó Vállalatot (Mosonmagyaróvár), a Világítástechnikai Vállalatot (Budapest), a Gyár- és Gépszerelő Vállalatot (Budapest), a Keményfémipari Vállalatot (Budaörs) és a Magyar Rézhengerműveket (Budapest) 1960. január 1-jei hatállyal áthelyezték a KGM/A felügyelete alá. A HT felszólította a kohó- és gépipari minisztert: „intézkedjék azon gépek, szerszámok, készülékek, műszaki dokumentációk átcsoportosítására a megmaradó hadiipari üzemekbe /a gazdaságosság és a termelés érdekeinek figyelembe vétele mellett/, amelyekre a hadiiparnak szüksége van.”¹²²

A következő esztendőben folyamatosan nőtt KGM/B katonai megrendeléseinek aránya: az 1958-as mélyponthoz képest (5%) 1960-ra megnégyszereződött (20%). Kádár János találon fogalmazta meg az PB 1961. március 21-i ülésén a szektor problémáját, amely miatt további szervezeti átalakításra volt szükség: „A hadiiparnak nálunk... az a problémája, hogy $\frac{3}{4}$ részben, sőt, nagyobb részben nem hadiipari termékeket termel.” Az MSZMP KB Ipari és Közlekedési Osztályának 1961. március 16-i előterjesztése éppen ezen okból javasolta a hadiipari főhatóság önállóságának végleges felszámolását. Kolos Richárd miniszterhelyettes irányítása alatt dolgozott a „B”-részleg 2 iparigazgatósága, 5 központi osztálya – 27 termelő vállalattal, két kutató- és egy tervezőintézettel, és egy-egy kereskedelmi, illetve szolgáltatóvállalattal. Mindösszesen 56 ezer főt foglalkoztatott a szektor, és 130 főt tett ki az irányító hatóság létszáma. Az IKO szerint „a jelenlegi szervezet/vállalati és irányítási/ gátolja egyrészt a KGM/B üzemekben előállított polgári termé-

¹²¹ Hozzászólás az OT 01771/III.1959. sz. 1959. X. 7-én kelt „Javaslat a KGM/B területéről a polgári iparhoz átadandó üzemekre” című, a Honvédelmi Tanács elé terjesztendő jelentéstervezet[é]hez. D. n. MOL XIX-F-6-kb 79. d. A következő idézet ugyaninnen.

¹²² Előterjesztés a HT-hoz: Javaslat a KGM/B területéről a polgári iparhoz átadandó üzemekre. 1959. október 15., illetve a HT 1/117/1959. sz. határozata. 1. o. MOL XIX-A-98 3. d. 12. köt.

kek termelésének egységes műszaki fejlesztését, valamint azt is, hogy meglévő erőinket jobb hatásokkal összpontosíthatjuk a haditechnikai cikkek gyártására, a hazai honvédelemmel, nemzetközi kötelezettségeinkkel kapcsolatos igények teljes mértékű kielégítésére.” Hátrányosnak ítélték a részleg üzeimi közötti specializáció hiányát: polgári és hadi híradástechnikai feladataik voltak a B/I. és B/II. igazgatóságok vállalatainak, ugyanakkor a KGM/A Híradástechnikai Iparigazgatóságnál is foglalkoztak katonai híradástechnikai fejlesztésekkel. A „B”-részleg polgári termelési profilja ráadásul túl széles volt, ami önmagában megnehezítette szakmai irányításukat.

Mindezek alapján az IKO javasolta PB-nek: 1962. január 1-jével a híradástechnikai és műszeripari termékek előállításával foglalkozó „B” üzemek, kutatóintézetek kerüljenek a KGM Híradástechnikai, illetve Műszeripari Iparigazgatóságához; a vegyipari tevékenységet folytató „B” üzemek pedig kerüljenek a Nehézipari Minisztérium illetékes ágazatához. A HM-mel való egyeztetésbe azonban hiba csúszott, így az MSZMP PB 21-én levette a napirendről a kérdést.¹²³

Április 19-én az MSZMP KB IKO gyakorlatilag változatlan formában terjesztette elő a korábbi jelentést. Az MSZMP PB április 25-i ülésén vita nélkül elfogadta a hadiipar – fentiekben részletezett – átszervezését.¹²⁴

A KGM-ben ezt követően bizottság alakult Bakonyi Sebestyén Endre, a miniszter első helyettese vezetésével az átszervezés részleteinek kidolgozására. Bakonyi 1961 augusztusában tette meg jelentését Csergő János miniszternek, és az alábbi intézkedésekre tett javaslatot. A KGM/B központi részlegeit szüntessék meg. Profiljuknak megfelelően egyes vállalatok a Híradástechnikai, illetve a Műszeripari Igazgatósághoz csatolandók, a megmaradó vállalatokból pedig egy új, Finommechanikai Igazgatóságot kell szervezni. A hadiipari termelés, fejlesztés és kapacitásellenőrzés központi szervének a megerősített Ipar-szervezési Főosztályt javasolták, amelyet a Honvédelmi Tanáccsal való kapcsolattartásra is kijelöltek. A Terv- és Termelési, a Munkaügyi, a Kereskedelmi, a Személyzeti és az Igazgatási Főosztályokat néhány fővel kívánták megerősíteni a megnövekedett feladatok miatt. Az Iparpolitikai Főosztálynak a távlati műszaki fejlesztés és a mozgósítási kapacitások kiépítése terén kívántak koordinációs feladatokat adni. Az átszervezés nyomán a KGM/B meglévő 128 fős állományából 9 főt a központi TŰK osztálynál kívántak meghagyni, 114 főt az új szervezetekben elhelyezni, így 5 fő létszám-megtakarítást tartottak elérhetőnek. A civil főosztályoknál megjelenő katonai feladatok titkosságát az átszervezési javaslat úgy látta biztosítottnak, ha csak az arra kijelölt néhány személy foglalkozik a hadiipar ügyeivel és a haditechnikai eszközöket gyártó vállalatokkal.¹²⁵

¹²³ Az MSZMP PB 1961. március 21-i ülésének jegyzőkönyve. Jelentés a hadiipari termelés helyzetéről és szervezetről. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 226. ő. e. Idézetek helye: 11., 42. o.

¹²⁴ MSZMP PB 1961. április 25-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 229. ő. e. 2., 16–17., 32–33. o. Továbbá MSZMP PB IKO: Jelentés a hadiipari termelés helyzetéről és szervezetről. 1961. április 19. Uo. 25–31. o.

¹²⁵ Jelentés Csergő János miniszter elvtárs részére. 1961. augusztus 17. MOL M-KS 288. f. 25. cs. 1961/11. ő. e. 188–192. o.

A hadiipar decentralizált irányítása

A Honvédelmi Tanács – a kohó- és gépipari miniszter előterjesztése alapján – 1961. november 30-án elrendelte a hadiipari termelés átszervezését és a KGM „B” részlegének megszüntetését. 1962. január 1-jével az addig a KGM/B-hez tartozó vállalatokat a következők szerint sorolták át:

A NIM fennhatósága alá kerül az Északmagyarországi Vegyiművek, a Nitrokémia Ipartelepek és a Bányagyutacsgyár;

A KGM Műszeripari Igazgatóságának fennhatósága alá kerül a Gamma Optikai Művek, a MOM, valamint az Optikai és Finommechanikai Kutatóintézet;

A KGM Híradástechnikai Igazgatóságának fennhatósága alá kerül a Finommechanikai Vállalat, a Mechanikai Laboratórium, a Villamossági Televízió- és Rádiógyár, valamint a Távközlési Kutató Intézet.

A következő vállalatokkal alakult meg a Finommechanikai Iparigazgatóság: Gödöllői Gépgyár, Autó- és Traktoralkatrészgyár (ATRA), Danuvia Szerszámgyár, Központi Szerszámgyár, Lámpagyár, Nehézszerszámgyár, Pestvidéki Gépgyár, Szerszám- és Készülékgyár, Alumíniumgyár, Fémfeldolgozó Vállalat, Fémnyomó- és Lemezárugyár, Finomszerelvénygyár, Hajdúsági Iparművek, Ipari Műszergyár, Könnyűgépgyár, Mechanikai Művek, Műszaki Művek, Mátravidéki Fémművek, Prés- és Kovácsoltárugyár, Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat, Középgépipari Készletező Vállalat, Általános Géptervező Iroda. A KGM/B addigi 59 450 munkavállalójából a NIM-hez került 6 856 fő, a Műszeripari Igazgatósághoz 7 374 fő, a Híradástechnikai Igazgatósághoz 10 681, a Finommechanikai Igazgatósághoz pedig 34 539 fő. A feladatok átcsoportosítását a fentiekben már ismertetett módon rendelte el a HT. Az átszervezés révén az előterjesztő szerint „Az eddiginél nagyobb mértékben lesz biztosítva a KGM gépgyártásának egységes irányítása, termelésének megszervezése, iparpolitikai, fejlesztési, nemzetközi együttműködési viszonylatban. Erősödik és eredményesebb lesz a honvédelemmel kapcsolatos feladatok, [a] hadiipari termelés irányítása és ellenőrzése. Az eddiginél legalább egyforma színvonalon lesz biztosítva [sic] a honvédelemmel kapcsolatos adatok és anyagok titkossága.”¹²⁶ A HT-határozat alapján december 9-én Bakonyi Sebestyén Endre KGM-miniszterhelyettes kiadta az átszervezési utasítást.¹²⁷

A Nehézipari Minisztériumban a mozgósítási ügyekért felelős Iparszervezési Önálló Osztály a megnövekedett feladatok ellátása érdekében 1961. januárjában 5 fős létszám bővítésre kapott keretet. Az átszervezések nyomán 1962. március 24-én Zempléni Pál osztályvezető javasolta az iparszervezés főosztállyá alakítását, amelyet a miniszter azonnal hatállyal jóvá is hagyott.¹²⁸

Az 1962. január 1-jével a KGM-től a NIM-nek átadott három vállalat a Székér Gyula irányította Vegyipari Ágazathoz került, ahol egy ötfős Általános Vegyipari Osztályt állítottak fel. Az osztály – a beruházási, rendészeti, légoltalmi, illetve anyag- és áruforgal-

¹²⁶ A HT 3/131/1961. sz. határozata. 1961. november 30. HL HB iratok 1. d., az előterjesztést lásd: MOL XIX-A-98 83. d. 49. Idézet ugyaninnen 4. o.

¹²⁷ Miniszteri utasítás a KGM/B átszervezésének végrehajtásáról. 1961. december 9. MOL XIX-F-6-dd 8. d.

¹²⁸ Feljegyzés. 1962. március 26. MOL XIX-F-17-s TÜK 6. d.

mi ügyek kivételével – teljes önállósággal intézte ügyeit. Szekér Gyula áprilisi jelentése szerint a hadivegyipari vállalatok távlati terveinek kidolgozása könnyebbé vált az átszervezéssel, a minisztériumközivé vált kooperáció viszont nehezkesebb lett. A miniszterhelyettes összesen hatfős további létszám bővítést tartott szükségesnek a hadiipari feladatok maradéktalan ellátására.¹²⁹ A bővítés végrehajtásáról nincsen információnk. A Gazdasági Bizottság 1963. április 24-én hagyta jóvá a NIM új szervezetét – megszüntetve az iparirányítás kétlépcsős rendszerét. Így megszűntek a különféle vegyipari főosztályok, az Ipar-szervezési Főosztály viszont változatlanul a miniszter első helyettesének irányítása alatt dolgozott.¹³⁰

A kohó- és gépipart különösen érintette az általános vállalati átszervezési intézkedés-sorozat, amely a középirányító szint csökkentését célozta.¹³¹ A kohó- és gépipari miniszter 1963. április 17-i nyújtotta be a KGM új szervezetére vonatkozó előterjesztését a Gazdasági Bizottsághoz. A gépipari műszaki fejlesztés ütemének gyorsítására és az operatív irányító tevékenység túltengésére hivatkozva Horgos Gyula további átszervezéseket tartott szükségesnek. Január 1-jétől a korábbi 14 vállalat és 10 iparigazgatóság irányítása helyett 30 iparvállalatot, 5 igazgatóságot és 2 trösztöt kellett irányítania a KGM-nek. A „komplex feladatmeghatározást és az elemzést előtérbe helyezve” a minisztérium munkájában számos főosztály átszervezését javasolta Horgos. A GB április 27-én 10.150/1963. sz. határozatával elfogadta a KGM átszervezését, és felszólította a minisztert, hogy az 1964. január 1-je után is fennmaradó igazgatóságok alá tartozó gazdasági egységek esetében az év végéig terjesszen elő javaslatot azok irányítására.¹³²

A haditechnikai vállalatok közül az átszervezés a következőket érintette: a Finommechanikai Igazgatóságon a diósgyőri üzemeket összevonták – a Könnyűgépgyárból, a Nehézszerzőgépgyárból és a DIMÁVAG-ból megalakult a Diósgyőri Gépgyár (DIGÉP), a Gödöllői Gépgyár átkerült az Autóipari Igazgatósághoz, az ATRA-t pedig a Hajtómű- és Felvonógyárhoz csatolták.¹³³

1963. május 30-án a Honvédelmi Bizottságban a kiemelt haditechnikai cikkek első negyedévi KGM termelését értékelve ismételten felmerültek a szervezeti kérdések. Horgos Gyula miniszter egyrészt beszámolt a zajló vállalati átszervezésekről (vállalati összevonások és trösztösítések), másfelől továbbra is az egységes irányítás fontosságát hangsúlyozta. Sőt, leszögezte: „nem tartja helyesnek, hogy a hadiipar irányítására külön KGM/B kerüljön létrehozásra.” Jávör Ervin ezredes, az OT katonai elnökhelyettese viszont jelentés készítését tartotta szükségesnek a NIM-ben és a KGM-ben zajló újabb átszervezések kapcsán. Czinege Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszter pedig azt hangsúlyozta hozzászólásában, hogy a KGM-ben a hadiiparnak egyetlen személy legyen a felelőse. A napirend kapcsán hozott határozatában a HB előírta, hogy a kohó- és gépipari, illetve a

¹²⁹ Jelentés a hadivegyipari vállalatok helyzetéről. 1962. április 12. MOL XIX-F-17-j-2 TÜK 14. d.

¹³⁰ Boreczky 1993. 369–370. o.

¹³¹ Az átszervezési hullámot a Szovjetunióban zajló átalakítások generálták, ott 1957-től megszüntették az ágazati minisztériumokat. Magyarországon ugyan felvetődött, de nem vágta bele az ágazati irányítás felszámolásába, ellenben nagyszabású centralizációba fogtak – 1959 és 1962 között tömegesen vontak össze hasonló profilú vállalatokat. Lásd: Honvári 2006. 350–351. o.

¹³² Előterjesztés a GB-hoz a KGM szervezetéről, illetve a GB 10.150/1963. sz. határozata. MOL XIX-A-39-b 187. d.

¹³³ Jelentés[tervezet] a HB részére. 1963. július. MOL XIX-F-6-hb 11. d.

nehézipari miniszter készítsen jelentést a hadiipari termelés egységes irányításának megszervezéséről.¹³⁴

A KGM-en belül is újra és újra felvetődtek a hadiipar egységes irányításának hiányából adódó problémák. 1963 júniusában a miniszteri értekezleten a haditermelés beruházásai kapcsán a KGM Beruházási Irodája nehezményezte, hogy a hadiipart irányító „egységes szervezettel a KGM jelenleg nem rendelkezik, mivel [sem] az Iparpolitikai Főosztály, [sem] az Iparszervezési Főosztály, sem a Finommechanikai Igazgatóság nem fogja át az egész területet a gyártó vállalatok egységes fejlesztése és kiépítése szempontjából, s a Tervhivatallal való kapcsolatoknál is kettősség áll fenn.” A miniszteri értekezlet a hatáskörök tisztázása érdekében a következő határozatot hozta június 18-án: „A hadfelszerelési termékek előállítására vonatkozó beruházások egységes és a KGM egész tervébe való beillesztése érdekében e beruházási célok kiadása az Iparpolitikai Főosztály feladata. A Iparpolitikai Főosztály a beruházási célok kiadását az Iparszervezési Főosztály által összeállított igények alapján végezze, mindenkor figyelemmel a létrehozandó kapacitás polgári profiljára. A szóban forgó beruházások lebonyolítását az egyéb beruházásokhoz hasonlóan a Beruházási Iroda látja el, a szigorúan titkos jelleg biztosítása mellett.”¹³⁵

Egy hónappal később a miniszteri értekezlet két vonatkozásban foglalkozott a hadiiparral: egyrészt a miniszterhelyettesi apparátus és a főosztályok szervezeti és működési szabályzata, illetve a HB-hez benyújtandó jelentéstervezet kapcsán. Utóbbi – a GB-határozat szellemében – a minisztérium elvi főosztályainak szerepét kívánta megerősíteni: az addig az Iparszervezési Főosztály által koncentráltan végzett mozgósítási tervezési és felkészítési feladatokat is szét kívánta osztani a társfőosztályok között, hogy azok teljes körűen foglalkozzanak a polgári és haditechnikai feladatokkal. Az ügyrend pedig ezt az alapelvet adaptálva határozta meg minden egyes minisztériumi részleg hadiipari termelési feladatait. Ezt a decentralizált megoldást azonban mind a tervhivatal, mind a HB Titkársága egyértelműen ellenezte. Tóth Károly, a HB titkára július 19-i véleményében kifejtette: „indokolt, és a baráti államok tapasztalatai is ezt igazolják, hogy a hadiipar termelési, műszaki fejlesztési és országmozgósítási feladatok végrehajtásában a vezetés egysége, központosítása tárcaszinten biztosítva legyen. Ez úgy látszik leginkább biztosítottnak, ha egy főosztály látja el” a haditechnikai feladatok komplex összefogását, irányítását és ellenőrzését.¹³⁶

A KGM vezetése a bírálatok hatására meghátrált, és végül egyetlen főosztályt jelölt ki a haditechnikai koordinációs feladatokra. Az augusztus 14-én benyújtott HB-előterjesztésben a KGM megkísérelt egyensúlyt találni a GB és a HB elvárásai között: „Az éves népgazdasági tervek keretében folyó haditechnikai feladatokat a Minisztérium Terv- és Munkaügyi Főosztálya fogja össze, és tartja a kapcsolatot az érdekelt külső szervekkel,

¹³⁴ Jegyzőkönyv a Honvédelmi Bizottság 1963. május 30-án megtartott 149. üléséről HL HB iratok 1. d. 4. o. Továbbá a HB 6/149/1963. sz. határozata. Uo.

¹³⁵ A KGM 1963. június 18-i miniszteri értekezletének jegyzőkönyve, illetve A volt KGM/B II. ötéves beruházási tervének értékelése – előterjesztés. MOL XIX-F-6-hb 10. d.

¹³⁶ A KGM 1963. július 27-i miniszteri értekezletének jegyzőkönyve, illetve A KGM ügyrendje és szervezeti-működési szabályzata a hadiipari termelés, műszaki fejlesztés irányítására és mozgósítási tervezési, felkészítési feladatainak végrehajtására. 1963. július 24.; Jelentés[tervezet] a HB részére – A KGM hadiipari termelési, műszaki fejlesztési és mozgósítás tervezési, felkészítési feladatai irányításának megszervezése. MOL XIX-F-6-hb 11. d.

a tárca mozgósítási szerve pedig az ellenőrzést látja el. A hadiipari termelés irányítását a mellékelt ügyrendben rögzített feladatok végrehajtását a szigorúan titkos elv mindenkori biztosítása mellett kell elvégezni... Az elvi főosztályok a hatáskörükben végzett polgári jellegű munkák, haditechnikai feladatok és az ipari szakterületeinek, valamint kapacitásainak ismeretében a mozgósítási feladatok szakszerű elvégzését hatékonyan tudják biztosítani... A mozgósítási feladatokat a Miniszter fogja össze és osztja meg a komplex terveket kidolgozó szakfőosztályok között a tárca mozgósítási szervének javaslata alapján. A Minisztériumra háruló mozgósítási feladatokat a tárca mozgósítási szerve koordinálja, egyben ellenőrzi végrehajtásukat az érintett szakfőosztályokon.” A HB augusztus 22-én elfogadta ezt a vegyes megoldást.¹³⁷

Még ugyanezen a napon Horgos Gyula kohó- és gépipari miniszter kiadta a – módosított – hadiipari ügyrendet. A miniszter szeptember 11-i levelében elrendelte, hogy az elvi főosztályok október 1-jétől az új ügyrend szerint járjanak el.

Az ügyrend szerint a kohó- és gépipari miniszter első helyettese fogja össze a KGM haditechnikai termelésének, műszaki fejlesztésének végrehajtásával kapcsolatos miniszteri munkát, valamint a mozgósítással kapcsolatos tervezési feladatok végrehajtását. Az együttműködési ügyek miniszterhelyettese összefogja a nemzetközi hadiipari együttműködési ügyeket. Az Iparszervezési Főosztály ellenőrzi a tárca funkcionális szerveinél, iparigazgatóságainál és vállalatainál a haditechnikai termelést, a távlati haditechnikai tervezést, valamint mozgósítási és légoltalmi feladatok végrehajtását. Részt vesz a Terv- és Munkaügyi Főosztály tárcán kívüli tárgyalásain. Ellenőrzi a HB-határozatok végrehajtását. A Terv- és Munkaügyi Főosztály – az illetékes szakfőosztályok bevonásával – kidolgozza a haditechnikai és mozgósítási tervjavaslatot, összefogja a haditechnikai feladatokat, közvetlenül tartja a kapcsolatot a külső szervekkel (OT, HM, BM, HB). A Termelési és Kooperációs Főosztály a tervben megszabott haditechnikai termelési feladatok végrehajtását biztosítja. A Kereskedelmi Főosztály biztosítja a hadiipari termelés importszükségletét és a tárcák közötti kooperáció megszervezését. A Gazdasági- és Ellenőrzési Főosztály negyedévenként beszámolót készít az éves haditechnikai terv végrehajtásának állásáról. A Műszaki Főosztály felel a haditechnikai műszaki fejlesztésért. A Távlati Fejlesztési Főosztály kidolgozza a távlati haditechnikai termelési és műszaki fejlesztési tervet, és beépíti azt a tárca távlati népgazdasági tervébe. A Beruházási Iroda biztosítja a haditechnikai beruházások és felújítások végrehajtását. A Gépipari Nemzetközi Együttműködési Főosztály biztosítja a nemzetközi tapasztalat átvétel éves tervének végrehajtását. Az Igazgatási Főosztály biztosítja a honvédelmi jellegű gyártmánydokumentációk diszponálását, tárolását, nyilvántartását.¹³⁸

A HB 6/149/1963. sz. határozata alapján – a KGM-mel párhuzamosan – a Nehézipari Minisztérium is felülvizsgálta a területén folyó hadiipari termelés irányításának módját. A NIM az átszervezések előtt kifejezetten nem foglalkozott haditechnika előállításával,

¹³⁷ Jelentés a HB részére – A KGM hadiipari termelési, műszaki fejlesztési és mozgósítási felkészülési feladatai irányításának megszervezése. 1963. augusztus 14. MOL XIX-F-6-v 142. d. 4–5. o.; A HB 9/152/1963. sz. határozata. HL HB iratok 1. d.

¹³⁸ A KGM ügyrendje és szervezeti-működési szabályzata a hadiipari termelés, műszaki fejlesztés irányítására és mozgósítástervezési, felkészülési feladatainak végrehajtására. 1963. augusztus 22. MOL XIX-F-6-v 142. d.

ugyanakkor 1961–1962-ben a tárca főosztályain, a trösztöknél, a vállalatoknál és kutató-intézeteknél mozgósítási szervezetek alakultak, tevékenységüket a minisztérium Iparszervezési Főosztálya fogta össze és irányította. Működésüket az „M” szervek működési és ügyviteli szabályzata című utasítás szabályozta. A főosztály és Lévárdi Ferenc miniszter úgy ítélte meg, hogy a hadivegyipar átszervezését követően e rendszer alkalmas a mozgósítási feladatok ellátása mellett a haditechnikai termelés egységes irányítására is. Tehát a haditechnikai ügyeket a meglévő (nem függetlenített) „M”-szervezeten keresztül kívánta irányítani a minisztérium, a hadivegyipar irányítását pedig továbbra is az Iparszervezési Főosztályon keresztül kívánta ellátni. Augusztus 9-én elkészült az erre vonatkozó HB-előterjesztés, az Iparszervezési Főosztály vezetője 18-án azt meg is küldte a HB Titkárságának.¹³⁹ Az előterjesztést azonban 22-i ülésén nem vette napirendre a Honvédelmi Bizottság, vélhetően azért, mert – a KGM-mel ellentétben – nem volt szükség változtatásra.

A hallgatóságos jóváhagyást követően 1963. október 15-én Szekér Gyula, a nehézipari miniszter első helyettese utasításban rendelkezett az Iparszervezési Főosztály hatókörébe tartozó feladatokról és hatáskörökről a középírányító szervek és országos vállalatok irányában. Indoklása szerint az ágazati rendszerről az egységes elvi irányításra való áttérés nyomán a középírányító szerveknek (mint például a Magyar Alumíniumipari Tröszt, a Vegyipari vagy a Gyógyszeripari Tröszt) foglalkozniuk kell a mozgósítási, haditechnikai, légtalmi, rendészeti, iparőrségi, tűzrendészeti, katonai térképezési stb. ügyekkel is – az Iparszervezési Főosztály elvi irányítása mellett. Az utasítás mindezek alapján részletesen rögzítette a feladatokat.¹⁴⁰

1964 elején elkészült az Iparszervezési Főosztály részletes ügyrendje is, amelyet március 7-én terjesztett fel Zempléni Pál főosztályvezető Szekér Gyulának. Az ügyrend szerint a főosztályon belül a következő részlegek működtek: „M” Szervezési Osztály, Légtalmi Osztály, Rendészeti és Iparőrségi Csoport, Üzem- és Tűzrendészeti Csoport.¹⁴¹

A KGM-ben – a minisztérium szervezeti átalakulásával párhuzamosan – 1963 folyamán folytatódott a vállalatok és igazgatóságok átszervezése. Több vállalatot elcsatoltak a Finommechanikai Igazgatóságtól: az újonnan alakult DIGÉP, valamint a Danuvia Szerzőgépgyár és a Központi Szerszámgyár Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyár néven egyesítve a Szerszámgyép Ágazathoz, a Szerszám- és Készülékgyár az Egyesült Izzóhoz csatolva a Híradástechnikai Ágazathoz, az ATRA a Hajtómű- és Felvonógyárba olvasztva a Jármű Ágazathoz, a Gödöllői Gépgyár az Autó- és Traktor Ágazathoz, a Műszaki Művek pedig a Műszeripari Ágazathoz került. A Finommechanikai Igazgatóságnál maradó fegyver- és lőszergyártó vállalatokkal, valamint hadiipari javítóbázisokkal kapcsolatban voltak olyan elképzelések, hogy – a civil területen véghezvitt vállalat-összevonásokhoz, trösztösítéshez hasonlóan – a tűzérési, illetve a gyalogsági lőszergyártást egy-egy nagyvállalattá szervezzék. További vizsgálatok után viszont a Finommechanikai Igazgatóság elállt a tervtől a következő megfontolásból: az azonos, vagy közel azo-

¹³⁹ Előterjesztés a Honvédelmi Bizottsághoz – A NIM területén folyó haditechnikai termelés egységes irányításának megszervezése. 1963. augusztus 9., illetve Zempléni Pál főosztályvezető levele Tóth Károly HB titkárságvezetőhöz. 1963. augusztus 18. MOL XIX-F-17-s TÜK 11. d.

¹⁴⁰ Az Iparszervezési Főosztály hatáskörébe tartozó feladatok, hatáskörök rendezése. 1963. október 15. MOL XIX-F-17-s TÜK 11. d.

¹⁴¹ NIM Iparszervezési Főosztály részletes ügyrendje. 1964. március 7. MOL XIX-F-17-bb TÜK I-II. 85. d.

nos profilú gyárak stratégiai okokból esnek egymástól távol (mint például a veszprémi Fémművegyártó Vállalat és a siroki Mátravidéki Fémművek); a védelmi okokból vidéken szétszórta telepített hadiüzemek önálló vezetését megnehezítenék az összevonások; az igazgatóságához tartozó vállalatoknál elkerülhetetlen a polgári profilok végleges rendezése, homogenizálása és egyes újabb profilok bevitele és koncentrációja. A Finommechanikai Igazgatóság ezért mindössze három szervezeti változást javasolt: a budaörsi Prés- és Kovácsoltárugyár, illetve az Angyalföldi Vasszerelvénygyár összevonását Ipari Szerelvény- és Gépgyár néven, a jászberényi Fémnyomó- és Lemezárugyár és a budapesti Hűtőgépgyár összevonását az utóbbi nevét megtartva, továbbá az ikladi Ipari Műszergyár és a budapesti Autóvillamossági Gyár összevonását Finommechanikai és Villamossági Vállalat néven. A javaslat indoklása szerint „a Finommechanikai Iparág átszervezése a fenti javaslatok végrehajtásával befejezést nyer, és a futó, mintegy 20%-ot képviselő homogén hadiipari termelése mellett a polgári termelése is nagymértékben koncentrációba és homogenizációba kerül.”¹⁴²

Az igazgatóság véleményét elfogadva Horgos Gyula kohó- és gépipari miniszter 1963. október 21-i előterjesztésében az említett három vállalati összevonást javasolta a Gazdasági Bizottságnak.¹⁴³ A GB 1963. november 9-i, 10.253/1963. sz. határozatával a hátról kettőt fogadott el: Ipari Szerelvény- és Gépgyár és a Hűtőgépgyár létrehozását 1964. január 1-jei hatállyal.¹⁴⁴ Ezekkel a vállalati integrációkkal közel öt éves huzavona és két év folyamatos átszervezés után stabilizálódott a magyar hadiipar helyzete és szervezete.

A KGM új, egységes szervezeti és működési szabályzata 1964. április 1-jével lépett hatályba.¹⁴⁵

A hadiipar irányítása az új gazdasági mechanizmusban

A haditechnikai termelés irányításában történt néhány további változás az 1960-as évek közepén. A KGM-ben 1967-re csak a következő vállalatok tartoztak a Finommechanikai Igazgatóságához: Alumíniumgyár, Általános Géptervező Iroda, Fémművegyártó Vállalat, Finomszerelvénygyár, Hűtőgépgyár, FÉG Fegyver- és Gázkészülékgyár, Ipari Műszergyár, Mechanikai Művek, Mátravidéki Fémművek, Pestvidéki Gépgyár.¹⁴⁶ A NIM Iparszervezési Főosztálya 1967-ben a következő részlegekből állt: Szervezési Osztály (hat fő), Polgári Védelmi Osztály (három fő), Rendészeti, Tűzrendészeti Csoport (két fő), valamint főosztályvezető és titkárnője, összesen 13 fő létszámmal.¹⁴⁷

A gazdaság elégtelen teljesítménye, a növekedés megtorpanása és a fokozódó irányítási nehézségek 1965–66-ban arra sarkallták a párt- és gazdasági vezetést, hogy felülvizsgálják a tervutasításos rendszer működését, és egy indirekt gazdaságirányítási modell

¹⁴² KGM Finommechanikai Igazgatóság: Előterjesztés [a KGM] miniszteri értekezlet részére – A Finommechanikai Igazgatóságához tartozó vállalatok átszervezése. 1963. szeptember 19. MOL M-KS 288. f. 25. cs. 1963/49. ő. e. 198. o.

¹⁴³ Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére – Vállalati összevonások a KGM Finommechanikai Igazgatóság területén. 1963. október 21. Uo. 234–239. o.

¹⁴⁴ MOL XIX-A-39-b 192. d.

¹⁴⁵ Boreczky 1993. 232. o.

¹⁴⁶ Előterjesztés a HB részére – A KGM honvédelmi feladatainak ellátása az új gazdasági mechanizmusban. 1967. június 23. MOL XIX-A-98 91. d. 106. 8. o.

¹⁴⁷ [NIM] Iparszervezési Főosztály feladatai. D. n. MOL XIX-F-17-s 25. d.

felé mozduljanak el.¹⁴⁸ A haderő ellátásában ugyan mindenképpen fenn kívánták tartani az utasításos rendszert, de a nagyobb önállóságot nyerő és nyereségérdekeltebbé váló vállalatok számára jelentős terhet jelentett a haditechnikai kapacitások fenntartása.¹⁴⁹ A hadiipari vállalatoknak nyújtandó állami támogatások és a szabályozók kidolgozása mellett a meglévő szervezeti kereteket is ismételten felülvizsgálták. Már 1966 őszén javaslatot készített a KGM Terv- és Munkaügyi Főosztálya a haditechnikai és mozgósítási tervezés új metodikájáról,¹⁵⁰ illetve az Iparszervezési Főosztály a honvédelmi feladatokról az új mechanizmusban. Utóbbi felhívta a figyelmet arra, hogy az esetleges szervezeti intézkedésekkel a konkrét feladatok meghatározása után kell foglalkozni.¹⁵¹

Az OT Általános Szervezési Főosztálya előterjesztése alapján 1967. május 11-én a Honvédelmi Bizottság elfogadta a fegyveres erők és testületek anyagi-technikai ellátásának, valamint a hadiipar tervezésének és gazdálkodásának általános alapelveit.¹⁵² A hadiiparra vonatkozó szervezeti kérdések ezt követően kerültek csak napirendre. Egyelőre nem tudni, mikor és miért került fel újra a hadiipar irányításának koncentrációja. 1967. június 21-i levelében Csémi Károly altábornagy, vezérkari főnök, a honvédelmi miniszter első helyettese arról biztosította Horgos Gyula kohó- és gépipari minisztert: „számunkra rendkívül megnyugtató az az elgondolás, hogy a béke és »M« időszak honvédelmi ipari feladatai egy szervnél összpontosulnak.”¹⁵³

A KGM június 23-án véglegesítette előterjesztését a honvédelmi feladatok ellátásának rendjéről, és ebben lényeges változtatásokat javasolt. Az eddigi munkamegosztás szerint a funkcionális főosztályok mindegyike egyidejűleg foglalkozott a polgári és honvédelmi feladatokkal; a középírányító szervek (trösztök, iparigazgatóságok) végezték egy-egy terület operatív irányítását, az Iparszervezési Főosztály pedig a mozgósítási és polgári védelmi feladatokért felelt. Az új mechanizmusban a kohó- és gépipar honvédelmi területének koordinálására egy hadiipari főosztályt kívántak szervezni, fedőnéven Általános Szervezési Főosztályt. Az új főosztály a honvédelmi jellegű feladatok tervezési, termelési, koordináló és ellenőrző szerve. Ennek érdekében a főosztály: a miniszter nevében tartja a kapcsolatot a társ- és felettes szervekkel, elkészíti a tárca HB-előterjesztéseit; meghatározza az ágazathoz tartozó vállalatok hadiipari termelési, kooperációs és mozgósítási feladatait; a minisztériumi főosztályokon biztosítja az „M”-tervek összhangját az „M”-kapacitásokkal, meghagyásokkal, kitelepítésekkel, a polgári védelmi munkával.

A Gazdasági Bizottság 23/1967. sz. határozatában rendezte a KGM többi középírányító szervének kérdését, a Finommechanikai Igazgatóság fenntartásának kérdését viszont a Honvédelmi Bizottságra bízta. A KGM az igazgatóság megtartását a következőkkel indokolta: vállalatai veszélyes robbanóanyagokkal dolgoznak, ezért a terület maximális elkülönítéséről gondoskodni kell; területén a hadiipari gyártásban olyan mélyreható ko-

¹⁴⁸ A reformról lásd: *Honvári* 2006. 413–426. o.

¹⁴⁹ A reform hadiiparra való adaptálásáról és hatásáról lásd: *Germuska Pál*: A haditechnikai termelés és az új gazdasági mechanizmus. In: *Rainer M. János* (szerk.): „Hatvanas évek Magyarországon”. Budapest, 2004. 126–160. o.

¹⁵⁰ Javaslat a haditechnikai és „M” tervezési rendszerre az új mechanizmusban. D. n. MOL XIX-F-6-ra 45. d.

¹⁵¹ Feljegyzés Kovács István elvtársnak, a miniszter első helyettesének – Honvédelmi jellegű feladatok az új gazdasági mechanizmusban. 1966. szeptember 26. Uo.

¹⁵² A HB 13/187/1967. sz. határozata. 1967. május 11. MOL XIX-A-16-aa 112. d.

¹⁵³ Csémi Károly altábornagy levele Horgos Gyulához. 1967. június 21. HL MN 1967/T 102/05/536.

operációs összefüggés van, amelynek koordinálására csak egy vállalaton felüli irányító szervezet képes. A lőszer, fegyver és robbanóanyag-technikával foglalkozó finommechanikai vállalatoknál haditechnikai gyártmányaik és kapacitásaik lényegesen eltérőek civil profiljuktól. A haditechnikai kapacitások megőrzése, a folyó gyártás különleges jellege operatív felügyeletet igényel, amelyet nem célszerű a minisztérium apparátusában ellátni.

A Finommechanikai Igazgatóság feladata: az éves termelési és „M”-tervek meghatározása; a kooperációs munka operatív irányítása; a műszaki fejlesztés koordinálása; a távlati fejlesztési tervek és beruházási kérdések intézése; pénzügyekben (hidegtartalékok fenntartása, dotációk elosztása) és árügyekben együttműködik a tárca funkcionális főosztályaival; ellenőrzi a vállalatok tevékenységét. Az igazgatóság kizárólag a hozzá tartozó vállalatok haditechnikai termeléséért felel, polgári vonalon viszont megkapják „mindazon önállóságot és jogot, amelyet a gazdasági reform bármelyik más vállalatnak biztosít”. A KGM ezért vállalati összevonások nélkül meg kívánta tartani az igazgatóságot, új fedőnéven – Technikai Felügyelőség. Létszáma a meglévő 60 főről 30–35 főre csökkentendő azzal, hogy azok illetményét továbbra is a vállalatok kontójára biztosítják. A következő vállalatokat sorolták továbbra is az igazgatósághoz: Alumíniumgyár, Általános Géptervező Iroda, Fémfeldolgozó Vállalat, Finomszerelvénygyár, Hűtőgépgyár, FÉG Fegyver- és Gázkészülékgyár, Ipari Műszergyár, Mechanikai Művek, Mátravidéki Fémművek, Pestvidéki Gépgyár.

Az Országos Tervhivatal – meglehetősen szokatlan módon – a tárcaközi egyeztetést követően is fenntartotta különvéleményét: a haditechnikai ágazattal kapcsolatos minden minisztériumi tevékenységet (az árképzés kivételével) a hadiipari főosztályon kívánt (volna) összpontosítani; továbbá ragaszkodott az önálló mozgósítási szervezet fenntartásához (azaz az Iparszervezési Főosztály megtartásához). Horgos az előterjesztésben változatlanul fenntartotta álláspontját arra hivatkozva, hogy a tárca a funkcionális főosztályok útján is mindenkor eleget tett haditechnikai kötelezettségeinek, a mozgósítási ügyekkel pedig ezután is külön részleg foglalkozik az új főosztály szervezetében.¹⁵⁴

A Honvédelmi Bizottság június 30-i ülésén is vita bontakozott ki a kérdésben. Horgos Gyula kohó- és gépipari miniszter kifejtette: „Az OT véleményét, mely a KGM/B viszaállítást célozza, elfogadhatatlannak tartja. A KGM/B megszűnte óta eltelt idő bebizonyította, hogy a haditechnika fejlesztésével és gyártásával kapcsolatos feladatok funkcionális főosztályokra való bontása teljes mértékben biztosítja a haditechnikai termelést. Az Általános Szervezési Főosztály létrehozásával a társtárcákkal csak egy főosztály fog kapcsolatot tartani.” Jávor Ervin vezérőrnagy, az OT elnökhelyettese megerősítette, hogy javaslatuk nem bizalmatlanságból ered, hanem azt szeretnék elérni, hogy csak egy főosztállyal kelljen kapcsolatot tartani a KGM-ben. Csémi Károly altábornagy, vezérkari főnök Horgost erősítette: „az utolsó 3 év gyakorlata azt bizonyította, hogy a KGM a HM-mel szembeni kötelezettségét tervszerűen teljesítette. Az előterjesztésben javasolt szervezeti forma mellett is biztosítottnak látja a honvédség haditechnikai igényeinek kielégítését”, ezért támogatta a javaslat elfogadását. A PM-et képviselő Kardos Géza ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy egy a vállalatok által fenntartott középírányító szervre nincsen szükség. A HB végül azzal a módosítással fogadta el a KGM előterjesztését (5/188/1967.

¹⁵⁴ Előterjesztés a HB részére – A KGM honvédelmi feladatainak ellátása az új gazdasági mechanizmusban. 1967. június 23. MOL XIX-A-98 91. d. 106.

számon), hogy a Technikai Felügyelőség osztályként beépül az Általános Szervezési Főosztály szervezetébe.¹⁵⁵

Következő napirendi pontként foglalkozott a HB a Nehézipari Minisztérium haditechnikai szervezetével. A NIM 28-án benyújtott előterjesztése szerint Lévárdi Ferenc miniszter három haditechnikában érintett részleget kívánt összevonni az új szervezetben: az Iparszervezési Főosztályt, az Uránipari Titkárságot és a TÜK-öt. Az új Iparszervezési Főosztály hatáskörébe a következő feladatokat sorolta: mozgósítási ügyek, haditechnikai, polgári védelmi és uránipari feladatok. A HB vita nélkül, 6/188/1967. sz. határozatával elfogadta a NIM új központi szervezeti egységének felállítását.¹⁵⁶

A NIM a határozat alapján 21 fős létszámkeretet biztosított (az addigi 13 helyett) a kibővített Iparszervezési Főosztálynak. A főosztály Szervezési Osztályra (haditechnikai és mozgósítási ügyek), Uránipari Osztályra, Polgári Védelmi Osztályra és Rendészet-tűzrendészet-TÜK Csoportra tagolódott.¹⁵⁷ A NIM 1967. november 4-én közzétett új szervezeti és működési szabályzata az át nem alakítandó szervezeti egységek között sorolta fel az Iparszervezési Főosztályt.¹⁵⁸

A KGM miniszteri értekezlete 1967. szeptember 18-án foglalkozott az újonnan felállítandó Általános Szervezési Főosztály feladataival. A haditechnikai vállalatok többségét addig felügyelő Finommechanikai Igazgatóságot és az Iparszervezési Főosztályt is megszüntették. Előbbi 59 munkatársából 20 fő, utóbbinak 19 dolgozójából 12 fő került az új hadiipari főosztályhoz. A miniszteri értekezlet elfogadta az Általános Szervezési Főosztály szervezeti felépítését is, a következők szerint: Titkárság, Polgári Védelmi Osztály, Szervezési és Ellenőrzési Osztály, Terv Osztály, Termelésfelügyeleti, Kooperáció- és Anyagosztály, Technikai Felügyelőség, Üzemrendészeti Osztály.¹⁵⁹ A KGM 1968. február 24-én közzétett új szervezeti és működési szabályzata immár megnevezte az Általános Szervezési Főosztályt is.¹⁶⁰

A reform nyomán előtérbe kerülő gazdaságossági követelmények kényszerítették ki a harcjármű-javítás átszervezését. Még 1967 folyamán a Gödöllői Gépgyárat a Vörös Csillag Traktorgyárhoz csatolták. A többi szocialista országból származó olcsóbb mezőgazdasági erőgépek importja miatt a traktorgyár 1969-re mind nehezebb helyzetbe került, és a Gödöllői Gyáregység pedig már bele sem kezdett a dömpergyártásba, mert a munkagép önköltségi árát sem fedezte volna a Szovjetunió által elfogadhatónak tartott exportár. A Gazdasági Bizottság ezért elrendelte a traktorgyár helyzetének és profiljának felülvizsgálatát. Az e célra alakult tárcaközi bizottság jelentése alapján a kohó- és gépipari miniszter 1969 decemberében nyújtotta be javaslatát a GB-hez. A HM a tárgyalások során már jelezte, hogy a korábbi évekkel szemben jelentősen növelni kívánja javítási megrendeléseit Gödöllőn. Mivel a katonai megrendelésekkel a gyáregység kapacitásainak 70–80%-át le kívánták kötni, a HM javasolta önálló vállalatként újjászervezni, az MN Páncélos- és

¹⁵⁵ Jegyzőkönyv a HB 1967. június 30-án megtartott 188. üléséről. HL HB iratok 3. d. 2–4. o.

¹⁵⁶ Előterjesztés a HB-hoz – A NIM honvédelmi jellegű feladatainak ellátása az új gazdaságirányítási rendszerben. MOL XIX-A-98 91. d. 106. 4. o., valamint a HB 6/188/1967. sz. határozata. MOL XIX-A-16-aa 113. d.

¹⁵⁷ [NIM] Iparszervezési Főosztály feladatai. D. n. MOL XIX-F-17-s 25. d.

¹⁵⁸ Boreczky 1993. 371. o.

¹⁵⁹ MOL XIX-F-6-hb 35. d. 6–24. o.

¹⁶⁰ Boreczky 1993. 232. o.

Gépjárműjavító Üzemével összevonni, és a HM felügyelete alá helyezni. A Gazdasági Bizottság 1970. január 27-én – a KGM előterjesztése alapján – elfogadta a javaslatot, és 10.107/1970. határozatával elrendelte: a Gödöllői Gyáregységet 1970. április 1-től szervezzék önálló vállalattá, az MN Csángó utcai javítóüzemét csatolják a vállalathoz, a felügyelet kérdését pedig a HM és a KGM terjessze a Honvédelmi Bizottság elé.¹⁶¹

A KGM és a HM 1970. március 6-án nyújtotta be közös előterjesztését a Gödöllői Gépgyárra vonatkozóan. A hadsereg javítóbázisának és a gödöllői üzemnek az összevonásával, illetve önálló MN vállalatként való működtetésével két kérdést kívántak hosszú távon megoldani: az MN Központi Páncélos- és Gépjármű Javító Bázisának rekonstrukcióját; és biztosítani az új, bonyolult páncélos- és gépjárműtechnika javítását korszerű körülmények között. A HM azért tartotta szükségesnek a vállalat felügyeletének átvételét, mert „csak így lehetséges biztosítani a gyár vezetésének és irányításának speciális követelményeit, az üzemre háruló katonai – termelési és harcészültségi – feladatok rugalmas kielégítését, a Magyar Néphadsereg páncélos- és gépjárműtechnikája magas szintű hadrafoghatóságának fenntartása érdekében a profilt jellemző sokrétű, általában tervezhető, de gyakran váratlanul soron kívüli és azonnali kielégítést igénylő feladatok végrehajtását.”¹⁶² A HB március 12-i ülésén jóváhagyta a gödöllői javítóüzem átadását a HM-nek, előírva, hogy a vagyonmegosztásról, költségekről stb. az OT és a PM segítségével megállapodást kell kötni. A HB-határozat előírta, hogy az új üzemet hadrendi elemként, hivatásos katonai vezetés alatt, önálló vállalatként kell üzemeltetni. A gyár az előírt haditechnikai javítás és alkatrészgyártás mellett fennmaradó kapacitásai optimális kihasználása érdekében fenn kell tartsa az addig gyártott polgári termékek előállítását.¹⁶³

Az átadás-átvétel során többek között a gödöllői üzemnek nyújtott fejlesztési támogatások visszatérítéséről kellett dönteni. A HM és a KGM egyetértésre jutott abban, hogy a gyáregységnek a Vörös Csillag Traktorgyár központi alapjából nyújtott 40 millió forintnyi beruházást visszatérítik a traktorgyárnak. A törzsgyár és egykori gyáregysége szétválasztása további 10 millió forint költséggel járt. A katonai feladatok növekedése nyomán a gépgyár egyes civil termékeit más KGM vállalatoknak kellett átvenni, amely mintegy 50 millió forint pótlólagos beruházást igényelt. A mindösszesen 100 millió forint megtérítését a HM két részletben vállalta (1970-ben 60 millió forint, 1971-ben 40 millió forint). A Honvédelmi Bizottság 1970. július 17-én határozatban hagyta jóvá az egyezséget.¹⁶⁴

A Gödöllői Gépgyár önállóvá válásával 1970 közepére kialakult a haditechnikai vállalatoknak és irányításuknak az a szervezeti struktúrája, amely a következő évtizedben néhány módosítással érvényben volt. Az ipari tárcák gazdaságmozgósítási felkészülési

¹⁶¹ Jelentés a GB részére – A GB 4.128/1969. VI. sz. határozatával létrehozott Tárcaközi Bizottság jelentése a Vörös Csillag Traktorgyár helyzetéről és gazdaságos profiljának kialakításáról. 1969. december; a GB 10.107/1969. sz. határozata. MOL XIX-A-39-b 344. d. A Gödöllői Gépgyárról lásd: *Lányi Aladár*: A Gödöllői Gépgyártól a „Currus” Rt-ig. In: *Varga A. József* (szerk.): *Magyar autógyarak katonai járművei*. Budapest, 2008. 438–451. o.

¹⁶² Előterjesztés a HB-hoz – Javaslat az MN Központi Páncélos- és Gépjármű Javító Bázisának létrehozására és a Gödöllői Gépgyár felügyeletének rendezésére. 1970. március 6. Az idézet helye 8. o. MOL XIX-A-98 94. d. 128. o.

¹⁶³ A HB 7/210/1970. sz. határozata. 1970. március 12. MOL XIX-A-16-aa 116. d.

¹⁶⁴ Jelentés a HB részére – a Gödöllői Gépgyár átadásával kapcsolatos pénzügyi térítés. 1970. július 7. MOL XIX-A-98 95. d. 132., illetve a HB 5/214/1970. sz. határozata. 1970. július 17. MOL XIX-A-16-aa 117. d.

helyzetét több alkalommal ellenőrizték – maguk a tárcák (NIM 1974, KGM 1976), illetve a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (Könnyűipari Minisztérium 1977), új szervezeti intézkedéseire azonban nem volt szükség.¹⁶⁵

1976 decemberében a KGM-ben új Honvédelmi Ügyrendet adtak ki, amely átfogóan és részletesen megszabta a főhatóság főosztályainak honvédelmi feladatait. E területet továbbra is egyetlen, az Általános Szervezési Főosztály fogta át, amely a KGM „béke és mozgósítási időszakokra vonatkozó hadiipari, polgári védelmi, kitelepítési, tűzrendészeti és üzembiztonsági feladatainak felügyeleti irányító, ellenőrző, koordináló és végrehajtó szerve”. A főosztály az egységes honvédelmi tevékenység érdekében egymaga irányította és koordinálta az éves, a középtávú, illetve a béke- és „M”-időszaki feladatokat. A 39 oldal terjedelmű ügyrend rögzítette mindezen túl a minisztérium további 10 főosztályának és osztályának honvédelmi feladatait is.¹⁶⁶

A Minisztertanács 1980. november 27-i ülésén tárgyalta az ipari tárcák átszervezéséről, az új, egységes Ipari Minisztérium létrehozásáról. A részleteket tartalmazó előterjesztés jelenleg is minősített, csak az 1973. évi IV. törvény módosítására vonatkozó minisztertanácsi javaslat hozzáférhető. Eszerint az ipar irányításának feladatát addig az ágazati tagozódásnak megfelelően megosztva három minisztérium látta el. A megváltozott hazai és külgazdasági feltételek azonban szükségessé tették, hogy meggyorsítsák az ipar termelési szerkezetének korszerűsítését, és javítsák versenyképességét, valamint a gazdálkodó szervezetek vállalkozási készségét. E célokat egy egységes Ipari Minisztériummal látta megvalósíthatónak a párt- és állami vezetés. A Minisztertanács ellenvetés nélkül támogatta az előterjesztést, és javasolta az Elnöki Tanácsnak a minisztériumokról szóló 1973. évi IV. törvény módosítását.¹⁶⁷ Az Elnöki Tanács 1980. évi 19. törvényerejű rendeletével megszüntette a Kohó- és Gépipari Minisztériumot, a Könnyűipari Minisztériumot és a Nehézipari Minisztériumot, és Ipari Minisztérium névvel új főhatóságot létesített – 1981. évi január 1-jei hatállyal.¹⁶⁸ 1981. február 3-án az MSZMP PB ülésén Méhes Lajos tájékoztatta a bizottságot, hogy az Ipari Minisztérium szervezeti felépítése befejeződött.¹⁶⁹

*

A bevezetőben részletezett kutatási korlátozások miatt nem áll módunkban bemutatni a hadiipar 1980-as évekbeli szervezeti kereteit. Egykor a haditechnikai vállalatoknál dolgozók egybehangzó visszaemlékezése szerint az egységes Ipari Minisztériumban is az Általános Szervezési Főosztály vitte tovább a hadiipar felügyeletét, immár a hadivegyipart is beleértve. Lényegi átszervezésekre csak a hadiipari megrendelések 1989 utáni drasztikus csökkenése és az önálló ipari tárca megszűnése nyomán került sor.

¹⁶⁵ Lásd: a HB 4/246/1974. sz. határozatát, A Nehézipari Minisztérium gazdaságmozgósításra való felkészüléséről. 1974. február 28. MOL XIX-A-16-aa 123. d.; a HB 4/267/1976. sz. határozatát A Kohó- és Gépipari Minisztérium gazdaságmozgósítási felkészülésének helyzetéről. 1976. május 20. MOL XIX-A-16-aa 128. d.; valamint a HB 4/279/1977. sz. határozata A Könnyűipari Minisztérium „M” feladatokra való felkészülésének vizsgálatáról. 1977. május 19. MOL XIX-A-16-aa 130. d.

¹⁶⁶ A KGM Honvédelmi Ügyrendje. 1976. december. MOL XIX-F-6-ae 57. d. 3. o.

¹⁶⁷ 698. sz. jegyzőkönyv a Minisztertanács 1980. november 27-i üléséről. MOL XIX-A-83-a 548. d. 1555–1560. o.

¹⁶⁸ 1980. évi 19. törvényerejű rendelet az Ipari Minisztérium létesítéséről. Kihirdetve 1980. december 6. *Magyar Közlöny*, 91. sz.

¹⁶⁹ MOL M-KS 288. f. 5/819. ó. e. 14. o.

FÜGGELÉK

Vállalat neve	Jogelődjének, illetve a vállalat alapításának időpontja	Hadiipari profilja	Polgári profilja	Telephelye	Szervezeti változások
Lámpagyár	1888	kézfegyvergyártás	varrógép, gázóra, lámpaáru	Budapest, IX. Soroksári út 158.	1891 – Fegyver- és Gépgyár Rt. 1935 – Fémáru-, Fegyver és Gépgyár Rt. 1946 – Lampart Művek 1949 – kettéváltak: Lámpagyár, illetve Fémáru és Szerszámgépgyár NV 1951–52 3009. sz. Vállalat 1952 – Lámpagyár 1965 – Fegyver és Gázkészülékgyár (FÉG) Danuvia Ipari és Kereskedelmi Rt. 1939 – Danuvia Fegyver- és Lőszergyár Rt. 1944-ig hozzá tartozott a Veszprémi Lőszergyár és a Székesfehérvári Motorkerékpárgyár 1950-ben kivált belőle a Forgácsoló Szerszámos Gyára 1951–52 3013. sz. Vállalat 1952-ben a lőszergyártó gépeket készítő részlegét átadta a Székesfehérvári Könnyűipari Gépgyárnak 1952-től Danuvia Szerszámgépgyár 1963-ban beolvadt a Központi Szerszámgépgyár a Danuviába, új neve ekkortól Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyár 1921 – Stuss Nándor Praeciziós Mechanikai és Optikai Intézet Rt. 1939 – Magyar Optikai Művek Rt. 1946–52 szovjet tulajdonban 1951–52 6000. sz. Vállalat 1952 – Magyar Optikai Művek
Danuvia Szerszámgépgyár	1923	kézfegyvergyártás	motorkerékpár, fűrótokmány	Budapest, XIV. Angol utca 10–20.	
Magyar Optikai Művek	1884	optikai eszközök, műszerek	óra, fényképezőgépek, szemüveglencse	Budapest, XII. Csörsz utca 35–43.	

Gamma Optikai Művek	1920	lőelemképző, optikai műszerek	fényképezőgépek, optikai és atomfizikai műszerek	Budapest, XI. Fehérvári út 85.	Gamma Műszaki Rt. 1939 – Gamma Finommechanikai és Optikai Művek Rt. 1951–52 6014. sz. Vállalat 1952 – Gamma Optikai Művek 1950 – Motorjavító Vállalat 1958 – Általános Mechanikai Gépgyár 1963 – az Ikaruszhoz csatolták 1934 – MOVERO 1937 – AERO-EVER Kft. 1948 – Sportártermelő NV, majd Vállalat 1960 – Labor Műszeripari Művek 1942 – a Danuvia Rt. részeként BMW motorkerékpárgyár 1944-ben leszereltek újjaépítve 1949–50-ben 1950 – kiltónvált a Danuviától 1963 – beolvad a Szerszámgépipari Művekbe Székesfehérvári Kőszörfűgépgyár néven Diósgyőri Újgyár 1945–48 Diósgyőri Vasgyár 1948-tól DIMÁVAG Gépgyár 1951-ben szétválik: 3010. sz. Vállalat – löveggéártás, 7048. sz. Vállalat – tűzérési lövedékgéártás és löszerszerelés, 7049. sz. Vállalat – tűzérési löszer szerelés 1952 – Nehézszerszámgépgyár 1963 – Diósgyőri Gépgyár néven egyesítették a Könyűgépgyárral és a DIMÁVAG Gépgyárral
Motorjavító Vállalat	1950	repülőgépjavítás	autóbusz	Székesfehérvár	
Sportártermelő Vállalat	1934	repülőgépjavítás	műhelykocsik, lakóköcsik, ipari hűtőszekrények, termosztátok, parafinszekrények, tegelykemencék és vegyifűlkék	Esztergom	
Könyűipari Szerszámgépgyár	1942	gyalogosági löszergépgyártó célgép	kőszörfűgépek	Székesfehérvár	
Nehézszerszámgépgyár	1914	löveggéártás	dízelmotor, eszterga, kompresszor	Miskolc–Diósgyőr	

Vállalat neve	Jogelődjének, illetve a vállalat alapításának időpontja	Hadtipari profilja	Polgári profilja	Telephelye	Szervezeti változások
Győri Szerszámgépgyár	1951	aggregát, löveg és löelemképző kocsiszerszerkezet	tűzhely, pótkocsi, csónakmotor	Győr	1913 – MÁVAG Győri Telepe 1951 – kivált a MÁVAG-ból 1963 – beolvadt a Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyárba
Pestvidéki Gépgyár	1952	repülőgépjavítás	olajégők, huzalzómanócozó	Szigetszentmiklós	a fel nem épült Hajdúsági Gépgyár dolgozóinak kiképzésére, 1954-től termelő vállalat 1945 – Magyar Fogaskerékgépgyár Kft. 1948 – a fogaskerék gyárat leválasztják, Autó- és Traktoralkatrészgyár 1963 – beolvadt a Hajtómű- és Felvonógyárba
Autó- és Traktoralkatrészgyár (ATRA)	1920	harcocsi és repülőgép alkatrész	sebességváltók	Budapest, XX. Dózsa György u. 91.	1975 – a Hajtómű- és Fesztőberendezések Gyára 2. sz. Gyára beolvadt a Csepel Autógyárba
(XVII. Sz.) Gépjárműjavító Vállalat	1951	harcocsi fődarab javítás, harcocsi alkatrész	különlétes járművek és járműfelépítmények	Gödöllő	1951-ben Béta Vegyipari Beruházó Vállalat, majd 7018. sz. Beruházó Vállalat 1951–52 3054. sz. Vállalat 1953 – XVII. Sz. Gépjárműjavító Vállalat 1961 – Gödöllői Gépgyár 1967 – a Vörös Csillag Traktorgyárhoz csatolták 1970 – önállóvá vált MN Gödöllői Gépgyár néven, és egybeolvasztották az MN Páncélos- és Gépjárműjavító Üzemével

Finommechanikai Vállalat	1951	lokátor	műszerek, porszívó, magnetofon	Budapest, X. Fehér út 10.	1. sz. Finommechanikai Vállalat
	1952	készülék, idomszer	képzésszám	Budapest, XIV. Fűrés u. 106.	1951–52 6055. sz. Vállalat
Központi Szerszám-gyár	1953	repülőgépműszer	közeledési műszerek	Budapest, XIII. Bulesu u. 7.	1952 – Finommechanikai Vállalat
Közeledési Mérőműszerek Gyára					1963-ban beolvadt a Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyárba
					1951-től MMG Műszergyárban előkészítő részleg
					1967 – Ganz Műszeripari Művek gyáregysége
					1950 – Általános Villamossági Vállalat
					1951 – Híradótechnikai Vállalat
					1951–52 289. sz. Vállalat
Mechanikai Laboratórium	1950	rádióvevők, adóállomások, iránymérők, rádiófelderítők	magnetofon, elektro-akusztikai berendezések	Budapest, VIII. Gorkij fasor 25–27, Hűvösvölgyi út	1953 – Mechanikai Laboratórium
					1957 – Mechanikai Laboratórium
					Híradástechnikai Kísérleti Vállalat, az Alagi Központi Kísérleti Üzem beolvadásával
					Fémárugyár
					1951–52 3051. sz. Vállalat
Szerszám- és Készülékek Gyára	1950	kézfegyver	traktoralkatrész	Gyöngyös	1952 – Szerszám- és Készülékek Gyára
					1963-ban beolvadt az Egyesült Izzóba, majd a Mikroelektronikai Vállalat gyáregysége
					1921 Magyar Lőporgyár Rt.
					1929 – Nitrokémia Ipari Rt.
					1951–52 1003. sz. Vállalat
Nitrokémia Ipari Rt.	1921	lőpor és robbanóanyagok	gyomirtó, növényvédőszer	Balatonfűzfő	1952 – Nitrokémia Ipari Rt.

Vállalat neve	Jogelődjének, illetve a vállalat alapításának időpontja	Hadtipari profilja	Polgári profilja	Telephelye	Szervezeti változások
Bányagyutacs-gyár	1922	ködgránát, fényjelző, magnézium- és alumíniumpor, gyutacs	magnézium- és alumíniumpor, bányagyutacs	Budapest, Nagytétny, XXII. Bányalég utca 2.	1922–1949 a Vadásztöltény- Gyutacs és Fémárugyár Rt. gyára (gyárak: Székesfehérvár, Mosonmagyaróvár, Nagytétny) 1949-ben leválasztották a fehérvári és a mosonmagyaróvári gyárat, 1949–1951 a nagytétnyi és a törökbálinti üzem működött Bányagyutacsgyár néven 1951-ben a törökbálinti gyárat különválasztották, 1951–52 7042. sz. Vállalat 1952 – Bányagyutacsgyár
Mechanikai Művek	1936	tűzérzéki lőszer szerelés	kondenzátor, bojler, fűtőberendezés	Törökbálint	1970 – Chinoín Gyógyszer- és Vegyszeti Terméke Gyára gyáregysége 1936 – Fémáru-, Fegyver és Gépgyár Rt. 1946 – Lampart Művek 1948–1949 a Vadásztöltény- gyutacs és Fémárugyár Rt. gyára 1949–1951 a Vadásztöltényből kiválva a Bányagyutacsgyár része 1951-ben önállóvá vált, 1951-52 7007. sz. Vállalat 1952 – Mechanikai Művek

Műszaki Művek	1928	gázálarcok, gumicsónak	vízátároló	Budapest, IX. Illatos út 9.	Mercur Műszaki és Vegyipari Rt. Államosították 1934-ben, 1948-ban felszámolták 1949-ben rekonstrukció 1951–52 1004. sz. Vállalat 1952 – Műszaki Művek Magyar Lőszerművek Rt. 1951–52 7002. sz. Vállalat 1952 – Veszprémi Fémfeldolgozó 1968 – Bakony Fém- és Elektromoskészülék Művek
Fémfeldolgozó Vállalat	1938	gyalogásági lőszer	elektromos alkatrészek, kismeg-szakítók, autóalkatrészek	Veszprém-Csererdő	Magyar Fémlemezipari Rt. Alumíniumedény és Bádoggára 1948 – Állami Bauxit-Alumínium Rt. 1949 – Alumíniumgyár 1952-ben kivált belőle a Központi Szerszámgégyár
Alumínium-gyár	1899	tűzérési lőszerhűvelő, csappantyús csavar	gyújtógyertya, alumíniumedények, gázipalack	Budapest, XIV. Erzsébet királyné útja 57–61.	1949-ben épült, 1951-ben kivált a Nehézszerszámgégyárból 1951–52 7048. sz. Vállalat 1952 – Könyűgépgyár 1954-ben hozzácsatolták a Vegytermékek Gyárát
Könyűgépgyár	1951	tűzérési lőszerterest és szerelés	emelővillás targonca, szivattyú, hidraulikus emelő, autóalkatrészek	Miskolc–Diósgyőr	1963 – Diósgyőri Gépgyár néven egyesítették a Nehézszerszámgégyárral és a DIMÁVAG Gépgégyárral
Moson-magyaróvári Fémfeldolgozó (MOPFÉM)	1922	tűzérési gyújtó	csapok és szerelvények, kerékpáralkatrészek, kompresszor	Mosonmagyaróvár	1922–1949 a Vadászoltény- Gyutacs és Fémárnyag Rt. gyára 1949-ben önállóvá vált

Vállalat neve	Jogelődjének, illetve a vállalat alapításának időpontja	Hadiipari profilja	Polgári profilja	Telephelye	Szervezeti változások
Vadásztöltény-gyár	1922	tűzérségi gyűjtő	rádió, televízió, moped, vadásztöltény	Székesfehérvár	1936–1949 a Vadásztöltény- Gyutacs és Fémárugyár Rt. gyára 1949-ben önállóvá vált Vadásztölténygyár néven 1951–52 7008. sz. Vállalat 1952 – Vadásztölténygyár 1961 – Villamosági Televízió és Rádiókészülékek Gyára 1968 – Videoton Rádió és Televízió Gyár
Észak-magyarországi Vegyiművek	1950	lőpor és robbanóanyagok	fenol, anilin, gyógyszeralapanyagok	Sajóbábony	Borsodi Vegyiművek 1951–52 1040. sz. Vállalat 1952 – Északmagyarországi Vegyiművek
Tömegcikk Művek	1949	gyaloglási lőszer	tűgörgők, túszelepek, porlasztó, kardánereszt	Jobbágyi	1949 – Andezit Művek 1951–52 7006. sz. Vállalat 1952 – Tömegcikk Művek 1961-ben felszámolták, jogutóda a Mátравидéki Fémiművek
Mátравидéki Fémiművek	1950	gyaloglási lőszer	ipari láncok, motorkerékpár lánc, tubusok, kupakok	Sirok	Tubus- és Kupakgyár 1951–52 7017. sz. Vállalat 1952 – Mátравидéki Fémiművek 1961 – a Mátравидéki Fémiművek átveszi a Tömegcikk Művek eszközeit és jogutóda is, valamint beleolvad a Fémdoboz és Tubusművek

Rézhenger- művek	1905	kopsz	sárgaréz félgyártmányok, acélszalag	Budapest, XIII. Párkány utca 42.	Magyar Rézhengerművek Rt. 1948 – Rézhengerművek 1968 – a Csepel Művek gyáregysége	
	Finom- szerelvény- gyár	1950	tűzérési gyújtó és lőszerest, illetve kiskaliberű tűzérési lőszer szerelése	kerékpáralkatrészek, moped	Felémét	1950 – Béta Beruházási Vállalat 1951 – Irodagépgyár 1951–52 7035. sz. Vállalat 1953 – Fémyszerelvénygyár 1954 – Finomszerelvénygyár
		1924	tűzérési gyújtó	világítótestek	Budapest, XIV. Francia út 11.	1953 és 1955 között különválasztották a vele egy telephelyen működő Vegyipari Szerelő Vállalatot, majd visszaolvasztották
Világítástechnikai Vállalat	1924	tűzérési gyújtó	világítótestek	Budapest, XIV. Francia út 11.	1924-től Agrolux Elektromos Gyár (Egyesült Izzó)	
Ipari Műszergyár	1951	tűzérési gyújtó	elektromos motorok	Iklad	1951–52 7052. sz. Vállalat 1952 – Ipari Műszergyár	
Prés- és Kovácsoltárugyár (Préko)	1949	tűzérési lövedéktest	autóalkatrészek, motoros targonca, armatúrák	Budaörs	Prés- és Kovácsoltárugyár 1951–52 7038. sz. Vállalat Prés- és Kovácsoltárugyár	
	1952	keményműcsés, porkohászati gyűrű	porkohászati gépalkatrészek, hűzőgyűrűk	Budaörs	1963-tól összevonva az Angyalföldi Vasszerelvénygyárral, Ipari Szerelvény- és Gépgyár néven	
Keményműipari Vállalat	1952	keményműcsés, porkohászati gyűrű	porkohászati gépalkatrészek, hűzőgyűrűk	Budaörs	1951–52 7056. sz. Vállalat	
Fémnyomó- és Lemez-árugyár	1951	tűzérési löszerthüvely	alumíniumedények, szifonok, hordók, háztartási hűtőszek- rény, erőművi hőcserélők	Jászberény	1952 – Fémnyomó- és Lemezárugyár 1963-ban összevonták a budapesti Hűtőgépgyárral, Hűtőgépgyár elnevezéssel	

Vállalat neve	Jogelődjének, illetve a vállalat alapításának időpontja	Hadiipari profilja	Polgári profilja	Telephelye	Szervezeti változások
Hajdúsági Iparművek	1951	gyalogosági, illetve repülő löszér	mosógép, centrifuga, porszívó	Téglás	1951–52 7057. sz. Vállalat 1952 – Hajdúsági Iparművek
Ipari Vegyszergyár	1951	defenilamin, dimetil-anilin, centralit		Budapest, X. Gém utca	
Vegytermékek Gyára	1951	tűzérési löszerszerelés		Miskolc–Diósgyőr, Onga	1951–52 7049. sz. Vállalat 1952 – Vegytermékek Gyára Csavargyár
Cholorchemia Vállalat	1952	vegyszer gázok kísérleti gyártása		Papkeszi	Mercur Rt. egykori telephelyén Ipari Segédanyaggyár
VS Üzem	1951	lőporgyártás		Nógrádverőce	1951–52 1053. sz. Vállalat 1953-ban leállították a beruházást, az építkezés el sem kezdődött, csak gépeket vásároltak hozzá
Tiszántúli Gépgyár	1950	lövegyártás		Debrecen–Józsa	1951–52 3058. sz. Vállalat 1953-ban leállították a beruházást
Hajdúsági Gépgyár	1952	repülőgép javítóbázis		Debrecen	1953-ban leállították a beruházást
Gyár- és Gépszerelő Vállalat	1951	beruházó és építő vállalat		Budapest	1951–52 3047. sz. Vállalat 1952 – Gyár- és Gépszerelő Vállalat 1953 – egyesült a Szerves Beruházó Vállalattal
Általános Géptervező Iroda	1950	hadiipari kutatás		Budapest, I. Kuny Domokos utca 2.	Az 1953-ban alakult Középgépipari Technológiai Intézet 1956-ban beolvadt az ÁGTI-ba
Távközlési Kutatóintézet	1949	hadi elektronikai, híradástechnikai és lokátor kutatások		Budapest, II. Gábor Áron utca	

FORRÁS

Az ÜT 56/35/1952. sz. határozata: A KÖM felügyelete alá tartozó vállalatok névváltozása. 1952. március 17. MOL XIX-A-98 216. d.; Felsorolás a KGM/B vállalatairól. 1959. október 23. HL MN 1964/T 68/016/29/1; *Budapest lexikon*; jogutód vállalatok honlapjai, www.szerszamgepgyartas.hu

PÁL GERMUSKA

GOVERNANCE AND STRUCTURAL FRAMEWORK OF HUNGARIAN
ARMAMENTS INDUSTRY, 1945–1980*Summary*

With the help of once strictly confidential archival documents, the paper gives a detailed picture of the structural framework of armaments industry production. The material and equipment used by the army are traditionally divided into two groups: items consumed by civilians as well (foodstuff, clothes, medicine etc.), and military technology (weapon, munition, special vehicles, special electrical and optical tools etc.). Factories and companies producing the latter items are customarily rated as armaments industry. This sector includes a number of industry branches which manufacture goods for the needs of civilians, too. Generally, arms industry does not have a distinct structure from the rest of the industry in market economies, despite the fact that there were (are) companies dealing exclusively with military technology. This system was applied in Hungary prior to 1945. After World War II, following the signing of the Paris Peace Treaty and the fraudulent victory of the communists in the August 1947 elections, the reconstruction and intensive development of the army was initiated. The goal to equip the army made the Soviet-style reconstruction and rapid expansion of Hungarian arms industry top priority.

In 1948, an independent armament industry organisation, under the name Industry Development Directorate, was set up within the Ministry of Industry. In the next few years, more and more companies were joined to the arms industry department which worked within the Ministry of Heavy Industry, then within the Ministry of Furnace- and Machine Industry. In 1952, again following the Soviet way, the arms industry department was reorganised as an independent ministry under the name Medium Machine-Building Ministry. In July 1953, Imre Nagy's government programme included the major step of dissolving this ministry. Production for the army was radically decreased, arms industry factories from that time on could manufacture civilian products up to ninety per cent. The arms industry branch returned to the Ministry of Furnace- and Machine Industry under the name Sector B, but the branch kept much of its independence. This independence was not eliminated until 1961, when heavy-chemical industry companies were subordinated to the Ministry of Heavy Industry, and the other companies dealing with military technology (too) were completely incorporated into the organisation of the Ministry of Furnace- and Machine Industry under the supervision of different industrial authorities. The next structural change took place from January 1, 1968, parallel with the introduction of the economic mechanism reform: a single department within the Ministry of Furnace- and Machine Industry became responsible for the governance of arms production again. This system remained effective after the foundation of the unified Ministry of Industry in 1981; the paper, however, cannot reveal details about this period due to the restricted access of the archival sources from the 1980s.

PÁL GERMUSKA

LES CADRES ORGANISATIONNELS ET LA DIRECTION
DE L'INDUSTRIE DE DÉFENSE HONGROISE, 1945–1980*Résumé*

L'étude présente en détail les cadres organisationnels de l'industrie de défense et de la production d'équipements militaires sur la base de sources d'archives autrefois hautement confidentielles. Les matériels et les équipements utilisés par l'armée peuvent être traditionnellement classés en deux catégories : les articles qui sont également consommés par la population civile (aliments, vêtements, médicaments, etc.) et les équipements militaires (armes, munitions, véhicules spéciaux, outils électroniques et optiques spéciaux, instruments, etc.) dont les sociétés productrices appartiennent habituellement à l'industrie de défense. Ce secteur réunit de nombreuses branches qui produisent également pour des besoins civils. Dans les économies de marché, l'industrie de défense n'est généralement pas séparée des autres industries sur le plan organisationnel, même s'il a existé (existe) des sociétés qui produisent exclusivement des équipements militaires. C'était également le cas dans la Hongrie d'avant 1945. La reconstruction et le développement intense de l'armée commença après la signature du traité de Paris et la victoire électorale frauduleuse des communistes en 1947. Pour équiper les forces armées, l'industrie de défense hongroise dut être réorganisée et rapidement développée sur le modèle soviétique.

En 1948 fut créée la Direction du Développement industriel au sein du Ministère de l'Industrie qui fut une organisation séparée en charge de l'industrie de défense. Dans les années suivantes, de plus en plus de sociétés furent rattachées au Département de l'Industrie de défense relevant du Ministère de l'Industrie lourde et ensuite du Ministère de l'Industrie métallurgique et mécanique (MIMM). A partir de 1952, toujours sur le modèle soviétique, la haute autorité de l'industrie de défense se transforma en un ministère indépendant sous le nom du Ministère de l'Industrie mécanique intermédiaire. En juillet 1953, conformément à l'un des axes principaux du programme du gouvernement Imre Nagy, le Ministère de l'Industrie mécanique intermédiaire fut supprimé et la production militaire radicalement réduite. Dès lors, jusqu'à 90% de la production des sociétés de l'industrie de défense se composa de biens de consommation civile. La branche de l'industrie de défense fut réintégrée dans le MIMM sous le nom de section « B » tout en conservant une grande partie de son indépendance jusqu'en 1961 où les sociétés de l'industrie chimique lourde furent rattachées au Ministère de l'Industrie lourde, tandis que les autres sociétés (en partie) d'équipements militaires furent subordonnées aux différentes directions industrielles du MIMM. La prochaine réorganisation eut lieu après le 1er janvier 1968 dans le cadre de la réforme du mécanisme économique : au sein du MIMM, un seul département fut chargé, de nouveau, de la direction de la production d'équipements militaires. Ce modèle subsista également après 1981, date de création de l'unique Ministère de l'Industrie. L'étude n'est cependant pas en mesure de traiter cette période en raison de la confidentialité des sources d'archives relatives aux années 1980.

PÁL GERMUSKA

DIE ORGANISATIONSRAHMEN UND DIE LEITUNG
DER UNGARISCHEN RÜSTUNGSINDUSTRIE, 1945–1980*Resümee*

Die Studie stellt auf Grund ehemaliger streng geheimer Archivquellen detailliert die Organisationsrahmen der Rüstungsindustrie und der kriegstechnischen Produktion vor. Die von der Armee verwendeten Materialien und Ausrüstungen können traditioneller Weise in zwei Gruppen eingeteilt werden: in die auch von der Zivilbevölkerung verwendeten Artikel (Lebensmittel, Bekleidung, Medikamente usw.) und in die Kriegstechnik (Waffen, Munition, Spezialfahrzeuge, spezielle elektronische und optische Geräte, Instrumente usw.). Im Allgemeinen werden die Fabriken und Unternehmen, die Letztere herstellen, zur Rüstungsindustrie gezählt. Zum Sektor gehören zahlreiche Branchen, die auch für die zivilen Bedürfnisse produzieren. In den Marktwirtschaften wird aus organisatorischer Sicht im Allgemeinen kein Unterschied zwischen der Rüstungsindustrie und dem übrigen Teil der Industrie gemacht, obwohl es auch Firmen gab (gibt), die sich ausschließlich mit kriegstechnischer Produktion beschäftigen. Vor 1945 war auch in Ungarn dieses System gültig. Der Neuaufbau und anschließend die starke Entwicklung der Armee begann nach dem Zweiten Weltkrieg, im Anschluss an die Unterzeichnung des Friedensvertrags von Paris und der Wahlen im August 1947, bei der die Kommunisten – durch Betrug – einen Sieg errungen hatten. Zur Aufrüstung der Armee war die Neuorganisation und rasche Erweiterung der ungarischen Rüstungsindustrie nach sowjetischem Muster von primärer Wichtigkeit.

Im Jahre 1948 wurde im Ministerium für Industriegewesen unter dem Namen Direktion für Industrieentwicklung eine selbständige Organisation für Rüstungsindustrie aufgestellt. In den folgenden Jahren wurden mehr und mehr Unternehmen zur Hauptabteilung für Rüstungsindustrie, das im Rahmen des Ministeriums für Schwerindustrie, später des Ministeriums für Stahl- und Maschinenindustrie (KGM) funktionierte, hinzugefügt. Ab 1952 wurde die Hauptbehörde für Rüstungsindustrie – ebenfalls nach sowjetischem Muster – unter dem Namen Ministerium für Mittelschwer-Industrie zu einem eigenständigen Ministerium umgeformt. Im Juli 1953 wurde als wichtiger Teil des Regierungsprogramms von Imre Nagy das Ministerium für Mittelschwer-Industrie aufgelöst und auch die Kriegsproduktion radikal gesenkt. Ab diesem Zeitpunkt produzierten die Unternehmen der Rüstungsindustrie sogar zu einem Anteil von 90% auch Zivilprodukte. Die Rüstungsindustriebranche wurde unter dem Namen Abteilung „B“ in die Organisationsstruktur des KGM zurückversetzt, wobei die Abteilung jedoch eine verhältnismäßig große Eigenständigkeit bewahren konnte. Sie wurde erst 1961 aufgelöst, als die Schwerchemieunternehmen zum Ministerium für Schwerindustrie kamen und die übrigen Unternehmen, die sich (auch) mit Kriegstechnik beschäftigten, unter der Aufsicht der verschiedenen Industriedirektionen vollständig in die Organisation des KGM integriert wurden. Zu einer neuerlichen organisatorischen Umgestaltung kam es ab dem 1. Januar 1968, parallel mit der Einführung der Mechanismusreform: innerhalb des KGM war erneut eine einzige Hauptabteilung für die Aufsicht über die Kriegstechnikproduktion verantwortlich. Dieses Modell blieb auch nach 1981, nach der Aufstellung des einheitlichen Industrieministeriums, bestehen – über dieses Details kann die Studie jedoch nicht mehr berichten, da die Archivquellen der 1980er Jahre nur beschränkt erforschbar sind.

ПАЛ ГЕРМУШКА

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ РАМКИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЕННОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ И РУКОВОДСТВО ЕЮ, 1945–1980*Резюме*

В настоящей статье на основании некогда строго секретных архивных источников детально показаны организационные рамки военной промышленности, производства военной техники. Материалы и снаряжение, используемые армией, традиционно могут быть разделены на две группы: товары, потребляемые также и гражданским населением, (продовольствие, одежда, медикаменты и т.д.) и военная техника (вооружение, боеприпасы, специальные транспортные средства, специальные электронные и оптические средства, приборы и т.д.). Заводы и предприятия, которые производят вышеназванные товары, принято относить к военной промышленности. К этому сектору принадлежит целый ряд отраслей промышленности, который работает также и на удовлетворение потребностей гражданского населения. В рыночных экономиках военная промышленность в организационном отношении, как правило, не отделяется от остальной части промышленности, несмотря на то, что существовали (существуют) также и предприятия, занимающиеся исключительно производством военной техники. До 1945 года в Венгрии была действительна также эта система. После второй мировой войны, после подписания парижского мирного договора и приобретенной обманном путем победы коммунистов на выборах в августе 1947 года началось строительство новой армии и затем ее энергичное развитие. Для оснащения армии первоочередной важности вопросом была реорганизация по советскому образцу венгерской отечественной военной промышленности и ее скорейшее расширение.

В 1948 году в Министерстве Промышленности была создана отдельная военно-промышленная организация под названием Дирекция по Развитию Промышленности, которую в последующие годы присоединили сначала к Министерству Тяжелой Промышленности, затем к главному отделу оборонной промышленности при Министерстве Металлургической Промышленности и Машиностроения. С 1952 года – также по советскому образцу – была создана главная самостоятельная организация оборонной промышленности под названием Министерство Среднего Машиностроения. В июле 1953 года в качестве важной части правительственной программы Имре Надь было ликвидировано Министерство Среднего Машиностроения и радикально сокращено военное производство. Начиная с этого времени военно-промышленные предприятия также производили гражданскую продукцию уже даже на 90%. Военно-промышленная отрасль в качестве отделения под индексом „В” была вновь включена в организацию Министерства Металлургической Промышленности и Машиностроения, но оно максимально сохранило свою самостоятельность. Лишь в 1961 году организация была ликвидирована, когда предприятия тяжелой промышленности были присоединены к Министерству Тяжелой Промышленности, а многие предприятия, выпускавшие военную технику, были переведены в организацию Министерства Тяжелой Промышленности под надзором различных промышленных дирекций. Новое организационное переформирование началось с 1 января 1968 года параллельно с реформой механизмов: внутри Министерства тяжелой промышленности вновь один единственный главный отдел стал ответственным за инспекцию над военно-техническим производством. Эта модель сохранилась и после 1981 года после создания единого Министерства Промышленности, но об этом автор статьи уже не может рассказать подробнее вследствие ограниченной возможности исследования архивных источников 1980-х годов.

VINCZE DÁNIEL

„ILYEN KŐBEVÁGOTT MUNKA MAGYARORSZÁGON MÉG NEM KÉSZÜLT”

A jobbágyi Tömegcikk (Andezit) Művek (1949–1960)

Az egyes, kiemelt jelentőségüként kezelt hadiüzemek földfelszín alá telepítése nem ismeretlen fogalom a XX. századi történelemben. Már a második világháború alatt és azt megelőzően is többször találkozhatunk a jelenséggel. A teljesség igénye nélkül elegendő csupán a VI-V2-es rakéták nordhauseni gyárára, vagy magyar vonatkozásban a balatonfűzfői Nitrokémia Művek energiaközpontjára, illetve a Kőbánya alatt húzódo pincerendszerben folytatott Messerschmitt-típusú repülőgépek gyártására utalnunk. A kivitelezés e különleges módszeréhez azonban csak ritkán folyamodtak, amiért elsősorban az építkezés, majd az üzemeltetés és a termelés során jelentkező magas költségek tehetősek felelőssé. Bár a hadiipar 1949-ben kezdődő erőltetett fejlesztésekor a koncepció többször is felvetődött, a gyakorlatban csak egy helyen valósították meg: a Nógrád megyei Jobbágyi település határában létrehozott gyalogsági lőszergyár esetén. Annak ellenére, hogy a vállalat a korszak egyik legtitkosabb és legjelentősebb hadiipari üzemének számított, nemcsak termelő egységét rejtette el a föléje magasodó hegy, hanem fennállása és tevékenysége is kis híján feledésbe merült.

Jelen tanulmányom tárgya a magyarországi hadianyaggyártás egyik kevésbé ismert szereplője, az 1949–1960 között fennálló Tömegcikk (Andezit) Művek bemutatása. Előljáróban a témával kapcsolatosan egy alapvető irányelvet kötelességem leszögezni: a vállalat egykori telephelye napjainkban is a HM kezelése alatt áll, így vannak bizonyos információk, amelyek megosztásától írásomban eltekintek. Dolgozatomban elsősorban csak azon értesüléseket szándékozom ismertetni, amelyek a gyár létrehozásával és működésével kapcsolatos folyamatok megértéséhez szükségesek.

A kutatás forrásai

A forrásfeltárás elsődleges nehézségét az jelentette, hogy a korszak legtöbb, hasonló termelő egységéhez képest a Tömegcikk Műveknek nem alakult ki összefüggő állagba rendezett levéltári gyűjteménye. Míg a hadiipar számos más képviselőjének (Vadásztölténygyár, Mátravidéki Fémművek stb.) iratai a Magyar Országos Levéltárban külön fond főcsoportban összegyűjtve találhatóak meg, addig esetünkben csak rendkívül töredékes kútfőkről beszélhetünk. A munkát tovább nehezítette a levéltári állomány sok esetben még feldolgozatlan állapota, az átfogó raktári jegyzékek hiánya, valamint a felügyelő szervek gyakori váltakozása és átszervezése is. A vállalat fennállása során keletkezett iratok napjainkban már a szükséges engedélyek beszerzését követően szabadon kutathatók, bár azok javarészt egészen a közelmúltig zárt állományt alkottak, eredetileg ugyanis az ún. „TÜK” (Titkos Ügykezelés) szabályai szerint állították ki őket.

Az üzem történetével kapcsolatban ez idáig összefoglaló jellegű munka nem látott napvilágot, tudományos elemzésekben fellelhető rövid említésére is csak a közelmúltban

került sor, elsősorban a hadiipar átfogó vizsgálatával foglalkozó Germuska Pál és Okváth Imre jóvoltából. Az Andezit Művek létrejöttével kapcsolatban először Okváth közölt tömör információkat 1998-ban megjelent művében.¹ Nem sokkal később, 2000-ben, a létesítményben egykoron megfordult villamosmérnök, Turán György rövid visszaemlékezése látott napvilágot.² 2005-ben Vajna Tamás kartográfiával kapcsolatos munkájában bukkant fel a gyár a HVG hasábjain,³ majd Germuska Pál emlékezett meg róla rövidebben 2008-ban megjelent írásában.⁴ Legutóbb Kenedi János 2009-ben,⁵ a Magyar Rádióban elhangzott beszélgetésben ismertetett újabb adatokat a gyárról.

A jobbágyi „kőbánya”: a „2012. sz. építkezés”⁶

A második világháború során nagy kárt szenvedett magyarországi hadiipar újjászervezése 1948–49 folyamán indult el több, régebben is működő üzem fejlesztésével, illetve újak felépítésével. Az iparág irányítására 1948 júniusában egy külön szervezet is létrehozta, Iparfejlesztési Ipari Igazgatóság (IFIG) néven, ami a HM és az Iparügyi Minisztérium közös felügyelete alatt működött.⁷ 1949-ben összesen közel két tucat vállalatnál zajlottak hadiipari beruházások, a munkálatok túlnyomó részben a már régebb óta fennálló egységek bővítését és gépparkjaik korszerűsítését szolgálták, ami mellett sor került két új üzem létrehozására is.⁸ Az említett célokra összességében 500 millió Ft-ot irányoztak elő, amiből az évben 440 milliót fel is használtak.⁹ A szektor aránytalan mértékű fejlesztését nem csupán a nemzetközi helyzet éleződése, hanem a Szovjetunió e téren tanúsított elvárásai okozták. Az MDP Államvédelmi Bizottsága 1948. december 2-i ülésén vette napirendre a hadiipar ügyét, amivel kapcsolatban legfontosabb célkitűzésnek a honi lőszergyár-

¹ *Okváth Imre*: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Budapest, 1998. (A továbbiakban: *Okváth* 1998.) 217–218. o.

² *Turán György*: Egy 87 éves villamosmérnök emlékei. *Elektrotechnika*, 93. (2000) 4. sz. 160. o.

³ *Vajna Tamás*: Térképtorzítások anno. Kis magyar topográfia. HVG 27. (2005) 44. sz. 90–91. o.

⁴ *Germuska Pál*: A magyar fogyasztói szocializmus zászlóshajói. Hadiipari vállalatok civil termelése, 1953–1963. *Korall*, 9. (2008) 33. sz. 69. o.; *Germuska Pál*: A totális mozgósítástól a stratégiai tervezésig. Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948–1971. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 1. sz. 75. o.

⁵ A Kenedi Jánossal készült interjú a Magyar Rádióban hangzott el 2009. 10. 06-án, „Örkényi abszurd a titkos aktákban” címmel. <http://www.mri-kossuth.hu/hirek/radio-100723/orkenyi-abszurd-a-titikos-aktakban.html> (Az utolsó letöltés időpontja: 2011. augusztus 1.)

⁶ A vállalat földalatti telephelyének kiépítését a különböző szórványadatok összegzésével mutatom be, mivel olyan részletes, összefoglaló dokumentációra, mint amilyen például az 1950-től kezdődő Mátavidéki Fémművek gyalogsági lőszergyárának építkezésével kapcsolatban fennmaradt, nem sikerült lelnem. Erre nézve lásd: Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: MOL) XIX-F-6-p. 177. d. „A síroki építkezés jegyzőkönyvei 1950 január–1952. júliusig”. c. csomó.

⁷ Irányítási rendszerére nézve lásd: *Okváth* 1998. 191. o.

⁸ Ekkor kezdték el az Andezit Művek, illetve a diósgyőri Mávag (a későbbi Nehézszerzőgépgyár) lőszer- és lövegüzemeinek építését. *Okváth* 1998. 217. o.; *Hadtörténelmi Levéltár* (A továbbiakban: HL) MN 1949/T 5. d. 13. cs. 79. f.

⁹ HL MN 1950/T 36. d. 1. cs. 13. f. Az 1948 végén megfogalmazott koncepció szerint az előirányzott költség minél nagyobb hányadát szándékoztak beruházásra és csak kis részét gyártásra fordítani. Ennek szellemében a tervezet fejlesztésekre 372 965 millió Ft-ot, azon belül építkezésre 75 millió Ft-ot irányoztak elő. MOL KS 276. 84. cs. 13. ő. e. 2., 6. f. Lásd még: MOL KS 267.f. 67. cs. 164. ő. e. 2. f. Az első pénzügyi tervekre és 1948-ban megvalósuló beruházásokra lásd: *Okváth* 1998. 192–194. o.

tás felfuttatását jelölte meg, mint az értekezleten elhangzott „ez a hadianyagellátás [sic!] legnagyobb terjedelmű tétele, és ennek pótlása a legnehezebb”. Az itt megfogalmazott koncepcióban többek között egy új, gyalogsági löszergyár létrehozása is helyet kapott, amit a Mátrában szándékoztak felépíteni, összesen 35 millió Ft-os beruházás keretében. Minderre azért volt szükség, mert bár korábban három helyen, a veszprémi Magyar Lőszerműveknél, a Fémáru Fegyver- és Gépgyárnál, valamint a csepeli Weiss Manfrédnál is gyártották a profilt, ám az előbbi gépparkját – a háborút követően – elszállították,¹⁰ az utóbbi üzemi épülete pedig „romba dőlt”. E miatt a Weiss Manfréd még használható gépeit feljavították, és átszállították Veszprémbe.¹¹ Az elképzelés szerint a veszprémi és az újonnan létesítendő gyár 1950 közepére érné el a kívánt kapacitás mértékét, addig a szükséges lőszermennyiséget pedig a Szovjetuniótól vásárolnák meg.¹² Az Államvédelmi Bizottság által jóváhagyott terv azonban nem a testületen belül fogalmazódott meg, hanem csak első állomása volt annak az előkészítő munkának, amit az IFIG kezdett el nem sokkal korábban e téren.

Az Iparfejlesztési Igazgatóság 1948 őszétől kezdve azon dolgozott, hogy megoldást találjon a honvédelmi tárca által benyújtott szükségletek teljesítésére. Az október 23-án megtartott tanácskozáson körvonalazódott először egy új gyalogsági löszergyár terve, mivel a fokozódó igényeket a veszprémi gyár fejlesztésével nem tartották kielégíthetőnek.¹³ Emiatt a többi beruházáshoz mérten meglehetősen kis összeget, 25 millió Ft-ot irányoztak elő egy új üzem létesítésére a Tiszántúlon.¹⁴ A pontos helyről vagy a kiépítés módjáról viszont ekkor még nem tettek említést.

Nem tudható biztosan, hogy kilenc nappal az említett értekezlet előtt is felvetődött-e már a második löszergyár terve, vagy csupán a jövőben építendő termelő egységekre nézve általánosságban próbáltak meg tájékozódni, mikor 1948. október 14-én az IFIG irodájában egy különös utasítást állítottak ki két alkalmazottjuk számára. Urányi Tibor osztályvezetőt és Hámory Brúnó¹⁵ előadót azzal bízták meg, hogy a számukra biztosított gépkocsi és sofőr segítségével járják be az ország meghatározott régióit. Útjuk során pedig vegyék nyilvántartásba és osztályozzák a fellelhető, természetes földalatti „férő-

¹⁰ 1948 decemberében egyébként a veszprémi üzem csak 151 főt foglalkoztatott, akik jó részének a háború végét követően egy fafeldolgozó megvásárlásával adtak munkát. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. „Jegyzőkönyv” 1948. december 4.

¹¹ MOL XIX-F-1-rr. 9. d. elszórtan.

¹² MOL KS 276. 84. cs. 5–6.; 8. f. 1949-re csak 5 millió pisztoly és 8 millió puska löszergyártást terveztek, miközben az év végéig csak a veszprémi üzem kapacitását évi 150 millió darabra kívánták fejleszteni. MOL XIX-F-6-ee 22. d. 7. cs. „Jegyzőkönyv” 1948. november 13., október 23.

¹³ Az IFIG reményei szerint a két üzem együttesen – bizonyos bővítésekkel – lehetővé teszi az 1951-re előírt kapacitásmennyiség teljesítését. MOL KS 276.f. 65. cs. 195. ő. e. 146. f. Az ügyben nem sokkal később, november 4-én tartott újabb megbeszélésen a HM igényekkel kapcsolatban ismételtlen megemlítették, hogy „a megadott kapacitásértékek figyelembevételével, a már eddig tervbe vett beruházásokon túl, a löszergyártásban szükséges súlyképzés érdekében egy második gyalogsági löszergyártó gyár” felállítását indokolt. MOL XIX-F-1-rr. 8. d. 10. 601.

¹⁴ MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. 86. „Jegyzőkönyv” 1948. október 23. Ehhez képest a Dimávagra 85, míg a Vadásztölténygyárra 22 millió Ft-ot irányoztak elő.

¹⁵ Hámory ekkoriban elsősorban a Dunai Repülőgépgyár ideiglenes igazgatásával foglalkozott, amelyért az év novemberében meg is jutalmazták, mivel annak feladatait „igazgató hiányában” magára vállalta. MOL XIX-F-1-rr. 9. d. 11030.

helyeket”.¹⁶ A két kirendelt által készítendő beszámolóban meg kellett jelölni a vizsgált objektum használható alapterületét és belső légtérfogatát, illetve hozzávetőlegesen milyen munkálatokkal tehetőek „alkalmassá”,¹⁷ valamint fel kellett mérniük a terület közlekedési, víz- és energiaviszonyait.¹⁸ Arra nincs adat, hogy az út konkrétan milyen eredménnyel zárult, ám a szakemberek küldetése itt még nem ért véget. Egy nem sokkal később, december 21-én kelt irat szerint ugyanis a tárcánál megtartott értekezlet úgy határozott, hogy „az üzemépítésre már felderített helyek közül a Zagyva völgyi hely részletes ellenőrzése szükséges”. Ennek értelmében már másnap a korábban terepszemlét tartó Urányít újra útnak indították a környék alaposabb tanulmányozása céljából. Ezúttal egy magasabb rangú útitárs, az IFIG igazgatója, Strém Ferenc¹⁹ kíséretében. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az imént említett „Zagyva völgye” nem települést, hanem földrajzi régiót jelent. A Salgótarjánhoz közel eredő Zagyva ugyanis a Mátra nyugati oldalát követve folyik déli irányba, párhuzamosan a hegység vonulatával, a Salgótarján–Hatvan főúttal, valamint a Somoskő–Hatvan vasútvonallal. Egy üzem létesítése ezen a területen tehát több szempontból is előnyösnek látszott, hiszen itt található az ország legmagasabb hegylánca, két fontos logisztikai út vonal,²⁰ valamint a Zagyva, mint ipari vízforrás is a telepítés egyik tényezőjeként minden bizonnyal számításba jöhetett. Egy összetevő, a „természetes férőhely” hiányzott csupán az egyébként gondosan összeállított tervből, mivel a környéken nagyobb kiterjedésű, ipari célra átalakítható barlang nem volt található.

Mielőtt közvetlen témánkhoz érnének, meg kell állnunk egy pillanatra. Először is felvetődik a kérdés, hogy vajon mi tette indokolttá egy föld alatti gyár létesítését, és mennyire számított ez a kivitelezési mód általánosnak ekkoriban? Erre a választ a korabeli üzemtelepítési tervek adhatják meg, amelyek alapján nagyon is jól látszik az, hogy ez a megoldás egyáltalán nem mondható szokatlannak. Az illetékesek ugyanis valós veszélyként számoltak egy új világháború kitörésével, ami 1948 végén – a jugoszláv–szovjet barátsági szerződés 1949-es felbontását megelőzően – elsősorban légvédelmi szempontból jelentett reális fenyegetést.²¹ Egy 1949-ben, az Államvédelmi Bizottság számára készült előterjesztés szerint ugyanis ezen a téren ekkor még jelentős lemaradás volt tapasztalható, mivel az 1951-re előirányzott honvédelmi fejlesztések is még csak „az ország légi

¹⁶ A felderítendő területek kivétel nélkül az ország dombos, hegyes vidékein – Tokajtól Pécsen át Sopron környékéig – feküdtek. Ha hihetünk Gerő Ernő évekkel később elhangzó szavainak, mi szerint „minden hadiipari üzemet kifejezetten szovjet kívánság és tanács alapján építettünk. Saját kezdeményezésre egyetlen egy sem épült”, az sem kizárható, hogy a két héttel Hámoryék indulása előtt, október elsején Magyarországra érkezett első, 8 fős szovjet katonai tanácsadó csoportnak is köze lehetett az elképzeléshez. Lásd: *Baráth Magdolna*: Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. *Múltunk*, 44. (1999) 1. sz. 164–165. o.; *Okvát*: 1998. 150–151. o.

¹⁷ Azt, hogy konkrétan mit értettek ez alatt, nem nevezték meg. Ám mivel az IFIG feladata ekkoriban a hadiipari üzemek fejlesztése volt, minden bizonnyal egy új gyár kiépítésére kerestek alkalmas helyet.

¹⁸ MOL XIX-F-1-rr. 8. d. 10. 557.

¹⁹ Strém és Hámory is képzett műszaki szakemberek voltak, mindketten a Műegyetemen végeztek. Strém 1948-ban az első Kossuth-díjasok között is helyet kapott, a kitüntetés II. (ezüst) fokozatát szerezve meg. MOL XIX-F-1-rr. 9. d. 10. 561.

²⁰ A vasútvonal közelségét kihangsúlyozták az üzem építésének kezdetekor is. MOL KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. 146. f.

²¹ HL MN 1950/T 8. d. 1. cs. 23–29. f.

veszélyeztetettségéhez képest igen gyenge légvédelmi tüzéség” és „igen szerény légierő” kiépítését tervezték.²²

Az említett ok miatt fokozatosan igyekeztek ügyelni az újonnan épülő termelő egységek kialakítására.²³ A „kazincbarcikai kombinát” (a későbbi Borsodi Vegyi Kombinát) tervezésekor azt kifogásolták, hogy az „erőmű” közvetlen fő-, illetve vasútvonal mellett fekszik. E három egység egymáshoz olyan közel helyezkedik el, hogy egy légítámadás esetén az egész gyártelep könnyedén megsemmisíthető, ami miatt az üzemi épületek széttelepítését javasolták.²⁴ Hasonló koncepciót próbáltak követni az Eger közelébe tervezett „kiskaliberű lőszergyár” (a későbbi siroki Mátravidéki Fémművek) esetében is, annál ugyanis az eredetileg a felszínre tervezett gyár föld alatti kiépítését próbálták meg elérni.²⁵

Arra nézve, hogy a beruházást és a hely kiválasztását pontosan milyen egyeztetések előzték meg, nem sikerült használható adatra lelteni. Nem tudni, hogy ebben az esetben is létrehozta-e olyan ún. tárcaközi „helykijelölő bizottságot”,²⁶ mint amilyenekkel a későbbiekben hasonló vállalkozások esetén találkozhatunk,²⁷ vagy az IFIG önállóan döntött e téren. Egy biztos csak: az 1948–49 fordulóján alkalmazott elveket nem sokkal később komoly kritika érte. 1950 őszén a következő évre tervezett hadiipari építkezéseket előkészítő bizottság ugyanis már így tekintett vissza erre az időszakra: „a régi elv az volt, hogy az üzemeket stratégiai rejtési szempontból vagy a föld alá, vagy lakóépületektől távol, erdőkben, mély völgyekben, vasút és energiatelektől nagy távolságra eső részre helyezték. Ennek a telepítési elvnek kialakításában, amely gazdaságilag rossz és helytelen, stratégiaiilag ugyancsak kétes értékű, sok tekintetben hátrányos, fő képviselői a honvédségnél a telepítések kijelölésében közreműködő katona személyek (ellenségek) vitték a fő szerepet”. E mellett ekkor már légvédelmi szempontból is új álláspont vált hangsúlyossá, a

²² HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 114. f.

²³ Ezzel kapcsolatban lásd az Országos Légvédelmi Parancsnokság 550/Eln. I 1949. sz. rendeletét. MOL KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. 5–8. f.

²⁴ HL MN 1949/T 6. d. 3. cs. 4. f.

²⁵ Egy 1949 végén kelt dokumentumból megtudhatjuk, hogy a gyár mélyépítési kivitelezése 50–60 millió Ft többletköltséggel járt volna az IFIG szerint, ennek ellenére a HM határozottan kérte az elgondolás módosítását és a többletkiadás engedélyezését. HL MN 1949/T 6. d. 3. cs. 7. f.; MOL XIX-F-9-e. 22. d. 45. 701. Hasonlóan felmerült a terve ekkoriban egy 20–23 mm-es repülő géppuska lőszert gyártó vállalatnak is, szintén földalatti kivitelben. Uo. 11–13. f. Ezen kívül az 1949 októberében tartott értekezleten a Veszprémi Lőszerművek számára a Nemzeti Bank veszprémi 10 000 m² alapterületű, két emelet mélyen fekvő pincéjének átalakítását is elrendelték, hogy háború esetén a gyárat oda költöztethessék. HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 3. f. Ehhez hasonlóan a diósgyőri Dimávag löveg- és lőszerüzemének építése előtt is foglalkoztak a földalatti telepítés tervével, ám a gyakorlatban az már nem került megvalósításra. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. 99. f. Egyébként az 1949 őszén, az ötéves terv keretében felépítendő új hadiüzeméről szóló kimutatás a siroki üzemen kívül egy Nógrádverőce, valamint egy Eger vagy Törökbalint közelébe építendő tüzéségi lőszergyár esetében is ugyanezt az eljárást írta elő, ám nem sikerült olyan adatra bukkannom, ami szerint ez valóra vált volna. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. „Jegyzőkönyv” 1949. október 6. „Melléklet”.

²⁶ A hadiipari beruházások megszervezését 1951-ben az Üzemgazdasági Tanács határozata tovább pontosította. MOL XIX-F-6-a. 105. d. 274/26/1951.

²⁷ HL MN 1950/T 35. d. 1. cs. 180–187. f. 1949 augusztusában az Iparfejlesztési bizottság egyébként már javaslatot tett egy állandó, az IFIG, a HM, az OT és a Nehézipari Igazgatóság tagjaiból álló helykijelölő testület alapítására is. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. 78. f. „Jegyzőkönyv” 1949. augusztus 1. Lásd még: Uo. 196. f.; 1949. szeptember 14.; Megemlíthendő, hogy már ezt megelőzően, 1948 decemberében, a Dimávag fejlesztésekor is az IFIG, a MÁV és a Nehézipari Igazgatóság képviselői közösen vettek részt ebben a munkában. Uo. 1948. december 17.

telephelyek kiválasztásánál ugyanis ún. „légvédelmi körletek” kialakítását tartották szem előtt, ám ennek ellenére a létesítendő egységeket a „gazdasági és műszaki elvek elsődrendű érvényesítése mellett” még valamelyest mindig helyesnek látták szétszórná a találati pontosság csökkentésének érdekében.²⁸ A korábbi elgondolások bírálatakor azonban a „Zagyva völgyébe” tervezett építkezés már a végéhez közeledett, a tervezésből fakadó hibákkal pedig az illetékeseknek hamarosan szembesülniük kellett.

Kitérőnk után térjünk vissza a kezdetekhez, ahhoz a ponthoz, ahol hivatalosan az általunk bemutatni kívánt üzem története kezdődik. A sürgető honvédelmi igények teljesítése érdekében ugyanis a már korábban említett második gyalogsági lőszergyár létrehozásával sem vártak sokáig. A Minisztertanács 1949. február 25-i ülésén Kossa István iparügyi miniszter javaslatára napirendjére tűzte az „Andezit Művek N. V.” (Nemzeti Vállalat)²⁹ megalakítását, amihez a tanács „hozzájárult”.³⁰ Utólagos információink birtokában még a testület egy korábbi döntésére is ki kell térnünk. Talán nem volt véletlen, hogy alig két héttel ezen eseményt megelőzően, február 4-én a közlekedési miniszter javaslatára létrehozottak két olyan vállalatot, amelyek a későbbiekben még feltűnnek szemünk előtt: a Kotró és Vízépitő,³¹ valamint a Mélyépitő és Mélyfúró³² Nemzeti Vállalatokat.

Annak ellenére, hogy az Andezit Művek hivatalosan csak február második felében alakult meg, az IFIG már januárban elszámolt a vállalat számára 100 000 Ft-ot „építkezés” címszó alatt, minden bizonnyal a munkálatok előkészítése érdekében.³³ Ez valószínűleg a terep pontos felmérését takarta. Egy Farkas Mihály honvédelmi miniszter számára írt összefoglalóból megtudhatjuk, hogy „az építendő új gyárak tervezési munkálata csak január első hetében, a hely meghatározása után indul meg.”³⁴

Nem sokkal később, egy február elején tartott tanácskozás jegyzőkönyvéből arról is értesülhetünk, hogy a 350 000 db/8 óra kapacitású gyalogsági lőszergyár „a HM javaslatára Szurdokpüspöki³⁵ mellett [...] lesz felépítve a terv szerint részben a hegyoldalba süllyesztve, amennyiben ezt a hegy szerkezete megengedi. A talaj és kőzettani vizsgálatok folynak”.³⁶

²⁸ HL MN 1950/T 36. d. 1. cs. 240–241. f. A légvédelem hatásosabb megszervezése és az üzemek széttelepítésének korlátozása már 1949 végén is felvetődött. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. „Jegyzőkönyv” 1949. október 8.

²⁹ A „Nemzeti Vállalat” fogalmára bővebben lásd az 1948. évi XXXVII. törvényt.

³⁰ MOL XIX-A-83-a. 278/42. Érdemes megjegyezni, hogy a napirendi pontokat részletesen vezető jegyzőkönyvből ez esetben hiányzik az előterjesztés és az indoklás pontos szövege, amit az Iparügyi Minisztérium vonatkozó anyagai között sem sikerült fellelnem. Az előterjesztés anyagára nem találtam rá az Iparügyi Minisztérium Törvényelőkészítő és Jogi osztályának vonatkozó, minisztertanácsi anyagokat tartalmazó gyűjteményében sem. MOL XIX-F-1-c. 7–8. d.

³¹ A céget 10 korábbi magánvállalatból hozták létre, amelyek egy részét előzetesen már összevonták. MOL XXIX-D-33. 63. d. „Alapítólevél”. A vállalat az év során az ország több helyén is dolgozott, így részt vett a Sió és a Zagyva szabályozásánál, a Duna–Tisza csatorna munkálatainál, de a környéken, Verpeléten és Egerben is több hídépítkezést végeztek. Uo. Elszórta.

³² MOL XIX-A-83-a. 275/22.

³³ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 19. f.

³⁴ MOL KS 267. f. 67. cs. 164. ő. e. 3. f.

³⁵ Szurdokpüspöki Jobbágyi mellett fekszik, az üzem a két település közé épült, bár fekvését tekintve Jobbágyihoz volt közelebb.

³⁶ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 80. f. 1948 végén egyébként még 250–300 ezer darabos kapacitásról olvashatunk. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. 86. f. „Jegyzőkönyv” 1948. november 6.

Az elvégzett kutatások hamarosan pozitív eredménnyel zárultak, mivel februárban Farkas Mihályt arról tájékoztatták, hogy „a hely talajtani szempontból alkalmasnak bizonyult, és most már magában a sziklában folytatunk próbarobbantásokat”.³⁷ A helyszíni munkálatok áprilisban kezdődtek, azok lefolyásáról pedig az Országos Tervhivatal (OT) Üzemi Főosztálya által az év nyarán végrehajtott vizsgálat anyagaiból tudhatunk meg többet.

A Tervhivatal összefoglalójából elsők között azt érdemes megemlíteni, hogy a beruházás tervezett összköltsége a korábban említett 25, majd 35 millióval szemben időközben jelentős növekedésen ment keresztül, ekkor már ugyanis hozzávetőlegesen 120 millió Ft-os kiadással számoltak. Ebből 1949-ben 75 millió Ft-ot kívántak elkölteni, amin belül 25 milliós tételt bizonyos svájci eredetű speciális gépek vásárlására fordítottak. A Hatvan–Pásztó főút melletti kőbányában a föld alatt létesülő üzem éves kapacitását – egyműszakos termelés esetében³⁸ – 220 millió darab töltényben állapították meg.³⁹

A műszaki tervezés feladataival a nemrégiben létrehozott két nagy állami irodát, az Állami Mélyépítés Tudományi Intézetet (ÁMTI)⁴⁰ és az Iparépület Tervező Intézetet (ITI)⁴¹ bízták meg. Az eredeti cél szerint a termelésnek 1950. május 1-jén kell beindulnia, az üzem teljes felfuttatásához szükséges időt négy hónapra becsülték. A gyár gépparkját Csehszlovákiából és Svájcból szándékozták beszerezni, mint írták, az előbbiből „komplett gyárberendezést”. A pénzügyi helyzet azonban egyáltalán nem tűnt stabilnak, az ellenőrzés megállapította, hogy a végleges büdzsé számai a vállalkozás kezdetén még korántsem látszottak előre, a beruházás ugyanis csak költségelőiránnyal rendelkezett, mivel „ilyen köbevágott munka Magyarországon még nem készült, és ezért állítólag minden tényező bizonytalan”.⁴²

³⁷ MOL KS 267. f. 67. cs. 164. ő. e. 16. f.

³⁸ Az iparág által 1951-re elérendő éves kapacitásmennyiség 3 műszakos termeléssel számolva 234 millió darab pisztoly- és 752 millió darab puskatöltényről szólt. A számítás alkalmazott módja szerint három műszak esetében az egy műszakra eső keretszám 2–3-szorosát veszik alapul. E szerint az Andezit Művek maximális éves teljesítőképességét kb. 0,5 milliárd darab töltényre tervezték. MOL KS 276. f. 65. cs. 195. ő. e. 149. f.

³⁹ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 18. f.

⁴⁰ Az ÁMTI akkori formájában egy rendkívül rövid időn át fennálló intézmény volt. Az intézetet az 1948. július 16-án kelt, V7740/48. Korm. Rendelet hozta létre. 1949 októberében ellenőrző és gazdasági irodájának tudományos osztályát az Építéstudományi Intézethez csatolták, elnevezése ekkortól Állami Mélyépítési Tervező Intézetre, majd 1950. január 1-jétől Állami Mélyépítési Tervező N. V.-re változott. 1950. július 1-jén az ÁMTI-t három önálló vállalatra, a Mélyépítési Tervező Vállalat (MÉLYÉPTERV), Út- Vasútervező Vállalat (UVATERV) és Közlekedésüzemi Épülettervező Vállalat (KÖZÉPTERV) osztották. MOL XXIX-D-15. 1. d. elsőrtan. Az UVATERV egyébként 1950 folyamán is bekapcsolódott volna a munkába, ám a cég képviselőjét időközben letartóztatták, ami miatt a tárgyalások hamarosan elakadtak. Arról, hogy lett-e folytatása az ügynek, nem sikerült adatra lelnem. MOL XIX-A-30-c. III/2-606. t. 14567.

⁴¹ Az építésügyi miniszter felügyelete alatt álló Iparépület Tervező Intézet a Magasépítési Tervező Intézettel, valamint az Építéstudományi Intézettel együtt az 1948. május 7-én alapított és az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium alá rendelt „Állami Építéstudományi és Tervező Intézet” utódja volt, amelyet még az év decemberében megszüntettek. Az ITI 1949-ben kettévált Nehézipari, ill. Könnyűipari Tervező Irodára, majd 1950-ben ismétlen összevonva alakult újjá Ipari Épülettervező Vállalat (IPAR-TERV) néven. MOL XXVI-D-2-c. 1. d. elsőrtan; XXI-X-D-10-a. 5. d. elsőrtan.

⁴² HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 20. f.

Főbb költségvetési adatok

<i>Kiadás megnevezése</i>	<i>Keret (millió Ft)</i>
1948. októberi előirányzat	25
1948. decemberi előirányzat	35
1949. évi előirányzat	120
1949. évre, cseh gépbehozatalra és építkezésre	50
Ebből a cseh gépbehozatalra az 1949. évre	16
Építkezésre	43 ⁴³
Várható szükséglet az 1949. évre	59
Hiány	9
Előirányzat az 1950. évre	92,3
A beruházás összköltsége az 1952-es adat szerint	217 ⁴⁴

A helyszíni munkálatok oroszlánrészét a korábban már említett Kotró és Vízépítő, valamint a Mélyépítő és Mélyfúró Vállalat végezte. Közülük – mint arról Zsofinyecz Mihály nehézipari miniszter leveléből értesülhetünk – a Mélyépítő⁴⁵ a kivitelezésért, a Kotró pedig a munkaerő felvételéért volt felelős.⁴⁶

A két, számos vidéki kirendeltséggel és magas alkalmazotti létszámmal rendelkező,⁴⁷ budapesti székhelyű vállalat egyébként különös módon tevékenységi köre ellenére nem az Építésügyi, hanem a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium (KPM) felügyelete alá tartozott.⁴⁸ Az általuk Jobbágyiban végzett munkával kapcsolatosan azonban rendkívül kevés iratanyag lelhető fel, annak ellenére, hogy ebből az időszakból más vállalkozásaikról számos jelentés és beszámoló maradt fenn.⁴⁹

⁴³ Ebből az AMTI részére 28, az ITI számára 11, lakásépítésre pedig 4 millió Ft-ot szántak.

⁴⁴ Az adat egy 1952-es feljegyzésben tűnik fel, ám az abban foglaltak kis bizonytalanságra adnak okot, ugyanis a szerint a vállalat építkezése 1949 szeptemberében kezdődött, és a 217 millió Ft, mint „beruházási keret” kerül benne említésre. HL MN 1952/T 50. d. 72. f. Az Üzemgazdasági Tanács egy 1951 végén keletkezett határozata ugyanakkor addigi állapot szerint még 190–195 millió Ft felhasználásáról tesz említést. MOL XIX-F-6-a. 105. d. 42/6/1951.

⁴⁵ A vállalatot több magáncég államosításával, majd összevonásával hozták létre. A Mélyépítő elsődleges tevékenységi köréként „alapkiemelések, mélyépítési bontási és alapozási, valamint fúrómunkák” voltak előírva. MOL XIX-H-1-jj. 2. d. 122. 865.

⁴⁶ MOL XIX-F-6-ga. 1. d. 1949. augusztus 8. A Kotró talán még az év elején mutatkozó nehéz anyagi helyzete miatt láthatták el a jelentős megrendeléssel, pedig a vállalat fő profilja alapítólevele szerint nem ilyen típusú műveletek elvégzése lett volna. MOL XXIX-D-33. 63. d. „Jegyzőkönyvek 1948–49.” c. csomó. 1949. február 18. „Alapítólevél”.

⁴⁷ A Mélyépítő és Mélyfúró vállalat az év tavaszán azt jelentette, hogy 52 helyszínen végeznek munkát, és további 26 beszerzés alatt áll. MOL XIX-H-1-jj. 1. d. 122. 681.

⁴⁸ A két vállalatot a KPM VIII. Mélyépítési főosztálya felügyelte, ami 1949 decemberében X-es jelzést kapott. Tevékenységükre vonatkozó iratok sajnálatos módon csak 1949-ből maradtak fenn. A felügyeleti jogköröket illető érdekesség, hogy a KPM kezelésében volt ekkoriban az aggteleki cseppkőbarlang is. MOL XIX-H-1-a. 101. d. 7161.

⁴⁹ A Mélyépítő és Mélyfúró N. V. helyszínen végzett pontos tevékenységéről nem sikerült adatokra lelnem. A vállalat 1949-ben a Dimávag részére végzett kisebb munkákat, valamint érdekesség, hogy az év második felében költségként elszámolt egy pontosabban meg nem nevezett „salgótarjáni bunkert” is 800 000 Ft értékben. MOL XIX-F-9-1. 4. d. 47261.; XIX-H-1-jj. 3. d. 10083/II/71/1949. A Kotró 1949

A Kotró és Vízépitő áprilisban települt ki az építkezés helyszínére,⁵⁰ ahol a kitűzött cél érdekében komoly erőforrásokat mozgósított. A vállalatnál megtalálható két fő részleg, a „műszaki”, valamint a „víz- és mélyépitő” osztály mellett egy harmadik szekciót is létrehoztak, kizárólagosan a lőszergyárnál végzett feladat céljára „Andezit-csoport” néven.⁵¹

Talán az imént említett költségvetési bizonytalanság volt az oka annak, hogy a kivitelezés folyamatosan újabb pénzsegélyeket igényelt. 1949 októberében a Kotró által az Országos Terhivatalhoz írott levélből arról értesülhetünk, hogy az Andezit Műveknél folyó munkákra az év nyarán biztosított hitelkeret teljes mértékben felhasználásra került. Mint írják, „a vállalat megbízása ezen idő óta az előbbihez képest mintegy háromszorosára növekedett, amely különleges jellegénél fogva, kivitele során minden esetben különleges elbírálást igényel”.⁵²

A beruházást körülvevő titoktartás eközben akkora volt az IFIG részéről, hogy a munkálatok valódi célját még az abban részt vevő beszállítók sem ismerték pontosan, azt a külvilág felé egyszerű bányauzemként igyekeztek feltüntetni.⁵³ A kivitelezők hivatalos irataikban a helyszín megnevezése nélkül, csak mint „2012. sz. építkezést” emlegették a projectet. Így fordulhatott elő, hogy a bányafa szállításával megbízott Lignimpex vállalat nem biztosította időre a kért anyagmennyiséget, mivel az „illetékesek szerint Andesit [sic!] bánya építése nem sürgős”, ami miatt félő volt, hogy az addigra összegyűlt egyhónapos időbeli csúszás tovább fog növekedni.⁵⁴

Az IFIG elterelő hadművelete nem nélkülözött minden alapot, mivel a hegy azonos, a falu felé néző oldalán, nem messze az objektumtól valóban létezett egy ilyen létesítmény, aminek nyomai napjainkban is messziről kivehetőek. Ez a külszíni fejtés viszont mai formáját sok évtized alatt érte el, és nem volt azonos azzal, amit akkoriban „jobbágyi kőbánya” alatt értettek. Ezt megerősíti a Kőbányaipari N. V. 1949 tavaszán, a beruházás megkezdésekor a KPM Mélyépitési főosztálya számára tett jelentése is, ahonnan megtudhatjuk, hogy a helyszínen valóban bányát kívántak volna nyitni, ám még az ilyenkor szükséges mintavételezésre rendelkezésükre bocsátott összeget sem használták fel.

tavaszán 2300 fizikai munkással rendelkezett, és mint írták, az év nyarára 5000 főig kívánják ezt a létszámot emelni. MOL XIX-H-1-jj. 1. d. április 28. Egy későbbi, július 23-án kelt állománykimutató összeállítás szerint a Mélyépitőben 6012, míg a Kotróban 3988 fő dolgozott, ám azt nem tudni, ekkor pontosan mennyien dolgoztak ebből az állományból Jobbágyiban. MOL XIX-H-1-a. 103. d. 8886.

⁵⁰ MOL XIX-H-1-jj. 1. d. 1949. május 4.

⁵¹ MOL XIX-H-1-a. 104. d. 9949.

⁵² E mellett közölték azt is, hogy a kitűzött határidők csak úgy tarthatók, ha további berendezéseket vásárolnak 1,74 millió Ft értékben. MOL XIX-H-1-jj. 3. d. 10. 083./II/37/1949. Az idézett levél szövege egy, a Mélyépitő vállalattal kapcsolatos irat hátoldalán található, és kézzel át van húzva. Az évben egyébként két összegben már kaptak 10 millió Ft-ot, ám ennek ellenére november 22-én még az esztendő hátralevő részére újabb összeget kértek, közel 11 millió Ft összegben. MOL XIX-F-9-e. 22. d. 45. 811. Egy összegzés szerint egyébként a vállalat éves, 100 millió Ft-ra előirányzott „forgalmából” 40 milliót tett ki az Andezit Műveknél végzett munka. MOL XIX-H-1-jj. 3. d. 10. 083./II/66.; 12169/1949.

⁵³ Jól tükrözi az általános titoktartást, hogy ezzel a kifejezéssel találkozhatunk az MDP Nógrád megyei Bizottságának (NMB) ülésein is a helyvel kapcsolatosan. Első felbukkanása: MDP NMB XXXV. 31. a. 1949. augusztus 8. 14. ő. e. 25. f. Forrás: <http://mlp.archivportal.hu/> (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.) Az IFIG egyébként akkora figyelmet szentelt ennek a kérdésnek, hogy egy 1949 végén kelt körlevélben azt írta elő az alá tartozó 18 vállalatnak, hogy az eddig használt, speciális rendeltetésükre utaló kifejezéseket „konspirációs szempontból” kerüljék. MOL XIX-F-9-1. 4. d. 47210.

⁵⁴ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 20. f.

Mint az indoklásban olvasható: „a kutatási munkák azt mutatták, hogy a hegyben a hasznosítható és meddő anyag olyan szeszélyes rendezetlenségben van jelen, ami meggátolja egy nagyteljesítményű, gazdaságos bánya nyitását.”⁵⁵

Ha az eredetileg tervezett helyszínen nem is, ám annak közelében viszont elindult a „nagyteljesítményű” kőfejtés, de hogy az gazdaságos volt-e, ekkoriban keveseket foglalkoztatott. A feladat méreteire jellemző, hogy az ország „minden részéről” toborozták az új dolgozókat.⁵⁶ Számos bányász a dorogi körzetből érkezett Jobbágyiba, ami az ottani szénbányáknál ideiglenesen munkaerőhiányt okozott. 1949 októberében összesen 2500 munkás tartózkodott a helyszínen,⁵⁷ akik a feladat sürgős voltából kifolyólag szabadnap nélküli, három műszakos munkarendben dolgoztak.⁵⁸ Talán a magas alkalmazotti létszám és a meglehetősen sokfelől verbuvált dolgozó miatt érezhették úgy az illetékesek, hogy az előbbieken ismertetett konspirációs elvet minden szinten érvényesíteniük kell, mint a nehézipari miniszter leveléből megtudhatjuk „a munkásokat belépésük után politikailag ellenőrizzük”.⁵⁹

Az építkezés különleges jellege miatt nem meglepő, hogy időközben számtalan nehézség merült fel a kivitelezés során. A kemény andezit-kőzetben ugyanis csak gépi erővel voltak képesek előre jutni, amihez nem állt rendelkezésre a szükséges számú fúró és légkalapács. E mellett jelentősen megnehezítette a gyors munkavégzést a keletkező sűrű kőpor is, ami miatt szükségét látták egy kb. 200 000 forintos elszívó berendezés elkészítését, „különben a munka elakadhat”. A belső hőmérséklet szinten tartását vízhűtéssel és egy kút fúrásával igyekeztek megoldani, ám annak hozama csak az ivóvíz ellátásra volt elegendő. E miatt felmerült az a lehetőség, hogy esetleg a Röck-gyárból⁶⁰ a jótételre készített hűtőgépekből kell majd e célra berendezéseket beszerezni. A hűtés és a szegényes vízkészlet miatt utólag megállapították, hogy „könnyelműség volt a vízellátást a Zagyvára építeni, amikor az a lejjebb lévő Mátravidéki Erőművet sem tudja jól ellátni”. A földalatti üzem építésén kívül készült még egy 100 házból álló lakótelep is, amire 1949-ben 4 millió Ft-ot irányoztak elő. A végleges költségvetést az ITI és az AMTI szeptember 15-ére ígérte, abban az esetben, ha a kivitelezési tervekben változás nem áll be. Ezzel kapcsolatban azonban a Tervhivatalban korántsem voltak biztosak. Mint Erős József miniszteri tanácsos írja összefoglalójában: „véleményem szerint – a külföldi beszerzésekről még nem tájékoztam – a határidőkben eltolódások, az építkezési költségeknél pedig nagy meglepetések várhatók.”⁶¹

⁵⁵ Erre a célra összesen 3 millió Ft állt rendelkezésre, amiből 1949. január 1-jétől április 30-ig bezáróan csupán 60 000 Ft-ot használtak fel. MOL XIX-H-1-jj. 2. d. 122947.⁵⁶ MDP NMB XXXV. 31. a. 1950. március 8. 16. ó. e. 131. f.

⁵⁷ MDP NMB XXXV. 31. a. 1949. október 4. 14. ó. e. 122. f. 1950 áprilisában a helyszínen dolgozó munkásokról a következő kimutatás készült: „Építészetnél és lakótelepnél összesen 470, bányánál 1538, gépészet 350 fő, út, vasút, udvar 310, sikló 180, irodák 86 fő.” MDP NMB XXXV. 31. a. 1950. április 17. 17. ó. e. 32. f.

⁵⁸ MDP NMB XXXV. 31. a. 1950. március 8. 16. ó. e. 132. f.

⁵⁹ MOL XIX-F-6-ga. 1. d. 1949. augusztus 8. Hasonlóval találkozhatunk 1953-ban is, mikor arról olvashatunk, hogy az Andezit Művek pártszervezeténél „minden esetben beszerzik az információt olyanokról, akik távolabbi helyről kerültek a gyárba dolgozni, és így nem ismerik múltbéli tevékenységüket”. MDP NMB XXXV. 31. a. 1953. május 19. 36. ó. e. 153. f.

⁶⁰ A későbbi „Április 4.” Gépgyár.

⁶¹ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 21. f.

Az OT vizsgálatára nem sokkal később, augusztus 4-én született meg az IFIG meglehetősen derűlátó válasza. Az iparigazgatóság első helyen a vállalat tervezett kapacitását helyesbítette, évi 220 millióról 240 millió darab töltényre, amivel párhuzamosan az 1949-re szóló pénzügyi előirányzatot 70 millió Ft-ra becsülte.⁶²

A dokumentumban igyekeztek eloszlatni a korábbi kételyeket, megtudhatjuk ugyanis, hogy az említett bányafahiány miatt a munkában fennakadás az idáig nem történt, és a szükséges „konspiráció szem előtt tartása mellett” az építkezés sürgősségét eddig minden vonalon biztosítani tudták. E mellett a fúró- és légalapácsok ügyében is intézkedtek, azokat kölcsönképpen biztosították a Bányászati igazgatóságon keresztül, és már folyamatban volt további 50 darab beszerzése Ausztriából. Az elszívó berendezés kivitelezését viszont nem oldották meg, mivel komoly műszaki akadályokba ütközött a robbantások és a fúrás mélységei miatt. Hamarosan annak tervét is elvetették, mert az „a függőleges aknák rövid időn belüli megnyitása következtében hamarosan feleslegessé válik” – olvasható a dokumentumban.⁶³ Ha ezt a készüléket nem is, de a belső levegő hőmérsékletének szabályozására szolgáló speciális külföldi szerkezetet hamarosan felállították.⁶⁴

Fontos megemlíteni a jelentés utolsó sorait, ahol a korábbi állásponttal szemben az építkezés határidejét teljesíthetőnek vélték. Zárszóként – mintegy válaszként a Tervhivatal baljós jóslatára – azon a véleményen voltak, hogy a beruháznál „komoly meglepetések nem várhatók”.⁶⁵ Az IFIG magabiztos válasza, vagy az OT aggályoskodó jelentése közül melyik állt közelebb a valósághoz, azt igazán a következő, 1950-es év eseményei mutatták meg, habár az első negatív jelek már 1949 végén jelentkeztek.⁶⁶

A munka ugyanis az előre tervezettnél hosszabbra nyúlt, ami folytán az újesztendőre vonatkozólag 92,3 millió Ft-os pénzügyi keretet irányoztak elő.⁶⁷ A helyszínen időközben újabb vállalatok is megjelentek, 1950 során 14 tervező és kivitelező cég kapcsolódott be a vállalkozásba, ám közülük csak néhányval kapcsolatban rendelkezünk pontos információval.⁶⁸ A mélyépítési feladatok oroszlánrészét végző Kotró és Vízéptő N. V. „Andezit csoportját” a hatékonyabb működés érdekében január 1-jei hatállyal önálló egységgé alakították, „Kőzetfeltáró N. V.” néven, ami ekkor még egyedüli megrendelésként csak a Jobbágyiban végzendő feladatokkal rendelkezett. Érdekesség, hogy az eredetileg a földalatti

⁶² HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 18. f.

⁶³ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 18. f.

⁶⁴ MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. 196. f.

⁶⁵ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 18–19. f.

⁶⁶ Egy 1949. október 15-i feljegyzés szerint az építkezés teljes megvalósulása még csak 22,3%-ot tett ki. A műszaki teljesülés 13,8 a pénzügyi 58%-volt ekkor. Ezen kívül a belföldi gépesítés 2,1, a külföldi 0%-nál járt. Ezen adatokból számított súlyozott átlag 13,8%-ot tett ki. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. „Zsofinyec miniszterelvtárs” c. mappa. 1. sz. melléklet.

⁶⁷ HL MN 1950/T 35. d. 1. cs. 174. f.

⁶⁸ MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. Annak ellenére, hogy viszonylag sok kivitelezővel találkozhatunk a vállalkozás kapcsán, konkrét tervrajzokra – egy 1960-ban készült kiegészítő tervtől eltekintve – nem sikerült bukkannom, ami talán nem is meglepő, hiszen a felelős hatóságok ekkoriban, és a későbbiek során is, több intézkedéssel is igyekeztek védeni a kiemelt honvédelmi célú beruházások terveit. A fellelt leírás a vállalat szivattyúházának megerősítésével foglalkozott. VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Nonprofit Kft, Dokumentációs Központ 10. 263. A térképekkel és tervrajzokkal kapcsolatos rendelkezésekre nézve lásd: MOL XIX F-9-1. 9. d. „Körrendelet. Térképek kiadásának, tartásának és kezelésének szabályozása”; MOL XIX A-83-a. 322/13. Már korábban, 1948 novemberében is találkozhatunk hasonlóval, ahol a honvédelmi építkezések tervrajzain található bizalmas információk azonnali olvashatatlanná tételét kérte az ÉTI az IFIG-től, amit viszont az nehezen tartott megvalósítha-

lőszergyár kiépítésére létrehozott vállalat nem sokkal később már országszerte számos más építkezésen is képviseltette magát, egyebek mellett a budai váralagútnál is, ahol több, az Andezit Művektől átcsoportosított géppel is dolgoztak.⁶⁹

A Kőzetfeltárót egyébként, épp a speciális kivitelezési munka kapcsán, a kor többi hasonló vállalatához mérten kiemelkedő gépparkkal szerelték fel,⁷⁰ fő feladatát továbbra is a szükséges kőmennyiség kitermelése, illetve a belső terek betonnal való megerősítése képezte. Erre a célra a korábbiakhoz hasonlóan 2000–2500 főt foglalkoztattak, ám az alkalmazottak – dacára a korban kimagasló bérezésnek – a rossz szociális körülmények és munkafegyelem miatt rendkívül gyorsan cserélődtek.⁷¹ Mint azt az egyik értekezletén szóvá tették: „az elvtársak valószínűleg nem szereztek róla tudomást, hogy az egyik munkás lement az egyik aknába és a másikon kiment. Közben otthon a mezőgazdasági munkát végezte.”⁷²

Az, hogy a helyszínen ekkor már meglehetősen sokan vállaltak szerepet, a feladatok összehangolása terén kifejezetten negatív következményekkel járt. Az Államvédelmi Bizottság 1948 őszén megfogalmazott derülátó terve, mi szerint az év közepére a gyár a kívánt kapacitást eléri, már rég a feledés homályába merült. Mint az Állami Ellenőrző Központ (ÁEK) által lefolytatott vizsgálatból kiderül, ez számos okra vezethető vissza, amelyek közül a legtöbb nehézségért elsősorban a beruházás sürgőssége tehető felelőssé. Az építkezés ugyanis „műszaki tervek és jelentős részben költségvetés nélkül indult”, a tervezés szinte a kivitelezéssel párhuzamosan zajlott, sőt, az első konkrét technológiai elképzelések csak 1949 márciusában születtek meg. Ezen kívül a fokozatos módosításoknak köszönhetően a létesítmény nagysága időközben a kétszeresére nőtt. A helyzetet csak tovább nehezítette, hogy a tervezők és kivitelezők szinte semmilyen tapasztalattal nem rendelkeztek ilyen területen, sőt mi több, a különféle, más-más helyszínen működő irodák egymástól szinte teljesen függetlenül végezték munkájukat, aminek következtében számos ellentmondás alakult ki közöttük.⁷³

tónak a sok külső vállalkozó, valamint a munkálatok zavartalan folytatása miatt. MOL XIX-F-1-rr. 9. d. 10936. E mellett már 1948 végén az is napirendre került, hogy az Ipari Tervező Intézetben belül, az IFIG beruházásokkal kapcsolatosan egy külön „bizalmi csoportot” hozzanak létre, ami a tervezési munkákat végzi. MOL KS 267. f. 67. cs. 164. ő. e. 3. f. A korabeli intézkedéseken kívül az is megemlíthető, hogy a HM munkatársai az állami tervező vállalatok felszámolásakor az 1990-es években jelen voltak az anyag kiválogatásakor, ahonnan gyakran kiemelték a számukra fontos iratokat.

⁶⁹ MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jelentés” 1. sz. melléklet. A Kőzetfeltáró 1950-ben dolgozott az Egerhez közeli Felsőtárkány és Felnémet között épülő Béta Vegyiművek építkezésén is. HL MN 1950/T 35. d. 1. cs. 179. f.

⁷⁰ A 125 db, összesen 2896 lóerőt kitevő állományának túlnyomó része szinte állandóan Jobbágyiban üzemelt. MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jelentés”. 1. sz. melléklet.

⁷¹ 1950 végéig az építkezés kezdete óta kb. 6500 fő fordult meg. MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jelentés” 3. o.

⁷² MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jegyzőkönyv” 10. o. A felelős vezetők viszont időközben egyfolytában a munka közeli befejezésével hitegették az alkalmazottakat, akik egyébként annak ellenére, hogy a korban kirívóan magas keresettel rendelkeztek – a szakmunkások egy hónapban nem ritkán 3–4000 Ft-ot vittek haza –, meglehetősen gyorsan cserélődtek. Így fordulhatott elő az, hogy a tavasszal még élüzemként szereplő munkahely őszre a mélyépítő vállalatok versenyében az 58-ik helyre szorult. Uo. 3., 10. o.

⁷³ MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jelentés” 2–5. o. Itt ekkor már a Nehézipari Tervezőirodát említik, mint a feladat összehangolásával megbízott szervezet.

Ezt a kusza, zűrzavaros állapotot szinte az üzem beindításáig nem sikerült megszüntetni, mivel még 1950 végén is újabb módosításokra került sor.⁷⁴ Néhány, eredetileg a föld alá épített részegységet a felszínre telepítettek, a szellőző kialakítása még nem nyert végleges formát, valamint ekkor került sor – hetedszeri tervváltoztatást követően – a gyár gőzszükségletének fedezése érdekében két darab ún. B-W típusú kazánház felállítására is.⁷⁵ A folyamatos csúszások hatással voltak a termelés tervezett kezdési időpontjára is. Egy 1950 elején keltezett jelentés szerint annak beindítását ugyanis a korábbitól eltérően már két részben tervezték, 1950. június, illetve október 1-jei hatállyal,⁷⁶ amit hamarosan 1951 áprilisára módosítottak.⁷⁷

Igényelt és vállalt évi lőszergyártási kapacitás, 1949-es tervezet (millió db)⁷⁸

<i>Igényelt és vállalt évi lőszergyártási kapacitás</i>	<i>Pisztolyöltény</i>	<i>Puskatöltény</i>
Előzetes HM igény	178	554
IFIG által vállalt kapacitás	140	430
Andezit Művek N. V.	80	160
Veszprémi Fémfeldolgozó N. V.	70	105
Színésfém Feldolgozó Beruházási N. V. ⁷⁹	0	165

A vállalkozás rövid, két éves folyamata alatt nem csak időbeli, hanem pénzügyi kerekeit is sokszorososan túllépte, ami mögött elsősorban a termvmódosulások, illetve az előzetes kalkulációk pontatlansága állt. Jó példa erre a belső folyosók oldalfalainak kiépítése, ahová eredetileg 5 cm vastag vakolatot terveztek a szükséges 20 cm vastag vasbetonfal helyett,⁸⁰ ami miatt jelentősen megnöttek a betonozási munkák egyébként sem alacsony költségei. A falazás kapcsán egyébként még az ÁEK munkatársai is megjegyezték, hogy a létesítmény cementigénye rendkívül magas, a fennmaradt adatok szerint ez számszerűsítve legkevesebb napi 60 tonnát jelentett, de találkozhatunk 10 napra leadott, 1186 tonnás (!) rendeléssel is. Épp emiatt jelentett nagy veszélyt az, ha a kívánt készletek nem érkez-

⁷⁴ 1949 végén szóba került a gyár bővítése 12,7 mm-es, légvédelmi géppuskákhoz szükséges lőszerek gyártására, ám valószínűleg ez nem került megvalósításra, mivel az üzem a későbbiekben nem gyártotta a profilt. Ezt a feladatot egyébként a Hajdúhadház-Téglás községben létrehozott gyár valósította meg a későbbiekben. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. „Zsopfincec miniszterelvtárs” c. mappa. 5. f.

⁷⁵ MOL XIX-F-9-d. 19. d. „A Jobbágyi II/a kazánházzal kapcsolatosan felmerült hibákról jelentés”. A kazánok építését a Gyárkérmény- és Kazánjavító Vállalat végezte. A végső beszerelés csak hetedszeri termvmódosítás után volt lehetséges, az eltérő kivitelezési tervek miatt ugyanis elhelyezési gondok merültek fel, ami számos nehézséghez, majd vizsgálathoz vezetett a beruházással kapcsolatban. A problémák a számukra kialakított belső termék méreteinek összehangolatlanágából fakadtak.

⁷⁶ HL MN 1950/T 36. d. 1. cs. 14. f.

⁷⁷ MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jegyzőkönyv” 2. o. „Jelentés” 5. o.

⁷⁸ MOL XIX-F-9-e 22. d. 45. 701.

⁷⁹ A Mátravidéki Féművek jogelődje, a későbbiekben, mint 7017-es sz. vállalat, „Tubus-és Kupakgyár”, 1951 nyaratól 7039. sz. vállalat, 1952-től, mint Mátravidéki Féművek szerepelt. A köztudatban „Csokoládégyár” néven vált ismertté.

⁸⁰ MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jelentés” 5. o.

nek be időre. Gyorsan „kapun belüli munkanélküliség” és a határidők újbóli módosulása alakulhat ki.⁸¹

A költségek „elszabadulása” egyébként a beruházás szinte minden szintjén jelentkezett, mint azt a Kőzetfeltárónál tartott értekezleten Halász György üzemi párttitkár megfogalmazta: „kissé könnyen fogtuk a gyepelőt azért, mert ezt a munkát minden akadályt leküzdve el kellett végeznünk.”⁸²

Mindez nem maradt következmények nélkül, 1951 végén, a magát a „hadigazdálkodás legfőbb irányítószerveként”⁸³ definiáló Üzemgazdasági Tanács sem tudott könnyen szemet hunyni az ügy fölött. Bár a testület határozatában elfogadta az addig elszámolt 190–195 millió Ft-ot kitevő összeget, ám egyben annak felülvizsgálatát is elrendelte, valamint megállapította, hogy „a föld alatti létesítmény célja nincs arányban a létesítési költségekkel”. Ebből kifolyólag felhívta az illetékes tárcákat, hogy tegyenek javaslatot arra, miként lehetne az objektumot más célokra is felhasználni, és a jövőre nézve azt kérte, hogy tervezzük meg, „legyenek tekintettel az üzemben kialakítandó polgári profilra is”.⁸⁴

A jelentősen felduzzasztott pénzügyi keret ellenére az üzem beindításáig nem sikerült minden kérdéses területet végérvényesen tisztázni a kivitelezőknek. Még néhány évvel később is történtek kisebb-nagyobb fejlesztések, átalakítások. Így a korábban sokszor problémát okozó belső hőmérséklet szabályozása még 1953-ban sem lehetett megoldott, mivel az év folyamán az épületgépészet területén szakmai körökben jól ismert Dr. Weiszburg Pál számára utaltak ki pénzösszeget „klímaberendezés újítási díja” címszó alatt.⁸⁵ Hasonló volt a helyzet a villamosenergia-ellátás terén is. A vállalat 1953. évi beruházási tervében ugyanis egy 10 km-es tartalék elektromos távvezeték kiépítése is szerepelt, ami a közeli lőrinci erőműhöz kapcsolódott.⁸⁶ Ezt továbbfejlesztendő, a következő évben – minden bizonnyal biztonsági okokból – megkezdték két darab, egyenként 650 KW teljesítményű diesel-aggregátor felállítását is, aminek befejezését 1955 elejére jósolták.⁸⁷

Az Andezit Művek építésével kapcsolatban fontos kitérni arra, hogyan is nézhetett ki a gyár a munkálatok végeztével. Amint egy 1952-ben íródott elemzésben olvashatjuk, „az üzem egy hegybe vajt folyosórendszeret alkot. Az üzemi helységek 5 főfolyosóból nyíló

⁸¹ A pontatlan nyilvántartást azzal a példával indokolták, hogy 1950. május 3. és 15. között 6980 q beérkező cementet számoltak el, miközben az anyagfelhasználás és felhalmozás ugyanezen idő alatt 12140 q volt, ezzel szinte egy időben, május 1–15. között pedig a készülő betonba 7%-al (500 q) több cementet tettek az előírtnál. Október 1. és 10. között viszont az igényelt 1186 tonna (!) helyett csak 10 tonna érkezett, ami miatt az új szállítmány befutásáig nem tudták foglalkoztatni a munkásokat. MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jelentés” 5–6. o.

⁸² MOL XIX-A-30-c. 66. d. III/2-606. t. „Jegyzőkönyv” 5. o. A Kőzetfeltáró és jogelődje, a Kotró és Vízépítő számára a teljes kivitelezésre 68,5 millió Ft volt előirányozva, ami 1950 végére már 83 millióra emelkedett. A vállalatnál az év június 30-ig közel 10 millió Ft-os veszteség jelentkezett, korábban pedig még az év elején is gondok támadtak, mert az építető „tervhitele kimerült”. Uo. 2., 15–16. o.

⁸³ MOL XIX-F-6-a. 105. d. I/5.

⁸⁴ MOL XIX-F-6-a. 105. d. 42/6/1951. Ez a kijelentés részben ellentmond annak, amivel egy 1948 végén, Farkas Mihály számára íródott dokumentumban találkozhatunk, mi szerint „a tervezett új gyárak építésénél, a hadiipari beruházásoknál tekintettel voltunk a gyárak polgári termelésének áttámasztási lehetőségeire is /Mávag-Löveggyár-Szerszámgépgyár”. MOL KS 267. f. 67. cs. 164. ő. e. 3. f.

⁸⁵ MOL XIX-F-6-e. 104. d. „1953. IV. negyedévi mérlegbeszámoló” 9. o.

⁸⁶ MOL XIX-F-6-d. 104. d. „Tömegcikk Művek. 1953. évi beruházási terv” 1. o.; Turán 2000. 160. o.

⁸⁷ Erre valószínűleg a szellőztetés, hűtés biztosítása érdekében volt szükség. MOL XIX-F-6-d. 104. d. „1954. évi mérlegbeszámoló” 9. o.; MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1955. évi beruházási terv”.

termek, amelyeket ugyancsak a föld alatt elhelyezett fűtő, hűtő és légnedvesség szabályozó berendezések tesznek termelőmunkára alkalmassá. A gyár rezsiműhelye, raktárai adminisztrációs és egyéb épületei viszont a föld felett foglaltak helyet. Mint írják, kiépítés tekintetében az a Veszprémi Fémfeldolgozó mása”.⁸⁸ Ezt némileg kiegészíti az üzemben megfordult Turán György villamosmérnök visszaemlékezése, aki ötszög formájú, folyosókkal összekötött létesítményről ír, amihez a hegy túloldalára vezető, több kilométer hosszú menekülő járatot is készítettek.⁸⁹

Az objektumban az 1960-as évek első felében kábelépítési munkákból kifolyólag járt Sárközi Imre röviden így jellemezte a helyet: „Úgy képzelj el, hogy kívülről egy nagy hegy, de ha odamész, akkor látod, hogy egy gyönyörű épület belül.”⁹⁰ De vajon mivel is töltötték meg pontosan ezt a „gyönyörű épületet”, hogyan került sor az üzem felszerelésére, és mi lett volna annak pontos feladata?

„Ha kell, nem csak a licencet, hanem az embert is megvásároljuk”

Mint arra korábban már utaltunk, az IFIG az építkezés megkezdésével párhuzamosan lépéseket tett bizonyos külföldi gépvásárlások terén is.⁹¹ Ennek oka az volt, hogy a hazai ipar 1949-ben még nem volt képes a lőszergyártáshoz szükséges eszközök előállítására, így a sürgős határidők miatt az illetékesek határokon túlról kívánták az igényeket kielégíteni. Egy 1949 februárjában kelt jelentés szerint e tekintetben még a nyugati országokkal kötendő üzlet sem jelenthetett volna akadályt, ahonnan meglehetősen gyors szállítási időre kaptak ígéreteket.⁹² A „kapitalista” államokon kívül komoly próbálkozások történtek még a Szovjetunió és Csehszlovákia felé is. Prágába egy bizottságot is küldtek ez ügyben,⁹³ ami megállapította, hogy az ekkor még csak „gyalogsági lőszergyárként” emlegetett jobbágyi beruházáshoz szükséges gépek kb. 30%-a az ottani állományból fedezhető. A magas árak miatt azonban eleinte húzódoztak az ügylettől, és ebből kifolyólag azt is lehetségesnek tartották, hogy a gyár gépparkjának 2/3 részét belföldi termeléssel, vagy a Szovjetunióból és Svájc-ból történő behozatallal kell biztosítani. A csehszlovák ajánlat nagy dilemmát okozott a döntéshozók számára. Mellette szólt az, hogy az Andezit Művek tervezett kapacitásának 1/3-át tudná fedezni, az alig két éves, 1947-ben készült berendezés pedig „a gazdaságos gyártásnak megfelelő konstrukciójú”, ám a világpiacon áránál 25-30%-al drágább.⁹⁴ Ennek ellenére javasolták azok megvételét – ha csak a Szovjetuniótól kedvezőbb

⁸⁸ HL MN 1952/T 50. d. 3. cs. 72. f.

⁸⁹ Turán 2000. 160. o.

⁹⁰ http://www.hshe.hu/?page_id=222 (Az utolsó letöltés ideje: 2011. augusztus. 3.)

⁹¹ Sőt, már 1948 novemberében is elkezdődtek a tapogatózások Csehország, Belgium irányában szerzőgépvásárlás ügyében MOL XIX-F-1-rr. 9. d. 10848.; 10924.

⁹² A hadiipari igényekkel együttvéve az év tavaszán keletkezett feljegyzés szerint még Olaszországból és az USA-ból is szándékoztak gépeket vásárolni. A tervezett összes 2804 db készülékből az Iparügyi Minisztérium osztályai közül a darabszámot tekintve az IFIG-nek volt a legnagyobb igénye, ami összesen kb. 900 db készüléket tett ki. MOL XIX-F-6-tt. 1. d. 640. 1948 decemberében egyébként még attól tartottak, hogy „fennáll a veszélye annak, hogy Svédország és Svájc, felismerve a gépek rendeltetését, nem fog szállítani, illetve a rendelések „a politikai helyzetváltozás miatt befagynak”. MOL XIX-F-6-ee. 22. d. 7. cs. „Jegyzőkönyv” 1948. december 4.

⁹³ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 80. f.

⁹⁴ 25%-ban szerepelnek benne szellemi export tételek, mint tervezés, műszaki segítségnyújtás.

ajánlatot nem kapnak időközben –, és kezdeményezték, hogy az árak tekintetében kezdjék meg a tárgyalásokat, mert „a csehek által megajánlott licenc díj még tárgyalási alapul sem fogadható el”.⁹⁵

Nem sokkal később azonban – a „pártvonalon történő komoly erőfeszítés”⁹⁶ eredményeképp – az IFIG márciusi ülésén már az a döntés született, hogy a szerszámgépet – beleértve a gyalogsági lőszer gyártót is – meg kell venni a csehektől, és azt követően alaposan át kell vizsgálni, mit lehet a fennmaradó részből idehaza legyártani. A Prága által megszabott árak viszont még mindig magasak lehetnek, mert indítványozták azok hivatalos fórumokon történő újbóli felvetését.⁹⁷ Hamarosan azonban megszületett a végleges döntés, ami egyrészt a Csehszlovákiából vásárolt, 120 000 db pisztolytöltény/8 óra kapacitású, 1950 közepére leszállítandó, másrészt egy „svájci céggel [Hatebur] megkötött, 100 000 db puskatöltény/8 óra kapacitású gépparkra szólt.⁹⁸ Ezen kívül az is említésre kerül, hogy az illetékesek tudomására jutott, hogy Franciaországban, Németországban, Belgiumban vannak még leszerelt, illetve leszerelés alatt álló hadianyag-gyárak, amelyeket készpénzért meg lehetne venni, de ennek tisztázását a szükséglet megállapítására hagyták.⁹⁹ A svájci gépekkel kapcsolatosan az IFIG az év áprilisában folytatott tárgyalásokat a Hateburon kívül a Manurhin cég képviselőjével is. Ezek során felmerült tűzérési fegyverek licencének megvásárlása is. Ezzel kapcsolatban Sólyom László altábornagy, a Magyar Honvédség vezérkari főnöke kijelentette, „hogya ha kell, nem csak a licensset [sic!], hanem az embert is megvásároljuk”.¹⁰⁰ A különféle vételek végeredményét egy 1952-es jelentés összegzi, amiből megtudhatjuk, hogy a gyár kb. 530 speciális géppel rendelkezett, amelyeknek 95%-a külföldről, azon belül 25%-a nyugatról származott.¹⁰¹ Ezek jelentős része viszont az ígéretekkel ellentétben, csak több hónapos csúszással érkezett meg a helyszínre, aminek következményeképp 1950 végén a következő év áprilisára ígérték az összes igényelt készülék leszállítását.¹⁰²

Ezt nem sokkal megelőzően, 1950 tavaszán a HM már bejelentette a következő évre vonatkozó igényeit, mi szerint 1951. első félévében gyalogsági lőszer terén a tervezett mennyiség kb. 1/3-át az Andezit Műveknél szándékoztak legyártatni.¹⁰³ A Nehézipari Minisztérium azonban szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy mivel a gyár „új elhelyezésében ezzel a gyártással kezd meg működését, így a Veszprémi Fémfeldolgozó N. V.-hoz viszonyítva 30–40%-kal drágábban termel”.¹⁰⁴

⁹⁵ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 79. f.

⁹⁶ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 80. f.

⁹⁷ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 75. f.

⁹⁸ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 64–65. f. A svájci tárgyalásokra nézve lásd: MOL XIX-F-6-ee. 21. d. 5. cs. 00-9356/II.; 22. d. 7. cs. „Jegyzőkönyv” 1949. szeptember 24.

⁹⁹ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 64–66. f.

¹⁰⁰ HL MN 1949/T 5. d. 13. cs. 95. f.

¹⁰¹ HL MN 1952/T 50. d. 3. cs. 72. f.

¹⁰² MOL XIX-F-6-a. 105. d. 7475.

¹⁰³ A tárgyféltre eső mennyiség országosan 57 millió pisztoly-, 123 millió puska- és 32 millió vaklőszer volt, összesen tehát 332,92 millió db, amiből közel 111 milliót kellett volna Jobbágyiban előállítani. HL MN 1950/T 1659. 8. f.

¹⁰⁴ HL MN 1950/T 1659. 7. f.

„Tömegcikk gyártására új vállalat alapítottot”

A vállalat tevékenységének bemutatása előtt röviden ki kell, hogy térjünk a gyár – különböző időszakokban felbukkanó, eltérő – elnevezéseire is. Az ágazatot felügyelő szervek¹⁰⁵ gyors átszervezéseihez hasonlóan, az üzem elnevezése is több változáson ment keresztül a megalakulását követő években. Ennek első állomása 1951-ben érkezett el, amikor a szektor irányításával megbízott Kohó- és Gépipari Minisztérium belső ügykezelésében ún. iparági csoportokat hoztak létre, minden ágazatot egy háromjegyű kódszámmal jelölve. A lőszergyártás megnevezésére a 700-as iparág volt rendszeresítve.¹⁰⁶ Itt kapott helyet az Andezit művek is. Ebből a rendszerből kiindulva a belső ügyintézésben a titkoság miatt még egy fokkal tovább mentek, mivel a gyárakat nem korábbi nevükön, hanem az őket felügyelő ágazat számából eredeztetett kóddal takarták. Így ebben az időszakban az üzemmel, mint „7006”-os számú vállalat találkozhatunk. Ez a rendszer azonban csak 1952 nyaráig állt fenn, mivel ekkor a gyár új nevet kapott. Zsófnyecz Mihály közép-gépipari miniszter június 17-én kelt levele szerint: „Tömegcikk gyártására új vállalat alapítottot. A vállalat neve az Ü. T./56/35/1952. sz.¹⁰⁷ határozata értelmében Tömegcikk Művek. Székhely: Hatvan, Tárnya: Tömegcikk gyártása.”¹⁰⁸ Azt, hogy minden bizonynyal a cég irodáit¹⁰⁹ tömörítő hatvani telephely nem azonos a gyáregységével, mondani sem kell, mint ahogy azt sem, hogy a határozatban megjelölt profilok ekkor még közel sem fedték a valóságot.

A vállalatra használt különböző „fedőnevekkel” kapcsolatban létezett egy, az eddigiektől különböző rendszer is, amit viszont már nem az azt felügyelő minisztérium, hanem a hadiipari termelő egységekhez a HM által kirendelt, ún. „katonai üzemi megbízottak” (KÜM) alkalmaztak. Mielőtt azonban az általuk alkalmazott módszert bemutatnánk, röviden ismertetnünk kell a KÜM szervezetét.

A 13-as számú „KÜM”

Bár a hadianyaggyártás közvetlen irányítása és fejlesztése nem a HM hatáskörébe tartozott, ám a legyártott termékek minőségügyi ellenőrzése érdekében szükség volt egy közvetlen felügyeleti rendszer kiépítésére, ami a megrendelő számára az áru átvételét és elszállítását megelőzően szavatolja annak minőségét. Ezt a feladatot az egyes üzemek-

¹⁰⁵ A hadiipar felügyelete 1949 nyaráig bezárólag az Iparügyi Minisztérium IV. főosztályának, az Iparfejlesztési Ipari Igazgatóságnak (IFIG) a hatáskörébe tartozott. Ezt követően az ágazatot az újonnan alakult Nehézipari Minisztérium többször átszervezett (VIII., X., majd XI.) főosztálya vette át. Nem sokkal később, az 1950 decemberében alakult Kohó- és Gépipari Minisztérium ún. D/I. (defenzív) főosztálya vitte tovább az ügyeket. Ám az átalakítások itt még nem értek véget, a hadiipar irányítására 1952-ben külön szervezet hoztak létre, Középgépipari Minisztérium néven, amelyen belül a Tömegcikk Művek a lőszergyártást felügyelő VII. főosztály felügyelete alá került. Az utolsó, a gyár fennállása alatt megtartott változtatás 1953-ban ment végbe, amikor a Középgépipari Minisztériumot beolvasztották a Kohó- és Gépipari Minisztériumba, amin belül a gyár ügyei a hadiipart felügyelő B-részleg II. Iparigazgatósága alá kerültek. Ez a szerv intézte a gyár ügyeit egészen annak bezárásáig, 1960-ig.

¹⁰⁶ Lásd: *Okvát* 1998. 224. o.

¹⁰⁷ Az 1950–1952 között fennálló Üzemgazdasági Tanács

¹⁰⁸ MOL XIX-F-2-a. 44. d. Ugyan ezen a napon kelt másik utasításában „fémárak gyártására” meg-alapították a siroki Mátravidéki Fémműveket, Eger székhellyel.

¹⁰⁹ Pontos utcacímet nem adtak meg, csak postafiókot. Így a vállalat elérhetősége: „Hatvan, Pf. 1.”

hez telepített katonai üzemi megbízottak alkalmazásával próbálták megoldani.¹¹⁰ A KÜM tisztségét rendszerint magas rangú tisztek töltötték be, munkavégzésük pontos helyét viszont nem az adott vállalat vagy település nevével, hanem kódszámokkal jelölték. Ebből kifolyólag a Tömegcikk Művekhez kirendelt megbízott, mint „13-as számú KÜM” szerepel a korabeli forrásokban. Nem csak a kirendelt tevékenységének helyszínét, hanem az általa felügyelt üzemet is külön fedőnévvel látták el. A megbízott által fennmaradt anyagokban a Kohó- és Gépipari, valamint a Középgépipari Minisztérium által használt jelzésektől eltérő kifejezésekkel találkozhatunk, ahol a jobbágyi telephely a „21”-es számot kapta.¹¹¹

Sajnos a 13-as számú megbízott tevékenysége nyomán fennmaradt közvetlen anyag rendkívül csekély mennyiségű, ám arra elegendő, hogy némi betekintést nyerhessünk a gyárban folytatott munkájába.¹¹² A szervezet már minden bizonnyal az üzem elindulását követően működött, mert már 1952-ben találkozhatunk az első kirendelt említésével.¹¹³ A posztot 1952–1956 között Marosvölgyi László¹¹⁴ százados töltötte be. A forradalmat követő időszakból – az egyébként hadiipari termelést minimális mértékben folytató vállalatról – viszont nincsenek biztos információink.¹¹⁵ Bár a korabeli iratok rendszerint csak a KÜM képviselőjéről tesznek említést, a szervezet valójában nem egy főt takart, mivel a megbízott számára előírt tevékenységek meghaladták volna egy ember teljesítőképességét.

A HM képviselőjének feladata ugyanis többretű volt. Egyrészt műszaki ellenőrzést kellett folytatnia a lőszer átvétele előtt, aminek fényében elfogadtathattak vagy kiselejteztethettek bizonyos gyártmányokat, másrészt valamelyest beleszólással is rendelkezett a gyártási folyamatba. A számukra készült utasítássorozat kimondta, hogy azon változtatni közvetlenül csak az üzemegység műszaki igazgatójának vagy főmérnökének utasítása alapján lehetett.¹¹⁶ A KÜM fő feladatát a gyár által már átadott, bevizsgált lőszer újbóli ellenőrzése és átvétele képezte, ám a biztonság kedvéért szabályos időközönként még a Haditechnikai Intézet számára is küldött mintákat.¹¹⁷

¹¹⁰ A katonai üzemi megbízottak pontos szerepkörével kapcsolatban lásd az Üzemgazdasági Tanács 239/21/1951. sz. határozatát. MOL XIX-F-6-a. 105. d.

¹¹¹ HL MN 1956/T 137. d. „Adatlapok gyűjtője. 1956. évi” c. csomó, elszórta. Létezett egy másik, az üzemi megbízottak részére rendkívüli események jelentésére készült speciális kódtáblázat is. Ennek lényege abban állt, hogy szükség esetén a távbeszélőn leadott információk tartalma ne váljon beazonosíthatóvá illetéktelenek számára, ami miatt a fontosabb kifejezéseket és szavakat egy háromtagú számmal illették. Ebben a Tömegcikk Műveket a „413”-as kód takarta. HL MN 1952/T 51. d. 8. cs. 54–57. f.

¹¹² HL MN 1956/T 137. d. elszórta.

¹¹³ 1952-ben Kulics János volt a KÜM helyi megbízottja, aki az év novemberében „bevonult”, és munkáját a HM senkinek nem adta át, így a gyár képviselője látta el feladatát egy ideig. MOL XIX-F-6-a. 204. d. 00131.

¹¹⁴ Vele korábban, 1951-ben, mint főhadnagy találkozhatunk, akit Farkas Mihály honvédelmi miniszter jelölt ki a Szovjetunióból érkező hadianyag átvételére és „a kapcsolódó feladatok végrehajtására”. HL MN 1950/T 35. d. 3. cs. 3. 7–8. f.

¹¹⁵ A szervezet az 1950-es évek végén, az ún. egységes gyalogsági lőszer gyártásának elindítása-kor bizonyára ismételen működött, csak más személyekkel, mert a gyár bezárása után a Tömegcikk Műveknél dolgozó katonai megbízott a Mátravidéki Fémműveknél dolgozott tovább. *Sulyok Zoltán*: A Mátravidéki Fémművek hadiipar kialakulásának, tevékenységének történeti feldolgozása. 1984. Kézirat. HL Különgyűjtemény, IV/B-52. 22. o.

¹¹⁶ Ha a töltény, vagy annak részei méretükben változnak, akkor a módosítást csak a Haditechnikai Intézet (HTI) hagyhatja jóvá. HL MN 1956/T 137. d. „Pauszmásolatok” 72. f.

¹¹⁷ A katonai kirendeltnek minden negyedév első felében két eltérő sorozatból kiemelt, összesen négyládányi lőszert fel kell küldenie a HTI-nek kötelező bevizsgálásra. Uo. 47. f.

Az ellenőrzések alapegységét a „sorozat” jelentette, ami pisztolytöltények esetében az 500 000, míg puskatöltényeknél legfeljebb 550 000 darab lehetett.¹¹⁸ A sorozatok a MEO átvételt követően a szükséges dokumentációk átadásával kerültek az üzemi megbízotthoz, aki különböző helyekről véletlenszerű kiemelést hajtott végre, amelyekkel a számára előírt vizsgálatokat (idomszeres, rázó, lőpróba stb.) elvégezte.¹¹⁹

A KÜM feladata nem csak a kész, már összeszerelt termék átvétele volt, hanem ezzel párhuzamosan műveletközi „periodikus ellenőrzést” is végeznie kellett az egyes elemek összeszerelését megelőzően, a MEO-t követően.¹²⁰ A megbízott a részére vásárlásra felajánlott termékeket visszautalhatta javításra vagy átválogatásra is, a hiba természetétől függően, ám ezt követően az újra visszaszolgáltatót állagot, mint új sorozatot kellett kezelnie, és a szükséges vizsgálatokat ismét el kellett végeznie.¹²¹ Az Andezit Művekhez beosztott katonai megbízott munkája a gyár indulását követő években azonban korántsem lehetett egyszerű, mivel az üzem tervezett „felfuttatása” nehezebben ment, mint azt előzőleg tervezték.

„Ön magatartásával és munkájával a szocialista munkaerőkölcst megsejtette”

A vállalat 1952-ben, a termelés elindulásakor lőszergyártással foglalkozó társai közül az állóeszközök érték tekintve a legmagasabb (205 millió Ft), gépparkja terén pedig a Mátravidéki Fémművekkel és a Veszprémi Fémfeldolgozóval szinte azonos értékkel bírt.¹²² Ebben az évben érte el történelmi csúcspontját az alkalmazottak száma is, az év utolsó negyedében a Tömegcikk Művek 2455 főt foglalkoztatott, amiben csak hajszálnyival maradt el a Fémfeldolgozó (2656) állományától. Nem minden területen rendelkezett azonban hasonlóan jó mutatókkal. A gépkapacitás kihasználtságát tekintve a 100Ft-ra jutó termelési érték az év elején alig harmada, míg az utolsó negyedévben is kevesebb, mint a fele volt annak, amit veszprémi társa teljesített.¹²³ A HM igényeinek kielégítése viszont ekkor már az eredeti tervekhez képest jelentős csúszásban volt. A termelés mielőbbi felfuttatása egyre sürgetőbbé vált, még akkor is, ha a hadsereg már 1951-ben sem tudta a számára legyártott árukat hol raktározni.¹²⁴ Az iparág összességében nézve is meglehetősen gyengén teljesített 1951-ben. A siroki Tubus- és Kupakgyár építkezése csúszásban volt, a

¹¹⁸ További követelmény volt, hogy ezek maximálisan 2 különböző sorozatú lőporral voltak szerelhetőek, ha arról a KÜM-öt is tájékoztatták.

¹¹⁹ Két különböző sorozatú lőporral szerelt lőszert külön sorozatként vizsgálták meg. Uo. 57. f.

¹²⁰ Uo. 61. f.

¹²¹ Uo. 56. f.

¹²² Vele szemben ez az érték a Veszprémi Fémfeldolgozónál 72,14, míg a Mátravidéki Fémműveknél 189,6 millió Ft-ot tett ki. MOL XIX-F-4-e. 3. d. „Fémfeldolgozó V.” I/7é.; III/1.; 4. d. Mátravidéki Fémművek, I/1.; 6. d. Tömegcikk Művek. I/7é.; III/1.

¹²³ A Tömegcikk Műveknél az év első felében ez az érték 24, a III. negyedévben 44, a IV-ben pedig 32 Ft volt. MOL XIX-F-4-e. 6. d. I/1.; XIX-F-4-e. 1. d. „VII. Iparág III. n. évi mérleg” 7. o. A Fémfeldolgozónál viszont az egész évben valamivel 70 Ft fölötti összeggel találkozhatunk. MOL XIX-F-4-e. 3. d. „Fémfeldolgozó V.” I/1., XIX-F-4-e. 1. d. „VII. Iparág 1952. II. n. évi mérleg” 9. o.

¹²⁴ 1951 februárjában arról olvashatunk, hogy már országosan csaknem 80 vagonnyi lőszert tároltak a szabad ég alatt, ami miatt két újabb, 12 000 m²-es lőszerraktár építését vették tervbe. Ez már csak azért is sürgős volt, mert a szovjet hadsereg időközben igényt tartott a nógrádi raktár átadására, amivel újabb 40 vagonnyi áru került volna a szabad ég alá. Az év nyarán a devecseri telephely jelentéséből azt is megtudhatjuk, hogy az Andezit, a Fémfeldolgozó és a Bányagyutacs áru számára már nem tudtak helyet

Veszprémi Fémműveket még nem kapta meg új gépeit, Jobbágyiban pedig az év elején nem tudták elindítani a pisztolytöltény gyártását a külföldön vásárolt gépek késedelmes beérkezése miatt.¹²⁵ Az, hogy a viszonylag nagy értékű géppark és felduzzasztott alkalmazotti állomány ellenére is meglehetősen alacsony termelési mutatókkal találkozhatunk 1952-ben, számtalan okra vezethető vissza. Az alábbiakban az üzem fennállásának korai éveiben fellépő nehézségeket kívánom ismertetni.

Még tartott a vállalat építkezése és a géppark felszerelése, amikor 1950 márciusában igazgatóvá nevezték ki Bíró Lászlót, aki tisztségét a következő év azonos időszakáig viselte, mikor is fegyelmi úton elbocsátotta Zsofinyecz Mihály kohó- és gépipari miniszter. A döntés indoklásából fontos bepillantást nyerhetünk az Andezit Művek korabeli viszonyaira vonatkozólag. A Bíró számára felrótt mulasztások közül első helyen azt emelték ki, hogy az objektum néhány félig kész részét 1950 decemberében befalaztatta, hogy a létesítményt felülvizsgáló kormányküldötteket megtévesse. Hasonlóan nagy súllyal esett latba a termelési mutatók állítólagos meghamisítása is. A gyár ugyanis a minisztérium szerint hamis, a valóságnak nem megfelelő adatokat szolgáltatott a tervezési munkájával kapcsolatban – bár ekkor még minden bizonnyal nem konkrét termelésről, hanem csak annak előkészületeiről beszélhetünk.¹²⁶ Az 1951. januári tervteljesítéssel kapcsolatban először 80%-ot közöltek, ezt szóban később 50%-ra módosították, majd végül az újból elküldött írásbeli beszámolóban már csak 11,3%-ot jelentettek, ám a valóság még ennél is rosszabb, 10% alatti érték volt. Mindezek miatt került sor Zsofinyecz döntésére, amit ő 1951. március 13-án kelt levelében a következőképp összegzett: „Ezek alapján kétségtelen, hogy Ön magatartásával és munkájával a szocialista munkaerőkölcsöt megsértette.”¹²⁷

De vajon csak az igazgató volt a hibás az üzem kezdeti rossz mutatóiért? Az ellene felhozott vádak elsősorban arról árulkodnak, hogy sem a tervezett építkezés, sem az előírt tervszámok nem teljesültek az elvárásoknak megfelelően, és itt csupán ennek eltitkolására irányuló tetteit kérték számon, azon okokat viszont, amelyek ezt előidézhetnék, ekkor még nem vizsgálták. Talán ez a gyakorlat is hozzájárult azokhoz a következményekhez, amelyek már nem álltak meg a miniszter asztalánál, hanem egészen az MDP Központi Vezetősége (KV), a HM és a Magyarországon ideiglenesen szolgálatot teljesítő szovjet tanácsadók elé is eljutottak. Az általuk lefolytatott vizsgálatok és más korabeli források szerint ugyanis a hibák okait ennél sokkalta szélesebb körben kell keresnünk.

A vállalat a termelést 1951 elején pisztolytöltény gyártásával kezdte, ami korántsem zajlott problémamentesen. 1952 augusztusában arról értesülhetünk, hogy bár „a tavaly beindult Tömegcikk Művek pisztolylőszer üzeme rendesen dolgozik”, ennek ellenére a Mátravidéki Fémművekkel együtt az évi előírt mennyiséget már csak 30-40 millió darab

biztosítani. Nem volt jobb a helyzet az egyes alakulatok esetén sem, a nagyoroszi helyőrség pl. fából készült, deszkával és kátránypapírral fedett, oldalfalain faágakkal kitömött lőszerraktárral rendelkezett ekkoriban. HL MN 1951/T 280. d. 116–117., 623. f.

¹²⁵ A fenti problémák következményeképp a lőszergyártó iparág az első negyedéves tervét csak 30%-ban teljesítette 1951-ben. MOL XIX-F-6-a. 105. d. 7475.

¹²⁶ A harmadik vád az inkább elvi jellegű kérdés volt, miszerint, amíg a gyár szakmunkásainak elhelyezése megoldatlan (sokan közülük ugyanis nem helybéliek, hanem Budapestről érkeztek), addig az igazgató 5 szobás lakást foglaltatott le magának, azokból két helyiséget pedig az üzem bútoraival rendezett be. MOL XIX-F-6-a. 204. d. 202/57.

¹²⁷ Uo.

lemaradással tudják a legjobb esetben teljesíteni.¹²⁸ Gondok akadtak minőségi téren is, az év első felében a gyár 23,18 millió pisztolytöltényt tárolt raktáraiban, amit a KÜM nem vett át, egy részüket átválogatásra, illetve javításra küldte vissza. Egy 1952 végén a HM részére készült jelentés mindezekért elsősorban a hőkezelést tette felelőssé, mint olvasható „a hüvelyek vagy kemények, ezért repednek, vagy beragadnak”.¹²⁹ Jobbágyihoz hasonlóan egyébként akadozott a termelés ekkoriban Veszprémben is, ami miatt „mindkét vállalatot már többször felszólították, hogy a lőszert hozzák átvehető állapotba, de eredmény nélkül”.¹³⁰

A kialakult helyzetet csak tovább nehezítette az új gyártmány, a puskatöltény beindítása. A gyár profiljának oroszlánrészét alkotó árucikk elindításával kapcsolatosan 1951 októberében bekövetkező, robbanással járó baleset már baljós jeleket vetített előre.¹³¹ Épp ebben a hónapban kellett volna elkezdődnie ugyanis az új termék előállításának is. Első lépésben 1 milliós tételben az ún. „0” kísérleti széria elkészítését írták elő, ám a lőtéri teszteken kipróbált 3400 darabból 622 selejtesnek bizonyult. Mint Gróf Károly igazgató írta: „Eredmény rossz, nem kielégítő, a kísérletezés folyik tovább. A vélemény az, hogy a lágyítás rossz. Minden operáció után kell válogatni, mert az esetleges »kopszrepedés«¹³² bent maradása okozhatja a selejtet.” Ennek érdekében a vállalat főtechnológusa még aznap Veszprémbe indult a gyártást tanulmányozni.¹³³ Nem tudni, milyen tanulságokkal zárult a tanulmányút; nem biztos, hogy sokat lendített a termelés beindításán, mivel a Veszprémi Fémfeldolgozó is számtalan problémával küzdött ekkortájt, és az Andezit gondjait sem sikerült rövid időn belül orvosolni.

1952 elején leváltották Gróf Károly igazgatót és több felső vezetőt is.¹³⁴ A remélt javulás még váratott magára. Bár májusra a termék lőpróbája sikeresnek bizonyult, a következő hónapban a legyártott anyagból ennek ellenére a KÜM ismételten nem vett át semmit. Pontosan nem tudni, hol volt a hiba, de a MEO és a katonai megbízott által alkalmazott vizsgálati rendszer minden bizonnyal jelentősen eltérhetett egymástól, mivel „a vállalatok (Tömegcikk és Fémfeldolgozó) legyártották a szükséges mennyiséget, csak a KÜM visszautasította, átválogatásra, selejtezte”.¹³⁵ Egy, az év végén íródott elemzés a következőképpen jellemzi a kialakult helyzetet: „a kísérleti pu. [puska] lőszergyártás 52 júliusáig

¹²⁸ MOL XIX-F-6-cc. 4. d. 9. cs. MH. 3032.

¹²⁹ HL MN 1952/T51. d. 1. cs. 153–154. f.

¹³⁰ MOL XIX-F-6-cc. 4. d. 9. cs. MH 2701.

¹³¹ 1951 októberében propán-bután gáz robbant fel a cég ideiglenes nyaklágyító műhelyében. XIX-F-6-cc. 8. d. 466.

¹³² A hüvelyekhez szállított félkész termék korabeli elnevezése.

¹³³ XIX-F-6-cc. 8. d. 583. Az 1 milliós darabos kísérleti szériából ugyanezen napon kelt másik jelentésében részletesebben is kifejti a gyártás során jelentkező technológiai akadályokat. Mint írja, „a lágyítást eddig edző kemencében egy tartályban végezték, a hőfok nem volt ellenőrizhető. Ez sok mindent idézett elő, repedéseket, fenékkiszakadást, mert kemény volt (edző kemencék rosszak). A [kísérleti – V. D.] 1 millió darabnak első húzása után az 50%-át Veszprémben és a Rézhengerben [Rézhengerművek – V. D.] lágyítottuk, a másodikból 25% van legyártva, a második húzás után is oda küldtük lágyításra. A technikusunk a svájci forgódobos lágyító gépet el tudta indítani, eredményt hamarosan látjuk”. MOL XIX-F-6-cc. 8. d. 00617.

¹³⁴ MOL XIX-F-6-cc. 8. d. „Feljegyzés Zsöfönyecz miniszter elvtárs részére”. 1952. május 13. A dokumentum alapján nem csak a Tömegcikk Műveknél jelentkeztek problémák, mivel több más vállalatnál is hasonló személycserére került sor.

¹³⁵ HL MN 1952/T51. d. 1. cs. 153–154. f.

selejttermelésben nyilvánult meg”, aminek fő okaként a gyártási tapasztalatlanságot tüntették fel. A nyár végére azonban már kezdtek javulni a termelési mutatók, augusztusban átlagosan napi 100 000, októberben napi 160 000 darabot gyártottak a termékből, ám ez még mindig csak a kapacitás 1/3-át tette ki.¹³⁶

A korabeli viszonyokra nézve értékes információval szolgálhat számunkra egy 1952 augusztusában végrehajtott helyszíni ellenőrzés, aminek folyamán a puska- és pisztolylőszer-üzemek irányítójának, bizonyos „Gál elvtársnak” a munkáját vetették vizsgálat alá. Az ellenőrzést végrehajtó Középgépipari Minisztérium (KÖM) Központi Termelési Osztály vezetője, Boross István által írott jelentésből arról értesülhetünk: „noha már egy hete irányítja (Gál) a pu. (puska) üzemet, annak e havi gyártási programját nem kapta meg a vállalat vezetőségétől, és azt nem is ismeri.”¹³⁷

A gyártmány lassú beindulása mögött rejlő okokat a különféle szervek más-más helyen keresték. A KÖM illetékesei szerint a lemaradás „legfőbb oka az volt, hogy a vezető káderek a tömegektől elszakadtak, és így tápot nyújtottak az ellenség munkájára. Az igazgató viszonya is a lehető legrosszabb volt a vállalat dolgozóival szemben”. Júliusban, a minisztérium kollégiumában is bíralták¹³⁸ a vezetést, ám azt követően sem műszaki téren keresték a hibák okait, mivel „kizárólag az üzem szervezetlenségének és a tömegektől való elszakadásnak az oka, hogy a gyártmány nem tudott beindulni. A kollégiumi bírálat és az ellenséges elemek eltávolítása után a vállalat termelése rohamosan kezdett emelkedni úgy, hogy ma már napi előirányzatát a vállalat teljesíti”¹³⁹.

Annak ellenére, hogy az év közepén az új termék gyártása is sikeresen elkezdődött, még nem vonultak el a viharfelhők a gyár fölül. A III. negyedévben a Tömegcikk még mindig nem tudta hozni az előírt tervszámokat, és rendkívül magas, 30–40%-os selejtaránnyal termelt. A gondokat az esztendő végére sem sikerült orvosolni, az utolsó negyedévben csak 77,5%-os tervteljesítést értek el, amivel kapcsolatban a minisztériumban megjegyezték, hogy az a vállalat vezetése „erélytelenségének és a problémák megoldása terén mutatkozó sokszor tudatos passzivitásának eredménye. Bár a termelékenység az előző n.[egyed] évhez viszonyítva 22%-kal emelkedett, de még mindig 25%-kal alatta marad a Fémfeldolgozó termelékenységének, annak ellenére, hogy gépparkjuk sokkal korszerűbb.” A Tömegcikk viszont ekkoriban már csak a kisebbik fejtörést okozta az illetékeseknek, mivel a legtöbb nehézség az év nyarán elinduló Mátravidéki Fémműveknél jelentkezett. Sirokra ugyanis kénytelenek voltak külön miniszteri biztost küldeni a termelés felügyeletére, aki állítólag mikor nem tartózkodott az üzem területén, annak mutatói rögtön romlani kezdtek.¹⁴⁰

¹³⁶ HL MN 1952/T 50. d. 72–74. f.

¹³⁷ XIX-F-6-cc. 8. d. „Feljegyzés Bíró min. helyettes elvtárs részére” 1952. augusztus 11. Az utóbbiakban említett tervteljesítéssel a későbbiekben is gondok akadtak. 1952 augusztusában feljelentést tettek Farkas Sándor, az üzem tervosztályának vezetője ellen, aki az az évi, július havi mérlegben 100,8%-os adatot közölt a tényleges 82% helyett. MOL XIX-F-6-a. 204. d. 202/148.

¹³⁸ Nem csak a minisztérium kollégiumában, hanem 1952 nyarán a vállalatnál megtartott termelési értekezleten – bár azon kevesen jelentek meg – a dolgozók jelentős része is hozzászólt Vadász Gyula igazgató beszámolójához, és „bírálatot gyakorolt a vezetés felé, rámutatva különböző hiányosságokra”. MOL XIX-F-6-cc. 4. d. 9. cs. 3694.

¹³⁹ MOL XIX-F-4-e. 1. d. „1952. II. negyedévi mérlegbeszámoló” 1–2. o.

¹⁴⁰ MOL XIX-F-4-e. 1. d. „VII. Iparág 1952. IV. n. és éves mérlegbeszámolója” 2. o. A két cégre vonatkozóan a következőket olvashatjuk: „Ezen hiányosságok megszüntetésére vonatkozó intézkedése-

Az év közben halmozódó gondok fő oka viszont minden bizonnyal nem csak a rosszul kivitelezett hőkezelés, de talán nem is a különféle ellenséges elemek tevékenysége volt. Több büntetőjogi perre is sor került ugyanis 1952 során, amiből tágabb rálátást kaphatunk az ügy hátterére.

Ezek egyike a Turcsányi György, az üzem egyik dolgozója ügyében indult eljárás volt, mivel ő az általa hüvelygyártáshoz használt „fejprés alsó tuskét és horonycsapot” lekészö-rülte, és mint írták, „így azzal hüvelyt készíteni nem lehet”.¹⁴¹ A munkást azonban az eljárás során ártatlannak találták, és azt állapították meg, hogy „azért köszörilte le a tuskét, mert dolgozni akart vele és nem szabotálni”. Az eset következményei azonban gyorsan túlnőttek Turcsányin, a hullámok pedig hamarosan a vezetőség feje fölött is összecsaptak, és többek között Vadász Gyula igazgató elbocsátásához vezettek. A széles körben lefolytatott nyomozás ugyanis a vállalat egészére kiterjedt, aminek kapcsán sok hiányosságra derült fény. A probléma fő oka abban rejlett, hogy a gyár szerszámüzeme nem volt képes a kívánt minőségű eszközök előállítására, így azokon a dolgozók – a vezetés tudtával – gyakran végeztek módosításokat.¹⁴² Tették ezt annak ellenére, hogy az előző igazgató, Gróf Károly még egy évvel korábban kelt levele szerint a gyár a szovjet előírások alapján készített szerszámokkal (húzótüskékkel) képes ellátni az üzemet.¹⁴³ A valóság azonban e téren minden bizonnyal más képet mutathatott. 1952 februárjában Bíró Ferenc miniszter-helyettes megbízottja ugyanis közbenjárt a Lampart Művekkel kötendő üzletben, ám úgy tűnt, az nem tudta az Andezit igényeit kielégíteni, „kapacitás hiányában” ugyanis csak havi 600 tüske előnyolását tudták vállalni.¹⁴⁴

A termelékenység javítása érdekében ekkor egy másik lépésre, a Magyarországon ekkoriban jelentős létszámban tartózkodó, több hadiüzemnél tevékenykedő szovjet „tanácsadók” látogatására is sor került.¹⁴⁵ Feladatukról röviden összefoglalva annyit érdemes tudni, hogy számos gyár alapítása és a termelés beindítása felett a Szovjetunióból érkező „szakértők” bábáskodtak ekkoriban, nem utolsósorban azért, mert a gyártás is szovjet dokumentációk alapján zajlott, ami számos nehézséget eredményezett.¹⁴⁶ A Tömegcikk

ket megtettük, amit terosztályunk ellenőriz.” A nyomtatott szöveg mellett egy kézzel írt megjegyzés is található, a következő szöveggel: „Ki mondta ezt a sületlenséget?”. MOL XIX-F-4-e. I. d. „VII. Iparág III. n. évi mérlegbeszámoló” 9. o. A vállalat által gyártott puskalőszerre még 1953 tavaszán is volt panasz, ám mint egy átfogó vizsgálatból kiderült, azért nem a termék minősége, hanem a lőpróbákhoz a pápai lőtérre használt szovjet gyártmányú golyószórók voltak a hibásak. HL MN 1953/T 189. d. I. cs. 192–193. f.

¹⁴¹ A hüvelykészítés technológiai eljárása az ún. „húzás”, amelynek egyik fő kelléke a művelet során felhasznált, „tüske”-ként hívott eszköz.

¹⁴² XIX-F-6-a. 204. d. 202/144., 4902.

¹⁴³ XIX-F-6-cc. 8. d. 00617.

¹⁴⁴ MOL XIX-F-6-cc. 4. d. 9. cs. MH 1867. A selejtszámmal és a szerszámüzemi gondokkal kapcsolatban érdekes információt szolgáltat a MN Anyagtervezési és Ellátó Csoportfőnökségének egyik 1952-es feljegyzése. Ebből arról értesülhetünk, hogy az iparági keretszám szűk volta miatt nem volt mód a termelő üzemek szerszámüzemeinek fejlesztésére, ami miatt „a hadiipar területén a szerszám és készülékek gyártásában mutatkozó szűk keresztmetszetet az év folyamán [...] felszámolni nem tudjuk”. HL MN 1952/T 52. d. 5. cs. 228. f.

¹⁴⁵ A gyártás hatékonyabbá tételének érdekében több kisebb újítást is bevezettek. 1953 közepén azt tudhatjuk meg, hogy a Tömegcikknél és más cégeknél is az év végéig „diszpécser-szerelést” alakítanak ki a Posta Átvitel Technikai vállalat kivitelezésében. MOL XIX-F-6-cc. 8. d. 1953. július 22.

¹⁴⁶ Lásd: *Germuska* 2008a.

Műveknél – társaival ellentétben – nem találkozhatunk állandó kihelyezett felügyelővel, ám 1952-ben, a tervteljesítések elmaradásával időszerűvé vált a szovjet szakértők helyszíni kiszállása.¹⁴⁷ Erre az év őszén került sor, amiről részletes jelentés készült a hadiipari vállalatokat a Középgépipari Minisztérium által felügyelő Bíró Ferenc miniszterhelyettes részére. A dokumentum a minisztérium képviselői, valamint a szovjet tanácsadók véleményét foglalja össze a létesítmény megtekintésével kapcsolatban. A beszámoló igyekezett elhárítani a felelősséget a felügyelő szervről, és azt hangsúlyozta, hogy a gyár „lassú fejlődése” elsősorban annak az eredménye, hogy a kiadott utasításokat nem követik pontosan a gyakorlatban. A tanulmány a minőségellenőrzés hiányosságait emelte ki hangsúlyosan, illetve annak szervezeti felépítésében kereste a nehézségek okait. A vállalat vezetői „általólag a MEO főnököt [...] jelentéktelen figuraként kezelik, a tekintélyét nem próbálják megerősíteni, és a szükséges támogatást nem adják meg neki”.¹⁴⁸ E mellett erről a területről hiányoztak a képzett szakemberek is, mivel „olyan helyeken, ahol rendkívül fontos lenne a MEO ellenőrzés a gyártmány későbbi zavartalansága miatt, egyáltalán nincs mérés, csak szemrevételezés”.¹⁴⁹ A jelentésben ezek mellett kitérnek a munkafegyelem hiányára, valamint a dolgozók gyakori cserélgetésére is.

A tanulmány második részében a szovjet tanácsadók véleménye olvasható, akik egyébként „a berendezést igen szépnek és jónak találták”. A magyar fél mellett ők is számtalan kisebb javaslatot tettek, elsősorban a selejtnek a többi gyártmánytól történő jól elhatárolható elkülönítésére, valamint az üzemben felhalmozott selejtes és félkész termékek mennyiségének csökkentésére.¹⁵⁰ A szovjet elvtársak ezek mellett felhívták a figyelmet arra is, hogy a géppark „nem áll a műveleti sorrendnek megfelelően”, valamint kifogásolták a műszaki értelmiség (mérnökök és technológusok) alacsony számát is.

Körülbelül ez idő tájt készült egy összefoglaló jelentés is a HM részére „Az Észak-magyarországi hadiipari vállalatok rövid jellemzése” címmel, ahol a korábbi felvetésekhez hasonló megállapításokkal találkozhatunk. A beszámoló elsősorban szintén a MEO, valamint a TMK karbantartás hiányait emelte ki, ami a névtelen szerző szerint állítólag onnan ered, hogy a vállalatnál „nem gondoskodtak megfelelő új szakkaderek neveléséről”. A szovjet tanácsadókhoz hasonlóan itt is kifogásolták a gyártás során felgyülemlett nagy mennyiségű félkész anyagot, ami zavarja az irányítást és az ellenőrzést is. Talán ennek vagy a géppark már említett rossz elhelyezésének lehetett a következménye az, hogy a termelés során meglehetősen hosszú volt az átfutási idő.

¹⁴⁷ A látogatást minden bizonnyal a gyártási nehézségek indokolták, mert 2 hónappal később, 1952 decemberében Farkas Mihály vezetésével a tanácsadók 11 északkelet-magyarországi hadiüzemet is felkeresetek. *Germuska* 2008a. 1476. o.

¹⁴⁸ MOL XIX-F-6-d. 104. d. „Tömegcikk Műveknél a Szovjet Tanácsadó elvt.-akkal végzett kiszállás” 1952. szeptember 12.

¹⁴⁹ Ennek egyik oka az volt, hogy a minőségellenőrök közül gyakorlott embereket helyeztek gépek mellé, akik helyét állítólag tapasztalatlanokkal töltötték be. A szervezet hiányosságait mutatja az a tény is, hogy az üzemben sok szerszámot hitelesítő bélyegző nélkül találtak. Uo.

¹⁵⁰ A hadiipari vállalatokról készült 1953-ban egy, az adott objektumok őrzését ellátó ÁVH által írott jelentés is, ami főleg a munkavédelmi hiányosságok javítását, illetve az „ellenséges elemek kiszűrését” tárgyalta. A beszámoló a Tömegcikk Művek esetében elsősorban a tűzvédelem terén mutatkozó problémákra hívta fel a figyelmet. A dokumentumban említésre kerül a belső üzemi folyosókon tapasztalható nagyfokú anyagfelhalmozás is, ami a közlekedést rendkívül megnehezítette. MOL XIX-F-6-cc. 5. d. 11. cs. 00185/3/1953. 7–9. o.

A tanulmányban foglalkoztak az emberi erőforrás kérdésével is, ám az itt tett megállapításoknak csak egy részét fogadhatjuk el. Elsősorban a jelentős szakmunkáshiányra hívták fel a figyelmet, ami legfőképpen a gépbeállítók terén érezte hatását. Korántsem meglepő, hogy nem feledkeztek el az ilyenkor szokásosnak mondható politikai elemzésről sem. Ideológiai téren nehezményezték ugyanis, hogy „a befurakodott ellenség igyekszik kihasználni a környező lakosság erősen klerikális beállítottságát”. A hiányosságok bemutatásán túl azok megoldásának érdekében javaslatot is készítettek, ahol elsősorban a különféle irányítási részlegek (terv- munkaügyi és termelési osztály) megerősítése, a MEO megszervezése és (a szovjet) technológiától való indokolatlan eltérések megszüntetése szerepelt.¹⁵¹

1952 őszén az üzem ügye eljutott az MDP KV Titkársága elé is, ott azonban a termelési tervek terén tapasztalható elmaradások okait nem műszaki vagy gazdasági, hanem elsősorban politikai tényezőkben próbálták megtalálni. A testület javaslata pedig elsősorban a helyi párt-és tömegszervezet munkájának javítását célozta meg. A sablonos tartalom ellenére azonban néhol használható információk is találhatóak a dokumentumban. A jelentésből kiderül, hogy a gyár jelentős szakmunkáshiánnyal küzdött, az akkor 1541 főt számláló fizikai tevékenységet végző alkalmazott közül csak 347 rendelkezett szakvégzettséggel. Ennek egyik oka talán ez lehetett, hogy a Budapestről érkező dolgozók egy része – állítólag a kulturális élet alacsony színvonala miatt – „menekül az üzemből”. Példaként hozták fel, hogy a puskalőszer részleg irányítására Csepelről lehívott új üzemvezető 2 nap után beadta a felmondását. E mellett azt is megtudhatjuk, hogy ellentét alakult ki a fővárosból érkező munkások és a helyiek között is, az előbbieket ugyanis állítólag lenézték a vidéki munkatársaikat, mint írják, „nem segítik, indiánoknak nevezik őket”.¹⁵² A vállalat vezetősége terén is gyors rotációról értesülhetünk, a gyár élén két év leforgása alatt állítólag 8 igazgató váltotta egymást.¹⁵³

Nem sokkal azt követően, hogy a Tömegcikk Művek problémái meglehetősen széles visszhangot kaptak több fórumon is, egy újabb, nagy port kavaró ügy pattant ki. Az üzem 1952. november 27 – december 3. között 682 000¹⁵⁴ darab selejtes puskatöltényt gyártott, amit a helyi katonai megbízott nem vett át. Az események története a számos fennmaradt tanúvallomás alapján jól rekonstruálható. Röviden mindebből csak annyit érdemes összefoglalni, hogy a lőszer töltése közben új sorozatú lőport kezdtek el használni, anélkül, hogy azt előzetesen bevizsgálták volna. Bár a minisztérium több személy (a MEO-iroda és a töltőüzem vezetőjének) felelősségét is megállapította, a később bírósági szakaszba lépő ügynél az ügyesség szerint már nem volt egyértelműen beazonosítható a mulasztást elkövetők kiléte.¹⁵⁵

¹⁵¹ HL MN 1952/T 50. d. 72–74. f. A jelentés végén a minisztérium egyik főelőadójának a vállalathoz történő leküldését szorgalmazták, valamint a gépbeállítóknak és szerszámkészítőknak tanfolyamon való részvételt javasolták, és sürgették a gyártási félkésztermékek normalizálását, az elfekvő, vitás, selejtes készletek felszámolását.

¹⁵² MOL KS 276. f. 54. cs. 211. ó. e. 11–13. f.

¹⁵³ Ezzel szemben csak a már említett Bíró Ferenc, Gróf Károly, Vadász Gyula, majd Bensa István neve ismert a források alapján.

¹⁵⁴ A vizsgálat elején még 1 millió darabot említettek.

¹⁵⁵ MOL XIX-F-6-a. 204. d. 882–883. o.

Arra nézve, hogy a számtalan megfogalmazott javaslat és észrevétel közül mit valósítottak meg a gyakorlatban is, csak kevés információval rendelkezünk, egyedül a minőségellenőrzés megerősítésére tett lépés tűnik biztosnak. Bíró Ferenc miniszterhelyettes ugyanis 1953. február végén kelt utasításában a „szovjet tanácsadó elvtársakkal folytatott megbeszélés alapján” elrendelte, hogy a gyalogsági lőszergyártó vállalatoknál a MEO létszámát felül kell vizsgálni, valamint „úgy kell a gyalogsági lőszereket ellenőrizni, hogy a KÜM-nek már ne kelljen a végátvételt megismételnie”.¹⁵⁶

Az 1952-ben jelentkező problémák kapcsán lefolytatott ellenőrzések során megfogalmazott javaslatok teljességükben soha nem kerültek megvalósításra. Bár 1953-ból nincs arra vonatkozó információnk, hogy a korábbihoz hasonló jelentőségű gondok jelentkeztek volna a vállalatnál, e tény mögött már nagyrészt a megváltozott gazdasági környezetet és a drasztikusan csökkenő hadiipari rendelésállományt kell keresnünk. A fejlődő üzemnek ugyanis épphogy csak elkezdtek volna javulni a termelési mutatói, máris jelentős visszamondásokkal és igénycsökkentéssel kellett szembenéznie.

„Üzemképtelen traktorok üzembe helyezését, kijavítását vállaltuk”

1953-ban Nagy Imre hatalomra kerülésével új gazdasági kormányprogram vette kezdetét, ami a fogyasztási cikkek gyártásának növelésével párhuzamosan a hadiipari termelés csökkentését írta elő. Ebből kifolyólag év közben az előzetesen kiadott tervszámok jelentős módosuláson mentek keresztül, amivel párhuzamosan a kieső termelés zömét közszükségleti termékek gyártásával próbálták meg ellensúlyozni.¹⁵⁷

A HM 1953-ra vonatkozó irányszámai eredetileg 150 millió db pisztoly- és 260 millió db puskatöltényről szóltak, amit már 1952 novemberében jelentősen lecsökkentettek 80, illetve 60 millió darabra, kényszerhelyzet elé állítva így a termelő vállalatokat.¹⁵⁸ Ezt a mennyiséget ugyanis, ami a legjobb esetben is talán egy gyár számára tudott volna a kiépített kapacitásnak megfelelő munkát adni, három üzem között osztották szét. Ennek következményeként nem volt nehéz az előírtnál sokkalta gyorsabban teljesíteni a kiszabott keretet. Jobbágyiban már az év októberére legyártották a kért tételt, ami miatt az esztendő utolsó két hónapjára e téren semmilyen munkájuk sem maradt. A foglalkoztatás fenntartása érdekében azonban pótlólagosan további 3,1 millió darabos rendelést sikerült a gyár vezetőségének elérnie a minisztériumnál.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Ezen kívül az utasítás azt is kimondta, hogy a minőségellenőrök aránya az összes produktív dolgozóhoz viszonyítva 12–14% körüli legyen, amiből 4–9%-nak a vég, 9–10%-nak pedig műveletközi ellenőrzéseknél kell tevékenykednie. XIX-F-6-cc. 8. d. „Miniszteri utasítás” 1953. február 27.

¹⁵⁷ Lásd: *Germuska Pál*: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. *Századok*, 142. (2008) 6. sz. 1464–1481. o.

¹⁵⁸ HL MN 1952/T 51. d. 2. cs. 5. f., 3.cs. 76. f.

¹⁵⁹ MOL XIX-F-6-cc. 5. d. 10. cs. 002015. A vállalat mérlegbeszámolója szerint az az évi tervet illetően is többször történt módosítás, az éves megrendelés először 20 millió db puskatöltényről szólt, amit lecsökkentettek 16,9 millióra, majd felemeltek 18,7 millió darabra. MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1953. éves és IV. negyedévi mérlegbeszámoló” 1. o. Míg az év első negyedében puskalőszerből 33,5, pisztolyból pedig 27 millió darab készült országos szinten, addig az utolsó negyedben már csak 6,5, illetve 15,8 millió darabot állítottak elő. A KGM/B-n belül nem mellesleg 1953. július 1-jén az összes termelési érték 91,5%-át tették ki a hadiipari termékek, 1954-re ezt az arányt viszont már 68,5%-ra tervezték lecsökkenteni. MOL XIX-F-6-a. 117. d. 00274/1/83. 10.; MH 3401.

A megváltozott keretszámok több téren is éreztették hatásukat: nem csak a magasra duzzasztott állománynak volt nehéz munkát adni, hanem a darabszám csökkenésével párhuzamosan növekedtek az előállítási költségek is.¹⁶⁰ Mint azt az éves mérlegbeszámolóban olvashatjuk: „szembetűnik az, hogy minél kevesebb az előállított mennyiség, annál magasabb az önköltség,¹⁶¹ [...] különösen vonatkozik e törvény ránk, mivel a klímaberendezés üzemeltetése, a villamosáram fogyasztása 1 milliós termelés esetén is majdnem annyi, mintha 10 milliót termelünk valamilyen termékből.”¹⁶²

1953 során rövid ideig úgy tűnt, hogy a lőszergyártás terén, a csökkenő megrendelések ellenére, új távlatok nyílhatnak. Ekkoriban kezdtek el országos szinten kísérletezni egy új gyártmánnyal: a vashüvelyes lőszerral. Bár a technológia egyértelműen ellentmondott a korábban oly szigorúan értelmezett szovjet dokumentációkban lefektetett követelményeknek, az alapanyaghiány, valamint az a tény, hogy több szocialista országban, elsősorban Csehszlovákiában is történtek hasonló próbálkozások, a minisztériumot arra készítette, hogy már 1952-ben felvesse ennek tervét, és kapcsolatba lépjen Prágával.¹⁶³ A vashüvelyre való áttérés azonban eleinte meglehetősen problémásnak bizonyult. A Tömegcikk Művek 1953 végén folytatott kísérletei ugyanis nem hozták meg a várt eredményt,¹⁶⁴ ami talán még szerencsésnek is mondható. A szintén ezen eljárással, más üzem által készített 85 mm-es lőszerek gyakorlatban történő alkalmazását több súlyos balesetet követően ugyanis épp ekkortájt kellett felfüggeszteni.¹⁶⁵

A kieső hadiipari megrendelések pótlására a Kohó- és Gépipari Minisztérium 1953 III. negyedétől kezdett el az alá tartozó üzemeknek polgári gyártmányokra vonatkozó megrendeléseket adni, eleinte csak nagyon kis mennyiségben. A KGM/B II. Iparigazgatósága e téren a Fordson-Cormig (Cormick), valamint a Vörös Csillag traktor pótalkatrészekre vonatkozólag kapott igénybejelentést, amit az alá tartozó vállalatok között osztott szét alacsony tételekben. Ezekből az új termékekből jutott a lőszergyártó iparágnak is, így Jobbágyi mellett nemsokára Veszprém és Sirok is szembesülhetett a profil okozta átállás nehézségeivel.¹⁶⁶ Az említett termékeken kívül a Tömegcikk Művek az év végén még motorokhoz és a földalatti vasúthoz szükséges alkatrészek előállításával is foglalkozott, valamint különféle szolgáltatásokat is végeztek, mint írták „üzemképtelen traktorok üzembe helyezését, kijavítását vállaltuk”.¹⁶⁷ Bár a közszükségleti termékek ekkor

¹⁶⁰ Míg 1953 első negyedében 17 millió pisztolytöltényt állítottak elő 0,505 Ft darabonkénti önköltségi áron, addig a negyedik negyedévi 2,9 millió darabnál ez az érték már 0,83 Ft-ra emelkedett. MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1953. éves és IV. negyedévi mérlegbeszámoló” 1. o.

¹⁶¹ Uo. 7. o.

¹⁶² Uo. 7. o.

¹⁶³ XIX-F-6-cc. 5. d. 10. cs. 00763.; 6. d. 14. cs. 3875.; 1953 elején pedig Magyarországról egy 5 tagú delegáció is indult ez ügyben csehszlovákiai tanulmányútra. MOL XIX-F-9-e. 31. d. 0728. Nagyobb ürméreteket (37, 85 mm) már 1942-től gyártottak a Weiss Manfrédnál, majd 1950-től indították újra a termelésüket. MOL KS 276. f. 65. cs. 195. ó. e. 65–66., 149. f.; HL MN 1952/T 279–280., 913. d.; MOL XIX-F-6-a. 117. d. M 2398. Később, az 1954-től létrejött magyar–csehszlovák (hadiipari) műszaki együttműködési bizottság anyagait lásd: MOL XIX-F-6-dd. 58. d. 29. cs.

¹⁶⁴ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1953. éves és IV. negyedévi mérlegbeszámoló”, elszótan.

¹⁶⁵ A lőszer használata során összesen 22 fő szenvedett különféle sérülést. HL MN 1953/T 189. d. 1. cs. 73–75., 83–85., 108., 128–129., 162. f.

¹⁶⁶ HL MN 1954/T 24. d. 3. cs. 133. f.; 1954/T 25. d. 7. cs. 6–7., 16., 30. f.; MOL XIX-F-6-a. 117. d. M 7586.

¹⁶⁷ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1953. éves és IV. negyedévi mérlegbeszámoló” 2. o.

még csak elenyésző hányadát tették ki az összesített termelésnek, az arányuk idővel gyors növekedésnek indult.¹⁶⁸

A következő esztendőre vonatkozó, 1954-es tervjavaslat ugyanis jelentősen csökkentette a hadiipari késztermékek termelési értékén belüli arányát, amit félkész termékekkel és polgári gyártmányokkal kíséreltek meg ellensúlyozni. Mint az éves mérlegbeszámoló-ból megtudhatjuk, „a vállalat ugyan nem egy cikket csak a foglalkoztatottság biztosítása végett kénytelen gyártani, mert az önköltség kétszerese volt az eladási árnak”.¹⁶⁹

Ezt látszanak igazolni az üzem rekonstruált termelési mutatói is, amelyekből kitűnik, hogy az új polgári cikkek csak a tervezett termelési érték 11,2%-át tették ki, nagy előnyük volt viszont, hogy ez a részesedés a normaórák terén már 32,66%-os értékben jelentkezett. 1954-ben a kieső hadianyaggyártás ellensúlyozására így három új termékcsoport került bevezetésre: tömlőgumi szelepek, traktoralkatrészek és fűrőgépek.¹⁷⁰

Az esztendő gyártási programját egyébként nagyfokú bizonytalanság jellemezte. Hadianyag téren az eredeti tervjavaslat szerint Veszprém és Sirok részére platírozott, illetve rézhüvely gyártását tervezték, ám már nem sokkal később vissza kellett térniük éleslőszerre. Mindez azonban rendkívül vonatottan zajlott, mert az üzemnél folyamatos volt a leépítés és a dolgozók részlegek közötti áthelyezése. Nem teljesen világos, hogy mi volt az oka annak, hogy a Veszprém részére küldött platírozott hüvely nem készült el a követelményeknek megfelelően, mivel azt a Fémfeldolgozó átvette, ám beszereléskor megállapítást nyert, hogy „a célnak nem felel meg”. Hasonló gondok jelentkeztek a HM szállításokkal kapcsolatban is. A tárca ugyanis a júniusban leadott módosított igénylésében az egész évi lőszer mennyiséget ömlesztettként nevezte meg, holott a vállalat terveiben az csak júniustól szerepelt. A valóságban azonban a táruk elfogyása miatt már májusban gyártani kezdtek, így az addig elkészült mennyiséget kénytelenek voltak átcsomagolni.¹⁷¹

Nem indult zökkenőmentesen a traktor-pótalkatrészek gyártása sem, mivel az I. negyedéves tervhez szükséges nyersanyagot csak késve kapták meg. Ennek ellenére az előírt mennyiséget túlteljesítették. Az átállítás azonban nem volt problémamentes. A polgári gyártmányok egy részét ugyanis a korábban kizárólag lőszer-kellékeket gyártó szerszám-üzem kapta, s az általuk készített áruk mennyiségéből sok selejtes áru érkezett vissza a megrendelőktől. Mint megemlítik, a fő gond az volt, hogy a cég szakmunkásai nagyrészt a vállalatnál betanult esztergályosok voltak, akiknek az átálláskor időre volt szükségük a munka elvárt szintű elsajátításához.¹⁷²

Az év utolsó negyedében két további megrendelés teljesítése okozott gondot: egyik az Elzett gyár által rendelt ún. „MUV” gyalogsági akna jellegzetes gyújtószerkezete, a másik a minisztérium által decemberre igényelt, korábban egyszer már felvetett 1 millió darab

¹⁶⁸ HL MN 1954/T24. d. 3. cs. 134. f.

¹⁶⁹ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1954. évi mérlegbeszámoló” 14. o.

¹⁷⁰ Uo. III/4. sz. melléklet; MOL XIX-F-6-d. 104. d. „1954. évi vállalati részletterv” I-1-1. sz. melléklet.

¹⁷¹ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1954. évi mérlegbeszámoló” 1–2. o. Ezt csak súlyosbította az a tény, hogy az I. félévben legyártott, valamint az 1953-ról áthúzódozó lőszerkeket bitumenes csomagolásban készítették, és valamennyit át kellett csomagolni bádogdobozba.

¹⁷² Uo. I. o.

vashüvelyes lőszer legyártása volt.¹⁷³ Mindkét esetben a cikkeket rendkívül gyorsan kellett volna elkészíteni, ami miatt a kísérleti fázis gyakorlatilag egybeesett a tömeggyártással, s így nem tudtak elegendő időt fordítani a gyártmány megfelelő kifejlesztésére. Ennek következményeként az egyes hiányosságok észrevételét követően már nagyszámú selejttel kellett szembesülniük. „Természetesen, ha a kísérletet egy 0 széria gyártása követte volna, és csak úgy tértünk volna rá a tömeggyártásra, sokkal jobban és eredményesebben tudtuk volna tervünket teljesíteni” – olvasható a vállalat mérlegbeszámolójában.¹⁷⁴

A gyár az esztendő során annak érdekében, hogy pótolja a kieső hadianyaggyártást, egy újabb termékre próbált megrendelést szerezni. Májusban tárgyalásokat kezdeményeztek ugyanis az Autókereskedelmi Vállalattal 200 000 darab diesel-porlasztó elkészítésére, annak ellenére, hogy a cikk eredetileg nem szerepelt az éves tervben. A megállapodás szerint a Tömegcikk Művek a szükséges kísérletek elvégzését követően hozza meg döntését a gyártmánnyal kapcsolatban. Az Autoker küldött is nyersanyagot tesztelésre, amit laboratóriumi vizsgálat alá vetettek, ám az alkalmatlannak bizonyult, az alapanyaghiba pedig csak az R. M. Műveknél található speciális gép kölcsönkérésével vált volna megoldhatóvá.¹⁷⁵ Az ügy további fejleményeiről nincs információnk, ám mivel a porlasztó gyártása csak évekkel később indult meg, így ekkor még valószínűleg nem sikerült a technológiai gondokra megoldást találni.

„Megtérülés II.”

A korábban említett és ekkoriban mind nagyobb gondot okozó magas önköltség kezelése 1955-re létkérdéssé vált. A vállalat ugyanis addigi fennállása során szinte folyamatosan veszteséges volt, ami nagyrészt egyedi kiépítésének volt köszönhető. Bensa István igazgató 1954-ben íródott feljegyzéséből megtudhatjuk: „A jelenlegi körülmények között elhelyezett üzemben a gyártás 42,65%-kal drágább, mintha a föld felett termelnénk.”¹⁷⁶ Minden bizonnyal ez a tény tehető felelőssé azért, hogy ekkor kezdték el egy új, külső „ipari emeletes épület”¹⁷⁷ építésének előkészületeit, ami jelentősen csökkentette volna a gyár kiadásait.¹⁷⁸

A polgári vonal erősödésével párhuzamosan viszont a Tömegcikk Műveknek meg kellett őriznie eredeti funkcióját is, és készenlétben tartania speciális hadiipari gépeit arra az esetre, ha azok munkájára újra igény támadna. Az üzem további mesterséges életben

¹⁷³ A technológia még ekkorra sem lehetett teljesen kiforrott, mivel 1956 őszén a Szovjetunió, Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia közös bizottságot hozott létre ez ügyben. MOL XIX-F-6-dd. 45. d. MH. 22484.

¹⁷⁴ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1954. évi mérlegbeszámoló”, elszórta.

¹⁷⁵ HL MN 1954/T 26. d. 2. cs. 1–2. f.

¹⁷⁶ MOL XIX-F-6-d. 104. d. „1955. évi beruházási terv” 1. o.

¹⁷⁷ 11 400 lm³ kapacitással.

¹⁷⁸ A korabeli mérlegbeszámoló alapján viszont nem nyomozható vissza egyértelműen, hogy ez a felár az egyes többletköltségek terén hogyan mutatkozott meg, mivel csak összevont, gyűjtő fogalmakban számoltak el. Az első, töredékes információnk 1959-ből származik a már csak részlegeiben működő, részben föld felett is termelő üzemről, amikor a szükséges villamosenergia 67%-át tette ki a gépek működtetése, a maradékot fordították világításra és szellőztetésre. MOL XIX-F-6-d. 104. d. „1959. évi éves statisztikai jelentés” 7. o.

tartása érdekében a termelés részleges felszínre telepítése mellett egy másik módszer is megjelent az évben: a HM közvetlen támogatása. Ezt, a szöveges beszámolókból csak „HM- dotációként” emlegetett tételt a korabeli mérlegekben „Megtérülés II” címszó alatt szerepeltették. A többféle szempont figyelembevételével, évenként változó nagyságban kiutalásra került összeget főleg a termelésből kivont lőszergyártó gépek karbantartására és a föld alatti helyiségekben polgári gyártást folytató üzemszervek fenntartására fordították.¹⁷⁹ A támogatás következményeként a következő évek során a vállalati mérlegbeszámolók már többször nyereséggel zártak, ami viszont szinte minden esetben az új rendszer életbe léptetésének köszönhető.¹⁸⁰

A folyósított keretre egyébként időközben egyre nagyobb igény mutatkozott, mivel a lőszergyártás az elkövetkező időszakban sem indult újra, a 74 millió Ft-ot kitevő vállalati gépparkból a foglalkoztatott gépek értéke pedig 1956-ban csak 3 milliót tett ki.¹⁸¹ A speciális készülékek jelentős részének ugyanis nem tudtak munkát biztosítani, mert mint azt egy Rákosi Mátyás számára készült, korábbi dokumentum is megemlíti, a gyalogsági lőszergyárak csak kis mértékben használhatóak polgári termelésre, mivel elsősorban csak a szerszámüzem és a présüzem eszközeit lehet e téren is alkalmazni.¹⁸²

E miatt kerülhetett sor ekkoriban átfogó jelleggel a HM munkákról leállított eszközök javítására és állapotfelmérésére is. Ezt minden további nélkül meg is teheték, hiszen a vállalat 1955 során már lőszert nem állított elő, csupán a már korábban elkészült, és még raktáron lévő készleteket csomagolták át a módosított elvárások szerint. A termelést ekkor már 100%-ban a polgári gyártmányok képviselték,¹⁸³ azon belül is a megrendelések zömét elsősorban vegyes keleti és nyugati típusú autókalkatrészek gyártása tette ki (pl. BMW, Opel Vauxhall, Fiat, Skoda stb.).¹⁸⁴

Az üzem ekkoriban tulajdonképpen két malomkő között őrlődött, ugyanis bár az a gazdaságos termelés elveivel ellenkezett, de mindenképpen meg kívánták tartani gyakorlott alkalmazottjaikat, amiből kifolyólag kis sorozatú, ráfizetéssel járó termékek előállítását is vállalták. Így az eddigi terméklistán olyan új cikkek bukkantak fel, amelyek talán merően szokatlanul hatnak az ország egyik legjelentősebb hadiipari vállalatának kínálatában. A korábban megkezdett fűrő, traktoralkatrész és szeleptű gyártását folytatták, de ebben

¹⁷⁹ Ez a „hadiipari készenléti költség” nem melleleg jelentősen érezte hatását a polgári gyártmányok önköltségében is. Emiatt a kapacitások felmérését és fenntartását határozta el a Honvédelmi Tanács. MOL XIX-F-6-a. 117. d. MH. 3401. 3. o.; M 7586. Mivel korábban a veszteséges vállalatokat csak a jelentkező hiány erejéig támogatták, így 1953 végén merült fel először az ötlete a „dotációnak”. MOL XIX-F-6-a. 117. d. M. 5097. Egy 1955-ös, Farkas Mihály számára íródott jelentés egyébként az iparágra vonatkozólag általános jelleggel kifogásolta, hogy az ún. KR-kapacitás megőrzése sok helyen nem a kívánalmaknak megfelelően zajlott, aminek következményeképp csökkent a honvédelmi ipar mobilizálhatósága. MOL KS 267. f. 67. cs. 164. ó. e.76. f.

¹⁸⁰ Így pl. 1954-ben a termelési költségek a termelési értéket több mint 40%-kal múlták fölül. A mélypontot 1955 jelentette, amikor ez az arány 49,2 %-ot tett ki, ám a dotáció miatt csak 5,6%-os veszteség jelentkezett ténylegesen. MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1954. évi beszámolójelentés”; „1955. IV. negyedévi és éves mérlegbeszámoló”, elszórtan.

¹⁸¹ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1956. II. negyedévi beszámolójelentés” 10. o.

¹⁸² MOL KS 276. f. 65. cs. 195. ó. e. 146. f.

¹⁸³ 1955-ben pedig a polgári termékek aránya az iparágon belül már 65%-ot tett ki. MOL KS 267. f. 67. cs. 164. ó. e. 76. f.

¹⁸⁴ MOL XIX-F-6-d. 104. d. „1955. évi terv-keretszámok”.

az évben kezdték meg a termelési érték oroszlánrészét kitevő kardánkereszt előállítását, amin kívül a kínálatban találkozhatunk még forrasztópákával, valamint fotóállvánnyal is. A felsorolt cikkek közül azonban szinte mindegyik – a forrasztópáka kivételével – ráfizetéses volt.¹⁸⁵

A polgári gyártásra történő átállás tehát kevesebb mint két év leforgása alatt már számtalan új cikket és termódosítást hozott magával, ami az iparág összességére nézve is nagyrészt igaz volt ekkoriban. 1955-ben egy korabeli beszámoló mindezt így összegezte: „a közgépipar átállítása bizonyos hiányosságok mellett jól halad, annak ellenére, hogy a honvédelmi kapacitások mellett nem lett kiépítve másodprofil.”¹⁸⁶ Hasonló megállapításra lelhetünk egy Farkas Mihály részére készült jelentésben is, ahol a következőt olvashatjuk: „a honvédelmi iparcikkeknek eddig nem voltak váltóprofiljai, ezért ezek kiépítését rövid idő alatt, sokszor a megfelelő mérlegelés nélkül oldották meg.”¹⁸⁷ Ez utóbbi kijelentés kifejezetten igaz volt Jobbágyi esetén, mert míg a régebbi vállalatok korábban is végeztek valamilyen mértékű polgári termelést, addig az új gyárak kizárólagosan hadianyag gyártására lettek létrehozva, és e téren semmilyen tapasztalattal nem rendelkeztek. A probléma egyébként már 1951-ben felvetődött az Üzemgazdasági Tanács tárgyalásai során is, ami egyik határozatában elő is írta, hogy az új létesítmények tervezésénél már a kettős profil szerint kell eljárni.¹⁸⁸

Az autóipari megrendeléseket annak ellenére, hogy bár ideiglenesen a Tömegcikk Művek számára munkát tudtak biztosítani, továbbra is állandó bizonytalanság jellemezte. Mint az a következő, 1956. évi tervjavaslatból kiderül, a valós igények és a termelési tervek között meglehetősen nagy eltérések mutatkoztak. Az autógumi túszelep egy részét már 1955-ben is raktárra gyártották, az év eleji készlet pedig „az 1955. éves felhasználást tekintve 3-4 éves szükségletet” elégített ki. Hasonló problémák jelentkeztek két másik gyártmány, a forrasztópáka és a fúró terén is.¹⁸⁹ Ennek következményeként az utóbbi két áru gyártását be kellett szüntetniük, a túszeleptermelésre pedig új technológiát dolgoztak ki, így annak előállítását egy időre felfüggesztették.¹⁹⁰ Ekkorra már a leghangsúlyosabb termék az előző évben feltűnő kardánkereszt vált, ami 1956 második negyedévében a teljes termelési érték 88%-át tette ki.¹⁹¹

Az időközben bevezetett új technológiai eljárások és művelettervek, valamint a részleges külső gyártás hatására jelentősen javultak az üzem mutatói. 1956-ban már a termelési költségek jelentősen megközelítették a bevételeket, sőt, a HM-dotáció miatt már 30% fölötti nyereséget számolhattak el. Igaz, már nem éves szinten, csak 1956 októberéig bezárólag, amikor is a gyártás hirtelen félbeszakadt.

1956 őszének eseményeiből ugyanis nem maradtak ki a KGM vállalatai, köztük a Tömegcikk Művek sem. Az üzemben október elején a védelmi feladatokat ellátó ÁVH-

¹⁸⁵ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1955. IV. negyedévi és éves mérlegbeszámoló” 5–6. o.

¹⁸⁶ HL MN 1954/T 26. d. 9. cs. 12. f.

¹⁸⁷ MOL KS 267. f. 67. cs. 164. ő. e. 76. f. Hasonlóképpen tekintettek vissza erre az időszakra 1958-ban, az MSZMP PB ülésén is. MOL KS 288. f. 5. cs. 76. ő. e. 51. 117. f.

¹⁸⁸ MOL XIX-F-6-a. 105. d. Az Ü. T. 286/28/1951. sz.; illetve. 89/10/1951. sz. határozatai.

¹⁸⁹ MOL XIX-F-6-d. 104. d. „1956. éves termelési terv” 2. o.

¹⁹⁰ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1956. II. negyedévi beszámolójelentés” 2. o.

¹⁹¹ Uo. 6. o.

ország¹⁹² mellett ipari őrség,¹⁹³ majd 24-én, harmadik fegyveres testületként, iparország alakult. Az államvédelmiek nem sokkal később, október 30-án értesülve a testület feloszlásáról, elhagyták a gondjaikra bízott telephelyet. A gyárban eközben új munkástanács és igazgatósági tanács alakult, akik október 28-ától sztrájkot hirdettek. Ezalatt Puskás Károly igazgató november 3-án Budapestre ment, hogy tárgyaljon a KGM-mel a lőszerbiztonságos elhelyezése érdekében, ám a minisztérium elutasította a kérést. A raktáron lévő készletek őrzésére a HM-től kaptak ígéretet. Másnap az aszódi páncélos alakulat 140 láda lőszerrel szállított el a helyszínről, mielőtt még a szovjet csapatok megérkeztek volna. November 5-én ugyanis a Tömegcikk Művek a bevonuló szovjet alakulatok irányítása alá került, amivel kapcsolatban fegyveres ellenállásról nincs tudomásunk.¹⁹⁴ A termelés nem sokkal később, a hónap közepére állítólag már újra beindult,¹⁹⁵ bár a következő éves mérlegbeszámolóban csak 1957. II. negyedévtől fogva jegyzik a gyár eredményeit. Az események során az üzem állományából 8 fő disszidált külföldre, akiknek a megfigyelésére a magyar állambiztonsági szervek még évekkel később is jelentős összegeket fordítottak, attól tartva, hogy esetleg kapcsolatba lépnek a külföldi titkosszolgálatokkal.¹⁹⁶

A forradalmat követően a gyártás 1957 tavaszára indult be újra, az előző évi termékekből csak a túszelep, tű- és hengergörgő, valamint kardánkereszt előállítását folytatódtott, az utóbbi csökkentett mennyiségben. Ennek kiesését új cikkekkel igyekeztek pótolni. Így jelent meg a vállalat termékei között az előző évben megfogalmazott vállalati ötéves terv irányvonalát követve, a franciakulus, eszterga forgócsúcs, szívó- és kipufogószelep, a korábban már egyszer tervbe vett porlasztó, valamint a rugó- és dugattyúcsapszeg.¹⁹⁷ Nem minden korábbi elképzelés valósult meg viszont a gyakorlatban. Az ötéves terv ugyan-

¹⁹² Mint akkoriban a fontosabb ipari üzemeknél, a Tömegcikk Művek esetén is a cég őrzését az ÁVH biztosította, egy 1953-as kimutatás szerint összesen 9 darab őrhellyel. Az ÁVH egyébként már 1951-től jelent volt az üzem területén. MOL F-6-cc. 5. d. 11. cs. 00185/3/1953. 9. o.; XIX-F-2-a. 44. d. 390. Az Üzemgazdasági Tanács 1951 elején rendelkezett a fontosabb hadiipari objektumok őrzésével kapcsolatban, ahol „sürgősségi sorrendben” több kategóriába sorolták az egyes helyeket. Ebben a felosztásban az Andezit Művek az első csoportban a 12. helyet kapta az ott lévő 28 vállalat közül. MOL XIX-F-6-a. 105. d. 78/7/1951.

¹⁹³ Gábris Mihály, a belügyminiszter első helyettesének 1956 szeptemberében kelt parancsa szerint a KGM rendészeti osztályának őrzése alá kell vonni a helyet. Open Society Archive (OSA) <http://www.osaarchivum.org/> (Az utolsó letöltés időpontja: 2012. szeptember 4.) „A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterhelyettesének (sic!) 25. számú parancsa” 1956. szeptember 27. 36-315/1956. 1. sz. melléklet. Nem sokkal korábban az őrség létszámát már egyszer csökkentették. MOL XIX-F-6-dd. 45. d. M. H. 02001.; Á. Varga László – Dupák Gábor – Tyekvicska Árpád: 1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára. Salgótarján, 1996. 195–196. o.

¹⁹⁴ Uo. 196–198. o.

¹⁹⁵ 1956. október 23. és december 31. között az üzemből a felkelők kezére került összesen 112 darab különféle lőfegyver, valamint 18,82 millió darab lőszer. *Germuska Pál: A magyar hadiipar 1956-ban.* In: Szabó A. Ferenc (szerk.): Tanulmányok és emlékezoikaik az 56-os forradalomról. Budapest, 2007. 105. o.

¹⁹⁶ Kenedi: i. m. Kenedi János többi állítása azonban minden bizonnyal téves forrásból származik. Így helytelen az a kijelentése, hogy az üzem 4000 főt foglalkoztatott volna, illetve, hogy a Horthy-rendszer során épült. A konspirációs elvekre egyébként még később is nagy hangsúlyt fektettek. 1961-ben, a Tömegcikk Művek bezárását követő évben a vállalat két dolgozója ellen büntetőper indult a salgótarjáni megyei bíróságon, „gondatlanságból elkövetett emberölés” bűntette miatt. Mivel az eset még a volt üzemem belül történt, így Kolos Richárd kohó- és gépipari miniszterhelyettes mentette fel titoktartási kötelezettsége alól a vádlottakat. MOL XIX-F-6-dd. 45. d. MH 22489.

¹⁹⁷ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1957. IV. negyedévi mérlegbeszámoló” 2. o.

is 1960-ig bezárólag növekvő mennyiségben írta elő lendkerékmagnes gyártását, amire azonban sem ekkor, sem később nem került sor. Az új termékek közül talán a legkülönlegesebbnek a vállalat eredeti profiljához képest az ún. „rázásmentes traktorülés” tűnhet, amiből az esztendő végéig elvileg 7000 darabnak kellett volna elkészülnie. Csak 1958-tól találkozhatunk vele a mérlegbeszámolóban.¹⁹⁸

A gyors tervmódosítások egyben számtalan problémával is együtt jártak. A művelet-tervezés terén ugyanis újból nagy szervezetlenség uralkodott, gyakran változtattak a már kiadott utasításokon, amivel kapcsolatosan a korábbiakhoz hasonló állapotokról értesülhetünk, mivel több terméknel is a „0 széria indításakor már a szériagyártásokat is elkezdték, vagy a szériagyártás közben határozták el a 0-széria gyártást”. Ennek hatására az évi összesített selejtet tekintve a már „bejártott” gyártmányok terén sokkalta kisebb volt a kár, mint az újak esetében, ahol nem ritkán 20% feletti értékekkel is találkozhatunk.¹⁹⁹ Az esztendőben a polgári cikkek gyártása mellett egy új termék is megjelent a palettán, egyelőre még csak kísérleti fázisban: a külön puska- és pisztolytöltényeket felváltó ún. „egységes lőszer”.²⁰⁰

„Újratervezés”

1957 májusában készült el a vállalat számára az előző évi öt éves tervet felülíró új koncepció, a „hároméves terv”. A frissen megfogalmazott elképzelések dacára viszont 1958 során a korábbi bizonytalanság csak fokozódni látszott a Tömegcikk Műveknél. Amint egy, az év tavaszán keletkezett vállalati jelentésből megtudhatjuk, az előzőleg felmért igények még elegendő munkát biztosítottak volna a számukra, ám időközben a fő profilt jelentő autóiipari termékek terén sorra érkeztek be a rendelésmódosítások és visszamondások, aminek a gyártása pedig még folyamatban volt. A szállított alapanyag okozott problémát, e miatt időközben már a „folyó havi termelés is szinte lehetetlenné” vált. Az üzem a kialakult helyzet kapcsán a KGM/B II. Iparigazgatóságától azt kérte, hogy engedélyezzék számukra a legnagyobb termelési értékkel bíró kardáncsukló program számainak emelését, vagy a visszamondott sztornókat ne fogadják el, különben „a vállalat fenntartása kritikussá válik”.²⁰¹

A minisztérium eleget téve a kívánságnak, új tervjavaslatot dolgozott ki, ami viszont csak az esztendő II. negyedévében készült el.²⁰² Minden bizonnyal a rendkívüli helyzet indokolta azt is, hogy a korábbi igazgató, Puskás Károly helyére a KGM/B tapasztalt

¹⁹⁸ MOL XIX-F-6-d. 104. d. „1957. éves és I. negyedéves tervjavaslat” 2. o.; XIX-F-6-e. 58. d. „1958. IV. negyedévi és éves mérlegbeszámoló”. Melléklet.

¹⁹⁹ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1957. IV. negyedévi mérlegbeszámoló” 9., 11. o.

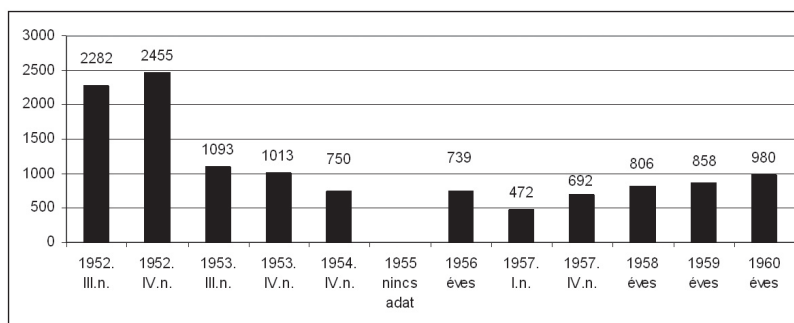
²⁰⁰ 7,62×39 mm /43 M, ismertebb nevén „köztes lőszer”, a szovjet és a Varsói Szerződés fegyveres erőiben használt egységes, rövid töltény.

²⁰¹ A rendelésmódosításokat az Autókereskedelmi Vállalat (AUTÓKER), valamint a különféle Csepel-vállalatok (Csepel Autógyár, Csepel Motorkerékpárgyár, Csepel Kerékpár és Motorkerékpár Nagyker Vállalat stb.) jelentették be. További gondot jelentett, hogy a Csepel Autógyár rendelése el- lenére sem tudott megmunkálásra ólombronz csapágyakat szállítani, valamint a franciakulcs nyél és a dugattyúcsapszeg gyártásához szükséges anyagokat eleve selejtesen kapták az Ózdi Kohásztól. MOL XIX-F-6-d. 104. d. „1958. évi vállalati terv és szállítási szerződések” 1–2. o.

²⁰² MOL XIX-F-6-e. 58. d. „Beszámolójelentés 1958. IV. n. évről, és 1958. évről” 1–7. o.

munkatársát, Csirke Károlyt, mint „miniszteri biztost”²⁰³ helyezték, akinek megbízatása eredetileg csak átmenti jellegű lett volna, végül 1960-ig bezárólag vitte a vállalat ügyeit. Mellette egy másik személy, a gépésztudományi szakmai körökben a későbbiekben nagy ismertségre szert tevő Vékes János is megjelent 1957 végétől Jobbágyiban, aki 1960-ig a főmérnöki, rövid időre, 1958-ban ideiglenesen a megbízott igazgatói²⁰⁴ tisztséget is betöltötte.²⁰⁵ A vezetőség és az évi termelési terv tehát megváltozott, ám a korábbi gondok egy része továbbélt. Az autóiipari megrendelések visszamondása terén kialakult nehézségeket nagyrészt enyhíthette volna, ha az elképzeléseknek megfelelően sikerül beindítani az egységes lőszergyártását. A kísérletek viszont elhúzódtak, ám az új termék beindítására felvett munkásállományt nem szerették volna elküldeni, mivel arra számítottak, hogy hamarosan még újabb dolgozókra is szükség lesz. E miatt előre nem tervezett polgári gyártmányokra vonatkozó rendelések megszerzésével próbálták meg őket foglalkoztatni, ami viszont csak részben valósult meg, így az üzemben hamarosan „belső munkanélküliség” keletkezett.²⁰⁶

Alkalmazotti létszám (1952–1960)²⁰⁷

A vezetőség eközben több új változtatást is bevezetett, elsősorban a selejtkezelés és -nyilvántartás terén, aminek eredményei hamarosan meg is mutatkoztak. Sikertelenül csökkenteniük a selejtszázalékot, mivel a dolgozóknak el kellett számolniuk az átvett darabok-

²⁰³ MSZMP Nógrád megyei végrehajtó bizottsága (NMVB) (XXXV. 51. c) 1958. július 7. 48. ő. e. 8. f. Csirke Károly egy 1952-es keltetésű, a Mátravidéki Féművekhez intézett levele kapcsán, mint a Közgépipari Minisztérium VII/6. Tervosztályának előadója volt feltüntetve. MOL XXIX-F-207-b. 1. d. 0034.

²⁰⁴ Így tünteti fel magát az 1958. június 30-án kelt munkaszabályzatban. Tömegcikk Művek, Hatvan, bérszabályzata. Budapest, 1958. 5. o.

²⁰⁵ Vékes János (1910–1982): számtalan szakkönyv és publikáció szerzője, a *Gépgyártástechnológia* c. folyóiratban 1961–1981 között közel másfélszáz tanulmánya, könyvismertetése és beszámolója jelent meg.

²⁰⁶ A Tömegcikk Művekhez hasonlóan a fenti problémák miatt a Veszprémi Fémfeldolgozóban sem tudott elindulni a termelés. MOL F-6-dd. 57. d. 26/9455. 8. o.

²⁰⁷ A táblázatban a fennmaradt adatok közül elsősorban az éves átlagos létszámra vonatkozókat közlöm, a negyedéves jelentéseket csak abban az esetben, ha azok tartalma a változások figyelemmel kíséréséhez szükséges.

kal, így „nem volt rá lehetőség, hogy a selejtet eldugják, eldobálják”.²⁰⁸ Megkezdték az egyes, gyengén teljesítő részlegek hibáinak feltárását is. Talán sokatmondó a porlasztó-üzemben végzett vizsgálat eredménye, melynek pontjai között olyan meglepő és kevésbé meglepő állításokkal találkozhatunk, mint hogy a munkások „gyakran rajz vagy műveletterv nélkül dolgoztak”, valamint hogy „az üzem vezetői inkább a mennyiségi, mint a minőségi termelést szorgalmazták”.²⁰⁹

Ebben az esztendőben az iparág további működtetése már számos kérdést vetett fel, amelyek az év tavaszán az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) előtt is megjelentek. A témában készült jelentés szerint: „fenntartunk egy olyan hadiipari kapacitást, amiről nem tudjuk, hogy milyen mértékben szükséges és használható, és ezt sem tudjuk az eredeti elképzeléseknek megfelelő határidőn belül modernizálni.” A KGM/B-n belül ekkor már ugyanis 91-92%-ot tett ki a polgári termékek aránya, szinte hajszálra pontosan annyit, mint 1953 közepén a hadiipari cikkeké. Az iparág átalakításával kapcsolatban azonban még óvatos vélemények fogalmazódtak meg, az illetékesek szerint ugyanis csak akkor lenne célszerű több üzem átszervezése, „ha a szomszédos baráti országokkal folytatott tárgyalások folyamán határozottabb kép alakulna ki, hogy egy mozgósítás során mi az, amit nekünk kell tenni, és mi az, amit nem kell. Csak ez után tehetjük nyugodt lelkiismerettel rá a kezünket ezekre a nagy költséggel létrehozott üzemekre, és mondhatjuk, hogy teljesen át kell alakítani arra, hogy végleg mosógépeket gyártsanak olyan helyeken, amely repülőgépgyártásra lett beállítva. [...] Ez a koporsógyártás is hasznos, mert ezeket használhatatlannak nyilvánított lőszeres ládákából állítják elő”.²¹⁰

A hadiipar képviselői fölött tehát gyülekeztek a viharfelhők, ami a jobbágyi üzem esetében fokozottan igaznak bizonyult. 1959-ben, a Nógrád megyei MSZMP Bizottságának ülésén elhangzottakból megtudhatjuk, hogy a Tömegcikk Művek termelési szerkezete nagymértékű átalakuláson esett keresztül az előző évekhez képest, aminek fő okai az egységes lőszer gyártásának elindulása, illetve az autóiiparban végbemenő szerkezeti változások voltak. 1959-re ugyanis a vállalatnak gépkocsialkatrészekből szinte semmilyen megrendelése sem maradt, aminek következtében az az évi cikkenkénti tervének 85%-át új gyártmány tette ki, viszont a számára előírt termelési feladat egyben 30%-kal magasabb volt, mint az előző évben.²¹¹ Utólagos ismereteink birtokában teljes egészében helyt kell adnunk a fenti kijelentéseknek, azzal a kiegészítéssel, hogy a gyár év végi termelési szerkezete sokkalta jobban megváltozott, mint azt ekkor bárki sejthette volna. Az egymást érő és felülíró termódosítások ugyanis ekkor értek tetőpontjukra. Az évre vonatkozólag két javaslat is készült, az első 1958 novemberében, a második a következő esztendő márciusában. Mindkét helyen az előállított érték zömét az újonnan induló egységes lőszer gyártása tette volna ki, csak az attól különböző cikkek arányán változtattak valamelyest.²¹² Az I. negyedévre tervezett ún. „E” gyártmány felfuttatása azonban nem az elképzelések

²⁰⁸ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1959. évi éves mérlegbeszámoló” 12. o.

²⁰⁹ Uo. 13. o.

²¹⁰ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1959. évi éves mérlegbeszámoló” 50–51. o.

²¹¹ MSZMP NMVB XXXV. 51. c. 1959. február 16. 65. ó. e. 30. f.

²¹² Mindkét javaslat már jelentős eltéréseket tartalmazott az 1957-ben megfogalmazott hároméves tervhez képest, ami még nem tartalmazta az egységes lőszer gyártását. A különböző termelési terveket lásd: MOL XIX-F-6-d. 104. d. 26/1445.; 26/4963.; 11/182.

szerint vette kezdetét, amiért most kivételesen nem a Tömegcikk Művek volt a felelős. A szükséges kellékek²¹³ hiányában azt ugyanis csak a második negyedévben sikerült megtenni, ám ekkor sem tervszerűen, így az arra a részre felvett munkaerőt addig polgári gyártmányok előállításával foglalkoztatták, az év végére pedig e téren a tervezett 19,2 millió darab helyett csak a „0” széria elkészítéséig sikerült eljutni.²¹⁴

A kieső termelést, mint a korábbiakban, most is a közszükségleti vonal számainak felemelésével próbálták meg pótolni, részleges sikerrel. Míg polgári cikkekből az eredeti koncepcióhoz képest jelentős eredmény (125,7%) mutatkozott, addig HM vonalon a teljesítés csak 6,5%-ot tett ki.²¹⁵ A gyár e mellett próbálkozott számos új termék kísérleti prototípusának előállításával is, ám azok jelentős része végül nem került átadásra,²¹⁶ nem úgy, mint az általuk addig készített 250 cm³-es porlasztó, aminek profilját a Finomszerelvénygyár kapta meg.²¹⁷

Bár a vállalat termelésének megszervezése terén időközben több mutató is javulásnak indult, 1960-ban elérkezett az a pont, ami már talán régóta esedékes volt: az üzem bezárása. A II. öt éves, majd három éves terv is eddig biztosított feladatot a gyárnak, mint Csergő János kohó- és gépipari miniszter már két évvel korábban egy alkalommal az iparágra vonatkozóan kifejtette: „Nekünk 1960-ig a feladatunk világos, 1960 után már nem annyira világos. [...] Hogy a hadiipar sorsa milyen lesz, most nem tudjuk megmondani”.²¹⁸ Ez a bizonytalanság a következő esztendőben is fokozódott, 1959 során a Tömegcikk engedélyt kért a minisztériumtól a területén a telephely építéséből megmaradt kőmennyeség értékesítésére és munkáslakások létesítésére. Bár az ügyletben a KGM/B nem talált kivetnivalót, az esettel foglalkozó korabeli dokumentumban a következő kézzel frott feljegyzéssel találkozhatunk: „a gyárral kapcsolatos perspektivikus problémák miatt a lakásépítések telepítésénél, illetve a dolgozók letelepítésénél nagyon körültekintően kell eljárunk.”²¹⁹

A fő gond nemcsak a speciális elhelyezésből fakadó magas önköltség, hanem a rendelkezések hiánya is volt. Az egységes lőszer gyártásának terve sem biztosított volna akkora kapacitást, hogy a gyár valódi céljának megfelelően működjön, a polgári termelést viszont nem lehetett a végletekig húzni. Mindezek eredményeképp született meg a Honvédelmi Tanács határozata 1959 tavaszán, amiben a testület az üzem bezárását, valamint az így kieső lőszergyártó kapacitás esetleges pótlásának felülvizsgálatát rendelte el.²²⁰ Ebből kifolyólag a Tömegcikk Művek éves tervfeladatai 1960-ra vonatkozólag már úgy lettek összeállítva, hogy szeptemberben befejezik a termelést, az előállított profilokat pedig átad-

²¹³ Bevizsgáló fegyverek, lőpor, csappantyú stb.

²¹⁴ MOL XIX F-6-e. 58. d. „1959. évi szöveges mérlegbeszámoló” 1–2., 16. o.

²¹⁵ MOL XIX-F-6-e. 58. d. „1959. évi éves mérlegbeszámoló” 2. o.

²¹⁶ A Csepel Motorkerékpárgyár részére a „Bilux” kapcsoló prototípusa pl. elkészült, de a profil tisztázatlansága miatt (eredetileg az Autó és Villamossági gyáré volt) kérték a törlését az az évi tervből. Ugyancsak gyártottak volna benzincsapot motorkerépkárokhöz és robogókhoz, de a megrendelést a Csepel Motorkerékpárgyár visszavonta, mivel „a használatban lévő típus minősége megjavult időközben”. Készítettek prototípust a Kismotor és Gépgyár részére pillangószelepes porlasztóból is, de azt átadták a számukra, mivel a Tömegcikk nem kapott megrendelést a gyártásra. Aktiméter (köszörülés közbeni mérőberendezés) gyártását is tervezték, amiből a „0” szériát el is készítették, ám átprofilozás miatt nem kezdték el a termelését. Uo. 14. o.

²¹⁷ Uo. 20., 22. o.

²¹⁸ MOL KS 288. f. 5. cs. 76. ő. e. 52. f.

²¹⁹ MOL XIX-F-6-dd. 57. d. 29. cs. 44 307.; 523.; 951/333.; 566/II.

²²⁰ MOL XIX-A-16-aa. 103. d. A Honvédelmi Tanács 1/115/1959. sz. határozata.

ják más vállalatoknak. A gyártás viszont a valóságban egészen decemberig folytatódott, bár egyre kisebb volumenben. A terv szerint negyedévenként csökkenő tervet állítottak össze, amit követően a vállalat december 31-én hivatalosan is megszűnt. Az év elején még kis mértékben folyt az egységes lőszer gyártása, de újra csak gondok léptek fel a korábban már említett területeken, a szállított csappantyú és lőpor terén, így ebből az első negyedévben csak 1 millió darab készült. Éves viszonylatban a tervezett ömlesztett típusból 22,3 millió helyett 26,3 milliót gyártottak, míg tárazott fajtából 7,7 millió helyett csak 1,23 millió készült. Ennek oka az volt, hogy az utóbbi profilt időközben átadták a Veszprémi Fémműveknél. Hasonló események zajlottak polgári vonalon is, a tűgörgő, hengergörgő, görgős kosár és túszelep gyártás a Mátravidéki Fémművekhez, illetve az Ipari Műszergyárhoz került, olyan formában, hogy a betanuláshoz szükséges munkavállalókat is átadták ideiglenesen az említett üzemeknek. A Mátravidéki Fémművek e mellett a Tömegcikk-től a veszprémi Bakony Művekkel együtt megkapta a speciális lőszergyártó gépek egy részét is,²²¹ Csirke Károly volt igazgató pedig beosztását megtartva, 1962-ig bezárólag a siroki lőszergyárat vezette.²²² A vállalat kisebb berendezési tárgyainak egy része ezen kívül a környék iskoláinak műhelyeit gazdagította.²²³

A Tömegcikk Műveknél raktáron lévő alapanyagok szintén a két testvérvállalathoz, illetve az iparág más, közelebről meg nem nevezett képviselőihez vándoroltak, a megmaradt árumennyiséget ezt követően a Középgépipari Készletező Vállalat vette kezelésbe. Az éves mérlegbeszámoló azért is hiányos – mint azt írták –, mert az elemzéshez szükséges adatok csak részben álltak rendelkezésre a vállalati irattár „sürgős kitelepítése” miatt.²²⁴ Az 1960. december 31-i leltár készítésénél azt vették figyelembe, hogy a hely kiürítése „mielőbb megtörténjen felsőbb érdekből kifolyólag”.²²⁵

Az év novemberétől kezdték el a nélkülözhető dolgozók más üzemekhez történő át-helyezését, valamint a géppark leszerelését és átszállítását. Ennek során „a még dolgozó alkalmazottak vállalták a rájuk háruló [sic!] többletmunkát, és minden megtettek az 1960. évi zárás biztosítása érdekében”.²²⁶

A Tömegcikk (Andezit) Műveknek rövid fennállása során nem csak az 1950-es években a hadiipar egészére jellemző kihívásokkal kellett szembenéznie, hanem egyben a különleges telepítési környezetéből fakadó hátrányokkal is meg kellett küzdenie. A vállalat tervezett lőszergyártó kapacitását a folyamatosan átalakuló gazdasági környezetben soha sem tudta teljességgel kihasználni, ám ennek ellenére a polgári cikkekre átváltó termelési rendszerben, ha kicsit nehézkesen is, de részben sikerrel vette az akadályokat. Rendelése és kiépítésének jellege már az építkezés befejezése előtt vita tárgyát képezte. Súlyos örökségként jelentkező költséges üzemeltetése pedig a változó politikai légkörben előre determinálta várható sorsát.

²²¹ *Sulyok*: i. m. 16., 23. o.

²²² *Sulyok*: i. m. 29. o.

²²³ MSZMP NMVB XXXV. 51. c. 1960. február 15. 90. ő. e. 25. f.

²²⁴ A bizonylatok részben kezelés vagy továbbítás alatt álltak, részben pedig a Mátravidéki Fémművekhez kerültek. MOL XIX F-6-e. 58. d. „Beszámolójelentés. 1960. IV. negyedéves és 1960 éves terv teljesítéséről” 1–7. o.

²²⁵ Uo. 7. o.

²²⁶ Uo. 8. o.

DÁNIEL VINCZE

‘SUCH WORK CUT INTO STONE HAS NOT YET BEEN MADE IN HUNGARY’
THE PLANT TÖMEGCIKK (ANDEZIT) MŰVEK AT JOBBÁGYI (1949–1960)

Summary

Following World War II, in order to restart the armament industry in ruins, Hungary tried to prepare for a new world cataclysm by using resources almost beyond its capabilities just to meet the demands of the Soviet Union. As a consequence, many earlier defense plants were reconstructed and enlarged, and many new ones were built, too. In the late-1940s, Hungary’s threat level was considered the most critical mainly from the air-defense viewpoint, therefore the main directive was to diminish this threat when deciding about the location of the new factories. This endeavour led eventually to plants scattered in a huge area or built amidst mountains. There was one exception: the factory Tömeccikk (Andezit) Művek (1949–1960), located inside a mountain in the vicinity of Jobbágyi in Nógrád County, manufacturing small arms ammunition. The factory, designed to the annual capacity of 240 million pieces, would have provided a great proportion of Hungary’s ammunition production, but its work, starting in 1951, was not able to attain the planned numbers as a result of constantly arising technological problems. Although production results soon began to ameliorate, the new target of government politics shifted to the raising of living standards from 1953. Armament factories had to accept the ever-decreasing amount of arms production, cutting their employee staff, and gradually they had to switch to the manufacturing of civilian products. The main products of the factory Tömeccikk Művek came to be car- and motorbike- parts, but it also had to keep its special ammunition-making machines standby. The switch was relatively successful, but due to the factory’s underground location the costs were higher and thus the company’s days were numbered. The production was at a loss, the government stopped the financing in 1960, which then led to the factory’s closing.

DÁNIEL VINCZE

« JAMAIS UN TEL OUVRAGE TAILLÉ DANS LA ROCHE NE FUT
RÉALISÉ EN HONGRIE »
LA FABRIQUE (D’ANDÉSITE) DE BIENS DE GRANDE CONSOMMATION
DE JOBBÁGYI (1949–1960)

Résumé

Après la Seconde Guerre mondiale, la Hongrie s’efforça de ranimer son industrie de défense en ruines dans la limite de ses moyens, voire au-dessus, en vue de se préparer à la prochaine guerre mondiale conformément aux exigences soviétiques. Plusieurs anciennes usines de défense furent ainsi restaurées ou agrandies et beaucoup de nouvelles usines furent construites. Comme à la fin des années 40 c’est la menace aérienne qui fut jugée la plus critique pour le pays, les nouvelles usines furent installées sur des sites présentant moins de risques de ce point de vue. Ainsi sont nées des usines éparpillées dans des zones vastes ou des régions vallonnées à l’exception de la fabrique de munitions d’infanterie installée à l’intérieur d’un mont situé à l’entrée de la commune Jobbágyi dans le département de Nógrád nommé Fabrique (d’Andésite) de Biens de

Grande consommation (1949–1960). L'usine conçue pour 240 millions de pièces par an aurait dû fournir la grande partie des munitions fabriquées en Hongrie, mais la production lancée en 1951 resta inférieure aux chiffres prévus en raison des problèmes technologiques successifs. Certes, les indices de production se mirent vite à s'améliorer, mais dès 1953 la politique du gouvernement visait plutôt l'augmentation du niveau de vie de la population. Les usines de défense réduisirent alors leurs effectifs et la quantité de matériels de guerre fabriqués et se mirent progressivement à produire des biens de consommation, principalement des pièces pour automobiles et motocyclettes. La Fabrique de Biens de Grande consommation dut tout de même conserver en état opérationnel ses machines spéciales de fabrication de munitions retirées de la production. Malgré le succès relatif du changement d'activité, les jours de la fabrique furent comptés en raison des coûts élevés dus à l'emplacement sous-terrain. Puisque la production à perte ne fut plus financée par le gouvernement à partir de 1960, l'usine dut fermer.

DÁNIEL VINCZE

„SOLCH EINE, IN STEIN GEHAUENE ARBEIT GAB ES BISHER
IN UNGARN NICHT”
DIE MASSENARTIKEL- (ANDESIT-) WERKE (TÖMEGCIKK (ANDEZIT)
MŰVEK) VON JOBBÁGY (1949–1960)

Resümee

Nach dem Zweiten Weltkrieg versuchte Ungarn im Interesse der Wiederbelebung der in Trümmern liegenden Rüstungsindustrie Ressourcen in die Wirtschaft einzubringen, womit das Land an seinen Grenzen angelangt war. Damit sollte das Land den sowjetischen Erwartungen entsprechend auch auf den prophezeiten neuen Weltenbrand vorbereitet werden. Deswegen kam es zur Erneuerung und Erweiterung von mehreren früheren Rüstungswerken bzw. auch zur Errichtung von zahlreichen neuen Bauten. Da die Gefährdetheit des Landes am Ende der 1940er Jahre insbesondere aus Luftschutzsicht als äußerst kritisch betrachtet wurde, wurde bei der Errichtung der neuen Werke in erster Linie die Minderung dieser Gefahr als Hauptprinzip angesehen. Diese Bestrebung wurde schlussendlich in Form von Werken verwirklicht, die auf einem großen Gebiet zerstreut waren bzw. inmitten von Bergen errichtet wurden – mit einer Ausnahme: der Massenartikel- (Andesit-) Werke (Tömegcikk (Andezit) Művek, 1949–1960), die an der Grenze der Ortschaft Jobbágyi im Komitat Nógrád, im Inneren eines Berges errichtet wurden und Infanteriemunition produzierten. Die auf eine Kapazität von 240 Millionen Stück pro Jahr angelegte Fabrik hätte einen bedeutenden Teil der Munitionsproduktion in Ungarn dargestellt, jedoch war die 1951 begonnene Produktion infolge der sich nacheinander ergebenden technologischen Probleme nicht in der Lage, die erwarteten Sollzahlen zu erfüllen. Zwar verbesserten sich die Produktionsindizes schon bald, aber das neue Ziel der Regierungspolitik war ab 1953 die Erhöhung des Lebensniveaus. Die Rüstungswerke mussten neben der Kriegsmaterialproduktion von immer geringerem Volumen sowie dem Abbau der Angestellten nach und nach zur Produktion von Zivilprodukten übergehen. Das Hauptprofil der Massenartikelwerke war die Herstellung von Auto- und Motoreinzelteilen, wobei daneben auch spezielle Munitionsproduktionsmaschinen in Bereitschaft gehalten werden mussten, die aus der Produktion gezogen worden waren. Trotz des verhältnismäßigen Erfolgs der Umstellung waren die Tage des Unternehmens infolge der bedeutenden Mehrkosten auf Grund der unterirdischen Lage des Betriebs gezählt. Die verlustreiche Produktion wurde von der Regierung ab 1960 nicht mehr weiter finanziert, was zur Schließung des Werks führte.

ДАНИЭЛЬ ВИНЦЕ

„ТАКОЙ ВЫРЕЗАННОЙ В КАМНЕ РАБОТЫ В ВЕНГРИИ ЕЩЕ НЕ БЫЛО”
КОМБИНАТ ПРОИЗВОДСТВА ИЗДЕЛИЙ ШИРПОТРЕБА (АНДЕЗИТ)
В ЙОББАДЬ (1949–1960 ГГ)

Резюме

В интересах восстановления своей военной промышленности Венгрия в интересах оживления разрушенной до основания во время войны своей военной промышленности пыталась соответственно ожиданиям СССР, с привлечением источников, переходящих границы ее возможностей, подготовиться к новому мировому пожару, который уже вырисовывался на горизонте. В интересах этого несколько ранее действовавших военных заводов были восстановлены, обновлены и расширены, был построен ряд новых заводов. Так как с точки зрения угрозы стране в конце 1940-х годов наиболее критическим считалось положение противовоздушной обороны, поэтому при строительстве новых заводов главным принципом считалось снижение этой опасности. Это стремление в конечном счете воплотилось в форме строительства заводов, разбросанных по территории всей страны и сжатых между горами, за исключением одного завода, построенного на границе селения Йоббадь Ноградской области. Внутри горы был построен завод по производству боеприпасов для пехоты, в отличие от Комбината по производству изделий ширпотреба (Андезит) – 1949–1960 годы. Завод, проектированный на производственную мощность 240 миллионов патронов в год, должен был бы выпускать существенную долю боеприпасов в Венгрии, однако начатое в 1951 году производство – вследствие непрерывно возникавших технологических проблем – было не в состоянии выполнять цифровые показатели, предусмотренные планом. Хотя производственные показатели вскоре начали улучшаться, с 1953 года новой целью политики правительства стало повышение жизненного уровня населения. Военные заводы наряду с постоянно снижающимся производством военных изделий, а также сокращением своего рабочего персонала должны были постепенно перейти на производство гражданских изделий. Главным профилем Комбината Изделий Ширпотреба стало производство деталей для автомобилей и мотоциклов, и наряду с этим необходимо было содержать в повседневной готовности также выведенные из производства специальные станки для производства боеприпасов. Несмотря на относительный успех перехода на новый профиль производства дни предприятия были сочтены по причине значительных дополнительных расходов, возникающих вследствие подземного производства. Убыточное производство продукции правительство, начиная с 1960 года, больше не финансировало, что привело к закрытию завода.

KÖZLEMÉNYEK

VARGA E. LÁSZLÓ

MAGYAROK A LENGYEL LÉGIÓKBAN, 1914–1918

A lengyel légiókban szolgált magyarok története elfelejtett történelem. Az utóbbi fél évszázad szakmai közvéleménye nem ismerte – nem ismerhette –, és ma sem ismeri őket. Lengyelországban hasonló a helyzet, igaz egy 1991-ben megjelent munka már említett róluk.¹

Mielőtt rátérnénk a magyar légiósok történetének ismertetésére, nemcsak azt kell megmondanunk kik ők, hogyan kerültek a légiókba, hanem azt is, hogyan jöttek létre a légiók, és mit is értünk a légió elnevezés alatt.

A légiók létrejöttének előzménye – Lengyelország egyesítésének kérdése

Az 1908. évi balkáni válság után, azt követően, hogy a Monarchia annektálta Bosznia-Hercegovinát, nem lehetett kétséges, hogy a történetírás által a későbbiekben központi és antant hatalmaknak nevezett szövetségi rendszer államai között a fegyveres összeütközés előbb vagy utóbb be fog következni. Ebben a helyzetben a korábbiaknál is élesebben merült fel a nemzeti önrendelkezés kérdése. Több elképzelés alakult ki Lengyelország egyesítéséről is. A lengyel politikai erők többsége Oroszország győzelmétől várta hazája feltámadását; voltak, akik ezt a császári Németország segítségével akarták megvalósítani, csak a galíciaiak közül gondoltak némelyek valamely osztrák megoldásra. Utóbbiak közé tartozott a volt szibériai száműzött, a Lengyel Szocialista Párt tagja, a Japánt és Nyugat-Európát megjárt Józef Piłsudski² – Lengyelország későbbi államfője – is.

¹ *Czerep Stanisław: II Brygada Legionów Polskich. Warszawa, 1991. (A továbbiakban: Czerep 1991.)* 48., 49., 94. o.

² Piłsudski Józef (1867–1935): a mai Litvánia területén született lengyel politikus, katona, államfő. A cári Oroszországban lengyel nemzeti törekvéseiért 1887–1892-ben Szibériába száműzték. 1900-ban ismét letartóztatták, az illegális *Robotnik* c. lap szerkesztéséért. A varsói börtönben megjárta az őrlöt, így ideggyógyintézetbe került Pertrsburgba. Megszökött és Galíciába ment. Illegálisan visszatért Orosz-Lengyelországba, ahol a szocialista párt illegális fegyveres harci (terrorista) csoportjainak egyik irányítója lett. 1905-től állandó jelleggel Galíciában tartózkodott, de többször illegálisan visszatért. 1908-ban, Bezdanban – Wilno alatt – például részt vett egy postavonat kirablásában, amelynek során 200 000 rubelt zsákmányoltak. Galíciában paramilitáris szervezeteket alapított (Aktív Harci Szövetség, Lövész Szövetség.) A lengyel légiók megalakulása után az I. dandár parancsnoka lett, amiről 1916-ban lemondott. 1917-ben öt hónapig az Ideiglenes Államtanács katonai főosztályának vezetője Varsóban. 1917–1918-ban a magdeburgi erődben tartották fogva. 1918. november 11-én érkezett vissza Varsóba, ahol ideiglenes államfő (1918–1922), a hadsereg főparancsnoka lett. 1922–1923-ban vezérkari főnök is (katonai szakképzettség nélkül). 1920-tól Lengyelország marsallja. 1926-ban államcsínyel szerzi vissza hatalmát. Élete végéig hadügyminiszter, a hadsereg főfelügyelője, kétszer miniszterelnök. Politikai ellenfelei azzal igyekeztek nevétségessé tenni, hogy kihangsúlyozták szakképzetlenségét (mindössze egy évet járt az orvostudományi egyetemen Harkovban), hogy a k. u. k. katonai hírszerzés ügynöke volt, hogy áttért az evangélikus vallásra, e szerint kötött házasságot. Ideiglenes államfőként el nem válva feleségétől, másik nővel élt együtt, akitől gyermeke is született. Felesége halála után – visszatérve a ka-

Galícia az Osztrák–Magyar Monarchia tartományaként 1868 óta teljes belső autonómiával rendelkezett, fejlődött a nemzeti kultúra és a tudomány. Újra a lengyel lett a hivatalos nyelv, az egyetemek visszakapták autonómiájukat, megszűnt a cenzúra. A tartomány mezőgazdasági jellege ellenére lassú fejlődésnek indult az ipar. Kiépült a hadicélokot is szolgáló vasúthálózat. Ferenc József többször is a tartományba látogatott. A közvélemény tudatában a fegyveres erőkből történő szolgálat már nem tartozott a lengyel nemzeti érdekek elárulásának.³ Az orosz-lengyelországi fiatalok közül sokan illegálisan Galíciába jöttek középiskolába, egyetemre, de jöttek politikaiak is a cári titkosrendőrség, az Ochrana elől, köztük családostól olyanok, akiknek ugyan semmi közük nem volt a politikához, de nem akarták gyermeküket orosz iskolába adni, nem kívántak erőszakra sem áttérni a pravoszláv vallásra, vagy éppen makacsul ragaszkodtak lengyeliségükhöz. Az 1830. és 1863. évi sikertelen felkelés nem kevés résztvevője és katonája menekült a megtorlás elől Galíciába. A galíciai hatóságok ugyanis nem adtak vissza senkit. Az internálás után szabadon letelepedhettek. Nem független lengyel államba érkeztek, mégis úgy érezhették, hogy szülőföldjükről hazajöttek. Ilyen értelemben számukra a Monarchia Piemontnak számított.

Így jött át a nézeteiért a cári Oroszországban üldözött Piłsudski is először 1901-ben (majd véglegesen 1905-ben) Galíciába. A független Lengyelországot megteremteni akaró Piłsudskinak – aki élte a forradalmárok tipikus szegény, rosszul öltözött életét, még állandó munkahelye sem volt – a nemzetközi helyzet alakulása sietett segítségére. 1906-ban jelentkezett Przemysłben az ottani hadtestparancsnokság katonai hírszerzésénél, és felajánlotta szolgálatait. A pártja révén szerzett orosz-lengyelországi hírekért cserébe azt kérte, hogy politikai tevékenységét a hatóságok tolerálják. Mivel az annexiós válság elcsitulását követően a Monarchia katonai hírszerzése (*Evidenzbüro*) arra az elhatározásra jutott, hogy fokozza a felderítést és hírszerzést Oroszország – így Orosz-Lengyelország ellen –, illetve az elhárítást Galícia területén, elfogadták Piłsudski felajánlkozását.

1908-ban Lembergben megalakult a Lengyel Szocialista Párt titkos szervezete, a Związek Walki Czynnej (Aktív Harci Szövetség),⁴ amelynek feladata az Oroszország elleni lengyel katonai felkelés vezetőinek kiképzése lett. A szervezet a szokásosnál is konspiratívabb volt, mert úgy az orosz ügynökök, mint Galícia belbiztonsági szervei előtt rejtve kellett maradniuk. Amennyiben ugyanis Oroszország tudomására jut a szervezet léte és tevékenysége, nemzetközi konfliktust okoz a Monarchiának, hiszen orosz alattvalóként, egy más állam területén, saját államuk ellen folytattak ellenséges tevékenységet. Nagy a valószínűsége, hogy amennyiben a Monarchia nem konfrontálódik Oroszországgal a Balkánon, a szervezetet előbb vagy utóbb a hatóságok felszámolják, sőt, Piłsudski

tolikus vallásra – a hölgyet feleségül vette. 1939 előtti életrajzírói közül nem egy ezeket a tényeket jórészt elhallgatta, illetve a cenzúra nem engedélyezte a marsall tekintélyének lerombolását. Politikai ellenfeleit börtönbe és internálótáborba záratta. 1926 után a külpolitikát is döntően befolyásolta. Volt légiósa ellep-ték a hadsereget, a minisztériumokat és az államigazgatást. Kultusza a lengyel társadalomban 1990 után feléledt. *Kryśka-Karski Tadeusz – Żurkowski Stanisław: Generałowie Polski Niepodległej*. Warszawa, 1991. (A továbbiakban: *Kryśka-Karski – Żurkowski* 1991.) 19. o.

³ *Zgórnjak Marian: Polacy w armii austro-węgierskiej w czasie I wojny światowej. Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, XXX. (1988) 228. o.

⁴ Vezetői sorrendben: Józef Piłsudski, Kazimierz Sosnkowski, Marian Kukiel, 1910-től Władysław Sikorski.

felajánlkozását el sem fogadják. Ennek tudatában nagy valószínűséggel állítható, hogy Piłsudski az annexió válságnak köszönhetette politikai tevékenységének folytatását.

1909 februárjában az I. hadtestparancsnokság (Krakkó) hírszerző részlegének (*Haupt Kundschaft Stelle*) vezetője, Józef Rybak főhadnagy azt a feladatot kapta az Evidenzbüro hírszerző osztályának vezetőjétől, Ronge őrnagytól, hogy együttműködve a Lengyel Szocialista Párt ügynökeivel, szervezze meg a hírszerzést, háború esetén a szabotázst Orosz-Lengyelországban. Az egyik ügynök Piłsudski, a másik Walery Sławek⁵ volt. Piłsudski rövidesen elő is terjesztette Rybaknak, hogy ügynöki tevékenységéért mit kér cserébe. Mivel az osztrák törvények, amelyek Galíciára is vonatkoztak, lehetővé tették lövészegyek létrehozását, Piłsudski nyilvános lövészegyeket kívánt megalakítani, amelyek keretében a titkos szervezet tagjai legálisan kiképezhetők. Megkapta az engedélyt, a megalakult szervezetet Krakkóban „Lövész”-nek, Lembergben Lövész Szövetségnek hívták. A kiképzéshez fegyvert, lőszert, sőt, instruktorkat is a Landwehr területi parancsnoksága biztosított. Az engedélyt a Landwehrkommando (a Landwehr területileg illetékes parancsnoksága), egyetértésben a rendőrparancsnokkal, míg vidéken a járási főszolgabíró adta meg. Ilyen engedély azonban csak osztrák állampolgároknak volt adható, idegeneknek nem. A Krakkó környékén gyakorlatozó lövészeknek azonban megengedték (de csak ott), hogy soraikban Oroszországból származók is legyenek. Nekik háború esetén haza kellett utazniuk, hogy hírszerző tevékenységet folytassanak, és szabotázs cselekményeket hajtsanak végre.

Az első balkán háború kitörése (1912. október 8.) után nem sokkal Rybak⁶ – ekkor már százados – 300 kg ekrazitot, 3000 karabélyt és 20 000 koronát kapott a korábban említett Ronge őrnagy parancsára, hogy az ügynökök számára minden rendelkezésre álljon. A robbanóanyagot sikerrel át is csempészték Varsóba. Az oroszok hadba lépése után vasúti objektumokat robbantottak fel, késleltetve a mozgósítást és a csapatok szállítását. Piłsudski 1913-ban kapta meg a parancsot, hogy kezdje meg a harcra kész csapatok megalakítását. Az előzetes terv szerint a reguláris csapatokkal együtt lépik át a határt, tájékoztatják a hadsereget az ellenség mozgásáról, a helyi parasztságot pedig a hadsereg mellé „állítják”, hogy zabbal segítsék a hadsereg lovainak ellátását, a szállításban pedig a saját fogataikkal közreműködjenek.

A háború kitörése után, 1914. augusztus 6-án, párhuzamosan a 7. lovashadosztállyal, Piłsudski 144 lövészeivel át is lépte a Monarchia és Orosz-Lengyelország határát.

⁵ Sławek Walery (1879–1939): 1902-től a Lengyel Szocialista Párt tagja, a párt illegális harcra kész csoportjainak egyik vezetője, 1918 után ezredes, politikus. A Sejm (országgyűlés) tagja (1928–1939), miniszterelnök (1930–1931 és 1935-ben), a Sejm elnöke (1938–1939). Piłsudski halála után kiszorították a hatalomból, végül öngyilkos lett.

⁶ Rybak Józef (1882–1954): hivatásos katona, vezérkari tiszt. A közös hadseregben legmagasabb rendfokozata vezérkari őrnagy. Ezután a lengyel hadseregben szolgált. Bécsben a fegyvervásárlási bizottság vezetője (1918–1919), a hadügyminisztérium mozgósítási osztály vezetője (1919–1920), a szovjet-lengyel háborúban a 3. hadsereg hadművelési csoport parancsnoka, majd a 4. hadsereg vezérkari főnöke (ekkor már dandártábornok). 1921-ben a fegyverszüneti bizottság tagja Minszkben. 1921–1924-ben a szűkebb haditanács tagja és a vezérkari főnök első helyettese, 1924–1926-ban a IX. breszti katonai körzet parancsnoka, 1926–1930-ban hadsereg-felügyelő. Legmagasabb rendfokozata altábornagy. Saját kérésére nyugdíjazták. *Kryśka-Karśki – Żurakowski* 1991. 59. o. Visszaemlékezései szerint Piłsudski többekhez hasonlóan azért nem tetette el láb alól, mert hallgatott annak ügynöki múltjáról. Pamiętniki generała Rybaka. (Posł. *Jan Kancewicz*.) Warszawa, 1954. 212. o.

Ott azonban mindjárt önálló politizálásba kezdett. Röpcédulákon felhívást tett közzé a lakossághoz, közölve, hogy Varsóban titkos lengyel nemzeti kormány alakult, ő ennek aláveti magát. Rögtön hozzálátott, hogy ennek a – valójában nem létező – kormánynak kiépítse a területi szerveit, s rekvirálásokat hajtott végre. A helyi lakosság teljes közönnyel fogadta őket, senki nem csatlakozott hozzá, a rekvirálásokkal pedig ellenszenvet ébresztett saját honfitársai között. Egységével Kielce városáig jutottak el, több kisebb csetepatéban vettek részt, majd szépen visszavonultak Galíciába. Piłsudski titkos vágya, hogy a lengyel katona megjelenésére a lakosság fegyvert fog és felkel az oroszok ellen, nem valósult meg. Mivel nem azt a feladatot hajtotta végre, amivel az Armee Oberkommando megbízta, ezért lövészeit fel akarták oszlatni. Erre csak azért nem került sor, mert időközben megalakulhattak a lengyel légiók, amelybe, nem lévén más választása, lövészeivel Piłsudski is belépett.

A lengyel légiók megalakulása és tevékenysége

1914. augusztus elején Leon Biliński⁷ közös pénzügyminiszter és Michał Bobrzyński,⁸ Galícia volt helytartója, tárgyalásokat folytatott az uralkodóval és a hadsereg-főparancsnoksággal a felállítani kívánt légiókról. A Reichsratban helyet foglaló lengyel képviselők, a konzervatív arisztokrácia és neves értelmiségiek tudták és látták, hogy a Monarchia nem kerülheti meg a lengyel kérdést. Legelőször a németek szóltak a lengyelekhez.⁹ A német hadsereg-főparancsnokság kiáltványát 1914. augusztus 8-tól maga a hadsereg terjesztette röplapokon Orosz-Lengyelországban. A k. u. k Armee Oberkommando egy nappal később adta ki kiáltványát, amelyet az összes galíciai lapok leközöltek.¹⁰ A sorban a legkésőbbi, de egyúttal a legsikeresebb az orosz cári sereg főparancsnokának, Nyikolaj nagyhercegnek 1914. augusztus 14-én kiadott kiáltványa volt.¹¹

A Bécsben, az államtanácsban helyet foglaló lengyel képviselők tárgyalásokat folytattak az osztrák hadügyminisztériummal és a hadsereg-főparancsnoksággal is, melynek eredményeképpen 1914. augusztus 16-án, Krakóban megalakult a Nemzeti Főbizottság (Naczelný Komitet Narodowy) nevű szervezet¹² – amely tömörítette az összes galíciai pártot – és rövidesen a lengyel légiók. A Nemzeti Főbizottság a lengyel kérdésnek az ún. osztrák–lengyel megoldását szorgalmazta, ami azt jelentette volna, hogy a központi

⁷ Biliński Leon (1846–1923): jogász, közgazdász, egyetemi tanár Lembergben, politikus. Az Osztrák Államvasutak igazgatója (1912), osztrák pénzügyminiszter (1895–1897, 1909–1910), az Osztrák–Magyar Bank kormányzója (1900–1909), közös pénzügyminiszter (1912–1915), a reichsrati lengyel képviselőcsoport vezetője (1915–1917).

⁸ Bobrzyński Michał (1849–1935): történész, konzervatív galíciai politikus, a Jagello Egyetem tanára, lengyel képviselő a Reichsratban. Galícia helytartója (1909–1913), utóbb Galícia minisztere az osztrák kormányban (1916–1917).

⁹ Szövegét közli *Kumaniecki Władysław Kazimierz*: Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924. Warszawa–Kraków, 1924. (A továbbiakban: *Kumaniecki* 1924.) 25. o.

¹⁰ Szövegét közli *Kumaniecki* 1924. 25–26. o. A Biliński és Bobrzyński által megfogalmazott kiáltványt a lengyelekhez, Ferenc József nem írta alá, mert Tisza ellenezte. Bővebben lásd: *Szokolai Katalin*: Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az I. világháború alatt. Budapest, 1967. 33., 35. o.

¹¹ 1914. aug. 14-én közölték a varsói lapok. Szövegét lásd: *Kumaniecki* 1924. 27. o. Lásd még az Ausztria–Magyarország Nemzeteihez intézett orosz propaganda felhívást is 1914. aug. elejéről, pontos dátum nélkül, lengyel és orosz nyelven. Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: MOL) K 149 BM.-1915-3-276. 68. cs. 66., 67. o.

¹² 1917 után tevékenysége fokozatosan megszűnt, noha a bizottság formailag még tovább létezett.

hatalmak győzelme esetén a felszabadított Orosz-Lengyelországot egyesítik Galíciával és a Monarchiához csatolják. A lengyel légiók elnevezés, a k. u. k. hadsereg kötelékében harcoló, önkéntes fegyveres erőt jelenti. A Bizottság bizonyos mértékig a légiók feletti politikai hatalmat gyakorolta, Bécsben érdekükben politikai vonalon bármikor szót emelhetett, felszerelésükre pénzt gyűjtött, katonai osztálya járasonként felállíthatta a toborzóirodákat, de a légiók főparancsnokságát (amely lengyel tisztből állt) nem utasíthatta. Utóbbit Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök parancsával 1914. augusztus 19-én hívták életre. Parancsnoka Rajmund Baczyński vezérőrnagy lett. Ezt követően, augusztus 27-én az Armee Oberkommando 5872. számú parancsával alakultak meg ténylegesen a légiók.

Két légió felállítását engedélyezték, a keletit Lembergben, a nyugatit Krakkóban. Elnevezésük: k. u. k. I. (II.) Polnische Legion. Csak önkéntesek léphettek be, hadkötelezettek és népfelkelők nem. Az orosz hadsereg ellen lehetett bevetni, lengyel területen. Összlétszámát 16 000 főben szabták meg. Mindegyik két ezredből állt, négy zászlóaljjal, amelyeknek a létszáma 1000-1000 fő. Légiónként engedélyeztek két-három, egyenként 150 fős lovasszázadot. Zászlójuk nem volt. Az elsőt a budapesti egyetemisták adományozták nekik. Küldöttség adta át 1914. december 7-én¹³ Durski tábornoknak, a légiók parancsnokának.

Kezdetben a gyalogság csak Werndl karabélyt kapott, géppuskát és tüzérséget nem. Hordhatták a lövészegyletekben rendszeresített egyenruhát. A tisztikart lengyel nemzetiségű tartalékos tisztek és a hivatásos hadseregből átvényelt lengyel tisztek alkották. A szakasz- és a századparancsnokokat választották, a többieket a hadsereg-főparancsnokság nevezte ki.¹⁴ 1915-ben kapott a gyalogság 1895 M és 1905 M Mannlicher karabélyokat, míg az első géppuskákat 1914/15 fordulóján, de még 1915 júliusában is összesen csak 10-zel rendelkeztek. A tisztek és altisztek 1912 M 7,65 mm-es öntöltő Frommer-Stop magyar gyártmányú és 1912 M 9 mm-es öntöltő Steyer pisztolyt kaptak.

1914 szeptemberében módosították a szervezési tervet. Eszerint egy légió három, egyenként 4000 fős gyalogezredből állt, ami összlétszámként 12 000 főt jelentett. Ezen kívül rendelkezett egy tartalék zászlóaljjal (1500 fő) és 500 fős ulánus alegységgel. A két légió felállításának terve változatlan maradt.

A keleti légió személyi állománya mielőtt még összegyülekezett volna, a közeledő orosz hadsereg miatt – 1914. augusztus 3-án a hadsereg feladta Lemberget – Nyugat-Galícia területére menetelt. A keleti légió végül nem alakult meg, mert az oroszbarát Kelet-galíciai politikusok az esküszöveg (amit Ferenc József császár és királyra kellett letenni) ürügye alatt ezt megakadályozták. Aki mégis letette az esküt, azt a nyugati légióba vezényelték, a keletit pedig feloszlatták. A nyugati parancsnokát, a lengyel Baczynski Rajmundot¹⁵

¹³ Czerep 1991. 49. o. A zászlót az „Általános Egyetemi Segélyző Egyesület Diákotthona” adományozta. Worochtan küldöttség adta át, melynek tagjai Schág Károly, dr. Einhorn Péter és br. Syntinis Gyula. *Dąbrowski János: A lengyel légiók.* Budapest, 1915.² 46–47. o. Az átadás időpontjául Czerep 1914. december 12-ét, Dąbrowski december 7-ét ír.

¹⁴ A k. u. k. hadsereg-főparancsnokság részéről von Höfer vezérőrnagy átírta a Nemzeti Főbizottság elnökének, Julius Leónak a légiók szervezéséről, felépítéséről és felszereléséről. 1914. VIII. 27. Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917. Kraków, 1917. 8. sz. 12–14. o.

¹⁵ Baczyński Rajmund (1857–1929); k. u. k. hivatásos tiszt, vezérőrnagy, 1913-tól nyugállományban. A háború kitörésekor mozgósították. A nyugati légió kijelölt parancsnoka, majd a légiók parancsnoka (1914. VIII. 20–1914. X. 1.) Ezt követően a krakkói erőd parancsnoka. 1916-tól újra nyugállományban.

a katonák – mondván nem is lengyel, hanem ukrán – egy hónap alatt elüldözték. Utóda Karol Trzaska-Durski tábornok lett.¹⁶ Noha a légió elnevezést viselték, legnagyobb szervezési egysége a dandár volt. Kezdetben nem vetették be őket együtt, egy fronton, ami a hadsereg-parancsnokság (alaptalan) félelméről árulkodhat.

A II. dandár¹⁷ 1914. szeptember 30-án alakult meg Krakkóban. Az eskü letétele után a hadra foghatókat bevagonírozták, és azonnal Kárpátaljára irányították az uzsoki orosz betörés elhárítására. Munkácson rakodtak ki másnap, és rögtön bevetették őket. Állományába tartozott a 2. és a 3. gyalogezred, két lovaszásad, egy szervezés alatt lévő tüzérsztály, összesen 9000 fő. 1915 áprilisáig ott harcoltak, majd a besszarábiai frontra vezényelték őket. Az I. dandár¹⁸ – amely az 1. és a 3. gyalogezredből állt – parancsnoka Piłsudski lett, s mindig lengyel területen harcolt. 1915-ben a 4. és a 6. gyalogezredből alakult meg a III. dandár.¹⁹

A lovaság a lengyelek kedves és kedvenc fegyverneme volt, már csak a történelmi hagyományok miatt is. A légiók életre hívásakor még előirányozottként sem tervezték, szimbolikusan voltak jelen a gyalogság mellett. Az idő múlásával azonban nem gördítettek akadályt az elé, hogy ez a fegyvernem is nagyobb létszámmal képviseltesse magát a légiókban. 1914. augusztus végén, szeptember közepén láttak hozzá a szervezéshez. Ekkor 3 századot sikerült létrehozni, októberben már megalakult az 1. lovasosztály. 1916 januárjában felfejlesztve, belőle alakult meg az 1. ulánuszred. Alapalegysége a járőr volt (10–12 fő), 3 járőr alkotott 1 szakaszt, 4 szakasz egy századot, két század egy lovasosztályt. 1915 júniusában a 2. és a 3. ulánuszszázadból megalakították a 2. lovasosztályt. 1916-ban a 2. és a 3. lovasosztályból jött létre a 2. ulánuszred, ami 4 ulánuszszázadból, egy nehézgéppuskás századból és egy hírközlő szakaszból tevődött össze. Ide tartozott a tisztiskola törzse is és egy hadtápegység. Felszerelésük 95 M 8 mm-es szurony nélküli Mannlicher lovas karabélyból (80 lőszerrel) és kardból állt.

A légiók másik jól működő fegyvernemévé a tüzérség vált. (Mint említettük, eredetileg ennek a felállítását sem tervezték.) 1914. október elején már két üteggel rendelkeztek, szervezését ekkor Kárpátalján, Királyházán fejezték be. 1916-ban már 3 tüzérsztályuk volt, amelyeket egy tüzérezreddé vontak össze. Fegyverzete nem a legkorszerűbb 1875 M 7 cm-es táborigyű, amelyet, miután elfogyott a lőszerkészlete, kivonták a harctérről. Jobb minőségű volt a 75/96 M 6000 méter lőtávolságú, öntött bronzcsövű, 9 cm-es táborigyű.

¹⁶ Durski-Trzaska Karol (1849–1935): k. u. k. altábornagy. 1914-ben már nyugállományban, reaktíválva, a légiók főparancsnoka 1914 szeptemberétől 1915. decemberig. Utóda Puchalski Stanisław (1867–1931) k. u. k. vezérőrnagy, 1917 áprilisáig töltötte be a főparancsnoki tiszteket.

¹⁷ Ferdinand Küttner k. u. k. hivatásos tiszt 1916 júniusáig volt az I. dandár parancsnoka. Utóda Haller József (1873–1960) k. u. k. tüzértiszt, 1918. február 15/16-án egysége egy részével sikeresen átment az orosz oldalra az ukránokkal kötött béke elleni tiltakozás jeleként, mert az etnikai Chełm vidéket gabonáért cserébe az ukránok kapták meg.

¹⁸ Piłsudski lemondását az Armeem Oberkommando 1916. X. 1-jén elfogadta, utóda Żegota-Januszajtisz Marian ezredes (1889–1973). 1914 előtt mezőgazdasági mérnök, az első világháború alatt a légiókban harcolt, 1918 után hivatásos tiszt a lengyel hadseregben.

¹⁹ Parancsnokai sorrendben: Szeptycki Stanisław (1867–1950) ezredes, k. u. k. hivatásos tüzér tiszt, Grzesicki Wiktor nyugállományból visszahívott ezredes. (1865–1917) előtte k. u. k. hivatásos tiszt, Zieliński Zygmunt (1858–1925), 1914-ben k. u. k. ny. ezredes, Roja Bolesław (1876–1940) ezredes, a háború kitörése előtt nyugállományba helyezett gyalogos hadnagy.

ágyú, míg az 1915 M 37 mm-es, 2400 m lőtávolságú háromágú lövegtalppal rendelkező Skoda gyalogsági ágyút rövidesen a gyalogsághoz irányították át, kis űrmérete és lőtávolsága miatt. A légiók a kárpáti harcokban alkalmazták. Az idő haladtával és a haditermelés felfutásával minden légiós tüteg kapott 1908 M 8 cm-es tábori ágyút, ami megnövelte a tüzérealgységek hatékonyságát.

A légiók fenntartási költségeiről nem áll rendelkezésünkre összesített adat, az azonban tény, hogy a kezdeti időben, amikor a lovasság még csak alakult, tüzéségük is alig volt, a Monarchia hetente 100 000 koronát költött egy légiós ezredre. 1917 októberében a légiókra fordított havi összeg elérte az 5 566 308 koronát. 1914-ben a galíciai lengyel társadalom is összegyűjtött felszerelésükre és ellátásukra majd 3 millió koronát.²⁰

A központi hatalmak hadseregei a gorlicei áttörésnek köszönhetően, 1915. augusztus 5-én bevonultak Varsóba. Csak egy év múlva, 1916. november 5-én adták ki az ún. két császár manifesztumát, amely a Lengyel Királyság megalakítását ígerte meg. 1916. szeptember 20-án megváltozott a légiók elnevezése és felépítése. Lengyel Segédhadtest (Polnische Hilfskorpe) lett a nevük, és 2 gyaloghadosztályból kívánták összeállítani. Történelmi lengyel zászlókat is kaptak.²¹ 1917 áprilisától a németek megkezdtek a parancsnokságuk alatti Lengyel Fegyveres Erők (Polnische Wehrmacht) létrehozását, ki- és átképzését. Ebbe jelentkezettek a volt Orosz-lengyelországi polgárok, illetve az eddigi légiókból azok, akik orosz alattvalóként azokban harcoltak. Ezt zavarta meg az ún. esküváltás 1917 júliusában. Az 1. és a 2. dandár katonáinak és tisztjeinek nagy része – főként az 1. dandárban – megtagadta az eskü letételét, amiben II. Vilmos német császárnak és Károly osztrák–magyar császár és királynak kellett volna hűséget esküdni. Ez csak ürügy volt, mert Piłsudski, aki 1916 októberében elbocsájtatta magát a légiókból, mert úgy látta, hogy a központi hatalmak valójában nem kívánják a független lengyel állam visszaállítását, csak további lengyel katonára tartanak igényt, mindent megtett annak érdekében, hogy ez ne történjen meg. Ezt szolgálta az általa kirobbantott esküváltás. Az esküt megtagadókat a németek internálták. A 2. dandár galíciai illetőségű katonái, mintegy 8000 fő, letették az esküt, belőlük lett a Lengyel Segédhadtest, amely továbbra is k. u. k. kötelékben maradt. A Polnische Wehrmachtba 3000 fő lépett be, létszámuk 1918-ban sem haladta meg az 5000-et. Az előbbieket nagy része 1918. február 14/15. éjjelén átment az orosz oldalra, ezzel a külön formációba szervezett lengyel légiók története véget ért.²²

²⁰ *Dąbrowski János*: A lengyel légiók. Budapest, 1915.¹ 8. o.

²¹ K. u. k. Armee Oberkommando 1916. szept. 20-i 19201. sz. parancsa a lengyel légiók ügyében. Dokumenty i. m. 183. sz.

²² Akiknek nem sikerült átmenni a frontvonalon – az osztrák–magyar egységek észrevették az éj leple alatt vonulókat –, azokat elfogták és Kárpátalján Dúlfalván, Huszton, Bustyaházán, Táborfalván, Tarcaközön, Szeklencén, Száldoboson, Nagyszöllősen internálták. Máramarosszigetre 116 katona, altiszt és tiszt került börtönbe. Őket lázadás megszervezésével vádolták. 1918. október 25-én császári leirattal megszünt ellenük a hadbírószági eljárás, mindannyian szabaddá kerültek.

Magyarok a lengyel légiókban

Hogyan kerültek magyarok a lengyel légiókba? Történetükben nem a politikusoké a fő és a kezdeményező szerep, a végső döntést sem ők, hanem a hadsereg-főparancsnokság hozta.

Az érdem Tadeusz Stamirowskié,²³ a lengbergi Lengyel–Magyar Klub elnökéé és báró Nyáry Alberté,²⁴ a Magyar–Lengyel Társaság elnökéé. Előbbinél, mindjárt a háború kitörése után budapesti fiatalok levelekben arról érdeklődtek, hogy mi módon jöhetnének és léphetnének be Lembergben a paramilitáris alakulatokba, hogy harcoljanak Lengyelország függetlenségéért. A válaszra nem sok idő maradt, mert az oroszok közeledtek a városhoz, a lakosság és a hatóságok menekültek. A tehetősebbek Magyarországra és Bécsbe. Stamirowski az utolsó vonattal érkezett a magyar fővárosba.

Nyáry már 1914. augusztus 26-án pátossal teli felhívásban fordult a lengyelekhez a háború kitörésének okán, és biztosította őket a magyar társadalom rokonszenvéről.²⁵ Tájékoztatta Stamirowskit, hogy egy magyar légió megszervezésén fáradozik. Ezután együtt dolgoztak a fenti célért. 1914. augusztus 6-a előtt levéllel fordul Sándor János²⁶ belügyminiszterhez. A válasz elutasító volt, mely szerint a hadsereg-főparancsnokság ellenez minden ilyen és hasonló kezdeményezést.²⁷ Az ügyben együtt keresték fel Tisza István²⁸ miniszterelnököt, voltak Andrásy Gyulánál,²⁹ Zichy Jánosnál,³⁰ több parlamenti képviselőnél, akiket tájékoztattak a tervezett légióról, és támogatást kértek.³¹ A magyar önkéntesek a tervek szerint sűrű honvéd egyenruhát kaptak volna, lengyel–magyar nemzeti színű szalaggal. A szűkös magyar források nem említik Tisza választát, aki Stamirowski szerint jóindulatú támogatást ígért. Egyik leveléből arra következtethetünk, mintha Tisza még azt is mondta volna, hogy a lengyelektől egy olyan nyilatkozatot kellene kapni, mely

²³ Stamirowski Tadeusz (? – 1933): a Nemzeti Főbizottság képviselője Budapesten, később a Régentanácsot képviseli ugyanitt, a független Lengyelország első hivatalos budapesti képviselője 1919-ben (de nem követ), azután konzul Miskolcon.

²⁴ Br. Nyáry Albert (1871–1933): jogász, régész, író, költő, festőművész. A magyar–lengyel kapcsolatok vezető személyisége 1905-től haláláig, 1933-ig. A Polonia Restituta érdemrend középkeresztjének tulajdonosa.

²⁵ Szövegét közli *Divéky Adrian*: *Sprawa legionu węgierskiego dla Polski*. Warszawa, 1939. (A továbbiakban: *Divéky* 1939.) 10. o.

²⁶ Sándor János (1860–1922): belügyminiszter 1913. VI. 10.–1917. VI. 15-ig. A levél szövegét közli *Divéky*: i. m. 17. o.

²⁷ Perényi Zsigmond belügyi államtitkár válasza Nyárynak, 1914. aug. 6. *Divéky* 1939. 1. sz., 17. o.

²⁸ Gr. Tisza István (1861–1918): jogász, politikus, Tisza Kálmán fia. Miniszterelnök és belügyminiszter (1903–1905), a király személye körüli miniszter (1903–1904 és 1915), képviselőházi elnök (1912–1913), miniszterelnök (1913–1917). Katonaruhás egyének 1918. okt. 31-én a lakásán agyonlőtték.

²⁹ Ifj. gr. Andrásy Gyula (1860–1929): politikus. Az Alkotmánypárt (1905–1910), az Országos Alkotmánypárt (1913-tól), a 48-as Alkotmánypárt vezetője (1918-ban). Belügyi államtitkár (1893–1894), a király személye körüli miniszter (1894–1895), belügyminiszter (1906–1910), közös külügyminiszter (1918. X. 24–1918. XI. 2).

³⁰ Gr. Zichy János (1868–1944): vallás és közoktatási miniszter (1910–1913 és 1918. május–október). A Néppárt (1903), a Keresztény Gazdasági Párt (1923), a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt és az Egyesült Kereszténypárt elnöke haláláig. 1917-ben a Lengyelország Barátainak Szövetsége elnevezésű szervezet elnöke.

³¹ Meglepő, hogy egy báró, aki ismerős volt politikai berkekben, nem engedélyt kért először, hanem mindjárt a legmesszebb menő támogatást. Stamirowski levele Bandurski lengbergi püspöknek Budapestről, 1914. aug. 15. *Divéky* 1939. 2. sz., 17–19. o.

szerint ők szükségét látnák egy ilyen magyar légióknak, s azt rokonszenvvel fogadnák. Stamirowski arra kérte Bandurski³² lembergi püspököt, hogy segítsen egy ilyen nyilatkozat megszerzésében, valamint eszközöljön ki számára egy felhatalmazást Budapestre, hogy itt tevékenykedhessen.³³ Tisztában volt a sajtó közvélemény formáló erejével, a propaganda fontosságával, ezért nem habozott a *Külügy-Hadügy* című periodikában felhívással fordulni a magyar közvéleményhez.³⁴ Minderről tájékoztatta Julius Leót,³⁵ Krakkó város főpolgármesterét, a Nemzeti Főbizottság elnökét és a légiók főparancsnokságát, arra kérve őket, hogy a nyilatkozatot a magyar kormánynak címezve, kezeihez küldjék.³⁶ Amíg ezt várta, a Budapesten élő lengyel munkások és értelmiségiek csoportja is megalakított egy bizottságot, hogy önkénteseket toborozzanak a légiókba, sőt egy kiáltványt is közzétettek. Utcai felvonulásokat rendeztek – főleg kávéházak előtt –, magyarokat is regisztráltak, és azt híresztelték, hogy bírják a felsőbb körök bizalmát, ami nem volt igaz.³⁷

A Nemzeti Főbizottság 1914. augusztus 27-én foglalkozott a magyar önkéntesek ügyével, és egy csak magyarokból álló zászlóalj felállítását javasolta. Elképzelésük szerint a budapesti lengyeleket a magyarok mellé tolmácsnak osztják be, nagyszámú jelentkező esetén a lengyel légióba nyernek beosztást. Mindenesetre Nowy Targot jelölték ki számukra gyülekező pontként.³⁸ 1914. szeptember 1-jén megköszönték Nyárynak, hogy ilyen fontos ügyben Lengyelországiért fáradozik, és javasolták neki, hogy amennyiben 3–4 ezer fő jelentkezne, egy önálló magyar ezredet alakítsanak, amelyet a légiókhoz csatolnak.³⁹

A Nemzeti Főbizottság Nyáry kérésére elkészítette a felállítani kívánt magyar légió szervezési, felépítési tervét. A tervzetben példának adták meg, hogy minden egyes lengyel légió tulajdonképpen gyaloghadosztályként lesz megszervezve,⁴⁰ amely áll 3–4 ezredből (egy ezred 4 zászlóalj), mindegyik rendelkezik 1000 karabéllyal, 1 lovasezred-

³² Bandurski Władysław (1865–1932): pap, filozófiai és teológiai doktor. 1887-ben Lembergben szentelték pappá. Rómában a Gergely egyetemen tanult tovább. 1906-tól segédpüspök Lembergben. Kiváló szónok, a háború előtt részt vett a függetlenségi mozgalomban. Az orosz invázió miatt elhagyta Lemberget. A légiók I. dandárának tiszteletbeli káplánja. Bécsbe internálták (1916–1917). A klérus és a közte keletkezett politikai ellentétek miatt segédpüspöki címéről lemondott. A cári hadsereg lengyel hadifoglyait látogatta és gondozta Magyarországon. PSB T. I. 1935. 263–264. o. 1918 után tábóri püspök a lengyel hadseregben, altábornagyi rendfokozatban. *Kryśka-Karski – Żurkowski* 1991. 31. o.

³³ Stamirowski levele Julius Leónak, Krakkó főpolgármesterének, 1914. aug. 15. *Divéky* 1939. 3. sz., 19–20. o.; Stamirowski beszámolója magyarországi tevékenységéről, 1916. V. 18. *Archiwum Państwowe, miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego* (a továbbiakban: APMWK) Kraków, *Archiwum Naczelny Komitet Narodowy* (a továbbiakban: NKN) 62.

³⁴ *Külügy-Hadügy*, 1914. aug. 16., Magyarok és lengyelek címmel.

³⁵ Julius Leó (1861–1918): pénzügyi jogász, a Jagello Egyetem professzora, Krakkó főpolgármestere három cikluson keresztül 1918-ig. 1912-től a lengyel képviselőcsoport vezetője az osztrák parlamentben. A Nemzeti Főbizottság első vezetője.

³⁶ Stamirowski a légiók főparancsnokságához, Budapest, 1914. aug. 16. *Divéky* 1939. 4. sz., 20–22. o.

³⁷ Stamirowski levele Julius Leónak, Budapest, 1914. aug. 21. *Divéky* 1939. 8. sz., 24–26. o.

³⁸ A Nemzeti Főbizottság levéltervezete Stamirowskinak, Krakkó, 1914. dátum nélkül. *Divéky* 1939. 9. sz., 26–27. o.

³⁹ Władysław Leó Jaworski levele Nyárynak, Krakkó, 1914. szept. 1. *Divéky* 1939. 11. sz., 28–29. o. A 27–28. oldalon a levél francia nyelvű változata.

⁴⁰ De nem lett az sosem, mert sem az Armeé Oberkommando, sem a politikai vezetés sosem akart lengyel hadsereget felállítani, de ha mégis, Tisza minden bizonnyal ellenezte és sikerrel torpedózta volna meg. A lengyelek közül a velük kapcsolatos katonai tervekről egyedül Biliński közös pénzügyminiszternek lehetett valamennyire tudomása, de minden ügyet neki sem hoztak tudomására.

del, egy tábori tüzérosztállyal és egy árkász-századdal. A magyar egység megtartaná nemzeti egyenruháját, magyar parancsnok és vezényleti nyelv alatt. A magyarok a légiók speciális alakulata lenne ezredként vagy lövészszázlójaként. Egyelőre a gyors szervezés érdekében, csak ez utóbbit javasolták megszervezni, egy tartalékszázaddal kiegészítve, egyúttal ajánlották saját géppuskás alegységgel, motorkerékpáros szakasszal, esetleg járőrrel is ellátni.

A tervezetben alapvető feltételként jelölték meg a magyar kormány támogatásának megszerzését (amit a magyar társadalom gyors áldozatkészsége nagyban megkönnyítene), továbbá, hogy a legénység sorozás alá még nem eső toborzott fiatalokból, magyar állampolgárokból és a népfelkelők második vonalából álljon, akiket 90 vagy 95 M karabéllyal, szuronnal, 180 darab lőszerrel vagy karabéllyal és karddal kell ellátni.

Az elképzelt készítői szerint a kiképzésnek Magyarországon kellene megtörténnie, ami után a magyar légionistáknak Krakkóba kell érkezniük. A többi velük kapcsolatos feladatot egy magyarországi bizottság intézné, Lengyelországban pedig a Nemzeti Főbizottság.

A magyar lövészszázlój felállításának költsége attól függne, hogy a magyar kormány milyen részt vállalna belőle, mennyi lenne a nyilvános társadalmi gyűjtés összege. A költségeket félmillió koronára becsülték. Ha ez nem lenne lehetséges, a Főbizottság biztosítja a pénzt.

A zászlóalj felépítése a m. kir. honvéd zászlóalj felépítését venné alapul. Szükséges lenne, hogy az egyenruhának terepszíne legyen, azaz szürke-kék.

Figyelembe véve az önkéntesek jelentkezésének ütemét, a kiképzést azonnal meg kell kezdeni. A légiókban ez 1-2-hét, ami mindjárt fegyverrel a kézben kiképzést jelent, a hangsúly a lövészetben, a harci fegyvelmen, a tábori szolgálaton áll. Azokat, akik a megfelelő kiképzettséggel már rendelkeznek, az általános kiképzésen túl mindjárt tisztékké kell kiképezni.⁴¹

A tervezet szerzője nem ismert, lehetett akár Władysław Sikorski,⁴² a Nemzeti Főbizottság katonai főosztályának vezetője – aki 1918 után két alkalommal is volt hadügyminiszter és kétszer Lengyelország miniszterelnöke –, eladdig mérnök, k. u. k. tartalékos százados. Akárki is volt, nem ismerte egy magyarországi légió felállításának politikai feltételeit. Persze nem tudjuk, hogy Nyáry mikor és mit ígért a lengyeleknek, és esetleg ő maga mennyire nem a valóságból, hanem saját lelkesedéséből indult ki. Mindenesetre a

⁴¹ A Nemzeti Főbizottság tervezete a magyar légió megszervezéséhez, dátum nélkül. *Divéky* 1939. 14. sz., 32–24. o.

⁴² Sikorski Władysław (1881–1943): az Aktív Harci Szövetség és a Lövészszövetség egyik megszervezője 1914 előtt. Műszaki egyetemet végzett Lembergben. K. u. K. tartalékos gyalogsági tiszt. A Nemzeti Főbizottság katonai főosztályának vezetője (1914–1916), a 3. gyalogezred parancsnoka (1916. IX–XI.), toborzási felügyelő, kiképzőtábor-parancsnok, kiegészítési parancsnok (1916–1918. febr.). 1918-tól a lengyel hadseregben különböző parancsnoki tisztségekben részt vett a szovjet–lengyel háborúban (1919–1920), vezérkari főnök (1920–1921), miniszterelnök (1921–1922, szolgálton kívüli viszonyban), hadügyminiszter (1924–1925), a lengbergi katonai körzet parancsnoka, majd – mivel szemben állt Piłsudskival – a második világháború kitöréséig rendelkezési állományban. Beosztást ekkor sem kap. Franciaországban alakított kormányt (1939. szept. 30). Miniszterelnök és a hadsereg főparancsnoka (1939–1943). Repülőgépe Gibraltárnál lezuhant. Hamvait 1990 után hazavitték, Krakkóban a Wawelben nyugszik. *Kryśka-Karski – Żurkowski* 1991. 26. o.

magyar kormány sem nyilvános gyűjtést, sem toborzást nem engedélyezett, anyagiakkal sem járult hozzá. Önálló cselekvési lehetősége ebben nem is volt, mert hiszen mint fentebb láttuk, Perényi⁴³ belügyi államtitkár már 1914. szeptember 6-án közölte Nyáryval, hogy a hadsereg-főparancsnokság nemet mondott.

A döntés hátterében az osztrák–magyar politikai vezetőknek az a félelme állt, hogy az ún. osztrák–lengyel megoldás esetén a létrehozandó Lengyel Királyság felállításával egy 20 milliós lengyel–ukrán blokk lenne a Monarchia harmadik egyenjogú eleme, ami veszélyeztetné annak nagyhatalmi állását. „Azon kívül Ausztria szembetalálná magát a csehek és a délszlávok támadásával, és kellő vezetés hiányában delectu nélkül rángatná ide-oda a különböző extrém irányzatok – írta Tisza István –, amelyek között nincs más összekötő kapocs, mint az extrém magyargyűlölet.”⁴⁴ Ezért Tisza egész miniszterelnöksége idején a háború alatt ellenezte a lengyel kérdés exponálását.

Ennek ellenére a toborzás megindult. A toborzó iroda 1915-ben (lehet már korábban is) az Erzsébet körút 14-ben volt.⁴⁵ Tagjai Władysław Stadnicki, Nyáry Albert, a Lengyel–Magyar Egyesület elnöke, Miklósi Leó az egyesület titkára, Bartel János munkás, a budapesti lengyelek képviselője, Syntinis Gyula nagybányai földbirtokos fia. A sorozóelnök Julius Gottmann százados volt.⁴⁶ 1915 februárjában nyitották meg a légiók térparancsnokságát Budapesten (Molnár u. 47.).⁴⁷ Vezetője Wais százados lett a II. dandár 3. gyalogezredéből.

A történelmi Magyarország területéről 600 lengyelt és 400 magyart toboroztak.⁴⁸ 1914 őszén 300 önkéntes magyar fiatal érkezett Budapestről vonattal Suchába (Nyugat-Galícia déli részén), akik kb. 5 hetes kiképzés után kerültek a frontra a légiókba.⁴⁹ Ebből a létszámból 3 századot lehetett felállítani, ami minden bizonnyal meg is történt. A legelső magyar önkéntesek 1914 szeptemberében érkeztek Krakkóba, a 2. légiós gyalogezredhez. Létszámuk egy szakaszt tett ki.⁵⁰ A rendelkezésre álló iratok szerint 1914 novemberében egy magyar századot irányítottak a II. dandárba, Rafajłowába, de nem önálló századként kaptak beosztást, mert rövidesen szétosztották őket a 2. és a 3. gyalogezred

⁴³ Br. Perényi Zsigmond (1870–1946): vármegyei tisztviselő, főispán, 1921-től az Országos Köz-művelődési Tanács elnöke. Belügyi államtitkár (1913–1917), belügyminiszter (1919. aug.), koronaőr (1933–1946), kormányzói biztos Kárpátalján (1939–1940), a Felsőház elnöke (1943–1944. XI. 2.), amely tiszteletéről a nyilas hatalomátvétel elleni tiltakozásul lemondott.

⁴⁴ Tisza levele Burián Istvánnak, Ófelsége személye körüli miniszternek, 1914. aug. 11. In: Tisza István Összes Munkái. I–VI. k. Budapest, 1924–1937. II. k. Levelek, táviratok, távbeszélőn küldött iratok, egyes elő-terjesztések 1914. júniustól december végéig. Budapest, 1924. 61–64. o.

⁴⁵ *Tadeusz Stamirowski*: Ungarisch-Polnische Legion. *Neues Budapest Abendblatt*, 1915. I. 18. 1. o.

⁴⁶ *Borsody-Bevilaqua Béla*: Magyarok a lengyel légiókban. *Magyar Front*, 1934. (A továbbiakban: *Borsody-Bevilaqua* 1934.) III. 1.

⁴⁷ A térparancsnokságot néhány hónap múlva gyűjtőállomássá minősítették át. Első parancsnoka Łuczyński Jan százados, 1915 októberétől Paławski Stefan a 3. gyalogezredből. Először a Veres Pálné utcában, majd a Múzeum körút 11. sz. házban működött, amit a fővárosi önkormányzat biztosított nekik.

⁴⁸ *Pesti Napló*, 1934. X. 21. 18. o.; *Néplap*, 1936. V. 20. 2. o.; *Dr. Karol Polakiewicz*: Przegląd polsko-węgierski. *Organ Towarzystwa Stefana Batorego*, IV. 1. sz. 1939. március 3. o.

⁴⁹ Galica Andrzej dandártábornok visszaemlékezése 1933-ból a légiókban harcolt magyarokra. Centralne Archiwum Wojskowe (a továbbiakban: CAW) Warszawa, W. B. H. t. 400/1872. (41 relacji dotyczących udziału Węgrów w walce o niepodległość Polski w latach 1914–1917.) 4. o.

⁵⁰ Zabdry ezredes visszaemlékezése a légiós magyarokra. CAW Warszawa, W. B. H. t. 400/1872.

különböző alegységeibe.⁵¹ 1914 novemberében Zielona nevű faluba érkezett meg egy másik csoport.⁵² A mołotkowi csata (1914. X. 29. Galíciában Nadwórnától észak nyugatra) után a 2. gyalogezred 5. századát velük töltötték fel. A feltöltés után a század létszáma 96 fő volt. Név és foglalkozás szerint ismerjük őket. Ez volt a 2. gyalogezred 2. zászlóalj 5. százada.⁵³ Csak a századparancsnoknak – Antoni Roztocki őrmesternek és helyettesének Władysław Tytro szakaszvezetőnek – van lengyel hangzású neve. Az önkéntesek egy része a kezdet kezdetén elillant,⁵⁴ míg a II. dandár 4. gyalogezredében szolgálók 1915-ben hazamentek.⁵⁵ Feltevésünk szerint ők tartoztak a legfiatalabb korosztályokba. 1915 elején a frontra ki nem jutottak – mert nem volt felszerelés – otthonukban, sokan vidéken várokoztak.⁵⁶ A vidéki önkéntesek budapesti tartózkodási költségeit Bárczy főpolgármester a főváros költségére biztosította.⁵⁷

A légiókba került magyarok a 2. gyalogezredben két századot⁵⁸ alkottak. A forrásokból csak az egyik harci tevékenységét ismerjük: 1914 őszétől 1915 márciusáig a Keleti-Kárpátokban harcoltak, Máramaroszigeten, a Visóvölgyben, Nagybocksón, Királymezőn, Taracközön, Munkácson, Kőrösmezőn (az oroszok többször betörték, többször kellett őket kiszorítani). Kárpátalján összetűzések történetek a helyi román és ruszin lakossággal,⁵⁹ amelynek kezdeményezői az egyik Bécsben toborzott század és a magyar önkéntesek százada volt. 1915-ben Raranczánál, Bielgównál (nov. 7.), Wołoczeckinél (a mai Fehéroroszország területén), Gruzijátynál (Hruzjatiny – ma Ukrajana) harcoltak, és részt vettek 1916-ban a Bruszilov-offenzívát elhárító harcokban.⁶⁰

A 96 főt számláló, fentebb említett magyar században – az említett két lengyelen kívül – több szláv (Polakovics, Polacsek, Klemenszics) és sváb hangzású nevet találunk, de nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a kiegyezés utáni, fejlődő Magyarország vonzotta a Monarchiából a vállalkozókat, elsősorban a jól képzett munkaerőt, a szakembereket, mestereket, akiknek Budapesten vagy más magyar városban született gyermekei, nevük hangzása ellenére már magyarnak vallották és érezték magukat. A másik magyar századról nem maradtak fenn iratok.

Foglalkozásuk szerint volt közöttük 11 tanuló (11,7%), 9 értelmiségi 9,6% (1 tanár, 1 állomásfőnök, 1 postás, 2 távírdász, 3 hivatalnok, 1 könyvtáros), 3 fő mezőgazdasággal foglalkozó 3,2% (1 földműves, 2 mesterséges megtermékenyítő, akiket az értelmiségiekhez is besorolhattunk volna) és 71 különféle szakmájú munkás (75,5%).

⁵¹ Hofbauer őrnagy visszaemlékezése. CAW Warszawa, W. B. H. t. 400/1872. 14. o.

⁵² Malinowski Tadeusz dandártábornok visszaemlékezése. Uo. 23–24. o. (Lásd tanulmányunk Függelékében!) Zielona a Pantrf szoros utáni első galíciai falutól, Rafajłowától észak-nyugatra, a Bysztrzyca folyó mentén fekszik.

⁵³ Uo. Csatolva a nevek és foglalkozások listája. (Lásd a Függelékben!)

⁵⁴ Lásd a 45. sz. jegyzetet!

⁵⁵ Klein őrnagy visszaemlékezése. CAW Warszawa, W. B. H. t. 400/1872. 16. o. A hazautazók létszámát nem közli.

⁵⁶ *Neues Budapest Abendblatt*, 1915. I. 18. 1. o.

⁵⁷ Dąbrowski jelentése 1914. XII. 11–13. közötti budapesti megbeszéléseiről. APMWK Kraków, NKN 62. 3. o.

⁵⁸ *Szabadság*, 1936. 18. sz. V. 3. 2. o.

⁵⁹ Idézi *Czerep* 1991. 49. o.

⁶⁰ Malinowski Tadeusz dandártábornok visszaemlékezése. CAW Warszawa, W. B. H. t. 400/1872. 25. o.

A viszonylag sok tanuló jelenléte meglepetés, de ahogy a névsor mutatja, különleges esetről lehet szó. A valósághoz hozzátartozik, hogy nyílt toborzást a magyar hatóságok nem engedélyeztek, de 18 év feletti, a rendes sor alá nem esők jelentkezhetek önkéntesnek. Az életkort minden esetben igazolni kellett. A kiskorúk egyszerűen elszöktek otthonról, szülői beleegyező nyilatkozatot „szerezve”.⁶¹ Ennek valódiságát valószínűleg nem vizsgálták. Csak így lehettek 15 éves korukban katonák: Poputh Árpád, Szádeczky Vidor, Pozsvay Géza, Kálmán Béla, Kölcsey Kende Ferenc, Vargha József, Fodor György, Vargha Gyula, Kismóky Károly (egyes iratokban Kismóki és Kismók).⁶² 16 évesek voltak: Laurics Lajos (Körmend), Weis Jenő (Budapest), Olsak János (Budapest), Polakovics Gyula (Budapest), Szombath Lajos (Budapest), Szűcs Károly (Jászkun-Szolnok megyei születésű).⁶³ A tanulók természetesen nem bírták a rendkívül zord 1914/15-ös kárpáti telet, megbetegedtek és kórházba vagy haza távoztak. A légiók főparancsnoksága Kaplicki Mieczysław orvost küldte 1915-ben Budapestre, hogy ne engedje meg a gyerekek besorozását, így akadályozandó meg a „gyermek vérontást”.⁶⁴ Jan Dąbrowski,⁶⁵ a Nemzeti Főbizottság katonai osztályának magyar sajtóreferense, aki gyakran járt Magyarországon, 1915. február 15-én azt jelentette feletteseinek, hogy Nyáry véleménye szerint, a több mint 200 frontra küldöttből kevés maradt ott.⁶⁶ Ekkor még 800 főt regisztráltak, és kétszer ennyien voltak azok, akiket alkalmatlanság miatt elutasítottak.⁶⁷

1915-ben már másként mentek a dolgok, mint kezdetben, ugyanis az önkéntesek listáját be kellett nyújtani a honvédelmi minisztériumba, ezután újabb orvosi vizsgálat következett. 1915. március 5-én Haller alezredes a 3. gyalogezred parancsnoka táviratilag arra kérte Nyáryt, hogy egyelőre ne küldjenek több önkéntest a légiókba.⁶⁸ Őt a II. dandár állományába kívánták helyezni a lengyelek, jelentkeznie kellett volna náluk a fronton, miután különleges feladattal bízták volna meg Budapesten.⁶⁹ A magyar hatóságok azonban ezt nem engedélyezték számára, az önkéntesek további jelentkezését beszüntették,⁷⁰ őt is bevonultatták.

Mennyien voltak a magyar légiósok? A megmaradt lengyel külügyi iratok – a bürokratikus ügyintézésnek köszönhetően – nagyon fontos információkkal szolgálnak. Ezek alapján valós számnak fogadhatjuk el a két háború közötti magyar sajtóban említett 400

⁶¹ Borsody-Bevilaqua 1934.

⁶² Magyar fiúk Lengyelország legutóbbi függetlenségi harcában. *Pesti Napló*, 1934. X. 21. 18. o.

⁶³ A budapesti lengyel követség szóbeli jegyzéke a magyar külügyminisztériumnak, 1936. I. 29. A melléklet 45 volt magyar légionista nevét tartalmazza. Archiwum Akt Nowych (a továbbiakban: AAN) Warszawa, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (a továbbiakban: MSZ) Pos. RP. w Budapeszcie. t. 140. Másolat. (Lásd a Függelékben!)

⁶⁴ Borsody-Bevilaqua 1934.

⁶⁵ Dąbrowski Jan (1890–1965): történész, a Krakkói Jagiello Egyetem tanára. Az első világháború alatt a Nemzeti Főbizottság katonai főosztályának magyar sajtóreferense. 1935-től a Pázmány Péter Tudományegyetem díszdoktora. A Főbizottság megbízásából sokszor járt Magyarországon. Jelentései a Városi és Megyei Állami levéltárban található Krakkóban, APMWK Kraków, Archiwum NKN 62. jelzetszám alatt.

⁶⁶ Dąbrowski jelentése budapesti újtjáról, 1915. III. 17. APMWK Kraków, Archiwum NKN 62. Másolat.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Haller alezredes levele Nyáryhoz a frontról, 1915. II. 25. *Divéky* 1939. XX. sz., 46–47. o.

⁶⁹ Uo. A különleges feladat valószínűleg az addigi toborzó munka folytatását jelenti.

⁷⁰ Kéziratoss feljegyzés arról, hogy a magyar katonai hatóságok megtiltották a légióba való további toborzást. APMWK Kraków, Archiwum NKN 62. 133. o.

főt, akik közül több mint 300-ról biztosan tudjuk, hogy a frontra került. (Az előbb említett 800 regisztrálthból tudomásunk szerint senki.) Ismeretes egy 45 fős kimutatás, amely tartalmazza a születési helyet, időt, a légiós alegység megnevezését, rendfokozatot, és az 1935-ös magyarországi lakóhelyet.⁷¹ A listában a legfiatalabb az 1899-ben, Veszprémben született Stöger Pál (15 éves 1914-ben) és további 6 fő, akik 1898-ban születtek, míg a legidősebb az Iszkaszentgyörgyön 1884-ben született Kaposy Károly és az 1885-ben Kecskeméten született Desko István.⁷²

Egy másik név szerinti kimutatás 81 főt⁷³ foglal magába. Ezek kitüntetési javaslatok, szerepel benne az előző 45 név. Tudjuk azt, hogy a magyar légionista szövetség 1930-ban 60 nevet terjesztett fel Varsóba,⁷⁴ de azt nem, hogy ez a 60 szerepel-e a 81-ben, ezért a számokat nem adhatjuk össze. Ugyancsak ismert, hogy 1937. augusztus 8-án 37 érdemkeresztet osztottak ki egykori légionistáknak,⁷⁵ s még az év november 11-e, a függetlenség napja alkalmából további 15 főt tüntettek ki. (Bácsi Lajost, Balarsi Lajost, Csernek Györgyöt, Fodor Györgyöt, Kiss Sándort, Kiszela Antalt, Krausz Mihályt, Krausz Imrét, Sumicz Gyulát, Takács Bélát, Takács Sándort, Tompos Mihályt, Vargha Gyulát, Vargha Józsefet, Zubák Ferencet).⁷⁶ 1939 januárjában Polakiewicz őrnagy Budapesten szintén több mint 200 kitüntetési diplomát adott át egykori légionistáknak. Ha a kitüntetettek számához (200 + 15 + 37=252 fő) hozzáadjuk az elesettek számát – a források 40–60 főre vonatkoznak, róluk alább még szólunk –, akkor ez azt jelenti, hogy 292–312 főt kapunk. Mint említettük, 1914 késő őszén egy alkalommal 300-an utaztak ki Galíciába, Suchába. Ez azt jelenti, hogy azokat a tanulókat is kitüntették, akik néhány hét vagy hónap után hazajöttek. Ehhez a számhoz hozzá kell adnunk azokat a volt légionistákat, akik 1920 után az utódállamokban éltek. Romániában 20⁷⁷ (közülük hatot nem sikerült megtalálni⁷⁸), Jugoszláviában 2,⁷⁹ Csehszlovákiában 10 fő.⁸⁰ Így a források alapján 333–344 magyar légionista igazolható.

⁷¹ A budapesti lengyel követ 1936. I. 29-i szóbeli jegyzékének melléklete, 45 kitüntetendő volt magyar légionista nevével és adataival. AAN Warszawa, Pos. RP. w Budapeszczie t. 140. 294–296. o. (Lásd a Függelékben!)

⁷² Teljes neve: Desko István Pál. Eredeti szakmája kovács, a fél lábát elvesztette a harcok során. Orłowski budapesti lengyel követ az 1930-as években meglátogatta Kecskeméten és anyagi helyzetére való tekintettel pénzt adott neki. Varsói levél. *Magyar–Lengyel Kurír*, XXIV. évf. 4–7. sz. 1947. VII. 31.

⁷³ A Függetlenségi Érem és Érdemkereszt Bizottság átírata a budapesti lengyel követnek, 1935. IV. 29. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszczie t. 140. 271–272. o. (Lásd a Függelékben!)

⁷⁴ Vesely Jenő, volt légionista, kir. rendőrfelügyelő levele br. Nyáry Albertnak, 1933. VII. 26. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszczie t. 112. 170–171. o.

⁷⁵ Légionisták beadványa a honvédelmi miniszterhez, 1938 IX. 13. Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Honvédelmi Minisztérium Elnökség (a továbbiakban: HM Eln.) A.-938-40805.; *Pester Lloyd*, 1937. VIII. 10. 6. o.

⁷⁶ *Fővárosi Napló*, 1937. XII. 4. 4. o.

⁷⁷ A budapesti lengyel követ átírata a kitüntetési bizottságnak Varsóba, 1935. VII. 1. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszczie t. 140. Másolat.

⁷⁸ A bukaresti lengyel követ átírata a budapesti lengyel követnek, 1935. IX. 28. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszczie t. 140. 289. o.

⁷⁹ A budapesti lengyel követség átírata a belgrádi lengyel követnek és a kitüntetési bizottságnak Varsóba, 1935. VII. 1. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszczie t. 140. 277–278. o. Másolat. (Lásd a Függelékben!)

⁸⁰ A budapesti lengyel követség átírata a prágai lengyel követnek és a kitüntetési bizottságnak Varsóba, 1935. VII. 1. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszczie t. 140. 275–276. o. Másolat. (Lásd a Függelékben!)

Három egymástól független forrás egybehangzóan állítja, hogy 400⁸¹ magyar ment ki a légiókba, tehát további 56–76 fő kitüntetése nem történt meg, vagy erről nem maradtak fenn iratok. Ez utóbbit tartjuk valószínűbbnek, mert 1930-tól (amikor már a 60 nevet felterjesztették Varsóba) 1939-ig (amikor utoljára tüntettek ki őket) elég hosszú az idő arra, hogy ez megtörténjen. A bürokrácia útvesztőit mutatja, hogy a lengyel követség a kitüntetni szándékozott magyarok adatairól hiányos listát adott át a magyar szerveknek. Ezek alapján rendkívül nehezen ment az illetők személyazonosságának megállapítása és lakóhelyük felkutatása. A lengyel követség többször is megsürgette a magyar külügyminisztériumot, mikor mondanának igent a kitüntetendő személyekre, míg a belügyminisztérium arra kérte a külügyminisztériumon keresztül a lengyel követséget, hogy adjon pontos adatokat. Emiatt húzódtott el évekig a folyamat. Jellemző, hogy maga a magyar légionista szövetség sem tudta mennyi a légionisták száma, a szervezet elnöke a belügyminisztériumtól⁸² kívánta ezt megkapni. (Nem kapta meg.)

Az esetelekről a források a következőket mutatják:

1. A *Pesti Napló* szerint (1934) 400 önkéntes magyarból 41 halt hősi halált.⁸³
 2. Mándy Nagy Endre arra hivatkozik cikkében (1937), hogy a lengyel rádióban elhangzott előadás szerint a magyarok 13%-a elesett.⁸⁴
 3. A *Budapesti Hírlap* (1934), ugyancsak a lengyel rádióban elhangzott előadásra hivatkozva 44 elesettet említ.⁸⁵
 4. Dr. Karol Polakiewicz őrnagy, a lengyel Sejm alelnöke 1939-es cikkében 400 légióst említ, akik közül 40 elesett.⁸⁶
 5. A *Néplap* (1936) 600 lengyel és 400 Magyarországon toborzottról ír.⁸⁷
 6. A lengyel külügyminisztérium levéltárában található egy magyar és lengyel nyelvű – dátum és aláírás nélküli – összeállítás, „Magyar hősi halottak Lengyelországban” címmel, amely 60 elesettet említ.⁸⁸
 7. A budapesti lengyel követ 1935-ben kelt egyik jelentésében 60 elesetről jelent.⁸⁹
- A fenti és a korábbi adatokból az következik, hogy a részt vevő magyarok száma lehetett 400⁹⁰, akik közül 40-60 halt hősi halált. Ez 10, illetve 15% (a sebesültek és a hősi halottak összesített száma 1914–1918 között, semmilyen iratban nem szerepel).⁹¹

⁸¹ Lásd a 83., 84. sz. jegyzetet!

⁸² BM átirat a Külügyminisztériumhoz, 1938. II. 14. MOL K 63 Küm. pol.-1938-17/7 -5247. 158. cs.

⁸³ *Pesti Napló*, 1934. X. 21. 18. o.

⁸⁴ Mándy Nagy Endre: Akik vért áldoztak a lengyel szabadságért. *Magyar Külpolitika*, 1937. 7–8. sz. 11–14. o.

⁸⁵ *Budapesti Hírlap*, 1934. X. 20. 2. o.

⁸⁶ Dr. Karol Polakiewicz: Przegląd polsko-węgierski. Organ Towarzystwa i. m. Stefana Batorego, IV. 1. sz. 1939. március 3. o.

⁸⁷ Kertész János: A lengyel légiók magyarjai. *Néplap*, 1936. V. 10.

⁸⁸ AAN Warszawa, Pos. RP. w Budapeszcie t. 97. 200–202. és 220–222. o.

⁸⁹ A budapesti lengyel követ a Külügyminisztérium politikai osztály vezetőjének, 1935. XI. 5. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 97. Másolat.

⁹⁰ Nyáry Albert unokaöccse, Nyáry Pál (1911–1994) két munkájában 600-ra, ill. több mint 600-ra teszi a jelentkezett magyar önkéntesek számát. *Dr. Br. Nyáry Pál: Dr. br. Nyáry Albert élete és munkássága*. Budapest, 1936. 12. o.; *Dr. Br. Nyáry Pál: Bárány Nyáry Albert emlékezete*. Budapest, 1937. 18. o.

⁹¹ Malinowski dandártábornok 1914–1916-ból 16 sebesültről tud. CAW Warszawa, W. B. H. t. 400/1872. 26. o. A sebesülési lista szerint 8 különböző században harcoltak magyarok (vezérkari század, 3., 5., 7., 8., 10., 11., 12. század). Azt nem adja meg, hogy ezek a századok melyik egységhez, ill. magasabbegységhez tartoztak.

Meddig, s hányan maradhattak a légiókban? Erre a kérdésre nehéz pontos választ adni. 1917-ben a légiókat feloszlatták. Ekkor a volt Orosz-lengyelországból érkezettek már több mint a felét alkothatták a létszámnak. A németek létrehozták a Polnische Wehrmachtot, ebbe ők léphettek be. A galíciai illetőségűek k. u. k. kötelékben maradva, a Polnische Hilfskorpeban harcoltak tovább. Nem valószínű, hogy német parancsnokság alá akartak kerülni a magyarok, tehát vagy leszereltek, vagy átléptek a közös hadseregbe.⁹² 1917-ben a Kerenszkij-offenzíva után az orosz fronton a harcok megszűntek, ezért az sem kizárt, hogy a légiós magyarokat – közöttük az időközben nagykorúvá váltakat is – átirányították az olasz frontra. Az esetleg a Polnische Hilfskorpében tovább harcoló magyarokat egy másik esemény is arra kényszeríthette, hogy váljanak ki önként vállalt légiós szolgálatukból. A Hilfskorpe egy része 1918. február 14-ről 15-re virradó éjjel átmert az orosz oldalra. Volt még közöttük néhány magyar, akik nem követték lengyel bajtársaikat.⁹³ A német hatóságok által internált légiósok között – mert megtagadták az eskü letételét – szintén voltak magyarok, számuk azonban nem ismert.⁹⁴

Kísérletek egy magyar légionista egyesület megalakítására

A volt magyar légionisták az első világháború befejezése után 1930. augusztus 3-án találkoztak először,⁹⁵ és Budapesten megalakították a Lengyel Légionisták Egyesületét.⁹⁶ Elnökükké Miklósi Ferdinándot választották meg. Tudomásukra jutott, hogy a légiósokat Lengyelországban kitüntették, és még ebben az évben 60 magyar nevet továbbítottak Varsóba.⁹⁷ A következő évben alapszabályt alkottak, új vezetőséget választottak. Az új elnök dr. Rátskay Vilmos őrnagy,⁹⁸ alelnök Erdős László százados lett.⁹⁹ Többségük kétkezi munkás (a harmincas években sokan, sokáig munkanélküliek), de akadtak közöttük magasabban pozícionáltak is, például Olesch Jenő,¹⁰⁰ Gresch Zoltán rendőrök,¹⁰¹

⁹² Klein őrnagy, Korkozowicz vezérkari ezredes, Waligóra őrnagy, Iranek vezérkari őrnagy visszamemlékezése a légiós magyarokra. CAW Warszawa, W. B. H. t. 400/1872.

⁹³ A *Dziennik Cieszyński* 1920. I. 1-jei száma a résztvevők elmondása alapján közli.

⁹⁴ Három volt légionista levele Nyáry Albertnek, 1933. VII. 19. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 112. 173. o.

⁹⁵ *Magyar Hírlap*, 1930. V. 6. 9. o.; HL HM Eln. A.-1938-400805.; *Dr. br. Nyáry Pál: A magyar lengyel barátság*. Budapest, 1938. 45. o.

⁹⁶ Kétnyelvű pecsétjükön ez olvasható: Związek Legionistów Polskich – Lengyel Légionisták Egyesülete. (Helyes fordításban Lengyel Légionisták Szövetsége lenne.)

⁹⁷ Vesely Jenő m. kir. rendőrfelügyelő levele Nyáry Albertnek, Budapest, 1933. VII. 26. (Nyáry noha a levél neki szólt, azt átadta a budapesti lengyel követnek.) AAN MSZ Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie. t. 112. 170–171. o.

⁹⁸ Rátskay Vilmosként szerepel a HM Eln.-1933-114881. sz. iratban, hozzátéve, hogy középiskolai tanár, aki illegális úton szerezte tanári oklevelét, és jogtalanul viseli az egyenruhát őrnagyi rendfokozattal.

⁹⁹ További tisztségviselők: titkár Poputh Árpád, jegyző Muntyán Gábor, háznagy Bornemissza Sándor, ügyész dr. Szopkó László, pénztáros vitéz Falvay Gyurián Dezső. Választmányi tagok: Olesch Jenő, Szádeczky Vidor, Varga Gyula, Sierminski János, Gasch Oszkár, Galotschik Imre, Kozsenyi Endre, Kulhavi Mihály, Szivák István, Weiss Kálmán dr.; Oleksák János dr.; Bok Mihály. *Budapesti Hírlap*, 1931. VIII. 31. 18. o.; *Magyarság*, 1931. VIII. 23. 12. o.

¹⁰⁰ *Újság*, 1934. X. 20.

¹⁰¹ *Kőbányai Hét*, 1931. VIII. 21.

Vesely Jenő,¹⁰² Serespataky Jenő m. kir. rendőr felügyelők, Haudek Károly biztosítási tisztviselő,¹⁰³ a fentebb említett Erdős László százados és Rátskay Vilmos őrnagy,¹⁰⁴ Poputh Árpád szolgálaton kívüli hadnagy.¹⁰⁵ Közöttük találjuk a pártalapító Kémeri Nagy Imrét, az 56. számú légionistát.¹⁰⁶ Soraikban további honvédtisztek vagy tiszthelyettesek lehetnek (rendfokozatukról nem szólnak mindig az iratok, és pontos számukat sem ismerjük), munkahelyük alapján feltételezzük, hogy azok lehettek. A HM Katonai nyilvántartóban dolgozott Budapesten Fodor György (sz. 1895-ben Budapesten), Kiszela Antal (sz. 1897-ben Budapesten), Radil Róbert (sz. 1894-ben Budapesten),¹⁰⁷ Csernek György (sz. 1894-ben Debrecenben) pedig a térparancsnokságon, szülővárosában volt alkalmazva.¹⁰⁸

A szervezet első elnökét¹⁰⁹ – aki 1905-től volt igen lelkes és tevékeny alakja a magyar–lengyel kapcsolatoknak (egészen 1948-ig) – a lengyelek kérésére a VKF 2. osztálya leinformálta. Személye elleni kifogást nem tartalmaz az a levél, amelyet ez ügyben Bély Alajos ezredes¹¹⁰ a HM Elnöki A osztály vezetője küldött Mycielski budapesti lengyel követségi titkárnak,¹¹¹ csak sugallja, hogy Miklósi származásával lehet a baj, s a légionisták ügye nem érdemel bizalmat. Ekkor még nem voltak zsidótörvények, ezért úgy véljük ekkor mégsem a származásával volt a gond, hanem a személyével. Miklósi csak a toborzásban vett részt 1914/15-ben, aktív frontszolgálatot az első világháborúban egyáltalán nem teljesített. 1915 februárjában látogatást tett a Kárpátokban harcoló II. dandár 2. gyalogezred parancsnokánál, Haller alezredesnél, melyben az általa toborzott magyarok is harcoltak.¹¹²

1938. május 2-án, Budapesten 25 fő megalakított egy új szövetséget. Elnökké Serespataki Jenő rendőrfelügyelőt, alelnökké Haudek Károly biztosítási tisztviselőt és Erdős László századost, főtitkárrá Poputh Árpád tartalékos hadnagyot választották.¹¹³ Miklósi 1938-ban kérte a BM-től a légionisták neveit és adatait, amit nem kapott meg, helyette újra leinformálták, noha a politikai, bünyügyi és a katonai elhárítás névjegyzékében sem

¹⁰² AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie. t. 112. 170–171. o.

¹⁰³ HL HM Eln. B. 1938-24172.

¹⁰⁴ *Budapesti Hírlap*, 1931. VIII. 31. 10. o.; *Magyarság*, 1931. VIII. 23. 12. o.

¹⁰⁵ HL HM Eln. A.-1938-24172.

¹⁰⁶ A Nemzeti Légionista Párt levele a budapesti lengyel követnek, 1936. VII. 12. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 112.

¹⁰⁷ A lengyel követ szóbeli jegyzékének melléklete, 45 magyar légionista nevét, születési évét és helyét, 1936-os foglalkozását és munkahelyét tartalmazza. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 140. 2–4. o. (Lásd a Függelékben!)

¹⁰⁸ Uo. 1. o.

¹⁰⁹ Miklósi Ferdinánd Leó (1889–1968): nagykereskedő, 1905-től vett részt a magyar–lengyel társadalmi kapcsolatokban. Egyik alapítója és titkára a Magyar–Lengyel Egyesületnek (1912), a toborzás vezetője, kezdeményezője a Magyar–Lengyel Kereskedelmi Kamara megalapításának (1926), a Légionisták Egyesületének alapítója és elnöke (1930), a Magyar Mickiewicz Társaság ügyvezető elnöke, majd titkára. 1944/45-ben a Gestapo foglya. 1945 után a Magyar Újságírók Országos Szövetsége III. szakírói osztályának tagja, a *Dziennik Zachodni* (Katowice) című sziléziai lap budapesti tudósítója, „A Gestapo Fogházviseltek Körének” tagja. MOL R 313 1968/84. Miklósi anyag.

¹¹⁰ Bély Alajos (1889–1946): hivatásos tiszt. A HM Elnöki B osztály vezetője (1932–1936).

¹¹¹ Bély Alajos Mycielski budapesti lengyel követségi titkárnak, 1933. III. 24. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie. t. 112. 162. o.

¹¹² Haller alezredes levele Nyáry Alberthez, 1915. II. 25. *Divéky* 1939. XX. sz., 46–47. o.

¹¹³ Lengyel légionisták egyesület alakítása. 1938. VI. 10. HL HM Eln. A.-1938-24172. Serespataki kijelentette, hogy távollétében választották meg, a tisztséget nem fogja elfogadni.

szerepelt.¹¹⁴ Miklósi személye és a légionisták önálló szervezete ellen volt a Magyar–Lengyel Szövetség elnöke, gr. Szécsényi Károly is.

Már 1930-ban a lengyel külügyminisztérium megállapodott a budapesti lengyel követséggel, hogy a légiósok számára a Magyar–Lengyel Szövetségen belül ajánlott egy kör megalakítása. Ezt ők sem akkor, sem később nem fogadták el, mire a varsói Lengyel Légionisták Szövetsége nem létezőnek nyilvánította a budapesti szervezetet. Minden kapcsolatot megszakítottak Miklóssal.¹¹⁵ 1932-ben közölték vele, hogy a Lengyel Légionisták Szövetsége nevet nem használhatja, és azonnal hagyja abba a légionisták szervezését Magyarországon.¹¹⁶

Ugyanebben az évben Steiner (Lipcsey Steiner) Mihály, a lengyel hadsereg szerződéses századosa, volt magyar légionista Budapestre jött, hogy nyilvántartásba vegye őket.¹¹⁷ A megalakulástól kezdve létezett nézeteltérések ellenére, a magyar szervezet képviselői 1932-től 1939-ig, jelen voltak Lengyelországban az évente megrendezett kongresszuson, ahol tisztelettel és nagybecsüléssel fogadták őket.¹¹⁸ A rendezetlen magyarországi helyzet ellenére a varsói központ kezdettől fogva fenntartotta velük a kapcsolatot. 1933-ban gyűlésükön részt vett Tadeusz Tarczynski vezérkari ezredes, a lódzi IV. hadtest vezérkari főnöke.

Itthon Budapesten is minden év augusztusában összejöttek, de a találkozásra okot adott még Lengyelország másik két nemzeti ünnepe: május 3., az 1791-es Alkotmány, illetve november 11-e, a függetlenség napja. Nagyobb társadalmi életet nem tudtak élni, hiszen többségében szegény, kétkezi munkásemberekből állt a szövetség. Egy részük ráadásul munkanélküli volt.

Azok a tagok, akik a honvédségben szolgáltak, 1936-tól nem vehettek részt sem a szövetség munkájában, sem rendezvényeiken, az „egyesület erkölcsi nívója és tagjainak mentalitása miatt”, áll a honvédelmi miniszter parancsában.¹¹⁹ Ettől függetlenül egy 1928-ban kelt HM elnökségi állásfoglalás szerint, a honvédelmi miniszter engedélye nélkül tiszteknek tilos volt egyesületek alapításában részt venni, amit a Szolgálati Szabályzat is tiltott.¹²⁰ Emiatt a budapesti lengyel követ arra kérte 1937-ben Róder Vilmos tábornokot, honvédelmi minisztert,¹²¹ hogy a népligeti légionista rendezvényen a honvédség két aktív tisztjének,

¹¹⁴ MOL K 63 Küm. pol.-1938-17/7-5247. Mellékelve a nyomozati jelentés.

¹¹⁵ A Lengyel Légionisták Szövetsége elnökségének átirata a budapesti lengyel követnek, 1932. VII. 7. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie. t. 112. Podteczka 6.

¹¹⁶ A Lengyel Légionisták Szövetsége elnökségének levele Miklósinak, 1932. VII. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 112. Podteczka 6. Másolat.

¹¹⁷ A varsói Lengyel Légionisták Szövetségének átirata a varsói külügyminiszternek, 1934. IX. 15. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie. t. 112. Podteczka 6. Másolat.

¹¹⁸ Erdős László százados, a magyarországi lengyel légionisták alelnökének levele a budapesti lengyel követnek, 1932. VII. 15. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 112. Podteczka 6.; Miklósi levele (meghívója) Palóczinak, 1939. VII. 7. MTA Kézirattára, Palóczy Edgár leveleskönyve II. k. A magyar–lengyel barátságért 1925–1940. Budapest, 1940. 80. sz.

¹¹⁹ Az 1936. februári tiszti parancsot idézi HL HM Eln. B.-1938-40805.

¹²⁰ HL HM Eln. B.-1936-103768., a HM Eln. A.-1937-11266. alapszámon.

¹²¹ Róder Vilmos (1881–1969): gyalogsági tábornok, nyugállományból visszahívott honvédelmi miniszter (1936. X. 12–1938. V. 14.).

akik légionisták voltak, Völdy (Völgyi) Nándor és Hain-Hernádi Ferenc századosoknak engedélyezze a részvételt.¹²²

A fent említettek miatt a BM nem hagyta jóvá alapszabályukat. A HM Elnöki A osztálya 1936-ban nem látta jónak, hogy egyesületet alapítsanak a HM erkölcsi támogatása mellett. Az akkori megfogalmazás szerint „államrendészeti szempontból is megfontolandó, mert kétes egzisztenciájú és mindenre kapható egyénekről van szó”.¹²³ Andorka ezredes¹²⁴ a VKF 2. osztály vezetője diplomatikusabban fogalmazta meg tiltó véleményét, amikor azt mondta: „mivel az ügyben a Lengyel–Magyar Szövetség hivatalosan nem fordult a Honvédelmi Minisztériumhoz, az ügy ad acta.”¹²⁵

Az ügy azonban fontosabb volt annál, hogysem napirendre térjenek felette. A külügyminisztériumban értekezletet tartottak a tárgyban, Villani követségi tanácsos, Szécsényi Károly¹²⁶ a Magyar–Lengyel Szövetség ügyvezető alelnöke, Sibrik alezredes, a HM Elnöki B osztály képviselője részvételével. Az a vélemény alakult ki, hogy a Frontharcos Szövetség segítségével alakítsák meg a légionista szövetséget, és helyezték a HM felügyelete alá. Ez annál inkább célszerűnek látszott, mert a lengyelországi szervezetben hivatásos katonák és magas állású állami tisztviselők vettek részt, és így elkerülhetőnek tartották, hogy illetéktelen személyek keressék velük az érintkezést. A légionista szövetség tagja lehetne a Magyar–Lengyel Szövetségnek – vélték az értekezleten –, azonban az nem kívánt segítséget adni a megalakulásához.¹²⁷ A légionisták 1937-ben bepanaszolták¹²⁸ a Szövetséget a HM-ben, így ez az út végképp nem volt járható.

1938-ban az ügy Kánya külügyminiszterig¹²⁹ is eljutott, aki akkor úgy vélte, hogy bármennyire előnyös is a magyar–lengyel kapcsolatok szempontjából a légiósok egyesületbe való tömörítése, mivel csak 100 főről¹³⁰ és nem kívánatos személyekről van szó, a kezdeményezés nem támogandó.¹³¹ Közben a légiósok Imrédy miniszterelnökhöz is fordultak,

¹²² A lengyel követ levele Röder tábornok, honvédelmi miniszterhez, Budapest, 1937. VIII. 4. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 112. 249–250. o. A honvédelmi miniszter válasza nem található az iratok között. Másutt – HM Eln. A.-1938-24172. – Völgyi ny. áll. számvevőszéki aligazgatóként szerepel.

¹²³ HL HM Eln. B.-1936-103768.

¹²⁴ Andorka Rezső (1892–1961): gyalogsági tábornok, 1937. VIII. 1–1939. V. 1-ig a VKF 2. osztályának vezetője.

¹²⁵ HL HM Eln. B.-1936-103768.

¹²⁶ Gr. Széchenyi Károly (1906–1971): nagybirtokos, felsőházi tag, a Magyar Cukorgyárak Egyesületének elnöke, az Alföldi Cukorgyár Rt. vezérigazgatója, a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, a Magyar–Lengyel Egyesületek Federációjának elnöke, amiről 1939. kora őszén lemondott. 1938–1939-ben többször járt Lengyelországban, ahol Beck külügyminiszter, ill. Szembek államtitkár is fogadta. A magyar–lengyel társadalmi kapcsolatok egyik főszereplője. Kezdeményezésére, a Külügyminisztérium kulturális osztályának, valamint a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumnak az anyagi támogatásával 1939-ben megjelentette *Lukinich Imre Magyarország története életrajzokban c. művét*. A Magyarországon, lengyel nyelven kinyomtatott könyvet ő adta át személyesen Varsóban a lengyel közoktatási miniszternek. Hory 76/pol. sz. jelentése, 1939. március 12. MOL K 63 Küm. pol.-1939-17/7-1239.

¹²⁷ HL HM Eln. B.-1936-103768.

¹²⁸ HL HM Eln. A.-1937-11266.

¹²⁹ Kánya Kálmán (1869–1945): hivatásos diplomata, külügyminiszter (1933. II. 4–1938. XI. 28.).

¹³⁰ A külügyminiszter csak a minisztériumba a lengyel követségről befolyt kitüntetési javaslatokból gondolta, hogy 100-an vannak, a számuk jóval magasabb volt.

¹³¹ A HM Elnöki A. osztálya Kánya külügyminiszternek, 1938. VI. 10. HL HM Eln. A.-1938-24172.

aki ismételten a külügyminiszter véleményét kérte. Közös álláspontjuk az lett, hogy keresztény nemzeti alapon kell megalapítani a légiósok szervezetét, a HM ellenőrzése alatt, a vezetést pedig tényleges vagy nyugalmazott tisztek kezébe kell adni.¹³²

A lengyeleket is aggasztotta az évek óta rendezetlen helyzet, ezért Orłowski¹³³ budapesti követ 1938. július 28-án felkereste Andorka ezredest, és elpanaszolta, hogy a légionisták-nak még mindig nincs szervezetük. A követ szerint Lengyelországnak erkölcsi kötelessége támogatni őket a magyar törvények keretei között, mert Lengyelországért harcoltak, és mert anyagilag szegények. Kifejtette, hogy tudomása szerint az eddigi meg nem alakulás oka Miklósi személye. Javasolta, hogy a megalakuló szervezetnek Serespataki Jenő rendőrfelügyelő legyen a vezetője. Úgy gondolta, hogy a tömörülés az Országos Frontharcos Szövetségen vagy a Magyar–Lengyel Szövetségen belül működhethet.¹³⁴

Noha a május 2-án megalakult szervezet vezetősége már megfelelhethet minden miniszternek, aki idáig érdekelt volt az ügyben, azonban önálló szervezetként alakultak meg, nem valamelyik fentebb említett szervezet keretében, ezért a HM nem láttamozta az alapszabályt.¹³⁵ A BM akkor volt hajlandó elfogadnia az új szervezetet, ha Miklósi nem fog részt venni a vezetésben, és a büntetett előéletűeket kizárják a tagok sorából.¹³⁶ 1938 áprilisában a légionisták 23 fő aláírásával ellátott beadványukban arra kérték a honvédelmi minisztert, hogy vonja vissza 1936-os tiszti parancsát, amellyel megtiltotta a tisztikarnak, hogy a légionisták által szervezett rendezvényeken részt vegyen. A miniszter elutasította a kérést.¹³⁷

A HM Elnökség vezetője, Németh Imre ezredes 1939. január 26-án a légiósok ügyében magához kérte Emisarski vezérkari alezredest,¹³⁸ budapesti lengyel katonai attasét.¹³⁹ Emisarski közölte, hogy követe tudtával, a légionisták varsói vezetése és a lengyel hadsereg-parancsnokság nevében kéri, engedélyezzék a magyaroknak önálló szervezet megalapítását. Az elnökség vezetője ezt elutasította. (A követ szerint az elutasítás káros a magyar–lengyel kapcsolatokra.) Emisarski nem tehetett mást, mint azonnal felkereste Andorka ezredest. Ő azt javasolta neki, hogy kérésével forduljon a honvédelmi miniszterhez.¹⁴⁰ Az elnökség vezetője másnap referálta az ügyet a miniszternek.¹⁴¹ Még ugyan azon a napon tárcaközi értekezletet tartottak a HM Elnöki A osztályán, ahol a következők vettek részt: a miniszterelnökségtől két fő, Németh ezredes a HM elnökség, Andorka ezredes, a VKF 2. o. vezetője, Baranyai Zoltán külügyminiszteri tanácsos és Páskándy belügyminiszteri osztálytanácsos. Kifejezetten Orłowski követ és Emisarski katonai attasé kérésére olyan döntés született, hogy a HM láttamozni fogja (tehát elfogadja) az alapszabályt,

¹³² A honvédelmi miniszter átírata külügyminiszternek és a külügyminiszter átírata a miniszterelnöknek. Uo.

¹³³ Orłowski Leon (1891–1976): hivatásos diplomata, budapesti lengyel követ (1939. V. 15–1941. I. 1.).

¹³⁴ HL HM Eln. A.-1937-796. alapszámon HM Eln. A.-1938-37976.

¹³⁵ HL HM Eln. A.-1938-37240. 1938. VIII. 30.

¹³⁶ A BM átírat a Külügyminisztériumnak, 1939. IX. 28. HL HM Eln. A.-1938-43540.

¹³⁷ HL HM Eln. A.-1938-40805.

¹³⁸ Emisarski Jan (1896–1986): vezérkari alezredes, budapesti katonai attasé (1938. X. 1–1940. IX. 14.).

¹³⁹ Németh Imre (1889–1946): ezredes, a HM Elnökség vezetője (1938. II. 1–1940. XII. 24.).

¹⁴⁰ HL HM Eln. A.-1939-4850.

¹⁴¹ Bartha Károly (1884–1964): hadmérnök, vezérezredes, honvédelmi miniszter (1938. XI. 15–1942. IX. 24.).

és hozzájárul önálló egyesület megalapításához, de előre elhárítanak minden felelősséget azokért a kellemetlenségekért, amelyek az egyesület működésével kapcsolatban a lengyel–magyar viszonyban keletkezhetnek. Feltételül szabták, hogy a légiósok jelenlegi vezetése 3 évig megmaradjon, és Miklósi ne töltsön be semmilyen szerepet, s a követ hasson oda, hogy a légiós szervezet lépjen be a Lengyel–Magyar Szövetségbe. A végleges döntésre a követ kérésére került sor, mert másnap Budapestre érkezett a Sejm alelnöke, a légionista szövetség kiküldötte, Polakiewicz őrnagy.¹⁴²

Az ő jelenlétében alakult meg 1939. január 30-án Budapesten a Magyar Légionisták Köre. Polakiewicz átadta a köztársasági elnök dekrétumát, több mint 200 volt magyar légionista számára, melynek alapján őket Függetlenségi Érdemrenddel, Függetlenségi Kereszttel tünteti ki. Bejelentette, hogy lépéseket fognak tenni azért, hogy a magyar hadirokkantaknak, özvegyeknek és árváknak a lengyel kincstáravidíjat folyósíthasson.¹⁴³ Ez nagyon szép gesztus volt a lengyel állam részéről, aminek a végrehajtására nem maradt idő, mert kitört a második világháború.

A magyar légiósok sorsa az első világháború után

A magyar légionisták történetének felvázolása nem lenne teljes, ha nem szólnánk az első világháború befejezése utáni és a második világháború alatti tevékenységükről. 1920–1921-ben, a szovjet–lengyel háború ideje alatt közülük többen ismét Lengyelország segítségére siettek. Egyesek a cseh–lengyel határt védő lengyel egységekben szolgáltak. (Ezen a frontszakaszon nem volt aktív harci tevékenység.) A háború befejezése után a felvidéki illetőségűeknek már nem Magyarország volt a hazájuk (miután a trianoni békeszerződést időközben aláírták), hanem Csehszlovákia. Hazatérésük után új hazájuk hatóságai hazaárulásért hadbírótság elé állították őket. Levenda Lajost és Obsuth Antalt halálra, 13 volt légióst kettőtől tizenöt évi börtönre ítelt a kassai katonai bíróság. Ők végül a magyar kormány fogolycsere ajánlatának köszönhetően menekültek meg.¹⁴⁴ Nem kizárt, hogy a szovjet–lengyel háború sorsdöntő varsói ütközetében (1920. augusztus 15) is lehettek volt magyar légionisták.¹⁴⁵

1939 nyarán Miklósi 56 volt légionista bajtárssal részt vett az anyaszervezet krakkói kongresszusán.¹⁴⁶ A második világháború kitörése után testületileg felajánlották szolgálataikat Emisarski vezérkari alezredes, budapesti lengyel katonai attasénak.¹⁴⁷ Miklósi to-

¹⁴² HL HM Eln. A.-1939-4850. A másolat csatolva a 7403/1939. ME. IV. aktáról.

¹⁴³ *Dr. Karol Polakiewicz*: Przegląd polsko-węgierski Towarzystwa *Stefafna Batorego*, 1939. IV. 1. sz.

¹⁴⁴ *Gazette de Hongrie* 1934. XI. 10.-i számában Borsody-Bévilaqua Béla cikke (Magyar vér magyar lőszer lengyel földön 1919–1922 között).

¹⁴⁵ A *Gazette de Hongrie* előbb idézett számában közölt cikk szerint „a szovjet lengyel háborúban ezrével részt vettek magyarok, a Podhalanski lövészezredben szolgáltak”. Néhányat megemlít név szerint: Suvik K., az egri érsek segédpüspöke, Benke M. vezérkari százados, Vaszkó M. miniszteri tanácsos, Hunyadi Miklós főhadnagy, Rácz Kálmán huszárszázados, Erdős László, a honvédség későbbi századosa, aki 1919–1922-ben a lengyel hadseregben szolgált. Nem gondoljuk, hogy az itt felsoroltak korábban légiósok lettek volna, de okunk van feltételezni, hogy az 1920/21-es szovjet–lengyel háborúban részt vett ismeretlen számú magyar között lehettek magyar légionisták. A kérdés további kutatásokat igényel.

¹⁴⁶ *Magyar–Lengyel Kurír*, 1946. X. 31. 2. o.

¹⁴⁷ Uo.

borzott is embereket, hogy a lengyelek oldalán harcoljanak 1939-ben.¹⁴⁸ 1946-os forrás¹⁴⁹ szerint az alábbi volt légionisták harcolt a lengyelek oldalán: Dzurek Márton, Gáti Róbert, Greischner B. László, Kismóki Károly (az 1933-as lengyel forrásban¹⁵⁰ Kismók-ként szerepel), Kulhavi Mihály, Kovács Dezső, Kovács Károly, Lebi Sándor, Lew Ignác, Mikulecz István. Kismókiról tudjuk, hogy 1939 szeptemberében önkéntesként a Kárpátok előterében esett el a németekkel folytatott harcban,¹⁵¹ míg Gáti Róbert a lengyel földalatti ellenállás tagja volt, elfogták és Mauthausenbe vitték, ott halt meg.¹⁵² Ellenben nem tudjuk, hogy a német forrásokban említett 50-60 magyar között, akiket a szeptemberi hadjáratban elfogtak és agyonlőttek volt-e 1914/18-as légionista?¹⁵³ Ez független dolog volt a rongyos gárdistáktól, akiknek egy része szintén Lengyelországba ment 1939 késő nyarán, hogy a lengyel hadseregbe álljanak be.¹⁵⁴

Történetük utolsó felvonása 1939. szeptember 17-e után kezdődött. Ezekben a napokban Serespataky Jenő és Tarpataki Zoltán rendőrfelügyelők – volt légionisták – a lengyel–magyar határra utaztak Kárpátalján, hogy a beözönlő lengyelek érkezésénél segítsenek.¹⁵⁵ A Magyarországon internált lengyel katonaság illegális, Nyugat-Európába irányuló evakuációját azzal segítették, hogy Budapesten átmeneti szállást biztosítottak az evakuálandóknak. Korkozowicz nyugállományú vezérkari ezredes emlékirataiban megemlékezett¹⁵⁶ erről. 1945-ben felújították tevékenységüket, egyesületük működött Magyarországon teljes szovjetizálásának kezdetéig, 1948-ig.

Tevékenységük rekonstruálása a levéltári források hiányosságai miatt nem teljes. A lengyel levéltárak és minisztériumok anyagainak egy részét maguk a lengyelek semmisítették meg 1939-ben, hogy az ne kerüljön idegen kezekbe. Nem így történt. Kerültek iratok német és szovjet kézbe is, (orosz nyelvű feliratok találhatóak egyes aktákon az Új és Legújabb-kori Levéltárban, Varsóban), más részük szétszóródott a világban. Ez a magyar iratokról is többé-kevésbé elmondható.

A megmaradt forrásokból kiderül, hogy egyeseket a dicsőség, a kaland utáni vágy, másokat a romantika vezérelt a légiókba. Bizonyára voltak olyanok is, akiket az idealizmus, másokat a kötelességtudat, a kölcsönös viszonzás érzete sarkallt. Annak a több mint 300 fiatal magyarnak a tette, akikről biztosan tudjuk, hogy megérkeztek Dél-Galíciába

¹⁴⁸ A BM átirata a Külügyminisztériumhoz, 1939. IX. 6. MOL K 63 Küm. pol.-1939-17/7-4438.

¹⁴⁹ *Magyar–Lengyel Kurír*, 1946. X. 31. 2. o.

¹⁵⁰ Waligóra Bolesław őrnagy visszaemlékezése: *Légiós magyarok a 4. gy. e. 8. századában* címmel. CAW Warszawa, W. B. H. t. 400/1872.

¹⁵¹ *Magyar–Lengyel Kurír*, 1947. VII. 32. 11. o.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Baló Zoltán ezredes, a HM 21. osztály vezetőjének jelentése a honvédelmi miniszternek, 1940. VIII. 11. HL HM Eln. 21-1940-45924. A másik forrás szerint Poznan környékén 72 lengyel katonaruhás rongyos gárdistát végeztek ki a németek. *Saly Dezső*: *Szigorúan bizalmas!* Budapest, 1945. 71. o.

¹⁵⁴ Csáky külügyminiszter 5944/112. sz. titkos számjeltávirata Hory követnek Varsóba, 1939. MOL K 64 Küm. res.pol.-1939-17-594. VII. 13.; Hory 6229/163. sz. válasza uo.; Werth vezérkari főnök szigorúan titkos 82476. sz. eln. 5. vkf. átirata az ügyről a Küm-nek, 1939. VII. 19-én, 743-as Küm. alapszámon 651. res. pol.; BM átirat a Küm-hoz, 1939. VII. 20. uo. 669. res. pol. Másolat; Kristóffy ideiglenes ügyvivő 6308/175 sz. szigorúan bizalmas számjeltávirata a Küm-nek Varsóból, 1939. VIII. 9. uo. 703. sz. res. pol.; Napi jelentés, 1939. VIII. 14. uo. 724 res. pol. sz. uo.

¹⁵⁵ *Magyar–Lengyel Kurír*, 1946. X. 31. 2. o.

¹⁵⁶ *Korkozowicz Jan, ptk. dypl.*: *Wojsko Polskie na Węgrzech 1939–1945*. Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa, Dokumenty i Materiały Sygn. V/21/33. 25. o.

1914 késő őszen, s két századnyian a Kárpátokban harcoltak 1914/15 telén, nem világrengető tett. Ugyanakkor nagyon közel áll a valósághoz, amit Belina Prazmowski volt légiós ulánus ezredes, lemergi vajda 1935-ben a légiók budapesti emlékművének felavatásakor mondott „beírtatok magatokat a lengyel történelembe”.¹⁵⁷

FÜGGELÉK

1.

*Malinowski Tadeusz*¹⁵⁸ dandártábornok válasza
Biegański vezérkari alezredesnek, a Hadtörténeti Iroda vezetőjének,
*Rudenska, 1933. április 19.*¹⁵⁹

Kedves Kolléga!

Felhívásotokra a légiók harcaiban részt vett magyarokkal kapcsolatban egyelőre elküldöm a 2. gy. e. 5. századának eredeti létszámkimutatásáról készített másolatot. A mołotkowi¹⁶⁰ csatában szétverték a századot, és a magyarok egész szállítmányát oda osztották be, akik 1914 novemberében érkeztek Zielonába.¹⁶¹

¹⁵⁷ Az emlékművet 1935. márc. 24-én avatták. Lásd *Pesti Hírlap*, 1935. III. 27. A rajta olvasható szöveg magyar és lengyel nyelven: „A szabadságharc és a világháború lengyel légiói emlékére állította 1935-ben a magyar kegyelet.” Ugyanebben az évben a lengyel külügyminisztérium kezdeményezésére az elesett magyar légionistáknak egy emléktáblát, majd a tervet módosítva, emlékművet akartak emelni Lembergben. A Külügyminisztérium Politikai-közgazdasági főosztályvezetőjének átírtára a lemergi vajdának, 1935. I. 31. AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 96. 298. o. Az emlékmű ismeretlen okból nem készült el. Belina-Prazmowski vajda szavait lásd: Volt légionisták beadványa a Honvédelmi Minisztériumhoz. HL HM Eln. A-1938-4085.

¹⁵⁸ Malinowski Tadeusz (1888–1980): dandártábornok. Jogi tanulmányokat folytatott Krakkóban. 1914 előtt lengyel paramilitáris alakulatok tagja. Az első világháborúban a lengyel légiókban harcolt (1914–1917). A német internálásból Kijevben és Murmanszkon keresztül Franciaországba szökött, és ott belépett az 1918-ban megszervezett lengyel hadseregbe. 1918 után hivatásos katona. Továbbképző tanfolyamot végzett a katonai főiskolán Varsóban (1922–1924). A VKF első helyettese (1936–1939). 1939-ben a szeptemberi hadjárat során Magyarországra menekült. Az internálásból Franciaországba evakuált, melynek veresége után a lengyel hadsereg egy részével Nagy-Britanniába távozott. Ott a hadügyminisztérium családi gondozó irodájának (1940–1942), majd a művelődési iroda vezetője (1942–1945). A főparancsnok tanácsadó testületének tagja (1945–1947), egészen a nyugat-európai lengyel hadsereg feloszlásáig.

¹⁵⁹ Varsóban a Központi Katonai Levéltárban (Centralne Archiwum Wojskowe) W. B. H. sygn. 400/1782 számú őrzési egység alatt a fenti címmel található 41 visszaemlékezés. A Hadtörténeti Iroda (a Hadtörténeti Intézet megfelelője), 1933. április 20-án, a lengyel légiókban az első világháború alatt szolgált magyar önkéntesekre vonatkozó kérdőívvel fordult a lengyel hadsereg tisztjeihez és főtisztjeihez. Közülük többen igen bő, visszaemlékezés szintű válaszokat adtak. Ezek ma a légiós magyarok történetének egyik legfontosabb forrásai.

¹⁶⁰ 1914. XI. 29.

¹⁶¹ Az akkori Galíciában Zielona nevű község Stanislau megyében, a nadwórnai járásban található.

A másolatot pontosan, az eredeti hibákkal és írásmódnak megfelelően készítettem, amelyet a 2. gy. e. 5. századának kitüntetése kapcsán kölcsönözték nekem, s ez jegyzetemben megvan. Ha még valamire emlékezni fogok, válaszul a kérdőívre kiegészítésként megírom.

Elnézést kérek a levél formájáért, de falun vagyok rövid szabadságon.

Szívélyes kézfogással
Tadeusz Malinowski s. k.

A II. dandár 2. gy. e. 2. zászlóalj 5. század, az ún. magyar század névsora.

Másolat!

Zielona, 1914. XI. 19.

S.sz.	Rendfokozat	Eredeti írásmód	Helyesen	Foglalkozás
1.	Szd. pk.	Antoni Roztocki	Antoni Roztocki őrmester (lengyel)	
2.	szakaszvezető	Władysław Tytro	Władysław Tytro (lengyel)	mechanikus
3.	szakaszvezető	Kowacz Kalman	Kovács Kálmán	állomásfőnök
4.	őrvezető	Fodor Jerzy	Fodor György	könyvtáros
5.	őrvezető helyettes	Kapornoki Jan	Kapornoki János	bokszoló
6.	őrvezető helyettes	Nowak Franciszek	Novák Ferenc	asztalos
7.	őrvezető helyettes	Tancosz Bolesław	Táncos Béla	atléta
8.		Süc Karol	Szűcs Károly	tanuló
9.		Hirsch Salamon	Hirsch Salamon	hivatalnok
10.		Moritz Mór	Móritz Mór	hivatalnok
11.		Tokay Soltan	Tokaji Zoltán	asztalos
12.		Hirt Karoly	Hirt Károly	vésnök
13.		Majny Józef	Majni József	pincér
14.		Warga Julian	Varga Gyula	asztalos
15.		Polacsek Zygmunt	Polacsek Zsigmond	tanuló
16.		Erős Franciszek	Erős Ferenc	boltoosság
17.		Szabo Leo	Szabó Leó	hivatalnok
18.		Fischer Elemer	Fischer Elemér	könyvkötő
19.		Csuwarski Gustaw	Csuvarszki Gusztáv	asztalos
20.		Baczi Ludwik	Bácsi Lajos	szabó
21.		Barics Andrzej	Barics Endre	boltoosság
22.		Guttan Jan	Guttan János	fodrász
23.		Hajosi Ludwik	Hajósi Lajos	mechanikus
24.		Almassi Szczepan	Almási István	távírdász
25.		Ligeti Jan	Ligeti János	kifutófiú
26.		Sandor Józef	Sándor József	kifutófiú

<i>S.sz.</i>	<i>Rendfokozat</i>	<i>Eredeti írásmód</i>	<i>Helyesen</i>	<i>Foglalkozás</i>
27.		Sebestyen Jenő	Sebestyén Jenő	sofőr
28.		Gotfried Rudolf	Gotfried Rudolf	hentes
29.		Bacor Derső	Bacor Dezső	kőműves
30.		Kowacz Stefan	Kovács István	asztalos
31.		Pécsi Mikołaj	Pécsi Miklós	hivatalnok
32.		Vajać Jakób	Vajas Jakab	szobafestő
33.		Mittaly Julian	Mittaly Gyula	tanuló
34.		Sablics Imre	Szablics Imre	távírdász
35.		Schwarz Ignac	Schwarz Ignác	szabó
36.		Pfeifer Rudolf	Pfeifer Rudolf	szabó
37.		Polakowicz Ernest	Polakovics Ernő	asztalos
38.		Takacz Szczepan	Takács István	tanuló
39.		Lőwinger Karol	Lőwinger Károly	boltossegéd
40.		Drotlef Edward	Drotlef Ede	boltossegéd
41.		Spitzer Jenő	Spitzer Jenő	távírdász
42.		Radl Antoni	Radl Antal	tanuló
43.		Olsak Imre	Olsak Imre	tanuló
44.		Balarci Ludwik	Balacsi Lajos	könyvkötő
45.		Klemensicz Karol	Klemencsics Károly	szabó
46.		Politzer Andrzej	Politzer Endre	boltossegéd
47.		Fanser Armin	Fanser Ármin	búvár
48.		Lőrinci Zygmunt	Lőrinci Zsigmond	mechanikus
49.		Maday Władysław	Maday László	szanitéc
50.		Gawel Andrzej	Gáwel Endre	vésnök
51.		Uliśka Karol	Hulicska Károly	szabó
52.		Borsodi Juliam	Borsodi Gyula	tanuló
53.		Skandera Ludwik	Szkandera Lajos	vésnök
54.		Dögei Imre	Dögei Imre	villanyszerelő
55.		Lukacs Elek	Lukács Elek	szabó
56.		Was Mikołaj	Vas Miklós	pincér
57.		Sütő Bartalam	Sütő Bertalan	földműves
58.		Portwaj Géza	Pozsvay Géza	szerelő
59.		Horwat Ludwik	Horváth Lajos	pék
60.		Kulhawi Michał	Kulhavi Mihály	molnár
61.		Labowsky Jan	Labowszky János	ügynök
62.		Lauricz Rudolf	Laurics Rudolf	boltossegéd
63.		Brick Gustaw	Brick Gusztáv	boltossegéd
64.		Bartek Jan	Bartek János	kifutófiú
65.		Dersko Paweł	Derskó Pál	kovács
66.		Luchi Gustaw	Luchi Gusztáv	boltossegéd
67.		Brandowka Szczepan	Brandovka István	tanuló
68.		Grünwald Szczepan	Grünwald István	boltossegéd
69.		Balog Jan	Balogh János	fodrász
70.		Stöger Paweł	Stöger Pál	boltossegéd
71.		Weis Jenő	Weiss Jenő	tanuló
72.		Krichniak	Krichniak	munkás

S.sz.	Rendfokozat	Eredeti írásmód	Helyesen	Foglalkozás
73.		Sumarna Józef	Szumarna József	pénzügyőr
74.		Warga Józef	Varga József	asztalos
75.		Csepek Jenő	Csepek Jenő	esztergályos
76.		Heksch Ludwik	Heksch Lajos	boltoossegéd
77.		Fridecki Alfred	Fridecki Alfréd	pincér
78.		Krausz Michał	Krausz Mihály	pincér
79.		Kiszela Antoni	Kisela Antal	szerező
80.		Katz Jenő	Katz Jenő	boltoossegéd
81.		Német Józef	Németh József	szabó
82.		Sumitz Gustaw	Sumitz Gusztáv	kifutófiú
83.		Zubak Franciszek	Zubák Ferenc	tanuló
84.		Oringer Wilhelm	Oringer Vilmos	pék
85.		Kalman Wojciech	Kálmán Béla	tanár
86.		Reinhold Miksa	Reinhold Miksa	boltoossegéd
87.		Keller Emil	Keller Emil	szakács
88.		Sarga Władysław	Sárga László	boltoossegéd
89.		Bandoli Władysław	Bandoli László	asztalos
90.		Milanczik Ede	Milancsik Ede	szabó
91.		Milanczik Gustaw	Milancsik Gusztáv	szabó
92.		Baksa Ludwik	Baksa Lajos	kifutófiú
93.		Szabo Paweł	Szabó Pál	szabó
94.		Szombat Ludwik	Szombat Lajos	vésnök
95.		Barabás Franciszek	Barabás Ferenc	tanuló
96.		Pál Jenő	Pál Jenő	asztalos

2.

Tadeusz Malinowski dandártábornok levele

Biegański alezredeshez a Hadtörténeti Iroda vezetőjéhez, Gniezno, 1933. április 28.

Ezredes Úr!

A Hadtörténeti Iroda 1933. IV. 8.-i 899/33 sz. iratára részben már válaszoltam.

Ad.1./ Elküldtem a magyarok létszám kimutatását, akik 1914 novemberében érkeztek és a 2. gy. e. 5. századába nyertek beosztást. Jelenleg kiegészítésként hozzáteszem:

Ad. 2./ Minden egyes légionistának az egységben töltött idejét a nyilvántartási lapjaik alapján meg lehet állapítani, amelyek a Hadtörténeti Levéltárban található neveikkel együtt, és ezt nem volna nehéz elvégezni.

Ad. 3./ A sebesültek listája alapján egészen biztosan állíthatom, hogy a magyarok részt vettek :

a./ Raranczanál¹⁶² 1915-ben,

b./ Bielgównál¹⁶³ 1915. XI.7-én volt csatákban, a

¹⁶² 1915. VI. 17. A harcban részt vettek: a 42. k. u. k. gyaloghadosztály, a II. lengyel légiós dandár és az ún. Papp Dániel alezredes csoport. Rarancza Kelet-Galíciában Czernowitztól észak keletre található. Ma Ukrajnában.

¹⁶³ 1915. XI. 6/7-i éjjeli csatában a 2. gyalogezred visszavonuló légiósait a német gyalogság tüze mentette meg a teljes pusztulástól, akik az üldöző oroszokat megállították.

c./ Wołczecki¹⁶⁴ harcokban, a
d./ Gruziatyni¹⁶⁵ és az
e./ 1916 júliusi harcokban.¹⁶⁶

Ad.4./ Nem rendelkezem közelebbi információval a névsoron kívül, amelyet mellékelek.

Ad.5./ Személyesen kevésbé ismertem a magyarokat, de hallomásból tudom, hogy rokonszenvnek örvendtek és nagyon jóindulatúan viselkedtek a lengyelekkel szemben.

Ad.6./ A magyarok különböző jelleme és nemzeti másságuk tekintetében, az osztrákokkal szemben mindig kiténtek a lengyelek iránti rokonszenvvel. Légiós tudatuk bizonyítékait nem ismerem, ezek jobbára egyszerű emberek voltak, akiket véleményem szerint többnyire a légiók önkéntes jellege vonzott, mint Lengyelország függetlenségének magas eszméje.

Ad.7./ Nem hallottam róluk, hogy lógósak lettek volna, viszont az elesettek és a sebesültek számából következik, hogy nem sajnálták az életüket.

1. sz. melléklet

Hősi halottak

Hirsch Salamon	7. század	1915. XI. 7.
Varga József	2. zászlóalj	1915. IV. 30.

Sebesültek

Balogh József	8. század	1915. VI. 4.
Németh János	8. század	1915. VI. 4.
Sebestyén Jenő	10. század	1915. VI.13.
Kulhavi Mihály	12. század	1915. VI. 17.
Görög János	7. század	1915. VII. 2.
Sumitz Gyula	10. század	1915. VII. 16.
Grünwald Zoltán	12. század	1915. VIII. 5.
Vaskó Fülöp	3. század	1915. VIII. 8.
Marego Gyula	11. század	1916. VI. 20.
Kiss Sándor	11. század	1916. VI. 20.
Horváth Lajos	10. század	1916. VII. 5.
Krausz Imre	8. század	1915. VI. 3.
Leibi Sándor	8. század	1915. V. 10.
Tóth Béla	vezérkari század	1915. V. 10.
Szita Bertalan	8. század	1915. V. 13.
Almási István	5. század	1914. XII. 22.

¹⁶⁴ 1915-ben párhuzamosan a bielgówi harcokkal Wolczecknél is nagy küzdelem folyt. Ugyanitt 1916. júliusban a Bruszilov-offenzíva idején is elkeseredett harcok voltak. 1915-ben k. u. k. győzelem született. A Styr-folyótól Kostiuchniówkán túlra nyomták vissza az oroszokat. (Wolczeck a Prypjatji mocsaraknál. Ma Fehéroroszországban.) Ezen a frontszakaszon jórészt 1916. július 4-ig, az orosz offenzíva kezdetéig nyugalom volt. Itt csak 1915. december 27-től 1916. január 19-ig folytak harcok.

¹⁶⁵ Lengyel frászmóddal Husiatyń, ma Ukrajnában van. 1916. VI. 19-én a 2. gyalogezred 1. zászlóalj ért el a városhoz. A következő éjszaka a 8. k. u. k. gyalogezred alegységeiben szolgáló csehek átmentek az orosz oldalra. A légiósok a 11. k. u. k. gyalogezred támogatásával megállították az orosz támadást. A várost nem sikerült bevenni. Két nap alatt a 2. légiós gyalogezredből 40-en estek el, 225-en megsebesültek.

¹⁶⁶ A Bruszilov-offenzíva első felének harcairól van szó. Az egyik legnagyobb csata 1916. VI. 4–9-e között zajlott Lucknál, amely orosz győzelmet hozott. VI. 16-án a német és a k. u. k. erők ellentámadása sikertelen volt, a várost nem sikerült visszafoglalni.

3.

*A Függetlenségi Érdemkereszt és Érem Bizottsága a Lengyel Köztársaság követének
Budapesten, Varsó, 1935. április 29.¹⁶⁷*

A mellékletben küldöm a [kitüntetési – V. E. L.] javaslatokat:

		<i>Az iratban</i>	<i>Valószínű helyes írásmód [V. E. L.]</i>
1.	14/9459	Bacsy Lajos	Bácsi Lajos
2.	14/9460	Balarsy Lajos	Balarsy Lajos
3.	14/9461	Balogh Janos	Balogh János
4.	14/9462	Balog József	Balog József
5.	14/9464	Bilak Jan	Bilak János
6.	14/9465	Balogh Jenő	Balogh Jenő
7.	14/9469	Csernek Georg	Csernek György
8.	14/9471	Csoizlinovszky Janos	Csoizlinovszky János
9.	14/9472	Csondek Andrzej	Csondek Endre
10.	14/9473	Csonka Janos	Csonka János
11.	14/9475	Dögel Imre	Dögei Imre
12.	14/9477	Eugen Jenő	Eugen Jenő
13.	14/7278	Fazekas Illes	Fazekas Illés
14.	14/7277	Feier Peter	Fejér Péter
15.	14/9479	Fedor György	Fedor György
16.	14/9482	Gejza Simon	Simon Géza
17.	14/9487	Ilges András	Illés András
18.	14/9489	Jakob Janusz	Jakab János
19.	14/9490	Jakob Janos	Jakab János
20.	14/9492	Kapossi Karoly	Kapossi Károly
21.	14/9493	Kiss Andreas	Kiss András
22.	14/9494	Kiss István	Kiss István
23.	14/9495	Kiss Laszlo	Kiss László
24.	14/9496	Kiss Sandor	Kiss Sándor
25.	14/9491	Kalman Bela	Kálmán Béla
26.	14/9497	Kiszela Antal	Kisela Antal
27.	14/9499	Kovacs István	Kovács István
28.	14/9500	Krausz Mihaly Imre	Krausz Mihály Imre
29.	14/9502	Laurics Ludwik	Laurics Lajos
30.	14/9505	Maroszan Géza	Marosán Géza
31.	14/9506	Maroszan Lajos	Marosán Lajos
32.	14/9470	Csintay Györgye	Csintay György
33.	14/9542	Barics Andrzej	Barics Endre
34.	14/9543	Balogh Ferencz	Balogh Ferenc
35.	14/9817	Boros Andreas	Boros András
36.	14/9544	Csurus Johan	Csűrös András

¹⁶⁷ AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 140. 271–272. o.

		<i>Az iratban</i>	<i>Valószínű helyes írásmód</i> [V. E. L.]
37.	14/9545	Csihó Józef	Csihó József
38.	14/9546	Fischer Elemier	Fischer Elemér
39.	14/9547	Frankel Arnold	Fräkl Arnold
40.	14/9548	Hirt Karoly	Hirt Károly
41.	14/9549	Kiss Gyula	Kiss Gyula
42.	14/9550	Kiss Jenő	Kiss Jenő
43.	14/9552	Kovacs Kalman	Kovács Kálmán
44.	14/9554	Lejbi Szandor	Lajbi Sándor
45.	14/9553	Lebovics Georg	Lebovics györgy
46.	14/9555	Ligeti Jan	Ligeti János
47.	14/9556	Lörmei Zygmund	Lőrmei Zsigmond
48.	14/9558	Milancsik Ede	Milancsik Ede
49.	14/9560	Sárga Władysław	Sárga László
50.	14/9561	Stóger Pál	Stóger Pál
51.	14/9562	Sütő Bertalan	Sütő Bertalan
52.	14/9563	Szabo Leo	Szabó Leó
53.	14/9564	Tänczer Dersö	Tänczer Dezső
54.	14/9565	Weis Eugeniusz	Weis Jenő
55.	14/9566	Weis Zoltan	Weis Zoltán
56.	14/7408	Melega Gyula	Melega Gyula
57.	14/9509	Olsak Janos	Olsak János
58.	14/9510	Pfeifer Rudolf	Pfeifer Rudolf
59.	14/9514	Poják Ferencz	Polyák Ferenc
60.	14/9513	Pohl Lajos	Pohl Lajos
61.	14/9517	Pojdán László	Pordán László
62.	14/9511	Polakovics Gyula	Polakovics Gyula
63.	14/9518	Politzer Andreas	Politzer András
64.	14/9520	Presz Ede	Presz Ede
65.	14/9521	Radil Robert	Radil Róbert
66.	14/9522	Sabastjan Jenő	Sebestyén Jenő
67.	14/9524	Schumitz Gyula	Schumitz Gyula
68.	14/9527	Szombath Lajosz	Szombath Lajos
69.	14/9529	Szabo Istwan	Szabó István
70.	14/9530	Szandor Jakób	Sándor Jakab
71.	14/9528	Szüics Karoly II	Szűcs Károly II
72.	14/9532	Takács Bela	Takács Béla
73.	14/9533	Takács Sandor	Takács Sándor
74.	14/9531	Tichy Karoly	Tichy Károly
75.	14/9534	Tokay Zoltán	Tokay Zoltán
76.	14/9535	Tomposz Mihály	Tompos Mihály
77.	14/9540	Varga Gyula	Varga Gyula
78.	14/9538	Varga József	Varga József
79.	14/9537	Vallo Panko	Vallo Panko
80.	14/9539	Warga Józef	Warga József
81.	14/9541	Zubak Franciszek	Zubak Ferenc

Kérem leggyorsabb véleményezésüket. Alapelv: a köztársasági elnök rendelete 1928. I. 19. (Dz. Ust. Nr. 11.28 poz.86 art. 19.)

A Romániában lakó légionisták javaslatait kérem a lengyel követséghez Bukarestbe irányítani.

81. mell.

F. Sakowski szd.
irodavezető

4.

*A budapesti lengyel követség kimutatása
a lengyel légiókban harcolt magyarokról, 1935. VI. 15.¹⁶⁸*

14/9459	Bácsy Lajos, Békéscsaba, Hősök u.10/4
14/9565	Balogh Jenő, Borsod megye
14/9469	Csernek György, Debrecen
14/9475	Dögei Imre, Budapest
14/9477	Eugén Jenő, Budapest
14/9478	Fazakas Illés, Újpest
14/9479	Fodor György, Budapest
14/9492	Kaposi Károly, Iszkaszent [györgy – V. E. L.]
14/9494	Kiss István, Cserháthaláp, Nógrád megye
14/9495	Kiss László, Óvár
15/9496	Kiss Sándor, Budapest
14/9491	Kálmán Béla, Budapest.
14/9497	Kiszela Antal, Budapest
14/9499	Kovács István, Balatonboglár
14/9500	Krausz Imre, Mihály, Kaposvár
14/9502	Laurics Lajos, Kermrud [Körmend? – V. E. L.]
14/9817	Boros András, Nyíregyháza
14/9545	Csyho József, Nyíregyháza
14/9546	Fischer Elemér, Budapest
14/9548	Hirt Károly, Budapest
14/9549	Kiss Gyula, Budapest
14/9555	Ligeti János, Budapest
14/9558	Milancsik Ede, Budapest
14/9561	Stöger Pál, Budapest
14/9563	Szabó Leó, Budapest
14/9564	Tánczer Desző, Budapest
14/9565	Weis Gyula, Budapest
14/7408	Melega Gyula, Budapest
14/9509	Olsak János, Kispeszt
14/9510	Pfeifer Rudolf, Budapest
14/9511	Polakovics Gyula, Budapest
14/9518	Politzer András, Budapest
14/9521	Radil Róbert, Budapest
14/9522	Sebestyén Jenő, Budapest
14/9524	Schumitz Gyula, Budapest
14/9527	Szombath Gyula, Budapest

¹⁶⁸ AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 140. 273–274. o. Az irat első oldalának tetejére kézzel rávezetve: Volt magyar légionisták listája, akik jelenleg Magyarországon laknak. Személyesen kézbesítettem Bélydy ezredesnek azzal a kérdéssel, hogy méltók-e a kitüntetésre (1935. VI. 15.).

14/9528	Szücs Károly II. Jászkísér
14/9532	Takács Béla, Apostag
14/9533	Takács Sándor, Szolnok
14/9531	Tichy Károly, Budapest
14/9534	Tokay Zoltán, Székesfehérvár
14/9535	Tompos Mihály, Székesfehérvár
14/9540	Varga Gyula, Budapest
14/9538	Warga József, Pestszentlőrinc
14/9541	Zubak Ferenc, Budapest

5.

*Mycielski budapesti követségi beosztott átirata a prágai lengyel követségnek,
Budapest, 1935. július 1.¹⁶⁹*

416-a/W/16.

Volt magyar légionisták kitüntetése Függetlenségi Érdemkereszttel és Éremmel

Mell. 1 db lista, 10 javaslat,

1 db másolat.

A Függetlenségi Kereszt és Érdemérem Bizottsága írásban fordult a budapesti követséghez, amelynek másolatát mellékelem, hogy véleményezze a volt magyar légionisták kitüntetési javaslatait, akik a régi Magyarország területéről származnak.

Annak következtében, hogy a kitüntetési javaslatokban szereplő lakáscímek egy része jelenleg Csehszlovákia területén fekszik, a követség azzal a kérelemmel küldi el a javaslatokat, hogy véleményezzék és küldjék vissza egyenesen a bizottságnak Varsóba, Ujazdowska fasor 1. sz. alá, hivatkozással a Bizottság 3610. sz. f. év április 29-én kelt, mellékelt levelére.

A másolatot kapja: a Függetlenségi Érdemkereszt és Érem Bizottsága Varsóban.

[Az irat melléklete az alábbi személyek kitüntetési javaslatait tartalmazta, amelyek nem találhatóak az iratok között.]

1.14/9542	Barics Endre
2.14/9547	Fränkel Arnold
3.14/9554	Lejbi Sándor
4.14/9553	Lebovics György
5.14/9560	Sárga László
6.14/9562	Sütő Bertalan
7.14/9517	Pojdán László
8.14/9520	Presz Ede
9.14/9529	Szabó István
10. 14/9537	Wallo Panko

¹⁶⁹ AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie. t. 140. 275–276. o.

6.

*A budapesti lengyel követség átirata a belgrádi lengyel követséghez,
Budapest, 1935. július 1.¹⁷⁰*

416-a/W/16.

Volt magyar légionisták kitüntetése Függetlenségi Kereszttel és Éremmel.

Mell. 1 db lista, 2 javaslat,

1 másolat.

A Függetlenségi Kereszt és Érem Bizottsága azzal a kéréssel fordult a budapesti követséghez, amelynek másolatát mellékelem, hogy véleményezze a volt magyar lég légionisták kitüntetési javaslatait, akik a régi Magyarország területéről származnak.

Annak következtében, hogy a kitüntetési javaslatokban szereplő lakáscímek egy része jelenleg Jugoszlávia területén fekszik, a követség azzal a kéréssel küldi el a javaslatokat, hogy véleményezték és küldjék vissza egyenesen a bizottságnak Varsóba, Ujazdowska fasor 1. sz. alá, hivatkozással a Bizottság 3610. sz. f. év április 29-én kelt, mellékelt levelére.

A másolatot kapja: a Függetlenségi Érdemkereszt és Érem Bizottsága Varsóban.

[Az irat melléklete az alábbi kitüntetési javaslatokat tartalmazza:]

14/9550

Kiss Jenő

14/9473

Csonka János

7.

*A budapesti lengyel követség átirata a bukaresti lengyel követséghez,
Budapest, 1935. július 1.¹⁷¹*

416-a/W/16.

Volt magyar légionisták

kitüntetése Függetlenségi

Kereszttel és Éremmel.

Mell. 1 db lista, 20 javaslat,

A Függetlenségi Kereszt és Érdemérem Bizottsága átirattal fordult a budapesti követséghez, amelynek másolatát mellékelem, hogy véleményezze a volt magyar légionisták kitüntetési javaslatait, akik a régi Magyarország területéről származnak.

Annak következtében, hogy a kitüntetési javaslatokban szereplő lakáscímek egy része jelenleg Románia területén fekszik, a követség elküldi a javaslatokat azzal a kérelemmel, hogy véleményezték és küldjék vissza egyenesen a bizottságnak Varsóba, Ujazdowska fasor 1. sz. alá, hivatkozással a Bizottság 3610. sz. f. év április 29-én kelt, mellékelt levelére.

A másolatot kapja: a Függetlenségi Érdemkereszt és Érem Bizottsága Varsóban.

[Az irat melléklete az alábbi kitüntetési javaslatokat tartalmazza:]

1./ 14/9462 Balog József

2./ 14/9464 Bilak János

3./ 14/9471 Csoizlinovszki János

¹⁷⁰ AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie. t. 140. 277–278. o.

¹⁷¹ AAN Warszawa, Pos. RP. w Budapeszcie t. 140. 279–280. o.

- 4./ 14/9472 Csondek Endre
 5./ 14/7377 Feier Péter
 6./ 14/9482 Simon Géza
 7./ 14/9487 Ilges András
 8./ 14/9490 Jakab János
 9./ 14/9489 Jakab János
 10./ 14/9493 Kiss András
 11./ 14/9505 Marosán Géza
 12./ 14/9506 Marosán Lajos
 13./ 14/9470 Csintak György
 14./ 14/9543 Balogh Ferenc
 15./ 14/9544 Csurus János
 16./ 14/9552 Kovács Kálmán
 17./ 14/9556 Lörmei Zsigmond
 18./ 14/9514 Poják Ferenc
 19./ 14/9513 Pohl Lajos
 20./ 14/9530 Sándor Jakab

8.

A budapesti lengyel követség kimutatása a lengyel légiókban harcolt magyarokról¹⁷²

Sorsz.	Nyt.sz.	Név	Szüil. idő, hely	Légiós egys.	Rendfok	Lakcím
1.	14/9459	Bácsy Lajos	1890, Gyoma	4. gy.e.	őrv.	Békéscsaba, Hősök u. 10 /40.
2.	14/9460	Balarsy Lajos	1897, Hajdunánás	2. gy.e.	honv.	Hajdunánás
3.	14/9461	Balogh János	1896, Hernádlak	2. gy.e.	honv.	Felsőgalla
4.	14/9465	Balogh Jenő	1897, Hernádlak	2. gy.e.	honv.	Hernádlak, Borsod megye
5.	14/9469	Csernek György	1894, Debrecen	2. gy.e.	honv.	Debrecen, katonai térparancsnokság
6.	14/9475	Dögei Imre	1896, Losonc	2. gy.e.	honv.	Budapest
7.	14/9477	Eugen Jenő	1985, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest, IX. Ferenc u. 4.
8.	14/9478	Fazekas Illés	1894, Újpest	2. gy.e.	honv.	Újpest
9.	14/9479	Fodor György	1895, Budapest	2. gy.e.	őrv.	Budapest, Katonai nyilvántartó
10.	14/9492	Kapossi Károly	1884, Iszkaszent (györgy - V.E.L.)	2. gy.e.	honv.	Iszkaszentgyörgy
11.	14/9495	Kiss László	1896, Óvár	1. tü.e.	honv.	Óvár

¹⁷² AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 140. 294–296. o. A lengyel követség által 1936. január 29-én átnyújtott 416-a/W/3. sz. szóbeli jegyzék melléklete. Eredeti másolat.

Sorsz.	Nyt.sz.	Név	Szül. idő, hely	Légiós egys.	Rendfok	Lakcím
12.	14/9496	Kiss Sándor	1896, Nagyvárád	2. gy.e.	őrv.	Debrecen, Szappanos u. 23. Id. Budapest, Betlehem u. 13.
13.	14/9491	Kálmán Béla	1995, Várashídvég	2. gy.e.	honv.	Budapest, Fővámplota
14.	14/9497	Kiszela Antal	1897, Budapest	2. gy.e	honv.	Budapest, katonai nyilvántartó
15.	14/9500	Krausz Mihály Imre	1896, Kaposvár	2. gy.e.	őrv.	Kaposvár
16.	14/9502	Laurics Lajos	Körmend	2. gy.e.	honv.	Körmend
17.	14/9545	Csyho József	1897, Nyírháza	2. gy.e.	honv.	Nyírháza
18.	14/9546	Fischer Elemér	1897, Budapest	2. gy.e.	honv.	Honv. Min Budapest
19.	14/9548	Hirt Károly	1896, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest, Rávlav u. 25.
20.	14/9555	Ligeti János	1897, Budapest	2. gy.e	honv.	Budapest
21.	14/9558	Milancsik Ede	1896, Budapest	2. gy. e.	honv	Budapest, Pipa u.6.
22.	14/9661	Stöger Óál	1899, Pápa–Veszprém	2. gy.e.	honv.	Budapest, Szív u. 54. II. 2.
23.	14/9563	Szabó Leó	1897, Budapest	2. gy.e.	honv.	Pécs, id. Bp.
24.	14/9564	Tánczer (Tánczos) Dezső	1896, Budapest	2. gy.e.	honv	Budapest
25.	14/9565	Weis Jenő (Gyula)	1898, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest
26.	14/9566	Weis Zoltán	1897, Budapest	1. gy.e.	őrv.	Budapest
27.	14/7408	Melega Gyula	1897, Máramaros-sziget	2. gy.e.	honv.	Budapest, Fővámplota
28.	14/9509	Olsak János	1898, Budapest	2. gy.e.	honv.	Kispest, Wekerle telep, Botond u. 2.
29.	14/9510	Pfeifer Rudolf	1897, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest, Lujza u.12.
30.	14/9511	Polakovics Gyula	1898, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest, Baross u.6.
31.	14/9518	Politzer András	1896, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest
32.	14/9521	Radil Róbert	1894, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest, katonai nyilvántartó
33.	14/9522	Sabastjan (Sebestyén-V.E.L) Jenő	1895, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest, Batthyány u. 63.
34.	14/9524	Schumitz Gyula	1897, Budapest	2. gy.e.	honv	Budapest, Szt. István kórház
35.	14/9527	Szombath Lajos	1898, Budapest	2.gy.e	honv.	Budapest, Iley u. 119.

Sorsz.	Nyt.sz.	Név	Szül. idő, hely	Légiós egys.	Rendfok	Lakcím
36.	14/9528	Szücs Károly	1898, Jászkun-Szolnok	2. gy.e.	honv.	Budapest, Losonci u. 3. Jászkísér, Szolnok m.
37.	14/9532	Takács Béla	1897, Apostag	2. gy.e.	őrv.	Apostag
38.	14/9533	Takács Sándor	1890, Colodol sahanadie ¹⁷³	2. gy.e.	honv.	Szolnok
39.	14/9531	Tichy Károly	1896, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest, Komócsi u. 43.
40.	14/9534	Tokay Zoltán	1896, Földes	2. gy.e.	honv.	Székesfehérvár
41.	14/9535	Tompos Mihály	1897, Szatmár-németi	2. gy.e.	honv.	Székesfehérvár
42.	14/9540	Varga Gyula	1895, Gyöngyös	2. gy.e.	honv.	Budapest, Vaspálya u. 5.
43.	14/9538	Varga József	1895, Üllő	2. gy.e.	honv.	Pestszentlőrinc
44.	14/9539	Varga József	1893, Solonna (Szalonta? V.E.L.)	2. gy.e.	honv.	Pestszentlőrinc, Községháza
45.	14/9541	Zubak Ferenc	1895, Budapest	2. gy.e.	honv.	Budapest

9.

A budapesti lengyel követség a Függetlenségi Érdemkereszt és Érem Bizottságához, Budapest, 1937. április 15.¹⁷⁴

416.a/W/KMN/4

Másolat az akta számára.

A Bizottság 1936. november 28-i 3791. sz. levelére közlöm, hogy a magyar hatóságoktól kapott tájékoztatás szerint a követség nem látja akadályát annak, hogy a következő magyar állampolgár jelöltek megkapják a Függetlenségi Érdemkeresztet vagy Érmét:

1. Balogh János, lakik Felsőgalla
2. Kiss Sándor István, (sz.1986), fémipari munkás, lakik Hajdúháza
3. Kálmán Adalbert, kincstári hivatalnok, Budapest
4. Hirt Károly, vésnök, Budapest
5. (Huba) Melega Gyula, detektív, Budapest
6. Olsák János, munkás, Budapest
7. Pfeifer Rudolf, szabó, Budapest
8. Szócs Károly, Budapest
9. Tihanyi Károly, adószedő, Budapest

A többi jelöltre vonatkozó javaslatok elintézése folyamatban van.

¹⁷³ Valószínűleg elírás.

¹⁷⁴ AAN Warszawa, MSZ Pos. RP. w Budapeszcie t. 140. 305. o. Másolat.

LÁSZLÓ E. VARGA

HUNGARIANS IN POLISH LEGIONS, 1914–1918

Summary

The story of Hungarian volunteers on the eastern front is a peculiar one in the history of World War I. The young men, recruited mostly in Budapest, were sent to the Polish legions that were subordinated to the Austrian-Hungarian Army. These units had been set up by the command No 5872 of the Imperial and Royal Armee Oberkommando on 27 August 1914, and only those could enrol who were not regularly conscripted. The officer corps was made up of Polish-nationality Austrian-Hungarian reserve officers and of active officers transferred from the army. The commander-in-chief was always a Polish-nationality senior officer, too. The commanding language and the uniform, too, was Polish, but they could not have a flag on their own. At the beginning, the legions had included infantry soldiers only, but soon after the units had been set up, the artillery and the cavalry were also started to be organised. On October 1, 1914, the 2nd Brigade, made up of two infantry regiments, arrived in Mukachevo by train. Its task was to stop the Russians from breaking into the Empire through the Uzsok Pass. The legions fought in Subcarpathia, Galicia, and Bessarabia. Some of its units took part of the Battle of Gorlice. In 1915/16, the legions were already three brigade strong, they were at that time operating in the western parts of today's Belarus. In summer 1916, they were fighting against the Brusilov offensive, giving their best and suffering great losses. The legions existed until 1917, when former Russian legion members could enter the *Polnische Wehrmacht* of the German command (in 1918 it had only 5000 men), while the soldiers from Galicia remained under were Imperial and Royal command in the *Polnische Hilfskorpe*. 8000 former legion members enlisted to the unit, though originally it was planned to have only two infantry divisions, and the use of the national flag was also permitted. The reason of the size limitation lied in the fact that although the legions were more than 20,000 strong in 1916, some of the men were interned following the so-called oath crisis in 1917. The soldiers had to swear allegiance to the German Emperor and the Austrian-Hungarian Emperor and King, but some of the men denied to swear the oath.

According to the available sources, one thousand volunteers were recruited from old Hungary, mainly from Budapest. Six hundred of them were Poles living in Budapest, and there were four hundred Hungarians. The Hungarian government allowed covert recruiting until spring 1915. At the withdrawal of the permission, there were eight hundred registered volunteers waiting to travel to the legions, and twice as many had been rejected. Recruiting had been initiated by Baron Albert Nyáry, President of the Hungarian-Polish Association. His aim was to send a whole legion of Hungarians to support the Poles on the front, but the army's general headquarters did not give the permission to that. There were many young men among those enlisting, some were 15-16 year-old pupils. Some of them, not only the pupils, changed their minds during the trip and the five-week-long training and they returned home. Their number is not known. Some came back later, unable to abide the 1914/15 winter in the Carpathians. The number of the soldiers gradually decreased during the years (they received draft calls to the joint army). Those staying held up until February 1918, when the *Polnische Hilfskorpe* was dissolved.

Between 1930–1939, the Polish government awarded the Medal of Independence, the Cross of Independence, and the Legion Cross to every then-registered legion members. The third decoration could be awarded after only three months of service on the front. More than four hundred men received this decoration.

During our research, the available sources helped us to register 529 Hungarian names. Their stories can be studied with the help of officers' reminiscences safeguarded at the Central Military Archives in Warsaw; articles that were published in Hungarian newspapers in the 1930s; documents of the National General Committee at the National Archives in Cracow, documents at the Archives

of Military History (Budapest); and also with the help of the documents of the Ministry of Foreign Affairs (Warsaw), related to the decorations and to the work of the organisation in Budapest. The memory of these Hungarians is safeguarded by the Legion Monument in Népliget, Budapest.

LÁSZLÓ VARGA E.

DES HONGROIS DANS LES LÉGIONS POLONAISES, 1914–1918

Résumé

L'histoire des Hongrois volontaires sur le front de l'Est est un chapitre important des événements de la Première guerre mondiale. Principalement recrutés à Budapest, ces jeunes furent envoyés dans les légions polonaises, subordonnées à l'armée de la Monarchie austro-hongroise, qui furent créées le 27 août 1914 par l'ordre n° 5872 de l'« Armée Oberkommando » impériale et royale. Seules les personnes non soumises au recrutement régulier pouvaient se présenter. Le corps d'officiers des légions se composa d'officiers réservistes austro-hongrois de nationalité polonaise et d'officiers actifs transférés de l'armée. Son commandant en chef fut toujours nommé parmi les officiers supérieurs de nationalité polonaise. La langue de commandement et les uniformes furent polonais. Les légions ne pouvaient pas avoir leur étendard propre. Au début, elles furent uniquement constituées d'unités d'infanterie, mais celles-ci furent vite complétées par l'artillerie et la cavalerie. Le 1er octobre 1914, la 2e brigade constituée de deux régiments d'infanterie arriva à Munkács en train pour repousser la percée russe à Uzsook. Les légions combattirent en Ruthénie subcarpatique, en Galicie et en Bessarabie. Certaines unités furent même présentes à la percée de Gorlice. En 1915–1916, les légions eurent déjà trois brigades et elles opérèrent dans les régions occidentales de la Biélorussie actuelle. En été 1916, elles participèrent aux combats contre l'offensive de Brusilov dans lesquels elles tinrent bon malgré les pertes importantes. Les légions existèrent jusqu'en 1917 lorsque les anciens légionnaires russes purent rejoindre le « Polnische Wehrmacht » placé sous commandement allemand (qui ne compta que 5000 personnes même en 1918). En même temps, le « Polnische Hilfskorpe », qui resta sous commandement impérial et royal, accueillit 8000 anciens légionnaires de Galicie, alors que deux divisions d'infanterie furent prévues. Ce dernier fut également autorisé à utiliser son propre drapeau national. Certes, l'effectif des légions fut encore supérieur à 20 mille en 1916, mais ceux qui refusèrent de jurer fidélité à l'empereur allemand, à l'empereur autrichien et au roi hongrois (« crise de serment » de 1917) furent internés.

Selon les sources disponibles, 1000 volontaires furent recrutés sur le territoire de la Hongrie historique, principalement de Budapest, dont 600 Polonais de Budapest et 400 Hongrois. Le gouvernement hongrois permit le recrutement non public jusqu'au printemps 1915. Au moment du retrait de l'autorisation, 800 volontaires recensés attendirent le départ, mais le double fut jugé inapte au service. C'est le comte Albert Nyáry, président de l'Association Hongrie-Pologne qui prit l'initiative du recrutement. Il voulut envoyer une légion entière constituée de Hongrois pour épauler les Polonais sur le front, mais le haut commandement de l'armée ne donna pas son autorisation. De nombreux jeunes se présentèrent, dont des lycéens de 15 ou 16 ans, parmi lesquels certains (nous ne connaissons pas leur nombre exact) changèrent d'avis après le départ lors de l'entraînement de cinq semaines et finirent par rentrer. D'autres retournèrent au pays, car ils ne supportaient pas l'hiver 1914–1915 dans les Carpates. Leur nombre fut en baisse progressive au cours des années (ils reçurent l'ordre d'appel de l'armée commune). Les autres persévérèrent jusqu'en février 1918, date de dissolution du Corps d'armée auxiliaire polonais.

Entre 1930 et 1939, le gouvernement polonais décora les anciens légionnaires retrouvés et recensés de la Médaille de l'Indépendance, de la Croix de l'Indépendance et de la Croix des légionnaires. Pour cette dernière dont plus de quatre cents furent attribués, trois mois de service sur le front suffirent.

Sur la base des sources disponibles, 529 noms hongrois furent enregistrés lors de nos recherches. Leur histoire fut traitée sur la base des mémoires d'officiers conservés dans les Archives militaires centrales de Varsovie, des articles de la presse hongroise publiés dans les années 1930, des documents relatifs à la création de leur organisation conservés dans les Archives d'Histoire militaire (Budapest) et des documents du Ministère des Affaires étrangères (Varsovie) relatifs à leur décoration et à l'activité de l'organisation de Budapest. Un monument fut érigé à Budapest dans Népliget [Bois populaire] afin de perpétuer leur mémoire.

LÁSZLÓ VARGA E.

UNGARN IN DEN POLNISCHEN LEGIONEN, 1914–1918

Resümee

Unter den Ereignissen des Ersten Weltkriegs, besonders an der Ostfront, nimmt die Geschichte der ungarischen Freiwilligen einen besonderen Platz ein. Die vor allem in Budapest angeworbenen Jugendlichen kamen in die polnischen Legionen, die in der Unterordnung der Armee der Österreichisch-Ungarischen Monarchie kämpften. Die Legionen wurden am 27. August 1914 vom k. u. k. Armee-Oberkommando mit dem Befehl Nr. 5872 ins Leben gerufen. Es konnten sich diejenigen melden, die nicht unter die ordentliche Musterung fielen. Das Offizierskorps wurde von österreichisch-ungarischen Reserveoffizieren polnischer Nationalität und aus der Armee hinübergeleiteten aktiven Offizieren gebildet. Auch der Oberbefehlshaber kam stets aus dem Kreis der Hauptoffiziere polnischer Nationalität. Die Kommandosprache, die Uniform war polnisch, eine eigene Fahne durfte das Korps nicht haben. Anfangs bestand es nur aus Infanterie, aber schon bald nach der Gründung begann die Aufstellung der Artillerie und Kavallerie. Am 1. Oktober 1914 kam die aus zwei Infanterieregimentern bestehende II. Brigade mit dem Zug in Munkács (Munkatsch) an, um den russischen Einfall bei Uzsok (Ushok) abzuwenden. Sie kämpften in der Karpato-Ukraine, in Galizien und in Bessarabien. Einzelne Verbände waren auch beim Durchbruch von Gorlice anwesend. Im Jahre 1915/16 verfügten sie bereits über eine Stärke von drei Brigaden und waren bereits auf den westlichen Gebieten des heutigen Weißrusslands tätig. Im Sommer 1916 finden wir sie in den Gefechten zur Abwendung der Brussilow-Offensive, wo sie – große Verluste erleidend – standhielten. Die Legionen bestanden bis 1917, als die Legionäre, die ehemals russische Untertanen waren, in die unter deutschem Kommando aufgestellte Polnische Wehrmacht übergehen konnten (auch im Jahre 1918 betrug die Stärke nur 5000 Mann), wogegen aus den Legionären galizischer Herkunft das unter dem k. u. k. Kommando verbleibende Polnische Hilfskorps gebildet wurde. Es traten 8000 ehemalige Legionäre ein, obwohl es geplant war, dass das Korps die Größe von zwei Infanteriedivisionen haben wird, und auch die Verwendung der eigenen Nationalfahne wurde genehmigt. Es waren deshalb nicht mehr, weil die Stärke der Legionen im Jahre 1916 zwar über 20 000 lag, aber infolge der sogenannten Eid-Krise im Jahre 1917 die diesen Verweigernden interniert wurden. Der Eid musste auf den deutschen Kaiser und den österreichisch-ungarischen Kaiser und König abgelegt werden, war von einem Teil der Legionäre verweigert worden war.

Auf Grund der auffindbaren Quellen wurden vom Gebiet des historischen Ungarns, insbesondere aus Budapest, 1000 Freiwillige rekrutiert. Von ihnen waren 600 Polen aus Budapest und 400 Ungarn. Die nicht offizielle Rekrutierung wurde von der ungarischen Regierung bis zum Frühjahr 1915 genehmigt. Beim Widerruf der Genehmigung warteten 800 registrierte Freiwillige darauf, ausreisen zu können, und doppelt so viele wurden infolge Ungeeignetheit abgewiesen. Die Rekrutierung wurde von Baron Albert Nyáry, dem Vorsitzenden des Ungarisch-Polnischen Vereins, initiiert, der eine ganze, aus Ungarn bestehende Legion neben der Polnischen an die Front schicken

wollte, was jedoch durch das Armeekorps-Oberkommando nicht genehmigt wurde. Es meldeten sich viele Jugendliche, unter ihnen 15-16-jährige Schüler. Viele von ihnen – nicht nur die Schüler – überlegten es sich noch vor der Ausreise und im Laufe der fünfjährigen Ausbildung anders und kamen zurück. Ihre Zahl ist nicht bekannt. Andere wiederum vertrugen den Winter 1914/15 in den Karpaten nicht und kamen heim. Ihre Zahl sank im Laufe der Jahre schrittweise (sie erhielten einen Einberufungsbefehl in die gemeinsame Armee). Diejenigen, die blieben, hielten bis Februar 1918 stand, als das Polnische Hilfskorps aufgelöst wurde.

Zwischen 1930 und 1939 wurden die damals aufgefunden und zusammengeschriebenen Legionäre von der polnischen Regierung mit einer Unabhängigkeitsmedaille und einem Unabhängigkeitskreuz ausgezeichnet. Für das Letztere genügte ein Frontdienst von drei Monaten. Die Zahl der mit einem Unabhängigkeitskreuz Ausgezeichneten beträgt mehr als vierhundert.

Auf Grund der im Laufe unserer Forschungen aufgefundenen Quellen wurden 529 ungarische Namen registriert. Die Grundlage für die Aufarbeitung ihrer Geschichte bilden die im Zentralen Militärarchiv in Warschau aufbewahrten Offizierserinnerungen, die in den 1930er Jahren in der ungarischen Presse erschienenen Artikel über sie, die Dokumente über ihre Gründung im Nationalen Hauptkomitee des Staatsarchivs in Krakau sowie im Militärgeschichtlichen Archiv in Budapest und die Urkunden im Außenministerium (Warschau) über die Auszeichnungen und den Betrieb der Organisation in Budapest. Ihr Andenken wird von dem Legionärsdenkmal im Népliget (Volkspark) in Budapest gewahrt.

ЛАСЛО ВАРГА Е.

ВЕНГРЫ В ПОЛЬСКИХ ЛЕГИОНАХ, 1914–1918 ГГ.

Резюме

В событиях первой мировой войны, на ее восточном фронте особое место занимает история венгерских добровольцев. Молодежь, завербованная главным образом в Будапеште, направлялась в польские легионы, воевавшие в подчинении армии Австро-Венгерской Монархии, которые были сформированы на основании приказа 5872 от 27 августа 1914 года Верховного Командования Кайзеровской и Королевской армии. Туда могли поступать молодые военнообязанные, не попавшие по обычному призыву на службу. Офицерский состав составляли офицеры запаса - поляки и переведенные из армии активные офицеры. Главнокомандующим был также всегда старший офицер польской национальности. Официальный язык и военная форма были также польскими, однако своего польского знамени у них не было. В начале эти воинские части состояли только из пехоты, но уже вскоре после их формирования стали формировать артиллерию и кавалерию. Первого октября 1914 года по железной дороге в Мункачево приехала Вторая дивизия в составе двух пехотных полков для отражения наступления русских. Бои шли в Закарпатьи, Галиции, Бессарабии. Некоторые воинские части участвовали также и в прорыве при Горлице. В 1915–1916 годах они располагали уже силами в три бригады и действовали на западных территориях нынешней Белоруссии. Летом 1916 года они участвуют в боях, отражающих наступление Брусилова, они несут большие потери, но продолжают сражаться. Эти легионы существовали до 1917 года, когда легионеры, находившиеся в подчинении русских, смогли перейти в Польский Вермахт, сформированный под немецким командованием, (в 1918 году их численность составляла всего 5000 человек), в то время как в сформированный польский корпус помощи, оставшийся под кайзеровским и королевским командованием, вступило 8000 легионеров, хотя он планировался лишь масштабом двух пехотных дивизий.

Здесь было разрешено и пользование собственным национальным знаменем. Численный состав был не больше потому, что (хотя число легионеров в 1916 году превышало 20 000 человек) в 1917 году в результате кризиса в связи с присягой, те, кто отказались принести присягу, были интернированы. Эту присягу нужно было принести немецкому императору и австро-венгерскому императору и королю, от чего часть поляков отказалась.

На основании имеющихся источников на территории исторической Венгрии и главным образом в Будапеште было завербовано 1000 добровольцев. Из них 600 человек были поляки, проживавшие в Будапеште, а 400 человек – венгры. Непубличную вербовку в армию венгерское правительство разрешило до весны 1915 года. До отмены разрешения 800 взятых на учет добровольцев ожидало разрешения на выезд, и вдвое больше этого были признаны негодными на службу. Барон Ньари Альберт, председатель венгерско-польского общества, хотел направить на помощь полякам целый легион, состоящий из венгров, но главное командование армии этого не разрешило. Добровольцами вызвалось много молодых, в том числе учащиеся 15–16 лет. Многие из них, в том числе не только учащиеся, уже во время пятидневной боевой подготовки и в ходе поездки в войска передумали и вернулись домой. Число их нам не известно. Другие не выдержали карпатской холодной зимы 1914–1915 года. С течением лет число их постепенно уменьшалось. (Они были призваны в общую армию). Те, кто остались служить, держались до февраля 1918 года, когда Польский Подсобный Корпус был распущен.

В период 1930–1939 годов правительство Польши наградило выявленных и переписанных в то время легионеров Медалью за Независимость и Крестом Независимости, а также Крестом Легионера. Для последнего было достаточно трехмесячной службы на фронте. Количество этих награжденных было более чем четыреста человек.

В ходе наших исследований на основании обнаруживаемых источников было зарегистрировано 529 венгерских фамилий. Основой разработки их истории послужили сохранившиеся в Центральном Военном Архиве Варшавы воспоминания офицеров, посвященные им статьи, опубликованные в венгерской печати, документы Главного Национального Комитета, имеющиеся в Государственном Архиве в Кракове, а также документы, связанные с образованием и работой их организации, с их награждением, хранящиеся в Военно-Историческом Архиве Венгрии (Будапешт), и документы министерства иностранных дел о награждении героев (Варшава) и о работе Будапештской организации. В память этим героям был воздвигнут в народном парке Неплигет Памятник Легионерам.

BALLA TIBOR

OSZTRÁK–MAGYAR TÁBORNOKOK OROSZ HADIFOGSÁGBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Az Osztrák–Magyar Monarchia szárazföldi haderejét irányító, mintegy 1200 fős első világháborús tábornoki kar életpályájának, háború alatti tevékenységének és szereplésének tudományos igényű vizsgálata a legutóbbi időkig váratott magára.¹ A magyar és a nemzetközi hadtörténetírás az elmúlt közel száz esztendő során elsősorban Ausztria–Magyarország legénységi állományú idegen hadifogságba esett katonáinak sorsát állította középpontba, az ő létszámukhoz képest jóval kisebb arányban fogságba került tisztek és tábornokok helyzetének, életkörülményeinek vizsgálatára mindezidáig nem fordítottak kellő figyelmet.

A dualista állam háború alatt mozgósított 9 millió katonájából 2,1 millió fő – a besorozottak több mint egynegyede – esett orosz hadifogságba a bolsevikokkal 1917. december 5-én megkötött fegyverszünet kihirdetéséig. 54 416 (2,5%) tisztből² csak kevés tábornok jutott kényszerű rabságba.

Az 1914 augusztusában kitört első világháború első időszakában az európai hadviselő feleknél az Ancien Régime lovagi hadviselésre vonatkozó régi íratlan kódexe volt érvényben. A fogságba esett katonatisztek alapvetően másként kezelték, mint a legénységet.³ Ausztria–Magyarországon, ahol a korábbi évszázadok szokásait a hadseregben és a hadviselésben (talán) leginkább megtartották Európában, a magasabb rangú hadifogoly

¹ Lásd: *Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornaszernagyok.* Budapest, 2010. (A továbbiakban: *Balla 2010.*); *Ausztria–Magyarország öt fő részre tagolt szárazföldi haderejében* (a császári és királyi vagy közös hadsereg, a magyar királyi honvédség és a császári–királyi Landwehr, valamint a magyar királyi népfelkelés és az osztrák Landsturm) az első világháború idején a következő tábornoki rendfokozatok léteztek a legalacsonyabbal kezdve a felsorolást: vezérőrnagy, altábornagy, az ugyanazon rangosztályba tartozó gyalogsági tábornok, lovassági tábornok és tábornaszernagy (utóbbi a tüzéségnél és műszakiaknál), az 1915 májusában német mintára bevezetett vezérezredek, tábornagy.

² Orosz hadifogságba került még 158 000 német, valamint 51 000 török és bolgár katona is a világháború során. Lásd: *Wurzer, Georg: Die Erfahrung der Extreme. Kriegsgefangene in Russland 1914–1918.* In: *Oltmer, Jochen* (Hrsg.): *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkrieges.* Paderborn–München–Wien–Zürich, 2006. (A továbbiakban: *Oltmer 2006.*) 97. o.

³ A világháború kezdetén a hadifoglyokkal való bánásmód tekintetében az 1907-ben a 2. Hágai Békekonferencián elfogadott és a majdnem mindegyik későbbi hadviselő fél által aláírt, a szárazföldi háború megvívására vonatkozó egyezmény volt érvényben. Orosz részről az 1914. 10. 20-án a hadifoglyokról kiadott rendelet lényegében a hágai rendelkezéseket vette át. Lásd: *Wurzer 2006.* 100. o. A fogságba került tiszteket és a legénységet más mércével mérték. Utóbbiakat az 1907-es hágai egyezmények 6. cikkelye értelmében a befogadó ország munkavégzésre kényszeríthette. Oroszországban 1915 márciusában 100 000, 1917 elején már 1,1 millió fogva tartott alkalmaztak különböző munkákra. Ebben a számban természetesen nemcsak az osztrák–magyar, hanem a központi hatalmak (Németország, Törökország, Bulgária) hadifoglyai is beleértendőek. A tiszteket mentesítették a munkavégzés alól. Lásd: *Oltmer, Jochen: Einführung: Funktionen und Erfahrungen von Kriegsgefangenschaft im Europa des Ersten Weltkrieges.* In: *Oltmer 2006.* 20. o.

törzs- és főtiszteknek, tábornokoknak kezdetben magánházakat béreltek, hadifogoly-álmomásokká átalakított, őrzött szállodákba és panziókba, vidéki kastélyokba internálták őket térítés ellenében.⁴ A többi tisztet a hadifogolytáborok legénységétől elkülönített tisztí részlegekben szállásolták el. Viszonylag nagy mozgásszabadságot élveztek, ilyen egyetlen másik hadviselő ország esetében sem volt tapasztalható.⁵

A Nagy Háború első időszakában összesen 12 osztrák–magyar tábornok volt hadifogoly, akik közül hatan a történelmi Magyarország területén születtek. Az egy tucat generális közül három még 1914 őszén, a galíciai mozgóháború idején, kilenc pedig Przemysl erőrendszerének 1915. március 22-én történt kapitulációjakor a 120 000 fős védősereggel együtt került fogságba.⁶

A tábornokok közül a legismertebb Przemysl várparancsnoka, az erdélyi születésű, 1914. november 1-jétől gyalogsági tábornoki rangot viselő Hermann Kusmanek von

⁴ *Reinhard, Nachtigal*: Die Kriegsgefangene k.u.k. Generalität in Russland während des Ersten Weltkrieges. In: Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie. 47. Jahrgang. 2003 Heft 5. (A továbbiakban: *Nachtigal* 2003.) 258. o.

⁵ A viszonylagos szabadság oda vezetett, hogy a Monarchiában fogva tartott három orosz generális (Jevgenyij Ivanovics Martinov, Arnold Schulmann és Lavr Georgijevics Kornjilov tábornok) közül Kornjilovnak, aki a legprominensebb orosz hadifogoly volt a dunai birodalomban, 1916 nyarán sikerült Románián át a cári birodalomba menekülnie. Kornjilov 1915 májusában megsebesült és katonai törzsével együtt hadifogságba esett. A gorlicei áttörés után az orosz hadsereg-főparancsnokság részéről elrendelt visszavonulási parancs ellenére megpróbálta feltartóztatni az előretörő osztrák–magyar és német csapatokat, ezért a tettéért hazájában hősnak tekintették. Még hadifogsága idején a Szent György Renddel tüntették ki érdemeiért. Kornjilovnál egy osztrák–magyar orvos súlyos depressziót állapított meg. A tábornokot először az alsó-ausztriai Neulengbach várába, majd a lékai Eszterházy-kastélyba internálták. Végül mellhártyagyulladásra kapott, és a kőszegi császári és királyi tartalék kórházba helyezték át, ahonnan több mint egy év fogság után, 1916. augusztus 11-én szökést hajtott végre. A bécsi közös Hadügyminisztérium Alekszandra Romanova orosz vöröskeresztes nővért gyanúsította meg, hogy egyik missziós utazása során segítette a tábornok szökésének előkészítésében. Franz Mrňák cseh származású ápoló (eredetileg suszterinas), aki gyakran találkozott munkája során az orosz generálissal, szintén eltűnt a kórházból, így a gyanú rögtön rá terelődött. Az ápoló pénzért és a beígért további 20 000 koronáért segédkezett a szökésben. Kornjilovnak még egy osztrák gyalogos egyenruhát is szerzett, abban szökött meg. A tábornok tisztiszolgája és még két orosz fogoly is közreműködött a szökés kivitelezésében. Mrňák és Kornjilov hamis szabadságos papírral, térképpel és iránytűvel felszerelve vonattal Karánsebesre utazott, ahol az ápolót elfogták, de Kornjilov koldusnak öltözve gyalogszerrel átjutott a magyar–román határon. Az elfogására azonnal elindított csendőri és katonai akciók eredménytelenek maradtak. Mrňák tettéért hadbíróság előtt felelt. 1916 őszén először kötél általi halálra ítélték, majd a fellebbezés után felmentették. Egy újabb eljárás során 1917 júliusában végül tíz év szigorított börtönbüntetést kapott. Lásd: *Moritz, Verena – Leidinger, Hannes*: Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914–1921). Bonn, 2005. (A továbbiakban: *Moritz – Leidinger* 2005.) 157–159. o. Kornjilov pályájáról lásd bővebben: *Szijj Jolán* (főszerk.): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–ZS. Budapest, 2000. 380–381. o. Martinov pályafutásáról lásd: *Szovjet Katonai Enciklopédia*. V/2. k. MNVK Tudományos Osztály, MNVK Szabályzatszerkesztő és Koordinációs Osztály. Budapest, 1982. 220–221. o.

⁶ Az orosz front és egyben a Monarchia legnagyobb erőrendszerét a cári csapatok először 1914. szeptember 17-én zárták körbe, az első ostrom október 10-ig, a második körülzárás pedig 1914. november 8-tól 1915. március 22-ig tartott.

Burgneustädten⁷ volt, akit az oroszok elsőként evakuáltak az általuk elfoglalt erődrendszerből. 1915. március 24-én az orosz Vasziljev vezérkari ezredes és adjutánsa, Schlegel főhadnagy kíséretében mintegy 300 kilométeres autótutat megtéve, Lembergen át a kelet-lengyelországi Cholmba utaztak. Másnap egy és negyedórás kihallgatáson fogadta őt Nyikolaj Judovics Ivanov tábornok, az orosz Délnyugati-Front főparancsnoka. Kusmanek már akkor kérte, hogy törzséből legalább néhány tiszt elkísérhesse jövőbeni internálási helyére.⁸ 1915. március 26-án vonattal (természetesen első osztályú vagonban) Kovelén át a frontról érkező idegen hadifoglyok a fő gyűjtő- és regisztrációs állomásnak számító Kijevbe utazott Kurakin herceg zászlós kíséretében. Aznap este, amikor megérkezett, Meder altábornagy (helyi erődparancsnok) irodájába kísérték.⁹ Ott megtudta, hogy még nem rendelkeztek további sorsáról. Kusmanek az erődben nyert volna elhelyezést szárnysegédjével, a parancsnok melletti két rendkívül egyszerűen berendezett szobában, ami ellen Przemysl védője hevesen tiltakozott, melynek eredményeként a kijevi kormányzó az orosz őrség által őrzött, kiürített hivatalába költöztették át. Napi két sétát tehetett egy orosz tiszt társaságában a városban, amelyek során civil ruhát is viselhetett. Az ebédeket a Hotel Continentalban költötte el. A volt várparancsnok Kijevben maradt a következő hónap 18-áig, amikor is Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg,¹⁰ az orosz hadsereg főparancsnoka a Moszkvai Katonai Kerület területén fekvő, Volga folyó mellett található, több mint 100 000 lakossal bíró Nyizsnyij Novgorodot jelölte ki számára állandó internálási helyként, ahol egy hotelszobát foglaltak neki. Közben, 1915. március 30-án Schlegel orosz főhadnagy és három tisztiszolga megmotozta a generálist, teljesen átkutatták (egy órán keresztül) a személyes tulajdonát képező poggyászt, mivel két nappal korábban Elsner vezérőrnagy, a Kijevi Katonai Kerület főszállásmestere elrendelte a przemysli tisztek csomagjainak átvizsgálását.¹¹ Az orosz hatóságok azt feltételezték, hogy számos, az erőd-

⁷ Az 1860. szeptember 16-án az erdélyi Nagyszébenben született Hermann Kusmanek 1876–1879 között a Bécsújhelyi Katonai Akadémiát, majd 1882–1884 között a bécsi Hadiiskolát végezte. Németül tökéletesen, franciául meglehetősen jól, magyarul és románul a szolgálat igényeinek megfelelően beszélt. Katonai pályafutását 1879. augusztus 18-án kezdte a császári és királyi 63. gyalogezredben. A későbbiekben gyalogsági csapattiszt, illetve vezérkari beosztásokban szolgált osztrák, magyar, boszniai és cseh garnizonokban. 1914. január 30-tól altábornagyi, 1914. november 1-től gyalogsági tábornoki rangban a przemysli erőd parancsnoka. Az orosz fogságból – ahonnan felesége és két lánya várták haza – történt, 1918. február 15-i szabadulása után Bécsben élt, 1918. március 1-jén 1917. május 1-jei visszamenőleges dátummal előléptették vezérezredessé, de csapat- vagy seregetestet már nem vezetett a világháború végéig. 1918. december 1-jén Bécsben nyugdíjazták. Bővebben lásd: Balla 2010. 208–209. o.

⁸ *Nachtigal* 2003. 260. o.

⁹ *Forstner, Franz*: Przemysl. Österreich-Ungarns bedeutendste Festung. Wien, 1987. 260. o.

¹⁰ Nyikolaj Nyikolajevicsről lásd bővebben: Magyarország az első világháborúban. Lexikon. 2000. 503–504. o.

¹¹ Az orosz Hadügyminisztérium, a vezérkari osztályok adminisztrációja és más közigazgatási szervek is foglalkoztak a hadifoglyokkal. A rájuk vonatkozó kérdések gyakran a minisztertanácson is napirenden voltak, ahol megfelelő döntéseket hoztak a felmerült problémák kezelésére. A foglyokkal való bánásmódra vonatkozó előírások az egészségügyi felügyelőtől, Oldenburg hercegtől érkeztek. A fogoly-ügyekben az illetékesség a következőképpen alakult: Oroszország területe 12 katonai kerületre oszlott, amelyen belül a főszállásmesternek egy hadifogoly-osztályt is alárendeltek. A katonai kerületek mérvadóak voltak a hadifoglyok kezelésének szabályozása terén. A vezérkari adminisztráció viszont csak ritkán avatkozott be. Az 1917. februári forradalom után az Orosz Vörös kereszt Társaság Központi Bizottságába beleolvasztották a Hadifoglyok Központi Bizottságát. Utóbbi célja az összes, a hadifoglyokkal foglalkozó állami és társadalmi testület tevékenységének egységesítése, koordinálása és vezetése volt. Lásd: *Wurzer* 2006. In: *Oltmer* 2006. 101–102. o.

rendszer 1914–15-ös védelmére vonatkozó dokumentumot nem semmisítettek meg a kapituláció előtt, hanem azok az osztrák–magyar tiszteknél találhatóak. (Természetesen a többi, Przemyslben fogságba esett és az Oroszország belseje felé tartó császári és királyi tábornok személyes holmiját is átvizsgálták.) A Kusmanektól elkobozott és az orosz katonai hatóságok által már ismert dokumentumokat, valamint a magával vitt és tőle elvett 120 könyvet a kutatást végzők lepecsételve átadták a katonai törzsnek azzal, hogy nemsokára visszakapja azokat.¹² 1915. április 19-én a tábornokot megfosztották kardjától, mert egy cári rendelet értelmében a przemysli tiszteknek le kellett adniuk az addig a vár védelmében az ostrom idején tanúsított bátorságuk elismeréseként fogságban is megtartott oldal-fegyvereiket. Kusmanek 24 napos ott-tartózkodás után, április 20-án a délután fél egykor induló vonattal utazott el Kijevből és Moszkván keresztül április 22-én érkezett meg internálási helyére, ahol Aszejev vezérőrnagy, Nyizsnyij Novgorod körzetparancsnoka fogadta és közölte vele fogságának feltételeit. A tábornokot átmenetileg az Alekszejev Hotel két szobájába szállásolták el kísérelével, ahonnan 1915. április 25-én egy bútorozott magánlakásba, majd május 19-én a város szélén álló, nagyon egyszerűen – már-már spártai módon – berendezett, fából készült iskolaépületbe költözött, ahol mindezt ellensúlyozandó egy nagy udvar és egy 500 négyzetméter nagyságú kert is rendelkezésére állt. Az orosz hatóságok őrköt is állítottak mellé. Nyizsnyij Novgorodban (ahol kényszerű fogságát egészen 1918-ig töltötte) kezdetben – az étteremben elköltött ebédén kívül – még napi két sétát engedélyeztek neki, de a lokálok látogatását megtiltották. Mivel – az orosz kérés ellenére – segédtisztjével együtt nem adták becsületszavukat, hogy nem hagyják el a város területét, így az ebédet később egy magánkonyháról, majd a régi kastélyban található, hadifogoly tiszteknek létesített konyháról kapta, míg 1915. október végén egy kályhát állítottak be az iskolaépületbe, ahol maga főzött. 1915. május közepétől a sétáit napi egy órára redukálták, majd június második felében teljesen leállították. Fogsága kezdetén Kijevben és Nyizsnyij Novgorodban bármilyen újságot olvashatott, azonban 1915. május 20-tól a lengyel nyelvű lapok birtoklását sem engedélyezték számára. Tiltakozását követően június végétől ismét szabadon olvashatott sajtótermékeket. Október elején korlátozták a tábornok levelezési szabadságát is.¹³

A generális 1915 szeptemberében panasszal élt az orosz katonai hatóságok felé, fogva tartásának körülményei és az orvos által javasolt napi vörösbor adagjának elmaradása miatt. Panaszait a hivatalos védőhatalom,¹⁴ az Egyesült Államok nagykövetségén keresztül is közölte, amelyek a bécsi közös Hadügyminisztérium 10., hadifogoly-ügyekkel foglal-

¹² *Nachtigal* 2003. 261., 263. o.

¹³ *Nachtigal* 2003. 263. o. A háborús ellenfél hadifoglyai elleni szankciók nemzetközi jogilag nem voltak tilosak. A leggyakoribb eset az volt, amikor élelmiszercsomagokat vagy postát tartottak vissza.

¹⁴ 1915-től a semleges országok diplomáciai személyzete rendszeresen látogatta a hadifoglyokat, hogy elhelyezésüket, ételmezésüket, gondozásukat, kezelésüket, foglalkoztatásukat megfigyeljék. A semleges „védőhatalmak” (ilyen volt Spanyolország, 1917-ig az Egyesült Államok, Hollandia és Svájc) delegációi jelentésekben foglalták össze tapasztalataikat. Lásd: *Hinz, Uta*: Humanität im Krieg? Internationales Rotes Kreuz und Kriegsgefangenenhilfe im Ersten Weltkrieg. In: *Oltmer* 2006. 228. o. 1917 áprilisában, az Egyesült Államok antant oldalán történt hadba lépése után Dánia vette át a hivatalos védőhatalom szerepét az orosz hadifogságban élő tisztek és katonák ügyében. Vö.: *Moritz – Leidinger* 2005. 57. o.

kozó osztályához is eljutottak. 1915. szeptember 26-án meglátogatta őt a német Erika von Passow látogatónővér.¹⁵

Kusmanek betűítségét nemcsak a sajtótermékekből csillapíthatta: az evangélikus társaságtól könyveket is kapott. A városban rajta kívül még 30 osztrák–magyar tisztet és 700 katonát tartottak fogságban, köztük August Martinek ezredest, aki Przemysl várában a császári–királyi 108. Landsturm gyalogdandár parancsnoka volt. A generálist Kijevig még törzstisztek kísérgettek sétái során, 1915 augusztusában a zászlósok helyett két altiszt, 1915 októberétől már csak két egyszerű népfelkelő katona jelent meg mellette kísérőként.¹⁶

1915. október 27-én Aszejev tábornok, mint körzetparancsnok meglátogatta a szállásán. 1915. október 20-án Kusmanek betegségére hivatkozva Pétervár bizonyos könyvitészekhez járult hozzá, így például szállásának kényelmesebb bútorozottságához, fokozottabb tisztaságához és nagyobb mozgásszabadságához. Mihail Alakszejevics Beljajev gyalogsági tábornok,¹⁷ az orosz hadsereg vezérkari főnöke egy felügyeletét ellátó orosz tiszt rendelkezésére bocsátását is ajánlotta. 1915. december 31-én néhány kedvezményt megvontak a tábornoktól: megtiltották neki, hogy meglátogassa a városban elszállásolt osztrák–magyar hadifoglyokat, mivel korábban tiltakozott azok háborús munkákra történő igénybevétele ellen.¹⁸

Kusmanek kérelmezte, hogy a Jekatyerinburgban fogságban tartott rokonát, bádoki Soós Pál császári és királyi századost helyezték át, aki 1916. január 18-án érkezett meg Nyizsnij Novgorodba, hogy a tábornokkal együtt lakhasson.¹⁹

¹⁵ A hadifoglyoknak némi védelmet jelentettek a háborúban semleges országok delegáltjainak, illetőleg a Nemzetközi Vöröskereszt küldöttjeinek szemléi. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország 1915 őszén megegyeztek a Dán Vöröskereszt közvetítésével, hogy egymás hadifoglytáborait vöröskeresztes nővérek utazhatják be. Az osztrák–magyar hadifoglyokat látogató, névleg dán vöröskeresztes delegációnak három személyből kellett állnia: egy dán katonatisztből, egy Monarchiából származó nővérből és egy orosz állami tisztviselőből. A három osztrák–magyar delegáció közül az első 1915 telén kezdte meg misszióját. Rosty Ilona, Anna Revertera grófnő és Käthe von Mihalóty beutazta – mindegyikük egy dán tiszt és egy orosz tisztviselő kíséretében – a cári birodalom európai részén, Turkesztánban és Szibériában található hadifoglytáborokat. A nemesi származású nővéreknek a foglyok pillanatnyi helyzetéről kellett információkat gyűjteni, hogy a jövőbeni segélyakcióknál a foglyok elsődleges szükségleteire tudjanak koncentrálni, továbbá anyagi és erkölcsi támogatásban részesíteni az osztrák–magyar katonákat és tiszteket. Feladatuk nemcsak a pénzek és szeretetadományok szétosztásából állt, hanem abban is, hogy a foglyok hazafias érzését erősítsék. A vöröskeresztes nővérek inkább a tisztek és kevésbé a legénység sorsa iránt érdeklődtek útjuk során. Valamely tiszttel való beszélgetésük alkalmával egy orosz kísérőnek mindig jelen kellett lenni, a legénységgel csak korlátozott mértékben beszélhettek. Érkezésük előtt a táborokban a legkirívóbb szabálytalanságokat, visszasságokat rövid időre kezelték, ők csak azt látták, amit látniuk kellett. Lehetőségeik az érintettek panaszainak helyben történő orvoslására csak szerények voltak. 1916 nyarán a nővérek folytatták utazásaikat. Akkor az Osztrák Vöröskereszt részéről Cunigunde Croy-Dülmen hercegnő, Karoline Stubenberg grófnő, és Nora Kinsky grófnő, a Magyar Vöröskereszt részéről Huszár Andoriné és Cebrian Magda grófnő voltak a delegációk tagjai. Végül sikerült állandó delegátusként egy nővért küldeni Pétervárra (ezt a feladatot Huszár bárónő látta el), akinek a látogatási kötelezettsége mellett már szavazati joga is volt a rokkant-cserebizottságokban és hazaírt leveleit sem cenzúrázták. Lásd: *Moritz – Leidinger* 2005. 149., 151. o.

¹⁶ *Nachtigal* 2003. 264. o.

¹⁷ Beljajev pályájáról lásd: Szovjet Katonai Enciklopédia. I/2. k. MNVK Tudományos Osztály, MNVK Szabályzatszerkesztő és Koordinációs Osztály. Budapest, 1979. 155–156. o.

¹⁸ *Nachtigal* 2003. 265. o.

¹⁹ Uo. 265. o.

1916. január közepén meglátogatta őt Rosty Ilona vöröskeresztes delegációs nővér. 1916 márciusában az orosz katonai hatóságoktól szállásának gazdagabb bútorozását, mozgásszabadságának nagyvonalúbb kezelését és egy németül beszélő kísérő orosz tiszt rendelkezésére bocsátását kérte. Beljajev tábornok március végén megengedte számára, hogy további kéréseivel közvetlenül a vezérkar főnökéhez fordulhasson.²⁰

1916. szeptember 1-jén Cunigunde Croy-Dülmen hercegnő, vöröskeresztes delegációs nővér tett látogatást a tábornoknál, aki szerint Kusmanek a szállásául szolgáló Szuvoroviskolában egy szerény, relatíve komfortos berendezéssel bírt, ugyanakkor a Moszkvai Katonai Kerület törzse engedélyezte számára, hogy a városban tett sétái alkalmával egyenruhát viselhessen.²¹

Az 1917 tavaszán osztrák–magyar részről felvetődött tervet, hogy Kusmaneket valamelyik, a világháborúban semleges országba internálják, az orosz fél 1917. április 30-án elvetette. 1917. július közepén Ahlsell svéd vöröskeresztes delegátus látogatására került sor, aki relatív komfortosan berendezettnek találta szállását.²²

1917. november 3-án Simkevics orosz látogatónővér Kusmanek „kicszerelését” javasolta az osztrák–magyar fogságban lévő Martinov altábornagra.²³

Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai és hadvezetése az 1917. novemberi bolsevik forradalom után kialakult helyzetet arra használta ki, hogy az orosz hadifogságban sínylődő (már csak) nyolc császári és királyi tábornok közül a három rangidőset 1918 februárjában kiszabadítsák. Kusmaneket 1918. február elején Pétervárra vitték, ahol a dán nagykövetségen szállásolták el, majd 1918. február 15-én a hadifoglyok sorsáról ott tárgyaló osztrák–magyar misszió tagjaival együtt Bécsbe távozott. Cserébe, a dunai birodalomban fogva tartott orosz Martinov altábornagyot küldték haza Berlinen és Pszkovon keresztül.²⁴

Az 1861. december 9-én az erdélyi Kóhalomban született fogarasi Tamásy Árpád a katonatiszti hivatás alapjait kiváló iskolákban sajátította el: a nagyszebeni gimnázium öt osztályát, majd 1875–1878 között a katonai főrealiskolát Mährisch-Weisskirchenben, 1878–1881 között a bécsi Műszaki Katonai Akadémia hadmérnök osztályát, végül 1886–

²⁰ *Nachtigal* 2003. 266. o.

²¹ Uo. 267–268. o.; Kriegsarchiv (KA) Wien Kriegsministerium (KM) 1917 A/10 KgA 10-35/2-320. A Kusmanek körülményeiben 1916 végétől beállt pozitív változások részben annak voltak köszönhetőek, hogy Kornilov orosz tábornok sikeres szökése után a cári birodalomba hazatérve megerősítette: az orosz hadifoglyokkal jól bántak a Monarchiában. Lásd: KA KM 1916 A/10 KgA 10-143/310.

²² Uo. 267–268. o.

²³ Uo. 268. o.

²⁴ Uo. 268–269. o. 1918. január–februárjában Péterváron egy osztrák–magyar–német bizottság tárgyalta a szovjet képviselőkkel a gazdasági, kulturális és távíró kapcsolatok visszaállításáról, de emellett a beteg hadifoglyok hazatéréséről is szó esett. A rokkant hadifoglyok cseréjéről a hadviselő hatalmak még 1915-ben megállapodtak. A Svéd és a Dán Vöröskereszt Hadifogly Segítő Bizottságai a csere hadifoglyokat (főként a rokkantakat) vonaton Finn- és Svédországon keresztül küldték haza. Ezt az útvonalat – az egészséges menekülő foglyok is – 1918-ig használták. A finn polgárháború kezdetével (1918. január) ez a korábbi útvonal már nem működött tovább. A hazatérők a Baltikum felé fordultak, hogy az 1918. február 18-tól az Észt- és Lettország későbbi keleti határain az előrenyomuló német csapatokat elérik. A szovjet vezetés és a Központi Hatalmak által 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban aláírt béke rendelkezett többek között a hadifoglyok kölcsönös hazaengedéséről. Lásd: *Nachtigal, Reinhard*: Die Repatriierung der Mittelmächte-Kriegsgefangenen aus dem revolutionären Russland. In: *Oltmer* 2006. 242–243. o.

1888-ban a bécsi Hadiiskolát végezte. Magyarul és németül tökéletesen, olaszul és franciául szükségképpen beszélt. Katonai pályáját 1881. augusztus 18-án kezdte hadnagyként a császári és királyi 2. műszaki ezredben, majd különböző csapatvisztai és vezérkari beosztásokat töltött be. 1902-től a magyar királyi Honvédségben szolgált. 1914. szeptember 5-től altábornagyként (1917. augusztus 1-től tábornagy) a magyar királyi 23. honvéd gyaloghadosztály parancsnoka volt az orosz fronton, majd a körülzárt Przemyslben, se-regtette a vár fő tartalékát képezte és az 1915. március 19-i utolsó kitörés alkalmával a legnagyobb veszteségeket szenvedte.²⁵ Tamásyt 1915. március végén először a Moszkvai Katonai Kerület területén tartották fogva, majd később különböző helyekre szállították, 1916-ban Szibériába helyezték át, de fogságából – ahonnan felesége várta haza – a legtöbb időt a Moszkvai Katonai Kerület déli részén töltötte. Az orosz csapatoknak feltűnt, hogy az osztrák–magyar kapituláció alkalmával egyetlen zászlót sem találtak Przemyslben, a fogságba esett császári és királyi tisztek elmondása szerint minden ezredzászlót elégettek. A megoldás kézenfekvő volt: a kijevi orosz vasúti csendőr-parancsnokság alkalmazottai a tisztek kíséretében beérkező Tamásy poggyászát Kijevbe érkezte után alapos vizsgálata-nak vetették alá, melynek során kézitáskájában megtalálták az erőd zászlaját, valamint egy csomó színes szalagot, melyek az ezredzászlók részei voltak. 1915 nyarán Tamásy már a Voronyezsi Kormányzóságban található Birjucban tartózkodott,²⁶ 1915 őszén már Zadonszkban, az azonos nevű kormányzóságban, de előtte még rövid ideig Pavlovszkban lakott.²⁷ 1915. május–júniusában az altábornagytól 5000 korona összegű kincstári pénzt vettek el az oroszok.²⁸ A tábornok 1915 szeptemberéig nem kapott postát otthonról.²⁹ A bécsi közös Hadügyminisztérium ennek megtorlásaként 1915. július 19-én elrendelte Martinov altábornagy levelezési tilalmát, melyet csak 1915. október 17-én oldottak fel, amikor Tamásy megkapta addig elmaradt leveleit.³⁰

1915 novemberében Tamásy rossz fizikai és pszichikai állapotáról, valamint depressziójáról érkeztek hírek Bécsbe. A generális 1915. október 11-én kérelmezte, hogy unokahúgát, a lengyel nemzetiségű Valerie Sopper ápolónővért, aki 1914-ben Lembergben esett orosz fogságba, a Kazanyi Katonai Kerület szibériai részén, a Permi Kormányzóságban található Sadrinszkból Zadonszkba helyezték át. Az orosz kormány engedélye alapján Sopper áttelepült Zadonszkba, ahol 1916 februárjától 1916. június 14-ig ápolta nagybátyját. Amikor 1916. június 22-én visszatért Ausztriába, elmondta, hogy Tamásyval továbbra is rosszul bántak, egy szegényesen berendezett, nedves és egészségtelen parasztházban lakik, és ezek a körülmények erősen kihatnak fizikai és kedélyállapotára. A császári és királyi Hadügyminisztérium a közös Külügyminisztériumon keresztül a Monarchiában fogva tartott orosz tábornokok elleni megszorításokat helyezett kilátásba, ha az orosz fél 1916. október 15-ig nem ad egyértelműen pozitív visszajelzést a przemysli hős megfelelő kezeléséről.³¹

²⁵ Balla 2010. 303–304. o.

²⁶ Nachtigal 2003. 270. o.

²⁷ KA KM 1915 10 A 10-7/7-355, 10-7/7-367.

²⁸ Nachtigal 2003. 271. o.

²⁹ KA KM 1915 10 A 10-7/7137, 10-7/7-157.

³⁰ Nachtigal 2003. 271. o.

³¹ KA KM 1916 A/10 KgA 10-7/7-70, 10-7/7-506.

Közben a Monarchiában előkészületeket tettek, hogy Tamásyt (fél-)rokkantként egy orosz tábornokért kicserélhessék.³²

1916 augusztusában Tamásyról olyan hírek érkeztek Bécsbe, hogy a levelezése nem működik, de elégedetten él egy kellemes kertes házban, sőt az idegi és testi szenvedései is elmúltak. Ugyanakkor rövidesen rosszabbodott az állapota, mert a Rjazanyi Kormányzó-ságban lévő Szapozsok egy félreeső házába költöztették át szárnysegédjével, majd 1916. október végén, kéthónapos tartózkodás után azután ismét Zadonszkba helyezték vissza.³³

A generálisról 1916 végén ismét megnyugtató hírek érkeztek, miszerint megfelelő körülmények között él. Erről a magyar Cebrian Magda grófnő és a német Anni Rothe nővér a nála tett látogatásuk során győződtek meg, amikor is ajándékokat kapott tőlük.³⁴ Tamásy fogsága 1918. február 12-ig tartott, hazatelepülése (miként Kusmaneké is) a Péterváron tárgyaló császári és királyi misszióval együtt történt. A nélkülözések után egy hónap alatt felépült és 1918. március 14-én már átvette a magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztály parancsnokságát az olasz fronton, 1918. április 28-tól a császári és királyi XXII., majd 1918. július 28-tól a IV. hadtestet irányította ugyanott a világháború végéig. 1919. január 1-jén Budapesten nyugdíjazták. 1939. január 31-én hunyt el Budapesten.³⁵

Kusmanek és Tamásyn kívül éltek még néhányan kényszerű rabságban az osztrák–magyar tábornokok közül a cári birodalom európai területén. 1915. április 13-án hat Przemyslben fogságba esett generális (Wilhelm Nickl, Georg Komma, Rudolf Seide, Artur Kaltnecker, Friedrich Kloiber és Alfred Weeber vezérőrnagy) érkezett a Volga menti Szimbirszkbe (ma Uljanovszk), amely átmenő állomás volt Oroszország belseje felé. Közülük az első három 1916 nyaráig Oroszország európai területén maradt, őket a Kazanyi Katonai Kerület területén internálták.³⁶

A harci cselekmények közben orosz hadifogságba esett osztrák–magyar tábornokok közül Wilhelm Nickl Edler von Oppavár altábornagy volt a legidősebb, akit 1917 októberében megromlott egészségi állapota miatt az oroszok hadirokkantnak nyilvánítottak.

³² A Monarchiában a császári és királyi Hadügyminisztérium 10. osztálya – 1915 nyaráig Eduard Ritter von Steinitz ezredessel (1917 májusától vezérőrnagy) az élén – foglalkozott legfelső szinten a hadifogoly-ügyekkel. A bécsi Hadügyminisztérium már 1914 őszén kidolgozta egy a súlyosan sérült, illetve beteg, hadiszolgálatra alkalmatlan hadifoglyok kicserélésére vonatkozó tervét. Az orvosi bizottságok időnként tág határok között értelmezték a cserére alkalmas rokkantsági fok megállapítását. Az orosz orvosi bizottságok esetében megtörtént, hogy súlyos beteg foglyokat a szenvedés látható testi megnyilvánulásai nélkül egészségesnek nyilvánítottak. Csak kevés hadifogolynak adatott meg, hogy hazatérhessen. 1915 augusztusától 1918 tavaszáig 25 442 német és osztrák–magyar tisztet és katonát, valamint 37 259 orosz harcost cseréltek ki. A Központi Hatalmak megkeresték a skandináv országokat, hogy korlátozott számban a félig rokkant hadifoglyokat semleges területre szállíthassák. A dánok például 1916 nyarán előkészületeket tettek a Monarchiából, Németországból és Oroszországból érkező foglyok fogadására, gondozására, melynek céljaira két tábornok is felépítettek. Norvégiában két nagy szanatóriumot is előkészítettek ilyen célokra. Ezeket a privilégiumokat összesen 4000 hadifogoly élvezhette. Lásd: *Moritz – Leidinger* 2005. 56., 148–149. o.

³³ KA KM 1916 A/10 KgA 10-33/536, 10-7/7-592, 10-7/7-662, 10-7/7-723, 10-7/7 766.

³⁴ KA KM 1917 A/10 KgA 10-33/96.

³⁵ Balla 2010. 303–304. o.

³⁶ Az orosz szemszögből barátinak számító nemzetiségű katonák (elsősorban a szlávok) 1915 elejétől a cári birodalom európai területein maradtak és előnyösen kezelték őket, míg az ellenségnek tekintettek (osztrákok, németek, magyarok) részben Szibériába és Turkesztánba, részben a Donyec-medencébe, Rosztovba, Moszkva környékére, Ivanovo-Voznyeszszkba vitték. Lásd: *Wurzer* 2006. In: *Oltmer* 2006. 103. o.

Az 1850. március 12-én a sziléziai Troppauban született Nickl 1868-ban az olmützi gyalogsági iskolaszázadot, majd 1869-ben a nagyszebeni hadosztály-iskolát végezte. Katonai pályáját 1868. szeptember 1-jén tizedesként kezdte a császári és királyi 55. gyalogezredben. Pályafutása során különböző gyalogezredekben, illetve rövid ideig vezérkari beosztásokban szolgált ausztriai és magyarországi állomáshelyeken. Németül tökéletesen beszélt, a magyar, a szlovák, a cseh és rutén nyelvet a szolgálati igényeknek megfelelően bírta. 1909. november 1-jétől vezérőrnagyként a császári és királyi 9. hegyi dandár parancsnoka volt, 1911. április 1-jén nyugállományba helyezték Bécsben. 1914. augusztus 1-jén aktiválták és az osztrák–magyar III. hadtest menetdandárjának parancsnokaként került az orosz frontra. 1914. szeptember 15-től csoportparancsnok volt Przemysl várában, 1914. december 17-től címzetes altábornagy. 1915. március 23-tól a Volga menti Szarátovban (Kazanyi Katonai Kerület), 1916 nyarától a kelet-szibériai Amur menti Habarovszkban tartották fogva, majd egy büntetőtáborba internálták Krasznaja-Recskában, azután a Vlagyivosztk melletti Nyikolszk-Usszurijszkban, végül 1917. október 3-ig Péterváron tartózkodott. A Monarchiában fogva tartott Arnold Schulmann orosz tábornokra cserélték ki. Özvegy volt, így csupán fia és lánya várták haza. 1917. december 11-től a világháború végéig (1917. november 1-jétől altábornagyi rangban) a Leitmeritz-i Katonai Parancsnokság közös hadseregbeli és Landwehr gyalogsági pótcapatainak és egyéves önkéntes osztagainak felügyelőjeként ténykedett. 1918. december 1-jén Bécsben nyugdíjazták. 1928. augusztus 8-án hunyt el Bécsben.³⁷

A csehországi Eger (ma Cheb) városában 1858. november 14-én született Georg Komma a Mährisch-Weisskirchenben lévő katonai főreáliskola két évfolyamát, majd 1875–1878 között a prágai gyalogsági hadapródiskolát végezte el. 1875. november 16-án önkéntes gyalogostként kezdte pályáját a császári és királyi 11. gyalogezredben és a későbbiekben is végig a gyalogságnál szolgált cseh, boszniai, osztrák, galíciai és magyar garnizonokban. 1882-ben részt vett a dél-dalmáciai felkelés leverésében. Németül és csehül tökéletesen, magyarul csak keveset beszélt. A világháború kitörése előtt, 1910. október végétől a budapesti 3. bosnyák gyalogezred (laktanyája az egykori Nádor-laktanya, a mai HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum épülete) parancsnoka volt. 1914. július 5-től a császári-királyi 85. Landwehr gyalogdandár parancsnoka, amelyet augusztustól az orosz fronton irányított, 1914. november 1-jétől pedig vezérőrnagyként Przemyslben.³⁸ Hadifogságbeli tartózkodási helyei bizonytalanok. 1916 júniusában a Kazanyi Katonai Kerület Ufa városából jelentette személyes szabadságának korlátozását, panasztilmát, védtelenségét és egy orosz altiszt zaklatásait. 1916 augusztusában a szibériai Orenburgba helyezték át, 1916 szeptemberében valószínűleg az Amur vidékére küldték.³⁹ 1917. november 1-jén altábornaggyá léptették elő.⁴⁰ Csak 1918 nyarán tért vissza a hadifogságból, otthon felesége és lánya várta. 1918. július–augusztusában az XIX. hadtest 1. csoport, majd az ebből alakult császári és királyi 81. gyaloghadosztály parancsnoka volt az albán fronton.⁴¹ 1919. január elsején nyugdíjazták. 1935. november 17-én hunyt el az alsó-ausztriai Kritzendorfban.

³⁷ KA Qualifikationsliste Nickl, Karton 2234., KA Grundbuchsblatt (GBBL) Abgang 1928 1/21.; *Nachtigal* 2003. 268. o.

³⁸ Verordnungsblatt für das k.u.k. Heer. Personalangelegenheiten (PVBL) 33/1914. 412. o.

³⁹ KA KM 1916 A/10 KgA 10-7/7-510, 10-35/6-207, 10-35/5-28, 1917 A/10 KgA 10-35/2-243.

⁴⁰ KA Qualifikationsliste Komma, Karton 1466.

⁴¹ KA Nachlass B/1457. Nr. 5. *Zivkovic, Georg: Alt-Österreichs Heerführer.* 227., 229. o.

Az Abaúj-Torna vármegyei Aranyidkán 1860. október 23-án született klodziankói Seide Rezső két reáliskolai osztályt végzett Kassán, majd 1874–1878 között a császári és királyi kassai hadapródiskola három és a budapesti hadapródiskola egy évfolyamát végezte el. Katonai pályáját 1877. október 24-én kezdte önkéntes gyalogosként a császári és királyi 66. gyalogezredben. Végig császári és királyi, illetve honvéd gyalogezredekben szolgált, magyarországi és boszniai állomáshelyeken. Németül és magyarul tökéletesen, szlovákul a szolgálati igényeknek megfelelően, szerbül szükségképpen beszélt. 1913. március 1-jétől a magyar királyi 45. honvéd gyalogdandár parancsnoka, 1914. május 1-jétől vezérőrnagyként, amelyet augusztustól szeptember 15-ig az orosz fronton is vezetett. 1914. szeptember 16-tól a IV., 1914. szeptember 21-től a VIII. védőkörlet, 1915. március 18–22. között ismét a magyar királyi 45. honvéd gyalogdandár parancsnoka Przemyslben.⁴² Hadifogságba esése után a Kazanyi Katonai Kerület területén maradt, 1915 végén Zadonszkból a Kazanyi Katonai Kerület Penzai Kormányzóságában található Csembarba,⁴³ majd onnan a Kazanyi Kormányzóságban fekvő Kozmodemjanszkba helyezték át. 1917. november 28-án az oroszok cserére érdemes invalidusként ismerték el, így 1918 januárjában hazautazhatott, ahol felesége várta.⁴⁴ 1917. május 1-jén altábornaggyá léptették elő. 1918. április 20-tól a magyar királyi 20. honvéd, május 3-tól a magyar királyi 64. honvéd gyaloghadosztály megbízott, augusztus 22-től tényleges parancsnoka volt az olasz fronton a háború végéig.⁴⁵ 1919. január elsején nyugdíjazták. 1932. december 10-én hunyt el Szegeden.

A cári birodalom ázsiai területén is többen éltek fogolyként az osztrák–magyar tábornokok közül.

Az 1858. október 19-én a morvaországi Brünnben született Karl Waitzendorfer öt főreáliskolai osztályt, majd 1874–1876 között gyalogsági hadapródiskolát végzett szülővárosában. Németül tökéletesen, csehül a szolgálati igényeinek megfelelően, magyarul és oroszul szükségképpen beszélt. 1878-ban hadnagyként részt vett Bosznia megszállásában, többek között a szeptember 4–5-én zajlott doboji ütközetben. Katonai pályáját 1875. október 27-én gyalogosként kezdte a brünni császári és királyi 8. gyalogezredben. A későbbiekben végig a gyalogságnál, illetve vezérkari beosztásokban szolgált. 1913. május 27-től vezérőrnagyként a császári és királyi nevelő- és képzőintézetek főfelügyelője Bécsben. 1914. augusztus 3-tól a császári–királyi 111. Landsturm gyalogdandárt vezette az orosz fronton. 1914. szeptember 20-tól dandárja mellett az egyik védőkörlet parancsnoka (1914. november 1-jétől altábornagyként), majd 1915. március 15-től egy kombinált gyaloghadosztály parancsnoka volt Przemyslben.⁴⁶ A przemysli tábornokok közül egyedül Waitzendorfer altábornagyot (1918. február 1-jétől gyalogsági tábornok) internálták fogsága végéig Turkesztánban. 1915. április 16-án érkezett meg Taskentbe (ott 1916-ig Raft vezérőrnaggyal együtt nélkülözött), ahol átvizsgálták poggyszát és elvették kardját,⁴⁷ majd 1918. március

⁴² KA Qualifikationsliste Seide, Karton 3145., GBBL Neue Alphabetische Reihe (NAR) Karton 351., Hadtörténelmi Levéltár Anyakönyvi lapok (A továbbiakban: HL AKVI) 37614.

⁴³ Seide vezérőrnagytól is 5000 koronát foglaltak le az orosz hatóságok. KA KM 1916 A/10 KgA 10-7/7-103.

⁴⁴ KA KM 1916 A/10 KgA 10-7/7-103, HHStA F 36 Karton 416-6941. 1917 végén a pétervári dán nagykövetség megküldte Bécsbe Seide végrendeletét.

⁴⁵ KA Qualifikationsliste Seide, Karton 3145., KA GBBL NAR Karton 351., HL AKVI 37614.

⁴⁶ Balla 2010. 315–316. o.

⁴⁷ *Nachtigal* 2003. 261., 270. o.

25-ig, hadifogsága lejártáig a szintén turkesztáni Szkobelevben (ma Fergana, Üzbegisztán) tartózkodott. 1918. április végén érkezett a Wilnában (ma Vilnius, Litvánia fővárosa) található császári és királyi átkelőhelyre, ahonnan Bécsbe irányították.⁴⁸ Felesége és két fia várta haza a fogságból. 1918. augusztus 7-től az összeomlásig a császári és királyi 12. gyaloghadosztály megbízott parancsnoka volt az olasz fronton. 1919. január 1-jén Bécsben nyugdíjazták. 1936. november 22-én hunyt el Bécsben.⁴⁹

Kaltnecker, Kloiber, Weeber tábornokokat – relatíve jó feltételek között – 1915 áprilisától 1916-ig együtt internálták az Irkutszki Kormányzóság Nyizsnye-Ugyinszk településén. Kaltneckert 1915 júniusában más hadifogoly tisztek jelenlétében egy ór kozák nagajkával (kozák ostor) megverte, az esetről egy orosz jegyzőkönyv született. A terület katonai kormányzósága hivatalosan elnézést kért a rendkívüli esetről.⁵⁰ Revertara grófnő, osztrák vöröskeresztes delegációs nővér 1916 januárjában meglátogatta a három tábornokot első internálási helyén, Kinsky grófnő vöröskeresztes látogatónővér 1917 januárjában jóval keletebbre, a bajkálontúli Verhnyeugyinszkben (ma Ulan-Ude) találta őket, ahol 1918-ig maradtak.⁵¹ Weeber és Kloiber valószínűleg még 1918 májusában is Verhnyeugyinszkben tartózkodtak. Kaltnecker, Kloiber és Weeber vezérőrnagyok csak 1918 nyarán tértek vissza a Monarchiába az uráli polgárháborús front átlépésével. Hazaérkezésüket valószínűleg a Péterváron tartózkodó és közben letartóztatott magyar Huszár Andorine bárónő, osztrák–magyar vöröskeresztes delegációs nővérnek köszönhették.⁵²

Az osztrák–magyar Hadügyminisztérium még 1917 nyarán megpróbálta Kaltnecker, Kloiber, Komma, Seide és Weeber tábornokokat csere-rokkantakként elismertetni az orosz hatóságokkal, azonban ez a törekvés nem járt sikerrel.⁵³

Az erdélyi Gyulafehérváron 1860. augusztus 11-én született Artur Kaltnecker von Wallkampf négy reáliskolai osztályt, majd 1875–1877-ben ideiglenes hadapródiskolát végzett Temesváron. 1877. augusztus 13-án önkéntes gyalogosként kezdte katonai pályafutását a császári és királyi 61. gyalogezredben. Pályája során végig a gyalogságnál, 1890-től császári–királyi Landwehr alakulatokban szolgált magyar, dalmáciai, osztrák, cseh és galíciai garnizonokban. 1878-ban részt vett Bosznia megszállásában. Tökéletes német tudásán kívül csak szolgálati mértékben beszélte a cseh, a szerb, a magyar és a román ezrednyelvet. 1913. november 1-jétől vezérőrnagyként a császári–királyi lemergi Landwehr-parancsnokságra beosztott tábornokként szolgált, 1914. november 1-jétől a császári–királyi 93. Landsturm gyalogdandár parancsnoka volt Przemyslben. 1916. május 1-jén altábornaggyá lépett elő. 1918 júniusában tért vissza a hadifogságból, felesége és fia várta haza. 1918. augusztus 28-án – képességeit kipróbálandó – az olasz fronton harcoló Boroević-hadseregcsoportba osztották be, ahol a háború végéig tartózkodott. 1919. január 1-jén Bécsben nyugdíjazták. 1925. november 24-én hunyt el Bécsben.⁵⁴

⁴⁸ *Nachtigal* 2003. 273. o.; KA KM 1918 A/10 KgA 10-20/1-978.

⁴⁹ *Balla* 2010. 316. o.

⁵⁰ *Nachtigal* 2003. 270., 273. o.; KA KM 1915 10A 10-7/7-251, 10A 10-7/7-347, 10A 10-7/7-451.

⁵¹ KA KM 1916 A/10 KgA 10-35/6-279.

⁵² *Nachtigal* 2003. 273. o.

⁵³ KA KM 1917 A/10 KgA 10-20/101-134, 10-20/101-164, 10-20/101-182.

⁵⁴ KA Qualifikationsliste Kaltnecker, Karton 1289., KA GBBL NAR Karton 240.

Az 1864. június 24-én az alsó-ausztriai Grafendorfban született Friedrich Wilhelm Kloiber a polgári iskola öt osztályát, a reálgimnázium egy osztályát, a Sankt Pöltenben lévő katonai alreáliskola és a Mährisch-Weisskirchenben található katonai főreáliskola három-három évfolyamát, a bécsi Műszaki Katonai Akadémiát, valamint 1890–1892 között a bécsi Hadiiskolát végezte el. 1884. augusztus 18-án hadnagyként kezdte tiszti pályafutását a császári és királyi 4. vartüzér zászlóaljban. Végig a vartüzérségnél, illetve vezérkari beosztásokban szolgált a Monarchia osztrák, magyar, boszniai és cseh garnizonjaiban. Német és cseh nyelven tökéletesen, franciául elegendő mértékben, szlovákul szükségképpen beszélt. 1914. január 13-tól ezredesként a császári és királyi 1. számú vartüzérdandár parancsnoka Bécsben.⁵⁵ 1914. november 1-jétől vezérőrnagy, 1917. november 1-jétől pedig altábornagy. A hadifogságból 1918. júliusában tért haza, ahol felesége és három fia várta. 1918. augusztus 5-én a Boroevic-hadseregcsoport-parancsnokság metalakulataihoz osztották be. 1918. szeptember–októberében az osztrák–magyar 29. gyaloghadosztály megbízott, 1918. október 28-tól a császári és királyi 16. gyaloghadosztály parancsnoka az olasz fronton az összeomlásig. 1919. január 1-jén Bécsben nyugdíjazták. 1933. szeptember 11-én hunyt el a felső-ausztriai Sankt Veit in Mühlkreis településen.⁵⁶

Az 1859. november 12-én Pozsonyban született Alfred Weeber négy gimnáziumi osztályt, majd 1874–1878 között a fiumei Haditengerészeti Akadémiát végezte. Katonai pályafutását a császári és királyi haditengerészetben kezdte 1878. július 12-én II. osztályú tengerész hadapródként, majd I. osztályú sorhajóhadnagyként 1897. január 1-jén áthelyezték a magyar királyi honvédségbe, ahol I. osztályú századosi rangot kapott. Végig a honvédségnél szolgált magyarországi állomáshelyeken. Magyarul és németül tökéletesen, olaszul és angolul a szolgálat igényeinek megfelelően, franciául szükségképpen beszélt. 1912. május 1-jétől vezérőrnagy. 1914. július 28-tól a magyar királyi 97. népfelkelő gyalogdandárt irányította az orosz fronton. 1914. szeptember 15-től a VI. védelmi körzet parancsnoka volt Przemyslben. 1915. március 23-tól hadifogolyként élt Penzában, az Irkutszki Kormányzóságban lévő Nyizsnye-Ugyinszkben, majd Ufában, 1917-től pedig Transzbajkalszkájában. 1915. május 1-jén altábornaggyá lépett elő. Csak 1918 nyarán tért haza, ahol felesége, négy fia és egy lánya várta. 1919. január 1-jén Pozsonyban nyugdíjazták. 1936. november 12-én hunyt el Budapesten vitéz Várvedy Alfréd néven.⁵⁷

Három, már korábban nyugdíjazott és a világháború idejére aktivált tábornok még 1914 őszén, az orosz fronton zajlott mozgóháború során esett hadifogságba. Az 1843. október 17-én Lembergben született Leopold Ryck egy éves műszaki tanulmányok után, 1864. május 24-én önkéntes gyalogosként kezdte pályafutását a császári–királyi 24. gyalogezredben. 1865–1867 között az ezred hadapródiskolát végezte. 1866-ban részt vett a poroszok elleni háborúban, 1878-ban pedig Bosznia megszállásában. A későbbiekben is végig különböző közös gyalogezredekben szolgált, magyarországi és galíciai állomáshelyeken. 1900. május 1-jétől ezredesként a lembergi császári és királyi 30. gyalogezred parancsnoka volt. Németül és lengyelül tökéletesen beszélt, nős volt. 1901. szeptember

⁵⁵ PVBL 3/1914. 38. o.

⁵⁶ KA Qualifikationsliste Kloiber, Karton 1411., KA GBBL NAR Karton 256., KA Versorgungsakt, Karton 745.

⁵⁷ HL AKVI 23300., KA Marine-Qualifikationsliste Alfred Weeber Nr. 6120.

1-jén Lembergben nyugállományba helyezték.⁵⁸ 1908. július 1-jén címzetes vezérőrnaggyá léptette elő az uralkodó.⁵⁹ 1914 őszén, Galícia keleti részének orosz elfoglalása után a nyugdíjas vezérőrnagyot Oroszországba hurcolták. 1915 márciusától civil internáltként a kijevi Hotel Európában lakott. 1916 szeptemberében engedélyt kért a hazatérésre az orosz hatóságoktól, de 73 éves kora ellenére továbbra is „lembergi túszként” maradt Kijevben, ahol 1917 nyarán az árdrágulás miatt anyagi szükséghelyzetbe került.⁶⁰ További sorsáról nem állnak rendelkezésre megbízható adatok, így sajnos nem tudjuk, mikor és hogyan szabadult a fogságból. 1927. március 11-én hunyt el a lengyelországi Lwówban (ma Lviv, Ukrajna).

Az 1852. október 13-án az erdélyi Nagysajón született Wilhelm Raft von Marwil 1873-ban Kolozsváron előkészítő iskolát, 1873–75 között a nagyszebeni hadapródiskolát végezte el. Katonai pályáját 1872. október 1-jén önkéntes gyalogosként kezdte a császári és királyi 63. gyalogezredben. Később végig közös, illetve császári–királyi Landwehr gyalogezredekben teljesített szolgálatot, magyarországi, osztrák, galíciai és cseh garnizonokban, 1908. május 1-jétől ezredesként. Németül és románul tökéletesen, cseh, rutén és magyar nyelven csak a szolgálati igényeknek megfelelően beszélt. 1911. május 1-jén a császári–királyi 29. Landwehr gyalogezred parancsnokaként helyezték nyugállományba Bécsben. 1913. június 28-án címzetes vezérőrnaggyá léptette elő az uralkodó. Az első világháború kitörése után aktiválták, szeptember közepétől a bécsi császári–királyi 2. Landsturm területi dandár parancsnokaként szolgált az orosz hadszíntéren, 1914. november 23-án orosz hadifogságba esett a Kárpátokban. 1914. december 10-ig először az oroszok által megszállt lembergi 1. tartalékkórházban kezelték betegként, 1915. május 28. – június 14., valamint 1916. február 10. – június 13. között a turkesztáni Taskent katonai kórházban ápolták. 1916. június 14. és július 4. között csere-rokkantként Svéd- és Németországon át Leitmeritzbe tért vissza. Otthon felesége és három fia várta. 1916. július 5–15. között Leitmeritz tartalékkórházában karanténban tartották. 1916. július 17–31. között a 2. számú helyőrségi kórházban kezelték Bécsben, majd 1916. október 14-ig betegszabadságon volt.⁶¹ 1916 októberének végén a zalaegerszegi hadifogolytábor parancsnoka lett,⁶² 1917. október 1-jétől tényleges vezérőrnagyként szolgált. 1919. január 1-jén nyugdíjazták. 1933. augusztus 18-án hunyt el az ausztriai Mauer bei Wien településen.⁶³

Raft tábornok 1915 eleje óta nem kapott levelet otthonról. Mikor ez a tény az osztrák–magyar Hadügyminisztérium tudomására jutott, Arnold Schulmann orosz generálist használták levéltúszként.⁶⁴ A tábornokok levelezésének kölcsönös visszatartása vagy teljes betiltása egyébként egyaránt bevett szokás volt mind az orosz, mind az osztrák–magyar hatóságoknál.

Az 1861. május 7-én a galíciai Lembergben született Kornelius Blaim, aki a bécsi Műszaki Katonai Akadémia hadmérnöki osztályának elvégzése (1878–1881) után, 1881.

⁵⁸ KA Qualifikationsliste Leopold Ryck, Karton 2861.

⁵⁹ PVBL Nr. 38/1908. 569. o.

⁶⁰ KA KM 1917 A/10 KgA 10-7/7-222, *Nachtigal* 2003. 261. o.

⁶¹ KA Qualifikationsliste Raft, Karton 2665.

⁶² *Nachtigal* 2003. 268. o.

⁶³ *Hubátka, Ludwig*: Verzeichnis der Generale und Flaggenoffiziere 1911–1918. Wien, 1919. 54. o.

⁶⁴ KA KM 1915 10A 10-33/31-5.

augusztus 18-án a 2. számú műszaki ezredben kezdte szolgálatát hadnagyként. 1885–1887 között a bécsi Magasabb Műszaki Tanfolyamot, majd (1887–1889) a bécsi Műszaki Főiskola gépészeti és elektrotechnikai szakát, végül (1892–1893) a bécsi politechnikum elektrotechnikai stúdiumának két félévét is elvégezte, tehát igen jól képzett műszaki szakember volt. Tiszti pályája során végig a műszaki fegyvernemnél, illetve vezérkari beosztásokban szolgált Bécsben, Galíciában, Boszniában és Budapesten. Németül és lengyelül tökéletesen, franciául meglehetősen folyamatosan beszélt. 1908 áprilisától ezredesi rangban műszaki főfelügyelőként működött Bécsben. 1911. május 1-jén lépett elő vezérőrnaggyá a bécsi Katonai Műszaki Bizottság második csoportjának főnökeként. 1913. január 13-tól a császári és királyi 13. hegyidandár parancsnoka. 1913. augusztus 1-jén Bécsben nyugdíjazták, majd a világháború kitörésekor aktiválták.⁶⁵ A nagyszebeni császári és királyi XII. hadtest (12. számot viselő) menetdandárjának parancsnokaként, 1914 augusztusának végén a galíciai Rohatynnál esett orosz fogságba. Az összes császári és királyi tábornok közül számára tartott legrövidebb ideig a hadifogság: 1915. május 2-án megmérgezte magát egy nagy adag Veronal altatószerrel internálási helyén, az Ural-hegység délkeleti részén fekvő Trojszk településen. Tettének oka valószínűleg orosz fogva tartóinak megalázó bánásmódja volt. Talán megkönnyítette elhatározását, hogy már a háború kitörése előtt özvegy és gyermektelen volt. 1916-ig halálának körülményei felderítetlenek maradtak, az Orosz Vöröskereszt 1916 végén erősítette meg halálhírét.⁶⁶

1917 novemberétől Szovjet–Oroszországban a tábornokok anyagi helyzete tarthatatlanná vált, mivel a tiszti bérek kifizetését leállították. Karl Waitzendorfer például 1918. február 19-én kérte az orosz katonai törzset, hogy fizessék ki számára az 1917 novembere óta elmaradt jövedelmeit.⁶⁷ A fogságba került tisztek és tábornokok – a legénységgel összehasonlítva – még így is sokkal jobb helyzetben voltak a mindennapos megélhetés, az elszállásolás és az orvosi ellátás szempontjából. A havi illetményük mellett a legtöbbjük otthonról is kapott pénzt.⁶⁸

Az orosz hadifogságba esett császári és királyi tábornokok közül tizenegy a több év alatt átélt megpróbáltatásoktól, nélkülözésektől testileg, lelkileg és pszichésen kissé megtörtén, de épségben visszatért hazájába. A generálisok túlnyomó többsége a háború utolsó hónapjaiban még csapat- vagy seregettet (hadosztályt, hadtestet) vezetett a fronton vagy valamilyen hátországi beosztásban szolgált, így kamatoztatták a tiszti pályafutásuk során korábban elsajátított ismereteiket és hadvezéri képességeiket. A Monarchia katonai összeomlása után mindnyájukra a nyugdíjazás és a bizonytalan jövő várt.

⁶⁵ KA Qualifikationsliste Blaim, Karton 204., PVBL 19/1913. 341. o.

⁶⁶ *Nachtigal* 2003. 260. o.

⁶⁷ *Nachtigal* 2003. 274. o. A hágai egyezmények 17. pontja szerint a fogságba esett tisztek és tábornokok ugyanakkora havi illetményt kaptak, mint a fogva tartó ország aktív tisztjei. Oroszországban a főtiszték (azaz a hadnagy-századosi rangúak) 50 rubel, a törzstisztek (őrnagytól-ezredesig) 75 rubel, a tábornokok 100–125 rubel juttatásban részesültek, amelyből ellátták magukat. Lásd: *Wurzer* 2006. 108. o.

⁶⁸ *Wurzer* 2006. 111. o.

TIBOR BALLA

AUSTRIAN–HUNGARIAN GENERALS IN RUSSIAN CAPTIVITY DURING WORLD WAR I

Summary

The author sums the military career of the twelve Austrian-Hungarian generals who fell into Russian captivity during World War I, presenting also the stages of their captivity and their living conditions there.

The study reveals that nine of the Imperial and Royal generals fell into captivity at the capitulation of the Przemyśl Fortress on 22 March 1915, while three of them had been captured by the Russians as early as autumn 1914, during the war in Galicia.

Balla gives the most detailed account of two men's wartime life: Colonel-General Hermann Kusmanek von Burgneustädten, commander of the Przemyśl Fortress, and Feldzeugmeister Árpád Tamásy de Fogaras, deputy commander of the fort. These two officers are the best documented by archival sources.

The author states that eleven Austrian-Hungarian generals returned to their home country safely between 1916 and 1918, the majority not earlier than in 1918. One officer committed suicide. Most of the generals spent most of their captivity in the European parts of the Russian Empire, while some of them were confined in Asian territories.

TIBOR BALLA

DES GÉNÉRAUX AUSTRO-HONGROIS EN CAPTIVITÉ RUSSE LORS DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

Résumé

L'auteur résume la carrière militaire des 12 généraux austro-hongrois capturés par les Russes lors de la Première Guerre mondiale et présente les lieux de leur captivité et leurs conditions de vie là-bas.

Il ressort de l'étude que neuf des généraux impériaux et royaux furent pris par les Russes le 22 mars 1915 à l'occasion de la capitulation de la forteresse de Przemyśl, tandis que les trois autres tombèrent en captivité plus tôt, en automne 1914, lors de la guerre de mouvement en Galicie.

C'est le sors du colonel général Hermann Kusmanek von Burgneustädten commandant de la forteresse de Przemyśl et de son adjoint, du général commandant corps d'armée Árpád Tamásy fogarasi qui est présenté avec le plus de détail par l'auteur de l'étude et ce, en raison du nombre plus important des sources d'archives disponibles.

Balla constate que 11 généraux austro-hongrois rentrèrent sains et saufs au pays entre 1916 et 1918, la plupart en 1918, tandis que un se suicida. Le lecteur découvre que la plupart des généraux passèrent leur captivité surtout dans la partie européenne de l'empire tsariste, alors que certains furent dans les régions asiatiques de celui-ci.

TIBOR BALLA

ÖSTERREICHISCH–UNGARISCHE GENERÄLE IN RUSSISCHER KRIEGSGEFANGENSCHAFT ZUR ZEIT DES ERSTEN WELTKRIEGS

Resümee

Der Verfasser fasst die Militärlaufbahn der zur Zeit des Ersten Weltkriegs in russische Kriegsgefangenschaft geratenen 12 österreichisch-ungarischen Generäle zusammen und stellt die Stationen ihrer Gefangenschaft sowie ihre dortigen Lebensumstände vor.

Aus der Studie geht hervor: Neun der kaiserlichen und königlichen Generäle sind bei der Kapitulation des Festungssystems von Przemyśl am 22. März 1915 und drei von ihnen im Herbst 1914, zur Zeit des galizischen Bewegungskrieges in russische Kriegsgefangenschaft geraten.

Der Verfasser der Mitteilung stellt am detailliertesten das Kriegsschicksal von Feldmarschalleutnant Hermann Kusmanek von Burgneustädten, dem Kommandanten der Festung von Przemyśl bzw. von Feldzeugmeister Árpád Tamásy von Fogaras, dem stellvertretenden Burgkommandanten, vor, über die die meisten Archivquellen zur Verfügung standen.

Balla stellt fest, dass 11 österreichisch-ungarische Generäle zwischen 1916 und 1918 – die meisten von ihnen nur 1918 – heil in die Heimat zurückkehrten und einer von ihnen Selbstmord beging. Wir können erfahren, dass die Mehrheit der Generäle den größeren Teil ihrer Gefangenschaft im europäischen Teil und einige von ihnen im asiatischen Teil des Zarenreichs verbrachte.

ТИБОР БАЛЛА

АВСТРО–ВЕНГЕРСКИЕ ГЕНЕРАЛЫ В РУССКОМ ПЛЕНУ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Автор статьи дает обобщающее описание военной карьеры 12 австро-венгерских генералов, взятых в русский плен во время первой мировой войны, показывает места, где они находились в плену, и описывает их условия жизни.

Из статьи выясняется, что девять из императорских и королевских генералов очутились в русском плену во время капитуляции системы крепостей Пржемысл 22 марта 1915 года, трое других были взяты в русский плен еще осенью 1914 года в период подвижной войны в Галиции.

Автор статьи наиболее подробно описывает судьбу генерал-полковника Германна Кусманек фон Бургнойштэдтен, командира Пржемыслинской крепости, а также генерал-полковника Тамаша Арпада, о них в распоряжении архива имеется больше всего документов.

Балла устанавливает, что 11 австро–венгерских генералов вернулись на родину живыми-здоровыми в период 1916–1918 годов (большинство из них в 1918 году), один из них совершил самоубийство. Мы также узнаем, что большинство генералов большую часть времени в плену провели на европейской территории царской империи, и лишь несколько из них были в плену в Азиатской части России.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

MOLNÁR ANDRÁS

„GÉZA, AZT HISZEM, BELELEPTÜNK A TÖRTÉNELEMBE!”

Kemendy Géza sármelléki tanító levele és visszaemlékezése az 1940. évi erdélyi bevonulásról

Miután a magyar királyi Honvédséget Erdély visszaszerzése érdekében 1940 májusának végétől mozgósították, a teljes, mintegy 550 000 főnyi magyar haderő (1., 2. és 3. hadsereg, gyorsadtest, nyolc határvadászdzandár, légierő, fővezérség-közvetlen alakulatok) július 13-ára felvonult a román határ közeli tiszántúli és kárpátaljai területekre. A behívott zalai honvédek túlnyomó többsége a nagykanizsai 9. önálló gyalogdandárban teljesített szolgálatot, mely seregtest a 2. hadsereg szombathelyi III. hadtestének kötelékébe tartozott. A Jány Gusztáv altábornagy vezette 2. hadsereg a főerőktől délre, a magyar haderő jobbszárnyán vonult fel a román határra. Eredeti feladata az volt, hogy biztosítsa a Fehér-Köröstől délre húzódó határszakaszt, egyidejűleg pedig indítson támadást a Sebes-Köröstől délre, és a román Carol-vonal erődjeinek megkerülésével foglalja el Nagyváradot. A turnu severini román–magyar tárgyalások eredménytelensége miatt elhatározott, s augusztus 28-i kezdettel megindítandó hadműveletek során a 9. önálló gyalogdandár a második lépcsőben követte volna a III. hadtest támadó alakulatait.

A magyar szempontból kétséges kimenetellel kecsegtető hadműveletre azonban nem került sor, mert a román kormány a tervezett offenzíva előtti napon, augusztus 27-én készségét fejezte ki, hogy a Magyarországgal fennálló területi vitát hajlandó diplomáciai úton, a tengelyhatalmak döntőbíráskodása által rendezni. A magyar és a román kormányfőt ezt követően a bécsi Belvedere palotába hívták, ahol augusztus 30-án megszületett a Németország és Olaszország külügyminiszterei által vezetett döntőbíráóság ítélete: az úgynevezett „második bécsi döntés” értelmében az 1920-ban elcsatolt erdélyi területek mintegy egyharmada, Észak-Erdély Nagyváráddal, Kolozsvárral és a Székelyfölddel ismét Magyarországé lett. A magyar királyi Honvédség alakulatai e megállapodás értelmében szeptember 5. és 13. között, előre meghatározott ütemben vehették birtokba a román királyi haderő által kiűrtendő területeket.

A visszakapott erdélyi területek katonai megszállása során a 2. hadsereg III. hadteste – mely a 9. önálló gyalogdandárt is magában foglalta – azt a feladatot kapta, hogy a Sebes-Körös völgyében előrenyomulva vegye birtokba Nagyváradot és Kolozsvárt. A nyugat-dunántúli seregtest szeptember 11-ig bezárólag összetűzések és veszteségek nélkül hajtott végre e feladatot, majd szeptember utolsó hetében felváltották, és alakulatai visszatérhettek magyarországi békehelyőrségeikbe.¹

¹ Az általános katonai helyzet alakulásáról: *Dombrády Lóránd*: A hadsereg szervezése és szerepe a második világháború kitéréséig. In: *Dombrády Lóránd – Tóth Sándor*: A magyar királyi honvédség 1919–1945. Budapest, 1987. 152–163. o.; *Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert*: Erdély a hadak útján 1940–1944. Nagykövácsi, 2005. (A továbbiakban: *Illésfalvi – Szabó – Számvéber*)

A 2. hadsereg erdélyi bevonulásának, illetve az azt megelőző előkészületeknek részese volt az akkor 27 éves Kemendy Géza tartalékos karpaszományos (1940 júliusától hadapród) őrmester (civilben sármelléki kántortanító) is, aki az 1940. évi mozgósításkor a szombathelyi III. hadtesthez tartozó nagykanizsai 9. önálló gyalogdandár 47. gyalogezredének II. zászlóaljába nyert beosztást, mint a géppuskás század első szakaszának parancsnoka.

Kemendy Géza a Zala megyei Zalaszántón született 1913. március 14-én. Miután édesanyja, Szakonyi Mária életének 28. évében, 1918 decemberében spanyolnáthában meghalt, édesapja, Kemendy Nándor Dénes, aki zalaszántói birtokán gazdálkodott, 1920 februárjában újra megházasodott. E második feleség, a Reziből származó Vid Julianna nevelte fel Kemendy Gézát négy testvérével együtt.

Kemendy Géza Zalaszántón, 1919-től 1923-ig végezte el az elemi iskola négy osztályát, mindvégig jeles, illetve kitűnő eredménnyel. 1923 és 1927 között a keszthelyi premontrai római katolikus főgimnázium (1924-től reálgimnázium) diákja volt. Apja ugyan gazdálkodónak szánta, ő azonban 14 éves korában inkább a pedagógusi hivatást választotta: 1927 őszén a pápai magyar királyi állami elemi népiskolai tanítóképző intézet növendéke lett. Miután a tanítóképesítési vizsgán valamennyi tantárgyból jeles eredményt ért el, 1932. július 1-jén népiskolai tanítói oklevelet nyert.

Több sikertelen pályázat után, 1932. szeptember 8-án Sármelléken választották meg kántortanítónak, pontosabban segédtanítónak a község nagy, öt tanerős római katolikus elemi népiskolájába. Tanítói munkája mellett kántorként tevékenykedett a római katolikus plébániatemplomban, és ellátta a Sármelléki Földműves Dalárda karnagy teendőit is. Sármelléken, 1939. július 30-án kötött házasságot a község köztisztviselőben álló, nyugalmazott főjegyzőjének, Kober Jánosnak a lányával, Kober Borbála okleveles tanítónővel. Szolgálati lakásban laktak, és házasságukból két gyermek született: 1940. június 10-én Géza, 1942. augusztus 13-án pedig Borbála.²

Kemendy Géza 1935. október 1-jén Nagykanizsán, a József főherceg laktanyában kezdte meg katonai szolgálatát. Karpaszományosként vonult be a szombathelyi 3. vegyesdandárhoz tartozó rejtett honvédségi alakulat, a „3. határőrkerület parancsnok-helyettes” fedőnevű gyalogezred géppuskás századához. Az úgynevezett egyéves önkéntes

2005.) 5–24. o.; *Illésfalvi Péter – Szabó Péter: Erdélyi bevonulás, 1940.* Barót, 2010. (A továbbiakban: *Illésfalvi – Szabó* 2010.) 5–44. o. A 9. önálló gyalogdandárról: *Szabó Péter: A zalai honvéd alakulatok a második világháborúban és az azt megelőző években (1938–1945).* In: *Molnár András* (szerk.): *Hadtörténelmi tanulmányok.* (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995. (A továbbiakban: *Szabó* 1995.) 297–298. o.; *Szabó Péter: Zalaiak a második világháborúban.* In: *Kostyál László* (szerk.): *Zala megye ezer éve.* [Zalaegerszeg, 2000.] 278. o.

² Kemendy Géza életrajzi adatai: Veszprémi Érseki Levéltár. A/25/2. Tanítók törzskönyve. Kemendy Géza segédkántortanító, Sármellék. Ugyanott: A/25/3. Kemendy Géza kántortanító „Minősítési lap”-ja, 1937. május 25. (Másolatukat Karlinszky Balázsnak köszönöm!); *Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Központi Irattár* (a továbbiakban: HIM KI) Kemendy Géza, 295/353. sz. tiszti okmánygyűjtő, Kemendy önéletrajzával. (Másolatáért Szabó Péternek tartozom köszönettel!) *Kemendy Géza: Iskolapadban 1919–1932.* Gépelt kézirat. Keszthely, 1974. 8–164. o.; *Kemendy Géza: Szabadföldbe kültetve 1932–1942.* I. k. [1932–1935.] Gépelt kézirat. Keszthely, 1974. 31–86. o.; *Kemendy Géza: Szabadföldbe kültetve 1932–1942.* II. k.: „A kard nem kerül fogasra...” I. k., 1935–1939. Gépelt kézirat. Keszthely, 1974. (a továbbiakban: *Kemendy: „A kard...”* I. k.) 1–100. o.; *Kemendy Géza: Szabadföldbe kültetve 1932–1942.* III. k.: „A kard nem kerül fogasra...” II. k., 1939–1942. Gépelt kézirat. Keszthely, 1974. (A továbbiakban: *Kemendy: „A kard...”* II. k.) 101–140. o. (Kemendy Géza visszaemlékezésének négy kötetét a lánya, dr. Szalay Csabáné, Kemendy Borbála bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is köszönöm!)

Fényképek Szőke Gyula sármelléki tanító, tartalékos zászlós (később hadnagy) 1940. évi erdélyi fotóalbumából (unokája, Salamon András birtokában).

Perjés Géza hadnagy, a 47/II. zászlóalj géppuskás századának parancsnoka századának élén 1940 nyarán Hajdúbagos térségében

Perjés Géza hadnagy, századparancsnok lóháton 1940 nyarán, Hajdúbagos térségében

katonai szolgálatát 1936. szeptember 22-ig töltötte le. 1935 októberétől 1936 márciusáig a tisztés, a következő három hónapban pedig a tartalékos tiszti iskolát végezte el – mindkettőt rangelsőként – a magyar királyi „3. határőrkerület parancsnok-helyettes” fedőnevű csapattestnek a nagykanizsai Károly laktanyában működő karpaszományos iskolájában. 1936 júniusában Szombathelyre, a 3. vegyesdandárhoz vezényelték át egy hónapra zászlóalj vonatparancsnoki tanfolyamra. Ennek elvégzése után, 1936. szeptember 22-én karpaszományos őrmesterré léptették elő.

A következő évek nyári iskolai szüneteiben tartalékosként, úgynevezett „fegyvergyakorlatokra” kapott behívót: 1937 júliusában egyhónapos géppuskás tanfolyamot végzett a nagykanizsai Károly laktanyában, 1938 júliusában pedig Várpalotán, a gyalogsági lóiskolában vett részt egyhónapos nehézpuska-tanfolyamon. Az 1938. novemberi felvidéki

bevonulás idején nem hívták be, 1939. március 15-től április 26-ig tartó, újabb katonai szolgálata alkalmával azonban a nagykanizsai 38. gyalogezred (a 17. gyalogezred mozgósításkor felállított ikerezrede) vonatparancsnokának helyetteseként részese volt Kárpátalja megszállásának és az azt követő szlovákiai területszerzésnek, illetve határkiigazításnak.

Az 1930-as években tömegesen képezték ki tartalékos tisztekké a többségében állástalan s ezért a katonai szolgálatra szívesen vállalkozó népiskolai tanítókat. Kemendy Géza azonban – különösen házassága után – nem tartozott a tipikus, megélhetési kényszerből katonáskodó kollégái közé, mert sármelléki tanítói jövedelme, valamint anyagi háttere – apósa, mint említettem, a község nyugalmazott főjegyzője volt – tisztességes megélhetést biztosított a családjá számára. Többszöri bevonulásának és ismétlődő katonai szolgálatának oka sokkal inkább a honvédség tartalékos tisztek iránti fokozott igénye, semmint Kemendy önkéntes ajánlkozása lehetett, annál is inkább, mivel egyre nehezebben szakadt el a családjától.³ (Ifjú házasként mély érzelmek fűzték a feleségéhez, ami csak erősödött gyermekeik születése után.)

1940 májusának végén Kemendy Gézát, mint tartalékos karpaszományos őrmestert ismét behívták az immár Erdély visszafoglalására készülő magyar honvédségbe. Ekkor – mint már említettem – a 17. gyalogezred Nagykanizsán mozgósítással felállított, ugyancsak a 9. önálló gyalogdandárhoz tartozó, 1939-től 47. gyalogezrednek nevezett ikerezredébe osztották be, ahol a II. zászlóalj géppuskás százada első szakaszának parancsnoki teendőit látta el. E géppuskás század parancsnoka akkor a Ludovikát végzett – Kemendynél négy évvel fiatalabb – hivatásos hadnagy, Perjés Géza, a későbbi neves hadtörténész volt.

A zalai gyalogdandár mozgósított tartalékosai mintegy öt hétig Nagykanizsa környékén végeztek kiképzési és összekovácsolási gyakorlatokat, majd 1940 júliusának első hetében vonultak fel – vasúti szállítással – a magyar–román határ közelébe. A 9. önálló gyalogdandárt a Debrecentől délre fekvő falvakban szállásolták el, Kemendy százada július 6-án a Bihar megyei Hajdúbagason nyert elhelyezést. E község határában építették fel a román Carol-vonal kiserődjeinek másait, melyeknek elfoglalására harcszerű éles gyakorlaton képezték ki a honvédeket a következő hetekben. Amikor a Románia elleni hadműveletre készülő zalai seregtest augusztus 24-től – éjszakánként végrehajtott gyalogmenettel – délnyugati irányban felvonult a román határhoz közeli készenléti helyre, Kemendy századát augusztus 26-án Csökmő községben szállásolták el. Onnan augusztus 28-ra virradó éjszaka a Békés megyei Vésztőre települtek át. Az augusztus 30-ai második bécsi döntés határozatairól itt értesültek. Mivel a románok Észak-Erdélyt harc nélkül engedték át, a magyar gyalogsági alakulatok esetében állományuk nélkülözhető tíz százalékát – többnyire a többgyermekeseket, a foglalkozásukban meghagyandókat, ipari és mezőgazdasági munkásokat – leszerelték. A visszatért területek birtokbavételének szeptember 5-i megkezdésekor a 9. önálló gyalogdandár Biharugra térségében lépte át a trianoni határt.

A 47/II. zászlóalj szeptember 6-án reggel 7 órakor, Szilaspusztánál lépett Erdély földjére. A zászlóalj menet alatti biztosításával a géppuskás század Kemendy Géza által vezetett első szakaszát bízták meg. Aznap Oláhszentmiklóson át Kisürögdig meneteltek. Szeptember 7-én e község és Nagyürögd között vonultak át a román Carol-vonal elhagyott erődövezetén, majd Nagyvárad érintésével egészen Mezőtelkig mentek. Szeptember 8-án

³ Kemendy Géza 1940. előtti katonai szolgálatának adatai: HIM KI Kemendy Géza, 295/353. sz. tiszti okmánygyűjtő; *Kemendy*: „A kard...” I. k. 1–100. o.; *Kemendy*: „A kard...” II. k. 101–109. o.

A 47/II. zászlóalj tisztjei ebédelnek 1940. augusztus 13-án gyakorlat után a derecskei legelőn. Balról jobbra: Dettay Béla alezredes, zászlóaljparancsnok, Szőke Gyula tartalékos zászlós, Sólyomvári György zászlós, Perjés Géza hadnagy, századparancsnok

keltek át a Királyhágón, majd vonaton szállították őket Bánffyhunyard felé a Sebes-Körös völgyében. A magyar lakosság mindenütt kitörő lelkesedéssel fogadta, örömmámorban úszva üdvözölte, és boldogan látta vendégül a honvédeket. Szeptember 10-én Magyarapuzson éjszakáztak, onnan másnap gyalogmenetben, Gyalun át indultak Kolozsvárra. A zalai 9. önálló gyalogdandár szeptember 11-én délután, zuhogó esőben vonult be Erdély fővárosába. Szeptember 15-én a dandár zöme részt vett a Horthy Miklós kormányzó tiszteletére rendezett kolozsvári ünnepségen, illetve díszszemlén. A zalai honvédek alig két hétig állomásoztak Kolozsvárott, majd szeptember 28-án felváltották, és útnak indították őket békehelyőrségeikbe.⁴

Az Erdélyben töltött, erős érzelmeket kiváltó napok életre szóló élményt jelentettek a bevonulásban részt vevő magyar katonák, köztük Kemendy Géza számára is. Kemendy évtizedekkel később, 1974-ben idézte fel és vetette papírra erdélyi emlékeit a családja számára gépírással készített visszaemlékezésének egyik, „A kard nem kerül fogásra...” címet viselő kötetében.⁵ Emlékeinek felidézésében segítségére voltak korábbi bajtársai,

⁴ *Kemendy*: „A kard...” II. k. 145–188. o.; [*Sólyomvári György*]: 1940-es elvonulás... [A 47/II. zászlóalj erdélyi bevonulásának kronológiája, 1940. július 4-től október 1-ig.] Gépelt kézirat. 1 o. (E feljegyzés Sólyomvári György – 1940-ben zászlós, később főhadnagy – „Erdély újra miénk. Utunk elindulástól a dicsőséges kolozsvári bevonulásig” című fotóalbumában található. Az albumot a Nagykanizsán élő Sólyomvári Géza bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is megköszönök!)

⁵ *Kemendy*: „A kard...” II. k. 145–188. o.

Perjés Géza hadtörténész és Szőke Gyula sármelléki tanító, a 47. gyalogezred II. zászlóalja géppuskás századának egykori század-, illetve szakaszparancsnoka is. Kemendy a visszaemlékezés megírása során számos korabeli családi dokumentumra (hivatalos iratra, levélre, tábori levelezőlapra, nyomtatványra és fényképre) is támaszkodhatott. Ezeknek jelentős részét eredetiben (Szőke Gyula néhány fotóját másolatban), visszaemlékezését alátámasztó, azt mintegy hitelesítő mellékletként csatolta gépelt kéziratához.

Az alábbiakban Kemendy Gézának az 1939-től 1942-ig tartó időszakot megörökítő önéletrajzi visszaemlékezéséből az 1940. évi erdélyi bevonulással, illetve annak előkészületeivel kapcsolatos (1940 májusa és szeptembere közötti) személyes emlékeit teszem közzé, nevezetesen a családjához Kolozsvárról írott egyik eredeti levelét, valamint visszaemlékezésének közérdekű részleteit.⁶ Mindkettő szövegét a jelenlegi helyesírásnak megfelelő módon, a katonai rövidítések feloldásával, magyarázó, pontosító jegyzetekkel ellátva adom közre, szögletes zárójelbe tett három ponttal [...] jelezve a hosszabb-rövidebb kihagyásokat.⁷

1.

Kolozsvár, 1940. szeptember 16.

*Kemendy Géza hadapród őrmester levele a családjához az erdélyi bevonulásról
(Részletek)*

Édes kis Feleségem, szeretett Babikám!⁸ Kedves Kisfiam!⁹

Nagyfokú elfoglaltságomban némi kis szünet állott be, amit azonnal megragadok, és felhasználok arra, hogy Neked, édes kis Gyönyörűségem röviden, csak a lényegét érintve, sok kedves, Téged is érdeklő dologról beszámoljak. [...]

Bár nem jelezted, mégis gondolom, megkaptad Nagyváradról írt lapjaimat. Tábori postával küldtem; igaz, hogy levélládába tettem, de mégis hiszem, hogy hazaértek képes és tábori lapjaim. Mindenkinek írtam.

Nagyon megható volt a nagyváradi bevonulás. Még előbb, hogy Szentés János¹⁰ hazament, elindultunk Vésztőről, hogy a bevonuláson részt vegyünk. Gyalog napi 35–40 km-t tettünk, rendszerint éjjel. Ezek a menetek nehezek voltak, de mindenkit felvillanyozott az a tudat, hogy a történelem írásának anyagául szolgál. Nagy dolgok voltak, senki fáradt nem volt. A határ átlépése csodálatos volt, amelyen könnyes szemmel haladtunk át. Erdély szent és áldott termékeny földjére Oláhszentmiklósnál léptünk át, és onnét az oláh erődítmények és erődök,¹¹ de egyben a magyar nép előttünk ismeretlen és eléggé meg nem érthető

⁶ A 9. gyalogdandár erdélyi bevonulásáról eddig mindössze a nagykanizsai 17. gyalogezred ezredsegédtisztjének, Péchy György főhadnagynak (később százados) rövid visszaemlékezése volt ismert: Péchy György: Csapatstisz voltam a m. kir. honvédségben. Gépelt kézirat. Hadtörténelmi Levéltár. Tanulmánygyűjtemény 3184. (a továbbiakban: HL Tgy. 3184.) 23–27. o. (A kézirat másolatáért Szabó Péternek tartozom köszönettel!) Péchy visszaemlékezésének egyes részleteit közölte: Szabó 1995. 297. o.; Illésfalvi – Szabó – Számvéber 2005. 11., 19. o.; Illésfalvi – Szabó 2010. 45. o.

⁷ A forrásközleményt szakmailag Szabó Péter nézte át. Baráti szívességét ezúton is megköszönöm!

⁸ Kober Borbála (1915–1978), okleveles tanítónő, 1939-től Kemendy Géza felesége.

⁹ Ifjabb Kemendy Géza (1940–2001), állatorvos.

¹⁰ Kemendy falubelije (valószínűleg sármelléki honvéd), akit közvetlenül a bevonulás előtt szereltek le.

¹¹ A román Carol-vonal kísérődjei.

mámoros örömujjongása fogadott és kísért nehéz út[j]ainkon. Egy-egy község a lelkét hozta felénk, és „megváltó Krisztus”-oknak nevez bennünket, hogy a barbár és minden képzeletet felülmúló állati, bűnös és piszkos uralomnak eltűnését nekünk köszönheti.

Kisürögd községben egy éjszakát töltöttünk, mialatt megtekintettük a hadnagy úrral¹² az oláh – sokat emlegetett és túlbecsült – kiserődöket. Mi voltunk az első magyar katonák, akik a kiserődökön állhattunk. Meg is örökítettük.¹³ Erről majd élőszóval többet.

Tovább folytattuk utunkat, és hogy Nagyváradot láthassuk, 8 km-rel több utat csináltunk. Az oláh erődök között vezetett utunk, és nevetve meneteltünk ezen immár haszontalan dolgok előtt, amelyek arra voltak jók, hogy az oláh vezetőség korlátlanul lophatott az építésük alkalmával, és hogy az államot teljesen tönkretette az örült nagy költség, amibe kerültek.

Nagyvárad tombolt az örömtől, amikor meglátta a bevonuló honvédeket, és elárasztotta virágesővel, úgy, hogy háromszor kellett lesepenni az utcáról, mert a lovak nem tudtak a katonákkal együtt menni a virágtengerben. Sírva, ajándékokkal elhalmozva, csókesővel borítva fogadta és ünnepelte a magyar honvédeket. Örökre felejthetetlen a város maga is, és amikor eljöttünk, úgy búcsúzott tőlünk, hogy öröme egy kissé se csorbult, hisz tudja, hogy ezentúl velünk áll összeköttetésben, és szerető szívek dobognak egymásért.

A nagyváradai események után folytattuk utunkat végecélunk, Kolozsvár felé. Az út az erdélyi gyönyörű hegyek között vezetett, [a] Királyhágón át, ahonnét szintén küldtem lapokat a família többi tagjának is. Majd vonaton utazva közeledtünk. Sztána, magas hegyi állomásnál elének jött üdvözlésünkre a kalotaszegi népviselet gyönyörű csoportja, amelyet még soha nem láttam, és minden képzeletet felülmúl. Ez aztán kísért egész Kolozsvárig, Mákófalva, Magyarkapus, Gyalu stb.

Szerdán, 11-én jöttünk Kolozsvárra. Az ezred, illetve dandár gyönyörűen felkészülve, délután 3 órakor bevonult az ünneplésben utolérhetetlen, óriási és gyönyörű, de a legtöbbet szenvedett magyar városba, Mátyás városába.¹⁴ Bár rögtön megeredt az eső, és borzalmasan esett egész idő alatt, ez nem változtatott semmit, mindenki örömujjongva állta a borzalmas időt. Azóta itt vagyunk, és immár a kormányzó úr¹⁵ díszszemlájén is részt vettünk vasárnap. Ezekről azonban majd legközelebb, talán már élőszóval.

A csomagot megkaptam, nagyon köszönöm! Most szombaton, 14-én ért ide. Édes Kis Anygalkám, köszönöm Anyusnak¹⁶ a finom szalonát!

[...]

Nagyon sokszor csókollak, igaz, nagy szeretettel, vágyakozással

Géza

(Eredeti tisztázat. Kemendy Géza: „A kard nem kerül fogásra...” II. k. 1939–1942. 174/c. o. 226. melléklet.)

¹² Perjés Géza (1917–2003), 1938-tól hivatásos hadnagy, 1941 novemberétől főhadnagy, 1944 novemberétől százados. 1939-től a nagykanizsai 17. gyalogezred II. zászlóaljának századparancsnoka, 1940-ben, az erdélyi bevonulás idején a 47/II. zászlóalj géppuskás századának századparancsnoka, 1950 után hadtörténész.

¹³ Kemendy Géza (Szőke Gyula tartalékos zászlós erdélyi fotóalbumából) több fényképet is csatolt visszaemlékezéseihez a kisürögdí román kiserődökről, a képek azonban homályosak, elmosódottak, sem az erődök, sem Kemendy és társai nem láthatók rajtuk tisztán, élesen. (Szőke Gyula fotóalbumát az unokája, Salamon András bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is köszönetet mondok!)

¹⁴ I. (Hunyadi) Mátyás (1443–1490), 1458-tól magyar király, Kolozsvár szülötte volt.

¹⁵ Horthy Miklós, nagybányai (1868–1957), 1920-tól 1944-ig a Magyar Királyság kormányzója.

¹⁶ Kemendy Géza anyósa, Kober Jánosné, született Benedek Erzsébet Borbála (1884–1951).

2.

Keszthely, 1974.

*Kemendy Géza visszaemlékezése az 1940. évi erdélyi bevonulásra
és annak előkészületeire
(Részletek)*

[...]

A vonat pedig vitt¹⁷ Balatonszentgyörgyön, Budapesten keresztül az Alföldre, Szolnok, Debrecen vonalán, és Sárándon raktunk ki, Debrecentől délre egy kissé.

A legközelebbi községbe – Hajdúbagosra – meneteltünk, és itt szállásoltunk el. Ez egy nagy alföldi község volt. Szegényes külső és sivár, poros világ, rossz víz, az artézi víz¹⁸ meg meleg... Hamar felmértük a különbséget a dunántúli községek és emberek barátságos mivolta és e vidék nem megnyerő jellege között.

A hadosztály¹⁹ a környező nagy községeket foglalta el: Hosszúpályi, Nagyléta, Derecske, Konyár.

Hamarosan rájöttünk, hogy itt valami nagy várakozásról lesz szó, mert sehova nem volt szabad elmenni. Mindig készen kellett lennünk a riadóra. Semmi olyan tájékoztatót nem hallottam, amely ennél többet árult volna el. Azt azonban a legegyszerűbb katona is fel tudta mérni, hogy itt már nagyon közel vagyunk a román határhoz, tehát ott lesz majd dolgunk.

A mozgás megtiltása is annak érdekében történt, nehogy a kémek többet tudjanak meg, mint ami számunkra még veszélytelen. A másik jellemzője ennek az időnek, hogy valami rendkívüli sokat fordítottak a legénység erőállapotának fokozására. Olyan kosztot biztosítottak, amelyet még magyar baka soha nem evett. Mit? Például ki hallott arról, hogy a bakát a kapuvári és pápai bacongyár²⁰ termékeivel – amelyet eddig csak Anglia fogyasztott – etessék? Aztán a bab- és krumpligulyás helyett lehet a bakának főzni tejfölös tökfőzeléket vagy zöldbab főzeléket is! És meg is eszi jóízűen. De meg ám! Még el is nyalogatta a csajkáját!

[...]

Perjés hadnagy úr, a századparancsnok²¹ arra is gondot fordított, hogy érdeklődjék embereinek véleményéről és azon keresztül hangulatáról, maguktól az emberektől. Egyik délben azt mondja nekem:

¹⁷ Kemendy Géza százada 1940. július 4-én indult útnak Nagykanizsáról a román határhoz közeli területre. Ezt aznap írott levelében tudatta a feleségével: *Kemendy*: „A kard...” II. k. 160/a. o. 208. melléklet.

¹⁸ A fűrt artézi kutakból magától folyt ki az ivóvíz.

¹⁹ Helyesen: a 9. önálló gyalogdandár. (Kemendy mindvégig a későbbi „hadosztály” elnevezést használja – tévesen – visszaemlékezésében.)

²⁰ Az 1913-ban alapított pápai húszüzem 1935 óta Poels és Társa Bacon- és Húskonzervgyár Kft. néven működött, míg a kaposvári vágóhidat csak 1943-ban létesítette Graumann Viktor.

²¹ Perjés Géza hivatásos hadnagy, a 47/II. zászlóalj géppuskás századának parancsnoka.

– Gyere Géza, nézzük meg az ebédosztást. (Meg kell jegyeznem, mindig volt tügyetes tiszt, aki a századnál ellenőrizte a főzött kosztot és annak a kiosztását.)

Amint a tér felé megyünk – mert itt voltak központilag felállítva a konyhák –, látjuk ám, hogy a mi századunk már meg is ebédelt. Soha el nem felejttem, Horváth Sándor szántói²² fiú, a Horváth Gyula fia, aki az én szakaszomban szolgált, a csajkájáról szedegeti az ujjával a maradékot. Látszik, hogy nagyon ízlett az ebéd, ha a csajkát így elnyalja. Odaérve, a hadnagy úr őt szólítja meg:

– Na, Horváth, milyen volt az ebéd? – és várja az elragadtatott ömlengő választ.
– Öleg jó – mondja Horváth, és meghúzza a bal vállát.

Mikor ellépünk, nem fér meg a századparancsnokban a felháborodás:

– Az anya szentségit ennek a zalai parasztnak! Csak egyszer mondaná, magát összekapva: Nagyon finom volt, hadnagy úr! – de helyett annyit mond, akárhányat megkérdesz: Öleg jó!

És ekkor jöttem én, a népi szokások, azok ízének ismerője, a magyarázattal:

– Hadnagy úr! Ez ezeknek az embereknek a szájából nem lekicsinylést jelent, hanem a legnagyobb elismerést. Ha valamelyik szerint valami „Öleg jó”, az anyyi, hogy annál jobbat már nem is lehet, de talán nem is szabad kívánni. Öleg!²³

[...]

Ebben a semmittevésben gondoztuk a lovainkat, fegyvereinket, és ismerkedtünk a nekünk idegen alföldi világ embereivel. [...]

Egyszer csak megtört ez a nagy csend. Elkezdődtek a nagy gyakorlatok a derecskei, nagylétai óriási legelőkön. Bizony kegyetlen meleg volt ezen a kopár vidéken! Örültünk, ha az ezredkürtös kürtjének sikoltó hangja végigjárta ezt a nagy területet és a sárga zászlót kitűzték. Az jelentette a gyülekezés helyét. Itt mindig kiértékelték a gyakorlatot. Mindig jobban sikerültek – ez természetes is volt. Kiváló katonaanyag volt itt fegyverben!

Meg is lett volna minden baka elégedve, csak Kozderka²⁴ ne söpörtette volna örökösen a poros utcákat, ne nyesette volna a jegenyéket, és ne akarta volna uniformizálni örökké a bevonultatott parasztszekereket. Észbontó dolgokat tudott kieszelni. Csak legalább okos dolog lett volna: de a homokot örökké birizgáltatni ostobaság, hisz így a legkisebb szél is megmozgatja; a jegenyéket inkább több ággal, levéllel kellett volna ellátni, ha az lehetséges lett volna, hiszen úgyse volt semmiféle rejtő fa vagy árnyéket adó egyéb fásor.

A kocsikat meg a gazdáik vissza se vették volna, ha úgy hajtják végre, ahogy ő azt kiagyalta. Egyetlen hosszú kocsi volt, mindenki örült, hogy van egyetlen alkalmas jármű, amelyikkel a bálaszénát lehet szállítani, és ez a szerencsétlen nagy úr, ezt akarta elfűrészeltetni, hogy az is olyan hosszú legyen, mint a többi! Hej, aki a közelében volt, megemlegette! [...]

A mind nagyobb kötelékekben végrehajtott gyakorlatok arra vezettek, hogy a hosszúpályi legelőn harcserű éles gyakorlatot tartott a hadosztály. De nem ám akármi-

²² Zalasántói.

²³ Perjés Géza Kemendy Gézához 1974. június 17-én írott, 1940. évi erdélyi emlékeiket felidéző levelében – a 47. gyalogezred II. zászlóaljának géppuskás századáról szólva – is megemlegette e zalai kifejezést: „Azért »öleg jó« volt ez a század!” (Kemendy: „A kard...” II. k. 188/a. o. 246/b. melléklet.)

²⁴ Kozderka László (1890–?), ezredes, az 1940. évi erdélyi mozgósítás és bevonulás idején a 47. gyalogezred parancsnoka.

lyet! Megépítették az utászok a tökéletes mását annak a Károly-vonalbeli erődnek, amely a mi hadosztályunk támadási sávjában volt, és a harcokcsiarókat is, mely előtte húzódtott. Ezeknek a leküzdését gyakoroltuk.²⁵ Az én szakaszomnak például az volt a feladata, hogy az erőd bal alsó lőrését „vakítsa”. (Azt jelenti, hogy tartsa tűz alatt, ne tudjon a benne lévő védő kinézni sem.) Ez alatt az általános tűz alatt a rohamutászok megközelítik az erődöt; előbb egy olyan hosszú létrát tolnak át a harcokcsiarók fölött, amelyen át lehet menni fellette. Az utászok robbantókezegekkel támadják az erődöt, miközben a gyalogság átkel az árkon, és a mélységi támadást továbbviszi.

Az erődök rombolásához felvonultak az I. világháború alatt szerkesztett, erődök szétlövésére alkalmas 30,5 cm kaliberű mozsarak is.²⁶

Nagyon komoly gyakorlat volt, hiszen határozott céllal és éles lőszerezellel történt – mint lett volna a valóságban.

Most jöttünk tisztába a feladat valódiságával és súlyával. Nem volt akkor ez számunkra ijesztő, hiszen a lelki előkészítése megvolt. Felmérni azonban tudtuk, mennyi magyar életbe kerülhet, ha sor kerül [rá] a valóságban is, nemcsak a gyakorlatban.

A hangulat javításához tartozott, hogy Hajdúbagason július 27-én kineveztek bennünket a zászlósi rang helyett hadapród őrmesterré.²⁷ Ez csak anyagi javulást hozott, de feledtetni nem tudta, hogy visszatartották a tisztii rangunkat. [...]

A pontos dátumokat nem tudom, sőt Szőke Gyuszival²⁸ se tudunk minden jelentős napot kikutatni az emlékezetünkben, de úgy érzem, augusztus első napjaiban történt:

A zászlóaljhoz egyre-másra érkeztek a pótkerettől az értesítések, hogy hol egy, hol több tisztnek az előléptetése megtörtént. Ránk ez rettenetesen rosszul hatott – de többet nem foglalkozom ezzel az ügygel –, és ezek az előlépések azzal jártak, hogy egy-egy hordó sört állított mindegyik a zászlóalj tisztikara számára, amit mindig szombaton este fogyasztott el a társaság a zászlóalj irodaépületében. Ez a ház a mi körletünköt kb. 100–150 méterre lehetett. Ezen a napon is összegyűltünk, és a tisztii legények szorgoskodtak a sörök csapolásával – mert erre a napra talán 5 hordó is volt –, és éppen az első korsókat kivitték mindenkire. Már emelkedett is a zászlóaljparancsnok,²⁹ hogy felköszöntse az előlépetteket, amikor az ajtón egy szorosan behúzott derékszűjú, jó mozgású zalai gyerek belép, és jelenti harsány hangon:

– Alezredes úr, alázasosan jelentem, levelet hoztam az ezredtől.

Látjuk ám, hogy sűrűn lepecsételt levél, és azt is, hogy a zászlóaljparancsnok keze remeg, amikor felbontja. Mi meg állunk, kezünkben a sörös krigli és várunk. Dettay Béla alezredes úr elolvassa a levelet, ami voltaképpen parancsot tartalmazott, és már mondja is:

– Urak! Riadó!!!

²⁵ E gyakorlatokról megemlékezett emlékirataiban Péchy György főhadnagy is: HL Tgy. 3184. 25. o. Vö. Szabó 1995. 297. o.; *Illésfalvi – Szabó – Számvéber* 2005. 11. o.; *Illésfalvi – Szabó* 2010. 45. o.

²⁶ A cseh gyártmányú, Škoda 30,5 cm Mörser M.11 és M.11/16 nehéz mozsár ágyúkból a magyar honvédség csak 5 darabbal rendelkezett.

²⁷ Kemendy Gézá 1936. szeptember 22-én nevezték ki karpaszományos őrmesterré. Hadapród (tisztjelölt) őrmesterré történt előléptetésének nincs nyoma a katonai nyilvántartásban. Vö. HIM KI Kemendy Géza, 295/353. sz. tisztii okmánygyűjtő.

²⁸ Szőke Gyula (1910–1980), sármelléki tanító, 1940-ben tartalékos zászlósként a 47/II. zászlóalj géppuskás százada negyedik szakaszának parancsnoka.

²⁹ Dettay Béla (1891–1944), alezredes, 1940-ben a 47. gyalogezred II. zászlóaljának parancsnoka.

Nem hiszem, hogy valaki is beleivott volna a sörébe, hanem letette, és egymást taposva futottam³⁰ ki az udvarra, majd a kiskapunál szorult meg a tömeg. Mögöttem Perjés Géza hadnagy, századparancsnok ezt mondja:

– No, Géza, azt hiszem, beleléptünk a történelembe!

Kiérve az utcára, odaláttam a körlethez. Az emberek békésen ácsorogtak az utcán. Feltartottam a kezemet, ők is vették a jelet, majd jobb karomat körbe forgattam, ami annyit jelentett, hogy azonnal nyergeljenek! Ezt a jelet is vették, és mire az udvarba értem, már kinn voltak a lovak az udvaron, rajtuk a nyereg. Az embereken egy óriási felszabadultság jele, rajtam is hasonlóképpen, mert mindenki örült, hogy vége ennek a hosszantartó tétlenségnek. Valami változás lesz, és ez elég; senki sem kérdezte, mi következik. Csak sejtések zsongtak bennünk. Amikor besötétedett, már mindenütt készen álltak menetre a századok az udvarokban. Csak el kellett indulnia a zászlóaljparancsnoknak, mindenki azonnal besorolt.

Elbúcsúztunk házigazdáinktól. Fejér néni éppen azon a napon sütött kenyeret, rögtön egyet adott nekünk az útra, finom alföldi búzakenyeret. A gazdának is megköszöntük a szállást, ahol a lovaink voltak, és a sötétedést bevárva, elindultunk.

Az útvonalat nem ismertük, mi csak mentünk az előttünk menő után. Olyan borzalmas sötét volt, mint a bivaly s[eggé]ben. (Most megnéztem egy naptárt, és a következőket állapítottam meg: mivel itt most a sötétségen volt a hangsúly, akkor kellett ennek a mozgásnak megkezdődnie, amikor a legsötétebb van: az pedig augusztus 9-én kezdődött, amikor is a holdkelte szinte percre megegyezik a napkeltevel. A nap 4 óra 32 perckor kel, a hold meg 4 óra 38 perckor. Tehát éjjel semmi világosság nem létezik. Ezt az időpontot várta meg a vezetés, és ekkor indította meg a 9. hadosztályt dél felé, hogy felvegye azt a készenléti helyet, ahonnan a számára kijelölt sávban támadni fog. Ez pedig az utólagos következtetésem szerint Csökmő–Vésztő–Okány–Szeghalom községek által behatárolt terület lehetett.

Tehát ide kellett a csoportosítást végrehajtani, de úgy, hogy az ellenség a mozgást, az erőket megfigyelni ne tudja. Ezt a sötétség leple alatt gondolták elérni.)

A mi menetvonalunk a következő volt: Hajdúbagos–Derecske–Berettyóújfalu–Furta–Zsáka–Csökmő. Ez volt az első hosszú menet. Mindig a sötétedéskor indultunk, és amikor megvirradt, pihenőbe mentünk a meghatározott községben. Ekkor aludtunk és tisztálkodtunk.

Hogy ez micsoda szörnyű kínt jelentett a számomra az első héten, azt elmondani nehéz volna, de érzékeltetni azzal tudom, hogy az átállás az éjszakai életre valami borzalmas. Itt még az is hozzájárult, hogy az Alföldön ebben a legmelegebb hónapban a nappal iszonyatos hőség, mely még kellemetlenebb volt azért, hogy a levegő tele volt a homokkal, hideg víz sehol, és ami a leggyötrőbb volt: éjjel olyan óriási lehűlés, hogy majdnem megfagytunk. A lovak szőre felborzolódott, amikor rövid pihenőre megálltunk útközben. Az emberek az aszfaltút hőtároló képességét használták ki: arra feküdtek le, ha megálltunk, és az melegítette őket. A pokrócot, köpenyt magunkra szedtük, olyan hideg volt.

Aztán az álmoság, amely legkésőbb éjfélkor rám jött. Egyszerűen nem tudtam legyőzni. Még menet közben is elaludtam egyszer. Úgy mentünk, hogy hárman, a három hadapród őrmester összekaroltunk, és így mentünk, hogy valahogy ébren tudjak maradni.

³⁰ Értelemszerűen: futottunk.

Egyszer csak – magam is éreztem – jobbra lépek, mire Lőrincz Jóska³¹ megkérdi: hova mégy? Én meg válaszolok neki, magam is hallom:

– Kikerültem az előttem menő kocsinak az oldaldorongját, nehogy nekimenjek.

– Nincs is előttünk kocsi! – mondja Jóska, mire csodálkozva felébredek, és valóban a századparancsnok megy előttünk lóháton. Valóban nincs kocsi a közelben.

Persze nemcsak én szenvedtem az elmondottaktól! Az emberek is, ki ettől, ki attól. Menet közben érdeklődöm tőlük, hogy bírják a menetet? Simon János cserszegtomaji öreg géppuskás (40-en felül) csak ennyit mond:

– Nem volna semmi baj hadapród úr, csak egy kis vizem volna!

– Szekeres, hozza előre a kulacsomat! – kiáltottam hátra a legényemnek.³²

– Itt a kulacsom Simon, igyék, ha ennyivel segíthetek.

Meg kellett érteni az effajta idősebb falusi embereket: ők már eléggé elhasználódtak, és sok folyadék fogyasztásához voltak szokva otthon is. Az ilyenfajta igénybevétel régen volt számukra, hát jobban megviselte őket, mint talán a fiatalokat. Én a legjobban Furta, Zsáka térségében szenvedtem; ezt megjegyeztem.

Csökmő nagyobb helység volt. Különböztetnem kell jegyeznem, hogy itt az Alföldön minden község nagy lélekszámú volt, mert ritkán voltak a községek. Itt hosszabb pihenő lett. Pár napot töltöttünk és rendbe szedtük magunkat.

[...]

Egy rövidebb tartózkodás után innen is útra keltünk, és még délebbre költöztünk: Vésztőre. Ez már Békés megyében volt, míg az előbbieket Bihar megyében voltak.

(A közbeeső időpontokat nem tudom rögzíteni, de talán nem is fontos, viszont egy második, meglévő levelem³³ elárulja azt az időpontot, ameddig itt voltunk.)

Ehhez tudnunk kell – ami a levélben nem szerepel –, hogy itt ért bennünket a bécsi döntés³⁴ híre, mely békés elintézését jelentette Erdély visszaszerezésének. Persze, csak egy részének!

Mert a németek nemcsak minket, hanem Romániát is ki akarták elégíteni: rá is szükség[ük] volt a háború folyamán.

Tehát addig húzták az ügyben a döntést, amíg azt nem látták, hogy Magyarország komolyan áll a határokon, elszántan, és hogy nagyobb lángja ne legyen a két nép közötti elszámolásnak, úgy döntöttek, hogy a románoknak át kell adniok a Marosig a területet, és visszavonulásukban 1 órás előnyt élveznek. Nehogy összetűzésekre kerüljön sor. Óriási öröm volt ez a békés megoldás, de nem feledtette azt sem, hogy rengeteg magyar marad román fennhatóság alatt.

Ez azt jelentette, hogy a rengeteg, fegyverben álló magyar embert vissza lehet adni a mezőgazdaságnak és iparnak, legalábbis részben. A meghatározás az volt, hogy 25 százalékot³⁵ le kell szerelni. Ebbe elsősorban azok esnek bele, akik nagycsaládosok, öregek, vagy olyan körülményeik vannak, amelyek indokolják a leszerelésüket.

³¹ Lőrincz József, tanító, 1940-ben karpaszományos őrmesterként a 47/II. zászlóalj géppuskás százada második szakaszának parancsnoka.

³² Kemendy tiszti legényének személyét pontosabban nem sikerült azonosítani.

³³ Kemendy Géza levele a feleségéhez, Vésztő, 1940. szeptember 3. Másolata: *Kemendy*: „A kard...” II. k. 172–172/a. o.

³⁴ Az 1940. augusztus 30-án hozott „második bécsi döntés”.

³⁵ Pontosabban az önálló gyalogdandárok állományának 10 százalékát szerelték le a bevonulás előtt.

Még egy érdekes szempont is volt: olyan hadsereggel kell Erdély földjére lépniük, amelyek megfelel annak az emlékeknek, ami az erdélyi magyarokban él a magyar katonáról: tehát azokat, akik rossz külsővel rendelkeznek, tekintet nélkül korukra, le kell szerelni. Ezen kívül egyetlen zsidó sem léphet Erdély földjére – szólta a rendelkezés. Nagyon elkeseredettek voltak szegény zsidók, akik eddig becsülettel szolgáltak a hadseregben, most pedig kivetettek lettek. Dr. Kovács Endre keszthelyi, közismert híres ügyvéd³⁶ is a zászlóaljban szolgált, mint karpaszományos, és nagyon szomorúan mondta el bánatát a különleges bánásmód miatt. Ezt a 25 százalékos létszámcsökkentést azonnal végre is hajtották. Érdekessége részemre az volt, hogy először én is beleestem azon az alapon, hogy fiam született, és ezért esett rám a választás. Már pakoltunk is Szekeressel, hogy megyünk haza, amikor döngő léptekkel szaladt hozzánk a századparancsnok, és mondja, vissza, mert a géppuskás századnak meg kell maradnia mind a négy szakaszának, tehát nem mehetek haza.

Sebaj, hiszen Erdélyt meglátni úgyis vágytam.

[...]

Délre már kiváltak a hazamenők a maradók közül, és az ezredparancsnok úr szemlét rendelt el a visszamaradók fölött. Vésztő terén állt fel a csapatok fogadására. A legstrambabb emberekből alakított új ezred, bár létszámában negyedrésszel kevesebb volt, de felépítésében olyan, hogy az ezredes úr, lecsapta a sapkáját, vagyis olyan volt a díszmenet! (Azt szokták mindig mondani, akkor lesz jó a díszmenet, ha az ezredes úr a sapkáját a földhöz vágja örömeiben. Mivel ilyen sose történt, hát a díszmenet se volt sose jó.)

Hogy most valóban földhöz csapta-e a sapkáját, nem tudom, de a díszmenet olyan volt, hogy megérdemelte volna.

Ezzel az ezreddel be lehetett menni Erdélybe; ez olyan volt, mint amelyet ott vártak a magyarok!

Nagy izgalom vett rajtunk erőt arra az értesülésre, hogy holnap átlépjük a határt, és Erdély szabad földjén masírozunk.

Másnap tényleg indulás lett. Menetvonalunk: Vésztő–Okány–Zsadány–Biharugra. Ez a község volt az utolsó magyar falu a trianoni határokon belül. Nagy tógazdaság volt itt, és itt láttam nagy kiterjedésű rizsföldeket. Estére értünk ide.

Ahogy itt nézelődtünk, futva jön egy küldönc, és kéri a zubbonyomat, hogy a szabókhoz vigye. Még először azt hittem, hogy mégiscsak megkapjuk, legalább mire Erdélybe lépünk, a zászlósi rangot, de csalódtam, mert csak újra parolizták,³⁷ zsinórozták, de minden lényeg maradt.

Sőt még rosszabb volt, mert így az látszott, mintha csak most lettünk volna őrmesterek.

Találkoztam Keserű Pista³⁸ bácsival, aki ekkor már őrnagy volt, és megkérdezte:

– Na, hogy vagy pajtás?

Elnevettem magamat, és azt mondtam:

³⁶ Dr. Kovács Endre (1906–?) 1933-tól önálló ügyvédként dolgozott Keszthelyen. 1944-ben a keszthelyi gettó zsidótanácsának elnöke és a járási gettó zsidóvezetője lett. Családjával együtt Auschwitz-Birkenauban deportálták. Túlélte a holokausztot, visszatért Keszthelyre, és folytatta ügyvédi tevékenységét.

³⁷ A zubbony hajtókáján lévő színes fegyvernemjelzést cserélték újra.

³⁸ Keserű István (1898–1975), 1940-ben hivatásos őrnagy, a 17/III. zászlóalj géppuskás századának parancsnoka (korábban, 1935-től 1937-ig Nagykanizsán Kemendy Géza századparancsnoka).

– Az jutott eszembe, ahogy kiöltöztettek bennünket, úgy nézünk ki, mint a sármelléki gyerekek, akik a keresztyanjuk által vett új ruhában parádézhatnak a feltámadási körmeneten.

[...]

Egy olyan szakasz zárul le a mai nappal, amely a trianoni béke revízióját indítja el, és az egész ország örvendezik, és örömteli mámorban vár bennünket a csodaszép Erdély, a székelyek, a csíkszászok, a kincses Kolozsvár; és mindaz, ami 20 év alatt vágyakozás volt, most valósággá válik.

Holnap összeölelkezünk annak az országrésznek lakóival, amelyet legjobban fájlatunk, amelyről a legtöbb dal fakadt. [...]

1940. szeptember 5-én „Elhangzott a szó, zeng az induló! / [...]”³⁹ / Énekeljétek völgyek és hegyek! / Édes Erdély, itt vagyunk! / Érted élünk és halunk; / Győz a szittyá fergeteg, / A rohanó sereg!”

Ez a dal zengett mindenki ajkán, melyet erre az időszakra szerzett valaki,⁴⁰ és az egész ország egy emberként fújta, bár a dallama nem felelt meg a népléleknek, mert nem vált senki vérévé. De más híján ez ment.

Amikor Biharugrán megalakult a biztosított menet – hiszen azért ellenséges területre léptünk –, a biztosító részhez egy géppuskás szakaszt osztottak be. Perjés Géza hadnagy úr, századparancsnok engem választott ki, akit beosztott a szakaszommal. Tehát a századból én léptem először Erdély szent földjére. Akkor is, most is úgy éreztem, hogy kitüntetésnek szánta ő, én meg annak tartottam. Nagy felelősséggel meneteltem a biztosító résszel.

A mi feladatunk volt, hogy minden lehetséges meglepetést elhárítsunk a zászlóalj felől, ha netán valami visszamaradt román erők elveszítenék a fejüket, és minket támadnának! Nem volt rá eset a mi menetvonalunkon.

Az első község, amit értünk, Oláhszentmiklós volt. Azután Kisürögd. Ide érkezve elszállásoltunk, és itt éjjeleztünk. Erős külső szállásorségeket állított fel a zászlóalj a község külső peremén, ahova már csak a kuttyák ugatása hallatszott ki. A falu bejáratánál a sármelléki Baján Imre volt az első őrség parancsnoka. Akkor tizedes volt. Jó, hogy megjegyeztem.

Valamennyien kimentünk a faluból, hogy megtekintsük az első utunkba került erődöt. Méretei óriásinak tűntek. Kb. akkora volt, mint egy alapos ház. Az erőd falai vasbeton, a lőrésök ellátva rácsokkal. Úgy voltak beállítva, hogy egymás tüzét ki tudják egészíteni, és ne csak önmagukat védjék.

Hátulról volt a bejárata, és akkor lepódtunk meg, amikor bementünk, hogy milyen kicsi a légköbmétere belülről! Ez azért volt feltűnő, mert sehol egy szellőzőberendezés. A helyiség levegőjét rövid idő alatt tönkretette volna a saját lőporfüst. Az erőd belsejében egy ásott kút volt. Ha azonban arra gondoltunk, hogy ennek a vizét soha nem érte tiszta levegő és napfény, hát elgondolni is rossz annak a katonának a helyzetét, akit ide bezártak. (Mert a lakók azt mesélték, hogy az őrséget ide kívülről bezárták volna a románok!)

Egy bizonyos: bármennyire is mállékony volt az erőd betonja – hisz látszott kívülről, hogy falnyi területekről lehámlott a külső réteg, hogy a lőrésök vasrácsát, mire mi ideér-

³⁹ Kemendy Géza itt kihagyta az induló több sorát.

⁴⁰ Az „Erdély-induló” szövegét Somogyváry Gyula írta, zenéjét Náray Antal ezredes szerezte.

tünk, már a lakosság kifeszegette, tehát nem lehetett valami szilárd a beton –, mégis jobb volt így, lövés nélkül „elfoglalni”; bár a lelkes hadsereg csak megostromolta volna, ha arra került volna a sor!

Én lettem ezen a napon a zászlóalj-ügyeletes tiszt. A feladatomból volt, hogy este a vendéglőket ellenőrizzük. Meg is történt Sötét Lajos szakaszvezetővel, akit már ismertem az alföldi tartózkodásunk alatt.

A másik és nagyon jelentős feladatunk az volt, hogy a külső szállásőrségeket ellenőrizzük le este 9 órai kezdettel.

A parancs szerint jelentkeznie kellett volna Sötétnek nálam, de hiába vártam. Elindultam egyedül. Bajánnál⁴¹ volt a fix pontom. Mivel az őrségeknek a szomszédjaikkal járőrözés formájában kapcsolatot kell tartaniuk, velük indítottam magam a következő őrséghez. Bizony ostobaság volt a részemről ez az egyedül való botoltság⁴² a sötét éjszakában. Nem messze románok voltak, mondták az egyes őrségeken. Csak a lábam volt a szemem: ha kopogott a léptem, akkor jó helyen jártam, és így kerültem a községet. Igaz, hogy az egyik kezemben a csőre töltött pisztolyom, a másikkban egy kézigránát volt, minden eshetőségre készen.

Olyan nagy kiterjedésű volt ez a község, hogy este kilenctől hajnali fél ötig tartott, mire körüljártam! Mire a századhoz értem, már nyergelve voltak a lovak, és azonnal indulás.

Most aztán sürgős volt a menet! Meghatározott időre be kellett érkezniük a nekünk kijelölt célba: Kolozsvárra.

Ezen a napon 45 km teljesítmény várt ránk! Nem kis dolog!

Különösen nem, ha az ember semmit nem alszik az éjjel.

Az út tovább Nagyürögdön át vezetett Nagyváradra.⁴³ Amit ugyan csak érintettünk, de egy kis időre megálltunk, és megvendégelték bennünket a hadapródiskolában.⁴⁴

Majd menet tovább Fugyivásárhelyen keresztül Mezőtelegre. Itt aludtunk. A lakosság kitörő örömmel fogadott bennünket mindenütt. Itt azok voltak a boldogok, akikhez katonára került elszállásolásra. A gazdáék akkora lábasban tették fel a bivalytejet, amekkorát csak lakodalomkor használnak. És ezzel a csodálatos itallal etettek-itattak. Nem is tudták, mivel kedveskedjenek nekünk, és igazán nagyon nehéz volt úgy beosztanunk az éjszakát, hogy beszédre is, meg alvásra is jusson idő... Aztán emlékezetes maradt Rév, majd átmentünk a Királyhágón.⁴⁵ Mennyi érzés rohant ránk e név hallatára! A dal, amely a mi részvételünkkel vált valóra: „Átmegyek a Királyhágón...”⁴⁶

⁴¹ Baján Imre tizedesnél, a falu bejáratánál lévő őrség parancsnokánál.

⁴² Értsd: botorkálás, bolyongás.

⁴³ Kemendy Géza zászlóalja – amint azt a feleségéhez aznap Nagyváradról írt tábori levelezőlapja és képeslapja bizonyítja – szeptember 7-én vonult át Nagyváradon. *Kemendy*: „A kard...” II. k. 174/b. o. 225. melléklet.

⁴⁴ Nagyváradon két ízben működött hadapródiskola: korábban, 1898 és 1918 között a honvéd gyalogsági hadapródiskola, később, 1941 és 1944 között pedig a Magyar királyi „Gábor Áron” Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola.

⁴⁵ Ez 1940. szeptember 8-án történt.

⁴⁶ Farkas Imre magyarnótája.

Aztán a gyalogos embereket vonatra rakták, és úgy mentünk néhány tíz km-t.⁴⁷ Csucsá, Kissebes nagyemlékű helyek, szent helyek. A vonaton gyönyörű hegedűszóra ébredtem Bánffy-hunyadon.

Az állomáson a gyönyörű, de eddig csak képekről ismert Kalotaszeg népművészete kelt életre. Gyönyörű ruhában a lányok és olyan csizmában, amely különböző színű bőrrel berakásos volt. Ők így köszöntötték a honvédeket.

Egyébként az egész menet diadalmenethez hasonlított. Amerre csak magyar katona megjelent, kivonult a nép a falukból a köszöntésükre, és ki-ki, amije volt, azt vitte, hogy a magyar honvédnek adja. El nem maradt a sok-sok csókolózás, és ez igaz szívből jött. Emlekszem, egyszer egy völgyben meneteltünk, és a falu elénk jött. Valósággal szétszedték a zászlóaljkat az emberek, és mindenki vitte a prédáját haza, nehogy katona nélkül maradjon. Otthon aztán a nagy megvendéglés. Az ennivaló, a bor, és talán reggelig szólt a nóta a házaknál.⁴⁸

Még egy megállónk volt Kolozsvárig. Kb. 20 km-re volt Magyarkapus, vagy ahogy ott nevezték, Kiskapus. Itt éjszakáztunk, mielőtt beérkeztünk volna Kolozsvárra. Itt olyan előkészület várt bennünket, mintha minden háznál lakodalomra készültek volna. A házaknál az ablakok tele voltak Küküllő-menti borokkal, és jobbnál jobb vacsorával várták a honvédeket.

De nem volt elég, hogy a házaknál ment a hejehuja, még a kocsmában is nagy mulatságot rendeztek. Azt mondták, most mindenkinek mulatni kell, ezen a napon senki nem lehet szomorú, ez a vígság napja. A csodálatos, díszágnak megfelelő, mesés szép kézimunkával varrott ágyneműs ágyban nem sokat aludhattam, mert egykettőre reggel lett, és az utolsó nekifutásunk következett. Ezt viszont mindenki alig várta. Mielőbb lássuk meg Kolozsvárt. Itt meg kell jegyezni, hogy olyan lelkesek voltak az emberek, hogy mindenki el akart jutni ide. De nem akárhogyan, hanem gyalog, a többiekkel együtt. Az volt a parancs, akinek valami lábfeltörése vagy egyéb baja van, leadni az egészségügyi oszlopnak.

Az én embereim azt mondták, senki nem marad el a századtól. Bírták is rendületlenül. De egyszer mégiscsak sok volt a menetből, és az egyik Kellernek⁴⁹ feltörött a lába. Hiába, le kell adnunk. De amikor arra került a sor, ők már megoldották, hogy maradjon: a szakasz lőszerkocsis cserélt helyet Kellerrel, aki kezelő volt, Keller pedig felült a kocsira, ahol meggyógyult a lába, és Kolozsvárra már gyalog vonult be velünk.

Amint az előbb említettem, Magyarkapus kb. 20 km volt Kolozsvártól. Amikor reggel elindultunk, olyan ütemet diktált az él, hogy megállás, a szokásos kapcaigazító pihenő nélkül, egy menetben elértük Kolozsvár külvárosát, Monostorit. Itt a tetőn – mert Kolozsvár a Szamos völgyében fekszik – összegyülekezett az egész 9. hadosztály,⁵⁰ melynek csapatai más útvonalakon érkeztek Kolozsvárra, közben átfésülve az egész környező terepet.

⁴⁷ Solyomvári György zászlós feljegyzései szerint (lásd a 4. sz. jegyzetet) szeptember 9-én és 10-én három hosszabb-rövidebb útszakaszon is vasúton szállították a 47/II. zászlóaljat.

⁴⁸ Kemendy Géza Nagybáródról, 1940. szeptember 9-én írta a feleségének tábori levelezőlapon: „Az öröm, a lelkesedés, az elragadtatás, szeretet, büszkeség kísért bennünket. Ezt majd szóval. Útban vagyunk Kolozsvárra, amelybe 11-én mi vonulunk be. Szép nótánk is van erre: »Édesanyám, nemsokára bevonulunk Kolozsvárra...«. Örülök annak, hogy benne lehetek ezekben a gyönyörű eseményekben.” *Kemendy: „A kard...”* II. k. 174/b. o. 225. melléklet.

⁴⁹ A Keller nevű géppuskakezelő személyét közelebbről nem ismerjük.

⁵⁰ 1940-ben még 9. önálló gyalogdandárnak nevezték.

Összevártunk mindenkit, és szépen felfejlődünk a díszes bevonuláshoz. A soproni 9. huszárok⁵¹ az élen, majd a többi egységek. Amikor kész volt a csoportosítás, olyan felhőszakadás zúdult a nyakunkba, hogy hasonlóra nem emlékszem.

A városba levezető kockaköves úton hömpölygött a víz. Aztán egyszer csak olyan részre érkeztünk, ahol az út vastagon volt borítva virággal, valóságos vastag szőnyeg. Nagy bajban voltak a lóvezetők, mert a lovak csúsztak a virágon, melyet valósággal vitt a víz. Nagy kínlódással ereszkedtünk lefelé, amikor az út oldalán sűrűn egymás mellett álló törzstisztek suttogják minden egység felé: Elvonulás jobbra! Annyit jelent, hogy keményen kilépve kell valaki előtt elvonulni. Hamarosan elértük a pontot: vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke⁵² fogadta a csapatok díszelgését. Mint egy hatalmas szobor, úgy állt ott, mi pedig mint a vas, léptünk el előtte!

A díszmenet után végigláttunk a zászlóalj fölött, és azt látjuk, hogy a zászlóaljparancsnok⁵³ lovát úgy vezeti a lovász, a parancsnok meg gyalog lépdel. No, ez nem nagy dicsőség nekünk, az biztos!

Monostoriba beérve, nagy csodálkozással tapasztaltam, hogy senki nincs az utcán, mintha nem is tudnák, mi történik itt.

Egyetlen kis szatócsbolt előtt egy kis zsidó, karjait széttárva kiáltotta:

– Éljen a magyar hadsereg!

Később megtudtuk, hogy a falu román lakosságú.

Viszont hamarosan elértük Kolozsvárt. Az ablakokon vagyont érő szőnyegek lógtak, az utcán, a házak ablakaiban talán évszázados díszmagyarokban a férfiak, nők, és hallatlanul lelkes ováció. Könnyeinkkel küszködtünk mi is ezt látva.⁵⁴

A Nemzeti Színház előtt álltunk meg, és innen osztották el az egységeket a város különböző részeibe.

Itt egy hölgy futott hozzánk, és mindenkit cigarettával kínált. Én ekkor nem dohányoztam, de nem lehettem ünneprontó, elfogadtam, rágyújtottam, de azonnal ledobtam a hömpölygő vízbe. Mert a csizmám fején folyt át a víz.

A Take Ionescu utcába⁵⁵ helyeztek el bennünket. Nem kis feladat volt, mivel villa-nyegyed, ahol semmiféle istálló nem volt. A villák mind üresek, elmenekültek belőlük a románok.

⁵¹ A 9. gyalogdandár huszárszázadát mozgósításkor a soproni helyőrségű III. önálló huszárszázad állította fel.

⁵² Kemendy itt pontatlanul emlékezett. A Honvéd Vezérkar főnöke ekkor Werth Henrik gyalogsági tábornok volt, Szombathelyi Ferenc viszont altábornagyí rendfokozatban, a VIII. hadtest parancsnokaként szolgált. E kassai seregest csak kétharmad állományával vett részt az erdélyi bevonulásban. A kolozsvári díszfelvonulás valójában Jány Gusztáv (1883–1947), altábornagy, a – 9. gyalogdandárt is magában foglaló – 2. hadsereg parancsnoka előtt történt.

⁵³ Dettay Béla alezredes.

⁵⁴ Kemendy Géza a bevonulás másnapján, 1940. szeptember 12-én az alábbiakat írta a családjának egy tábori postai levelezőlapon: „A visszatért Kolozsvárból írom e pár sort, és csókollak Benneteket. A tomboló lelkesedés csodás volt. A népek, testvéreinknek magyar megnyilvánulása megható volt. Boldog vagyok, látva mindezt, és nagy öröm ez, hogy ily történelmi dolgokban részt vehetek.” *Kemendy: „A kard...”* II. k. 174/c. o. 227/a. melléklet.

⁵⁵ A napjainkban Kolozsvár délkeleti részén található utca névadója Take (Tache) Ionescu (1858–1922), román politikus, aki 1921/1922-ben Románia miniszterelnöke volt.

Amíg a századirodán megkaptuk az eligazítást, addig elküldtem a legényemet, keresen nekem is szállást. Jött nagy örömmel, van ám! Két szép kisasszony is van, és magyarok. Elmentünk, és rögtön láttam, hogy nagyon melléfogott az én legényem: két lány, két szoba és még akkor én! De már nem lehetett este mást keresni, hát valahogy kibírtuk. A lányok kihurcolkodtak a konyhába, én meg a szobában. Faluvégi József tanító volt a házigazda. Nagy magyar érzelmű ember. Reggel bocsánatot kértem, és elköltöztem. A legényem újra talált egy remek helyet: akkor meg egyhónapos házások lakását biztosította nekem. De innen nem mehettem el, annak ellenére sem, hogy nekik ki kellett költözniük a konyhába.

– Soha nem bocsátaná meg nekem, ha ezt az áldozatot meg nem hozhatnák ők most értem, annak ellenében, amit mi hoztunk! Itt tényleg nem lehetett vitatkozni, és én maradtam a lakásban. Egyébként valamit részletesebben el kell mesélnem a családról. Idős házaspáré volt a lakás; a férfi a kolozsvári fűtőháznak volt valami vezető embere, most nyugdíjas. Bájos emberek a feleségével együtt. Fiuknak tekintettek, és mivel nem nagyon volt szabad a városban járkálnunk, sokat voltam otthon. Ilyenkor a bácsi – nagyon resteltem, hogy a nevüket elfelejtettem – a hallban leültetett egy kerevetre, ő is mellém ült, majd hátranyúlt és egy gumicsövet megszívott, folyt a gyönyörű rubinszínű ital, és egészségre kívánva, ittunk. Kérdezte, megismerem-e, miből van ez a bor? Megismertem, mert Herminke⁵⁶ szokott ilyet csinálni: ribizlibor volt. Felséges ital. És ez nagyon jól sikerült! Nagy, 25 literes ballonokban állt a kerevet mögött, és nekem kellett az ivópajtásnak lenni. Persze, nem az ivás volt a lényeg, hanem a beszéd: kölcsönösen érdekelt bennünket a másik elbeszélése az előbbi életről. A néni meg örökké azon igyekezett, hogy valamivel megkínáljon, sőt azt szerette volna, ha ott étkezem minden nap. Hát azt mégsem lehet, hiszen még úgy tűnhetne valakinek, nincs nekünk jó kosztunk a hadseregnél...

Kitérni mindig kevésbé tudtam. De a csütörtöki ebédet nem hagytam a katonakonyhán. Ekkor tudniillik paradicsomos káposzta volt, és azt olyan nagyszerűen csinálták, hogy azóta se ettem olyan finomat. A legényemmel cseleztettem ki magamat. Délharangszó előtt futva kellett jönnie értem, hogy hívatnak az irodára. Én is sietve elmentem, de csak későn érkeztem vissza, mert közben megebédeltem a konyhán.

Az életünk, mint mondtam, amiatt, hogy nem volt szabad a városban feleslegesen csavarognunk, elég unalmas volt. A tiltó rendelkezésnek az volt az oka, hogy a románok nagyon fájlalták Kolozsvár elvesztését, és tartott tőle a vezetőségünk, hogyha megtudják a mi erőnk nagyságát, talán megkísérlik a visszavételét is. Nekünk egy hadosztályunk⁵⁷ volt Kolozsvárt. A másik ok az volt, hogy a román lakosság magatartása velünk szemben engesztelhetetlen gyűlölettel teli volt. Sok olyan hír terjedt szét, hogy becsalták a házhoz a magyar katonát, és ott megölték. Ki is volt adva parancsban, hogy egyedül senki nem járhat a városban. Tisztek pedig csak csőre töltött pisztollyal közlekedhetnek. Az elővigyázatosságnak megvoltak az okai. A kolozsvári emberekből alakult „repülő-brigádok” megtisztították a várost azoktól az elemektől, akik kifejezetten veszedelmes kijelentéseket tettek, vagy az egész magatartásuk olyan volt, hogy tartani kellett az akciójuktól. Abban az utcában, amelyben én is laktam, volt egy ház, melyről az ottaniak mesélték, rendőr

⁵⁶ Kemendy Hermin (1889–?), Kemendy Géza zalaszántói (apai) nagynénje.

⁵⁷ Pontosabban a nagykanizsai 9. önálló gyalogdandár, melynek személyi állománya 1940. szeptember 1-jén 379 tisztből és 9509 főnyi legénységből állt. Vö. Szabó 1995. 298. o.

lakott benne. Az illető magyar volt, de árulónak tartották a magyarok. Amikor bevonultunk, úgy látszik, ő még vadabb román akart lenni, mint a románok, mert az utcabeliek szerint azt kiabálta:

– Horthy vért iszom!

Elvitték a börtönbe. Én ennyit tudtam róla mindössze.

Egyik napon, amint megyek a lakásomra, a kapujában ennek a rendőrháznak, áll egy 18 év körüli szép magas leány, és amikor odaérek, köszön és így szól:

– Ne haragudjon, hogy megszólítom, de egy nagy kérésem volna. Az édesapám rendőr volt és ráfogtak bizonyos dolgokat, elvitték, és nem tudjuk, mi van vele. Az édesanyám azóta ágyban fekvő beteg, és nem tud megvizsgáltatni. Csak sír és azt hajtogatja, bosszú áldozata lesz az ura, az én édesapám. Arra kérném, tegye meg, hogy jöjjön be most hozzánk és vigasztalja meg az édesanyámat.

Olyan bánatos, szomorú volt a tartása ennek a leánynak, a szavai olyan őszintének hatottak, hogy annak ellenére, miszerint felvonultak a tiltó rendszabályok esetei a lelkemben, azt mondtam:

– Kisasszony, szívesen bemegyek, de olyat nem mondhatok az édesanyjának, ami nem tartozik a hatáskörömbe. Azt igen, hogy nem a rosszakarók bemondása alapján ítélnék el nálunk valakit, hanem csak a bizonyított tények alapján. Amennyiben úgy van, ahogy mondta, hogy csak ráfogás az eset, bizonyos lehet benne, hogy az édesapjának semmi bántódása sem lesz.

Nagyon örült a kislány és köszönte, ő is csak erre gondolt. Bevezetett az udvaron keresztül a házba. De a kaputól egy átláthatatlan vadszőlőlugason vitt az út, és őszintén bevallom, kinyitottam a pisztolytáskám fedelét, és a kezemet a pisztolyon tartva mentem a leány után. A házba lépve meg éppen a lugas miatt teljes sötétség volt. Aztán bevezetett a szobába, ahol az édesanyja tényleg halálra váltan feküdt, és a szeme könnyörögve tekintett rám. Neki is ugyanazokat mondtam el, amit a leányának. Pozitív ígéretet nem tehettem, de azért egy kissé megnyugodott; de én is, amikor kívül voltam az utcán. Hiába, az ember sose tudhatja.

[...]

Azt hiszem, szeptember 15. volt, amikorra jelezték, hogy a kormányzó úr bevonul Kolozsvárra.⁵⁸ Én megmondom őszintén, meggondolatlanságnak tartottam, hogy ilyen tisztázatlan körülmények között bejön ide.

Engem a sorfalba rendelték; ma sem tudom, miért? A zászlóalj egésze pedig ki lett téve Felek felé biztosítani a románok ellen.⁵⁹ Nem véletlen, hogy a mi zászlóaljunk maradt ki a díszelgésből, mert a vezérkari főnök⁶⁰ előtt gyalog elvonuló zászlóaljparancsnok miatt büntették a zászlóaljat.

Nagy biztonsági intézkedések történtek. Az útvonalon, a vasútállomástól a város központjáig négyszeres biztosító kordon volt. Az állomáson azért a mi 4. századunk⁶¹ adta a

⁵⁸ Horthy Miklós kormányzó kolozsvári fogadási díszünnepsége valóban 1940. szeptember 15-én történt.

⁵⁹ Kolozsvártól délre közvetlenül a város határában húzódott az új magyar–román határ.

⁶⁰ A zászlóalj nem a Honvéd Vezérkar főnöke, hanem a 2. hadsereg parancsnoka előtt vonult el. (Lásd az 52. sz. jegyzetet!)

⁶¹ A 47. gyalogezred II. zászlóaljának 4. puskásszázada.

díszszázadot Farkas Tibor hadnagy⁶² parancsnoksága alatt. Szép szál tiszt volt, jó vezényszava, és a század is kiváló.

Szigorúan ki volt adva, hogy senki virágcsokrot nem dobhat, mert a csokorban kézi-gránátot találtak elrejtve.

Valósággal félttem, nehogy valami történjék. Szabálytalanul, de a pisztolytáskámat kicsatolva álltam. A mögöttünk lévő kordont az ország minden városából ideutaztatott rendőrtisztek alkották. Egyszer csak egy kis győri rendőrhadnagy⁶³ felhorkan a hátam mögött:

– Na, majd adok én nektek tüntetni!

Hátranézek, és a hadnagy két fiatal lány mögé lép, beléjük karol és elviszi őket, nyilván a rendőrségre. Nem volt nehéz kitalálni, miért: az egyik vörös ruhában, a másik sárga blúz és kék aljban sétálgattak mögöttünk. Ez[ek] pedig a román nemzeti színek voltak. Így tüntettek.

Egyszer csak jöttek a motorosok, majd az autók: kormányzói pár, miniszterek és nagy meglepetésünkre Órffy méltóságos úr.⁶⁴

A sármelléki Kuti Ferivel álltunk egymás mellett, és amikor arra nézett, mindketten tisztelegtünk nekik. Meg is ismertek bennünket.⁶⁵ Nagyon örültem, hogy túl voltunk ezen a felelősségteli feladaton.

Két érdekes esemény tette emlékezetessé ittlétünket. Perjés Géza századparancsnok mesélte az ő kalandját. Akkor történt, amikor biztosítottak Felek felé. Úgy látták, hogy a románok nem a nekik meghatározott területen fekszenek, hanem a mienken. Ezért lóháton, a jelentőlosok kísérete mellett körüljárta a terepet. Egyszer csak azt veszi észre, hogy a románok mögé kerültek, és látja is, hogy egy szakasz az ő elfogásukra megmozdul. A legnagyobb gyötrő gondja az volt, hogy másnap az újságokban benne lesz, hogy Perjés Géza magyar királyi hadnagyot Feleknél a román biztosító erők elfogták. Ez észbontó. Ha kell, ingyen nem adják magukat, és a következő pillanatban egy román tábori őrsbe botlanak. Na, most beteljesül, amitől tartottunk – volt a gondolata.

Ebben a pillanatban a tábori őrs egyik tagja, feszesen tiszteleg ennek a kis lovas csoportnak, és a következő pillanatban már magyar területen voltak. (Emlékezetes volt, mert nemrég mesélte el.⁶⁶ Valószínű, helyesen jegyeztem meg a lényegét.)

A másik már komolyabb ügy volt. Semmiképpen nem értett senki egyet a bécsi döntéssel, mert nagy magyarlakta területeket hagyott a románoknál. Itt ezekben a napokban

⁶² Ilyen nevű gyalogsági tiszt nem teljesített szolgálatot a honvédség hivatásos tiszt állományában. Feltehetően tartalékos tiszt lehetett, de az sem kizárt, hogy Kemendy pontatlanul emlékezett a nevére.

⁶³ Ilyen rendfokozat 1940-ben még nem létezett a magyar királyi rendőrségben. (Szakály Sándor szíves közlése.)

⁶⁴ Sármellék földbirtokosainak egyike dr. Órffy Imre (1884–?), országgyűlési képviselő, a kormánypárt egyik prominense volt.

⁶⁵ Kemendy Géza 1940. szeptember 25-én többek között az alábbiakat írta a feleségének Kolozsvárról: „Órffy méltóságos úrnak is írtam. [Tudniillik üdvözlő lapot.] Őt láttam itt Kolozsvárt a Kormányzó Úr szemléje alkalmával. Tisztelegtem neki, el is fogadta, de nem ismert meg, pedig a Kuti Ferivel álltunk. Azt mondta mosolyogva a feleségének: »Látod, még itt is ismernek!« (Rohamsisakban voltunk a sorfalban.)” *Kemendy*: „A kard...” II. k. 186/e. o. 243. melléklet.

⁶⁶ Ezt Perjés Géza valószínűleg 1974 júniusában Keszthelyen tett látogatása alkalmával mesélhette el Kemendynek. Vö. *Kemendy*: „A kard...” II. k. 188/a. o. 246/b. melléklet. Perjés Géza levele Kemendy Gézához, Budapest, 1974. június 17.

megérett az elhatározás Keserú István őrnagy úr és környezeténél. Egy este, egy kis italozás után, elhatározták, hogy elfoglalják azokat a részeket, amelyeken magyar lakosság él.

El is indultak, és jó néhány községen keresztülhaladva, az egész lakosságot nagy örömmre hangolva tértek vissza. De nem saját jószántukból, hanem a mi felső vezetésünk parancsára.

Nagy diplomáciai bonyodalmaktól félték...

Nemcsak én, de mindenki nagyon számolgatta a napokat és haza vágyott. Egyik késő délután tiszti gyűlésre rendelték bennünket a zászlóaljirodára. Három helyiségen mentünk keresztül, és a legfelsőben gyülekeztünk. Ezután minden ajtóhoz egy katonát állítottak, és az ajtókat külön-külön bezárták.

Egy sokpecsétes borítékot bontott fel a zászlóaljparancsnok és felolvasta:

– Amennyiben „Budavára” a jelszó, akkor támadás Felek felé.

Vége is lett a gyűlésnek, még csak a szigorú titoktartásra hívták fel a figyelmünket. Az volt az oka ennek az elgondolásnak, hogy Felek felé a románok a hegytetőn, a mi vonalunk meg a hegy oldalában volt megállapítva. Kolozsvár védelme így nem volt megnyugtatónak mondható, tehát ezt akarták korrigálni. De amíg mi ott voltunk, erre nem került sor.

Emlékként a visszatért Kolozsvárról, a postán bélyegeztettünk papírlapokat ezzel az alkalmi bélyegzővel: „Kolozsvár visszatért. 1940.” Egy emlékül megmaradt.⁶⁷ A másikat valamennyi emberem aláírta és eltettem, de az 1950-es évek idején jobbnak láttam elégetni. [...]

Milyen sok esemény történt a kormányzó úr bevonulásától eltelt tíz nap alatt! Egyszer csak megint hívatnak a zászlóaljirodára. Na, biztos „Budavára” a jelszó! – volt az első gondolatunk.

És nem az lett, hanem az, hogy holnap, azaz szeptember 25-én délután berakodás és irány haza.⁶⁸

Hát volt öröm, mondanom sem kell. Rögtön ki a piacra, az útra ennivalót és az otthoniaknak teát, kávé tenni, mert az itt nagyon olcsó volt.

Ezen az estén búcsúztunk el a háziaktól. Nagyon megható volt, hiszen mi voltunk, akik elsők voltunk Erdély földjén. Minket soha el nem felejtettek. Nekünk meg akkora élményt jelentett, amit igen sokan életük végéig sem érthettek meg, pedig arra vágyakoztak...

Másnap aztán gyönyörűen kiglancolva magunkat, fegyvereinket, lovainkat, vártuk az indulásra a parancsot.

És ekkor olyan élményben volt részem, amit életem végéig nem felejték el. Az egész város valamennyi részéből egy nóta szállt az ég felé. Szinte látni lehetett, mint a felszálló füstöt, és megállt a város fölött; talán még akkor is hangzott, amikor már senki nem énekelte! De csak ez az egy dal: „Nem a sörtől, sem a bortól vigadok; / Kolozsvári leányoktól búcsúzik: / Szerbusztok, gyerekek, / Isten veletek leányok! / Már én többet nem járok el hozzátok!”⁶⁹

⁶⁷ Kemendy: „A kard...” II. k. 186/d. o. 242. melléklet.

⁶⁸ Kemendy Géza zászlóalja – a feleségéhez aznap írt tábori levelezőlapjának tanúsága szerint – 1940. szeptember 28-án indult haza Kolozsvárról: „Meghatódottan búcsút vettünk ma délután 3 órakor Kolozsvártól. Berakodott a zászlóalj, és most 1/2 óra múlva indulunk.” Kemendy: „A kard...” II. k. 186/e. o. 244. melléklet.

⁶⁹ A „Magyar gyerek” című katonadal kolozsvári változata.

Sok szép élményem volt, de ilyen még nem!

Aztán, miután kigyönyörködtem magamat ennek az énekes szépségnek minden vonatkozásában, kiléptünk. Elvonultunk a Mátyás szobor előtt, a Szent Mihály templom előtt, és búcsút intettünk mindenkinek. Ezek a kipihent, szép zalai legények nagy élményekkel eltelve hagyták el Kolozsvárt.

Nagyon érdekes kép futott az utcán ellenkező irányokban:

Mi, a szépen kiglancolt egységek egyenes tartással, vígan, nótaszóval, könnyedén lépve vonultunk kifelé, ugyanakkor mellettünk porosan, meghajolva, fáradtan – ahogy a bakáknál mondták: kufferolva – vonultak be a minket váltó zászlóaljok. Nekik befelé, hosszú szolgálatra fújták a kürtösök a marsot,⁷⁰ nekünk pedig haza, szabadságra. Így néz ki párhuzamosítva két sors. Katonasors, nincs benne semmi különös; ennek ez a rendje!

Az úton nem állt be a zászlóaljnak a szája: mindenki egész hazáig énekelt. Egyébként nagy fegyelem uralkodott, soha senki le nem maradt a vonatról, vagy semmi rendetlenséget nem teremtett, ha valahol hosszabb ideig állt a szerelvény.

Ez is természetes volt. A kanizsai bakák arról voltak híresek, hogy minden körülmény között helytálltak és fegyelmezettek voltak.

Aztán, ahogy Kanizsára értünk, azonnal leszereltünk és haza!

(Gépelte kézirat. Kemendy Géza: „A kard nem kerül fogásra...” II. k. 1939–1942. 162–188. o.)

⁷⁰ Indulót.

NEKROLÓG

POLLMANN FERENC

**SIR JOHN KEEGAN
(1934–2012)**

2012. augusztus 2-án – alig néhány héttel 78. születésnapja után – elhunyt a XX. század utolsó évtizedeinek egyik legnagyobb hatású hadtörténésze, Sir John Desmond Patrick Keegan, a Brit Birodalom Rendjének tisztje (OBE – 1991), lovag (Knight Bachelor – 2000). Azt követően, hogy eredetileg 1976-ban megjelent – kétség kívül legnagyobb hatású – könyve, a *The Face of Battle* 2000-ben *A csata arca* címmel a magyar olvasók számára is hozzáférhetővé vált, jelentős népszerűsége tett szert a hazai közönség körében: sokan az ő tevékenységén keresztül kerültek ismeretségbe a hadtörténetírás új – vagy legalább is nálunk újnak számító – irányzataival.

„Keegan talán napjaink legjobb hadtörténésze” – írta róla a *The New York Times* kritikusa az ezredfordulón, egyik akkor megjelent könyve (*The First World War* – magyarul: *Az első világháború*. Budapest, 2010) kapcsán. Talán valóban ő volt... Egy bizonyos: nagyon jól tudott írni, ami aligha mondható el minden pályatársáról. Nem véletlen, hogy élete utolsó negyedszázadát szakújságírással (is) töltötte: 1986-tól a *Daily Telegraph* katonai szakírója volt. A tekintélyes brit napilaphoz a sandhursti Királyi Katonai Akadémiáról került, ahol 1960-tól kezdődően oktatta hadtörténetre a brit hadsereg leendő tisztjeit. Hogy sikerrel tette mindezt, az már huzamos – szintén negyedszázadig tartó – megbízatásából is kikövetkeztethető.

Ám ez az elismerésre méltó teljesítmény valójában még nagyobb, mint első látásra vélhetnénk. A hadtörténetírást aktív vagy nyugállományú hivatásos tisztként művelő szakemberek között létező felfogás szerint (amit nevezettek adott esetben civil vitapartnerükkel szemben döntő érvként felemlengetni csupán ritkán haboznak) katonai szakképzettség és megfelelő gyakorlat híján lehetetlen érdemben foglalkozni a hadtörténelem alapvető problémáival. Más szóval: csak az tehet megalapozott kijelentéseket konkrét hadtörténeti kérdésekben, aki maga is szolgált hivatásos állományban rövidebb-hosszabb ideig a hadseregben. Még jobb, ha puskaport is szagolt, azaz háborúban is részt vett. Civil hadtörténészek megállapításai ennél fogva csupán korlátozott érvénnyel rendelkeznek, és bizonyos óvatossággal kezelendők...

Nos, aki John Keegan könyveit olvassa és kizárólag ezen olvasmányok alapján próbál képet alkotni magának szerzőjük személyiségéről és szakmai felkészültségéről, rendszerint alaposan meglepődik, mikor megtudja, hogy a jeles hadtörténész teljes mértékben híján van minden saját gyakorlati tapasztalatnak katonai téren. A második világháborúban nyilván nem vehetett részt, hiszen mindössze 5 éves volt 1939-ben. Ám Keegant minden katonai szolgálatra alkalmatlanná tette, sőt mozgásában is komoly mértékben korlátozta egy alattomos gyerekkori betegség. 13 évesen csípőjét TBC támadta meg, és évekre kórházba kényszerült. Akkoriban e betegség gyógyításában a friss levegőnek kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak: Keegan és sorstársai nyitott kórtermekben fekve és az időjárás

mindenféle viszontagságának kiteve várták a gyógyulást. Később egy műtéttel sikerült legalább részben visszaadni mozgásképességét, és így lehetővé vált egyetemi tanulmányainak elvégzése. Mindenesetre a betegséggel járó sok szenvedés szívóssá és kitartóvá tette Keegan.

Kétség kívül nem igaz, hogy nem rendelkezett tapasztalatokkal a háborúra vonatkozólag. *Bőséges* tapasztalatai azonban másodkézből származtak: még gyermekként a háborús Angliában menekültektől, illetve a normandiai partraszállásra készülő csapatok katonáitól, később sebesültektől és kórházi betegektől, veteránoktól szerezte értesüléseit. Ezeket átlagon felüli beleérző képessége segítségével szinte saját maga által átélt élményekké dolgozta át, mégpedig olyan sikeresen, hogy későbbi leírásai az egyszerű katonák frontélményeit nagy megjelenítő erővel voltak képesek visszaadni. Az olvasók – kivált a nagyközönség – ezt rendkívül pozitívan értékelték, mivel Keegan módszere és az általa feldolgozott témák lényegesen különböztek a hagyományos hadtörténetírás szakszerű, de általában száraz és többnyire unalmas hangvételétől és témáitól.

Hadtörténészeket gyakorta éri a vád, hogy előbb-utóbb megfertőzi őket valamennyi militarizmus, annyit foglalkoznak hivatásuk tárgyával. Keegan már gyermekkorában magával ragadta a háborúk, a katonáskodás története iránti érdeklődés. Ennek ellenére saját állítása szerint „95%-ban pacifista volt”. Az a fennmaradó 5% azonban arra indította, hogy helyeselje a vietnami háborút, támogassa az iraki beavatkozást, a koszovói és a szerbiai légiháborút. Kritikusai szerint keveset értett meg a háború politikai dimenzióiból, különösen Clausewitzből, akinek agyonidézett tételét a háború és a politika összefüggéséről mindvégig tagadta.

Bárhogy is, tagadhatatlan, hogy hosszú pályafutása során Keegan igen sokat tett a hadtörténetírás megújulásáért és népszerűsítéséért. Nem feltétlenül fontos mindenben igazat adni neki – műveit olvasni azonban kötelező. És ez várhatólag sokáig így is marad.

SZEMLE

GEORG SCHEIBELREITER

DIE BABENBERGER. REICHSFÜRSTEN UND LANDESHERRN

(*Böhlau, Wien, 2010. 416 o.*)

A szerző a bécsi Egyetem Institut für Geschichte intézetének kutatója. Több középkori tárgyú monográfia és könyvfejezet szerzőjeként (Der Bischof in Merowingischer Zeit, Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 27. Wien–Köln–Graz, 1983; Tiernamen und Fabelwesen, Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 24. Wien–Köln–Graz, 1976. 2. Aufl. 1992.), magyarországi konferenciák [köztük éppen a nikápolyi csata évfordulója alkalmából, lásd: *Hadtörténelmi Közlemények*, (1996) 4. sz. 160. o.] előadójaként már komoly előtanulmányok birtokában népszerűsítő céllal vállalkozott egy jó nevű tudományos kiadónál egy összefoglaló mű megírására. A téma az osztrákok számára rendkívüli fontosságú, bár – mint a szerző maga is elismeri – a Habsburgok árnyékában sok vonatkozásban elfeledett Babenberg dinasztia történetét foglalja össze. A Babenbergeket 976 és 1246 között a mai Ausztria elődjén, Ostmarkon (Alsó- és Felső-Ausztrián) uralkodó dinasztia az Árpád-házzal majdnem azonos időszakban élt, s a magyar olvasó számára a kötet érdekességét is a párhuzamosság, és a számos alkalommal létrejövő dinasztikus kapcsolatok, katonai és diplomáciai szövetségek és viszályok sorozata jelenti.

A magyar törzsszövetségnek döntő szerepe volt az Ostmark megszületésében, kezdve a 907-es pozsonyi csatától a 955-ös augsburgi német győzelemig, amit sorsdöntőnek tekint a későbbi osztrák tartományok kialakulása szempontjából. A 907-ben megszakadt bajor területi függés megújult („Geburtsstunde Österreich”), igaz, hogy ekkor már a 960-as évektől kialakuló határtartomány, Ostmark nem lett akkora, mint volt az 907 előtti, amikor a bajorok ellenőrzése alatt állt. A X. század kapcsán a források szegénységére panaszkodik, joggal, hiszen I. Henrik német királytól 17 év alatt mindösszesen 41 oklevél maradt ránk, s ezek sem a keleti határvidék viszonyaival foglalkoztak. A dinasztia eredete – mint általában a dinasztikiaké – igen homályos, III. Szt. Lipót gyermekeként a Babenbergekhöz tartozó híres történetíró, a freisingi püspök, Ottó a frank–turingiai Poppókhöz tartozó, bizonyos hőségekben feltűnő Adalbert vitézzel hozza kapcsolatba, akiknek Babenberg vára lesz a névadó. A dinasztiaiban mégis a Lipót – eredetileg ’Liutpald’ („kühn im Kriegsvolk”), eltorzított latinosított formájában ’Leopoldus’ – a leggyakoribb és legjellemzőbb név, s a szerző is végig a ’Liutpald’ alakot használja. A név a nemzetség minden generációjában előfordul, s felveti, hogy Liutpald 907-es pozsonyi csatában bekövetkezett halála után vehette fel a nemzetség addigi ellenlábasként nevéét (amit azután Liutpald közvetlen leszármazottai a későbbiekben nem használnak tovább). Az első őrgróft is így hívják (976–994).

Mindenesetre Ausztria nevének első előfordulása egy 996-os német császári oklevélben olvasható, „in regione vulgari vocabulo Ostarrichi”, aminek évfordulóját a magyar honfoglalásával egy időben ünnepelték nagy fénnel Ausztriában. A magyar kapcsolatokban legközelebb Adalbert őrgróf (1018–1055) jut nagyobb jelentőségre, akinek részvételét valószínűsítik a németek számára balul végződő 1030-as hadjáratban. Herwig Wolframot követve (Lásd: *Veszprém László* [szerk.]: Szent István és az államalapítás. Budapest, 2002.) ő is úgy látja, hogy Bécsnél a magyarok körülzárták és megadásra kényszerítették a támadó csapatokat. Péter magyar király idején pedig a kapcsolatok erősítette, hogy Adalbert második felesége Péter tetvére, Dominica/Froiza/Frowila volt. Szerepe a további német hadjáratokban is számottevő lehetett, ami egyúttal az őrgrófok később hagyományosnak tekinthető császár iránti hűségének is jó példája.

A szerző hasonlóképpen – jó okkal – a birodalmi seregben látatja Ernő őrgróft, amikor Salamont 1063-ban Fehérváron trónra ültetik. Hagyományos császárhűségét pedig a lázadó szá-

szok ellen vívott 1075-ös Unstrut melletti homburgi csatában bekövetkezett halála bizonyítja, ami után fia, II. Liutpald is a pápával, s a bajor herceggel, IV. Welffel szemben a császár, IV. Henrik pártján maradt. Befolyását a császárral való szembefordulása idején, az 1080-as években sem veszítette el, noha katonailag alul maradt. A császárhűség jellemezte a később, III. Frigyes császár idején szentté avatott III. Liutpald uralkodását, amelyet már a kereszties hadjáratokra való készülődés és részvétel jellemezett. IV. Welf kereszties hadjárata 1101-ben özvegy édesanyja, Itha vett részt, aki útközben életét is veszítette. Ügyes politizálással elnyerte IV. Henrik leányának, V. Henrik testvérének a kezét, ami példátlan presztízsnövekedést, és tényleges anyagi- és politikai befolyásának gyarapodását jelentette a Babenbergeknél (1106). Sőt, V. Henrik gyermektelen halálakor a mainzi birodalmi gyűlésen komolyan szóba került személye a császári trónra esélyesek között, ami hűségét a megválasztott III. Lothar iránt egyáltalán nem befolyásolta. 1136-ban az őgróf egy vadászaton veszítette életét („occiditur”), ami – mint mindig – később változatos, kriminalizált feltevéseknek és szóbeszédnek adott tápot. Örököse fia, IV. Liutpald lett, aki azonban a bajor hercegi címet is elnyerte, ami azzal a veszéllyel járt (a mai Ausztria formálódása szempontjából), hogy végérvényesen betagoódik Bajorországba. Am éppen ellenkezőleg, a grófok közül ő az első, aki Béccsel, a későbbi székvárossal kapcsolatba kerül.

A Jasomirgott melléknevű II. Henrik, néhány évre XI. Henrikként szintén bajor herceg, ismét belebonyolódik a Borisz trónkövetelő által szított bajor–magyar ellentétbe. A Welfek és a magyarok normannok felé történő tájékozódásával szemben II. Henrik elnyeri a bizánci császár unokahúga, Theodora kezét. Pseudo Theodoros Podromos a császárt egyenesen Phoebushoz, míg a herceget Orionhoz hasonlítja. A herceg nyeri el I. Frigyestől 1156-ban a hercegi címet biztosító „Privilegium minus”-t, aminek azután eredeti példányát a Privilegium maiust hamisító Rudolf herceg semmisíti meg 1358/59-ben. (Klosterneuburgban fennmaradt 1247-es átiratának képe sajnos megfordítva került a 353. oldalra.) A herceg kiváltságai csak a szomszédos területekre kötelezték volna hadba vonulásra, mégis minden nagyobb vállalkozásban ott találjuk, pl. Milánó ostromaikor. A hercegi rangemelés komoly hatását mutatja, hogy arról még a magyar krónikák is hírt adnak, de ő az, aki a stájer hercegséget is megszerzi. A történelemben leggyakrabban mint a kereszties hadjárat részvevőjét és Oroszlánszívű Richárd angol király fogságba ejtőjét említik. Megjegyzendő, hogy a herceg 1182-ben zarándokként – Magyarországon átvonulva – már járt a Szentföldön, s utána a heiligenkreuzi ciszter kolostornak, a dinasztia végeleges temetőhelyének adja Krisztus keresztjének ott ma is megtekinthető töredékét. A herceg csak egy évet, 1191-t töltötte a Szentföldön, s a francia–angol seregek árnyékában nem sok hősi tettet tudott végrehajtani. Az akkori híres zászlóügy (Richárd letépi az osztrák lobogót) háttérében a zsákmányon való osztozkodás problémája állhatott, s az osztrák részeseledést, aminek igényét a zászló jelképezhette, egy francia–angol megegyezés tette lehetetlenné. Az azonban csak a 14. században feltűnő címerlegenda, hogy itt alakult ki a piros-fehér-piros osztrák lobogó. A fogsága esés miatt elszenvedett pápai kiátkozás ellenére a 16 tonnányira becsült ezüst váltságdíj fele is érzékelhető növekedést, építkezést és kereskedelmi fellendülést, például a bécsi Pfennig bevezetését tette lehetővé. A váltságdíjból utóda sem adott vissza semmit, hiszen igen hamar, 1198-ban a Szentföldről visszatérteben éri a halál. Utóda, VI. Liutpaldnak 1203-as bizánci házassága, II. Izsák császár Theodóra nevű unokájával a császárság bukása miatt nem bizonyult perspektivikus döntésnek. VI. Liutpald immár az egyik legtekintélyesebb birodalmi herceg, sikeres kereszties volt, hiszen 1212-ben Dél-Franciaországba vonult a katharok ellen, majd 1217-ben II. András magyar királlyal a Szentföldre, ahol azonban tovább marad, s részt vesz Damietta sikertelen ostromában. A hadjárat során történt feltűnő költsége – szemben I. András anyagi problémáival – már az osztrák hercegek megnövekedett gazdagságára utalnak, amit egyébként is Bécsnek ez időbeni hercegi székhellyé való kiépítése szépen igazol. Persze, a Nibelungének kapcsán II. András magyar király „gyenge” alakjára tett megjegyzése az újabb magyar kutatás fényében módosításra szorul. Szintén az osztrák hercegek tekintélyét mutatja, hogy 1234-ben II. Frigyes testvérének, Konstanciának a meissenai őgróf fiával kötött házassági ünnepségén II. András magyar király is megjelent.

II. Harcias Frigyes alakja mindmáig ellentmondásos, hiszen a bátor, kitartó és szívósan ellenálló – II. Frigyessel is dacoló – uralkodóval hal ki a dinasztia, amiben Frigyest gyermektelensége miatt nem kis felelősség terheli. Gátlástalan merészsége pedig a tatárjárás kapcsán IV. Bélával szembeni politikája kapcsán jól ismert a magyar történetírásban, noha furcsa módon magyar stílu-

sú, kontyos hajviseletet tulajdonítanak neki. Halála a magyarok elleni 1246-os csatában mindmáig rejtélyes, a kortársak is különféle magyarázatokkal álltak elő, miként a kölni Königschronik szerint a párviadalban legyőzött halicsi király mérte volna rá a halálos csapást. A Babenberg örökségért kitört harc II. Ottokár és IV. Béla között jól ismert, az utolsó leányági Babenberg, Ágnes heunburgi grófnóként 1295-ben fejezte be életét.

A kötet talán legolvashatóbb fejezetét a szerző a Babenbergeket személyiségének szentelte. Nyomatékkal hívja fel a figyelmet, hogy a korabeli források nem az individuumbemutatására, hanem társadalmi állásuk és az ahhoz kapcsolódó elvárások bemutatására koncentrálnak. Ezzel együtt igyekeznek az egyes grófok és hercegek egyéni vonásait megragadni, s amennyiben lehet, fennmaradt csontmaradványaikkal egybevetni. Nem meglepő, hogy az arisztokráciára jellemzően magas termetűek (175–180) voltak. Fennmaradt ábrázolásai is ennek az igénynek felelnek meg, akár a pecsétekre, vagy II. Frigyes fennmaradt síremlékére, akár Lipótnak a III. Frigyes alatti 1485-ös szentté avatásához kapcsolódó klosterneuburgi 3,4–4 méteres Babenberger-Stammbaumra (képes ősfára) gondolunk. Ugyanakkor megszívlelendő, amikor a csontmaradványok azonosítása kapcsán a középkori hiedelmek tiszteletben tartására int a természettudományos elemzések mindehatóságával szemben.

Nem könnyű egy jórészt forrásszegény időszakban uralkodó dinasztia nemzetközi környezetbe ágyazott több évszázados történetét négyszáz oldalon összefoglalni. A szerzőnek ez remekül sikerült, miközben a magyar történelmet illetően is jó tájékozottságáról tett bizonyosságot (még ha magyar szerzőtől nem idéz az irodalomjegyzékben egy tételt sem). A kötet megérdemelné, hogy magyar fordításban is olvassuk, s talán akkor a néhány magyarországi Szent Lipót templom védőszentjéről is többet tudnánk. Ahhoz, hogy Magyarországon szomszédaink történetéről igényes és valóság-hű kép alakuljon ki, minél több történeti monográfia lefordítására lenne szükség, ami egyszer talán a középkor területén is elvezethet a párbeszéd megindulásához.

Veszprémy László

KAREL HRUZA – ALEXANDRA KAAR (SZERK.)

KAISER SIGISMUND (1368–1437)

Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen

(*Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 564 o.*)

Jelen kötet része a most már évek óta tartó európai Zsigmond-reneszánsznak. A bevezetőben a szervezők is elismerik, hogy ennek első állomása az 1987-es budapesti Zsigmond-kiállítás, katalógus, valamint konferencia volt, amit szervesen követett az 1994-es Macek, Marosi, Seibt szerkesztette tanulmánykötet, majd 2005–2006-ban a budapesti-luxemburgi Zsigmond-kiállítás, és annak nem a legtalálékosabb, „opulenter”-nek titulált katalógusa, valamint egy konferencia, majd 2007-ben Brűnnben (hiszen Znaïmban halt meg), illetve Nagyváradon (hiszen itt temették el), a nagy király/császár halála évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferenciák, amelyeknek változtatott tanulmányai 2009-ben jelentek meg. A sor itt persze még nem ér véget, hiszen a *Konstanzer Arbeitskreis* 2011-ben a konstanzi zsinattal foglalkozott, míg a legújabb nagy európai projekt, erre emlékezve 2014–2018 között a korszak nagy eseményeinek szentel egy-egy esztendő, a 2014-eset éppen Zsigmond alakjának. Jelen kötet tanulmányai túlnyomórészt a brűnni konferencia előadásait tartalmazzák, s előljáróban megjegyezhetjük, hogy a szerkesztőknek a Zsigmond-kutatás meghatározó tanulmánykötetét sikerült közreadniuk. A konferencia és kötet kiindulópontja a Zsigmond-kori igazgatási és oklevelezési gyakorlat, a központi kormányzati szervek, leginkább a kancellária működésének a vizsgálata, ami alapvetően az Osztrák Kulturális Alap (FWF) által támogatott Osztrák Tudományos Akadémia és a Bécsi Egyetem Történeti Intézetében kialakított „Kaiser Sigismund: Herrschaftspraxis in drei Reichen” projekt eredménye. E kutatás – számos rész tanulmány mellett – a Regesta Imperii Zsigmond-kori anyagának (12 3 62 regesztával) újrafeldolgozását

tűzte ki célul, ami a szerkesztő által is hangsúlyozva támaszkodik a magyarországi, 1951-től megjelenő Zsigmond-kori Okmánytár munkálataira és eredményeire (ezek az MTA által támogatott budapesti–szegedi Magyar Medievisztikai Kutatócsoport keretében ma is változatlanul folynak). A szerkesztők az alapvető Zsigmond-monográfiának a váratlanul elhunyt Jörg K. Hoensch művét (1996), a király alapvető itineráriumának pedig Engel Pál és C. Tóth Norbert munkáját (Budapest, 2005) tekintik, de tisztában vannak azzal, hogy a különböző nemzeti nyelveken folyó kutatások összekapcsolására, nemzetközivé tételére szükség van, amit jelen kötet soknemzetiségű szerzőgárdája szépen igazol, ezúttal Közép- és Kelet-Közép Európára koncentrálván.

A tanulmányok első nagy részét a kormányzás gyakorlata, a „Herrschaftspraxis” témája köré válogatták össze. Ebben Josef Válka (Masaryk Egyetem, Brünn) vizsgálta Zsigmondnak a huszita háborúkban játszott szerepét, aki megpróbált (diplomáciai eszközökkel sikerrel is járt) pontot tenni a katonailag kudarcra ítélt, s reménytelenül elhúzódó harcok végére. Robert Novotný (Károly Egyetem, Prága – Cseh Tudományos Akadémia, Prága) a cseh és morva nemességnek a vallásosságát s ezen keresztül Zsigmond uralmához, uralmi igényeihez való viszonyát mutatta be. Karel Hruza (Osztrák Tudományos Akadémia, Bécs) Zsigmond zsidókkal szembeni politikáját elemezte, kimutatva, hogy ebben is a pragmatizmus, a pillanatnyi anyagi haszonszerzés volt a meghatározó, ami egyébként sem tért el a korban szokásos, a zsidóktól minél nagyobb anyagi hozzájárulást kicsikaró uralkodói magatartásmintáktól. A rituális gyilkosságok vádjait követő pogromokban az uralkodó nem volt közvetlenül érintett, azokat elsősorban a helyi, városi társadalmi feszültségek motiválták. Zsigmond sokáig mellőzött brandenburgi örgrófi éveit (1378–1388) követte nyomon Jan Winkelmann (Potsdami Egyetem), míg Heinz Krieg (Albert-Ludwig Egyetem, Freiburg) a királynak a badeni és kurpfalzi örgrófokhoz fűződő kapcsolatát tárgyalta, Peter Niederhäuser (Állami Levéltár, Zürich Kanton) pedig az aargau nemességhez fűződő viszonyát.

Magyar szempontból a legizgalmasabb a velencei levéltárakból, a Tízek tanácsa fennmaradt anyagából a Zsigmond meggyilkolására vonatkozó, eddig inkább csak Windecke elbeszéléséből és Alain Ducellier (1971) tanulmányából ismert, „szigorúan titkos” iratok bemutatása. Martin Štefánik (Szlovák Tudományos Akadémia, Pozsony) kutatásai nyomán izgalmas kép tárul elénk arról, hogy 1413 és 1420 között mi minden történt. A mérgezésért kezdetben kilátásba helyezett 500 dukát 1415-re már 35 ezer dukátra emelkedik, míg 1419-ben már krétai birtokról és 1000 dukátos évjáradékról esik szó. A probléma a vicenzai méregkeverők technikájával volt: olyan mérget kellett volna szállítaniuk, amit a diplomáciai botrányt elkerülendő, nem tudtak volna kimutatni a holttestben, ám a disznókon ténylegesen lefolytatott tesztek ennek az elvárásnak nem feleltek meg. A tervek végül is lekerültek a napirendről, amikor a magyar csapatok alulmaradtak a velencei-dalmát fronton, s a huszita háborúk pedig végleg elvonták a király figyelmét e területről.

A kötet második nagy témaköre az oklevelezés és levelezés. Kondor Márta az oklevél kiállítás alapján vizsgálta meg Budának és Visegrádnak a kormányzásban betöltött szerepét. Szemben a hagyományos hazai állásponttal, ami Buda főváros szerepét 1407–1408-hoz köti, kimutatja, hogy 1413–1415 között a Zsigmond nevében kiállított oklevelek túlnyomó részét még Visegrádon keltezték, igaz az arány 1416-tól radikális fordulatot vesz: eltűnnek a visegrádi oklevelek, majd aztán itineráriumának tanulsága szerint 1426-tól nem is látogatja meg többé. A magyarázatot abban keresi, hogy az udvari bíróságok ugyan 1408-ra Budára költöztek, de az oktavákat továbbra is Visegrádon tartották. Eszerint az átmenet Visegrád és Buda fővárosi szerepe között sokkal tovább tartott, s ezt az udvar, rezidencia és főváros fogalmak árnyalt alkalmazásával világítja meg: Visegrád tovább megőrizte királyi rezidencia szerepét, mint azt korábban gondolták.

Daniela Dvořáková (Szlovák Tudományos Akadémia, Pozsony) – akinek Zsigmond lovagjáról, Stiborici Stiborról szóló monográfiája magyar fordításban is olvasható – a Zsigmond-kori oklevelek narrációjának bemutatását nyújtja mind tartalmi, mind terminológiai szempontból. A rendkívül érdekes válogatás lábjegyzeteiben azonban jó lett volna, ha hivatkozik Mályusz Elemér alapvető francia nyelvű tanulmányára [La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. *Le Moyen Age*. 75. (1969) 51–86. 219–254. o.]; Kurcz Ágnes vonatkozó, igaz nem Zsigmond-korral foglalkozó német nyelvű tanulmányára [Arenga und narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 70. (1962) 323–354. o.]; esetleg Kristó Gyula magyar nyelvű narráció-válogatására (Középkori históriák oklevelekben, 1002–1410. Szeged, 1992.), akár a legfrissebb angol nyelvű összefoglalóra

[*Veszprémy László*: Chronicles in charters. Historical narratives, ‘narrationes’ in charters as substitutes for chronicles in Hungary. In: *Erik Kooper (ed.)*: The Medieval Chronicle III. Amsterdam–New York, 2004. 184–199. o.]. Meglepő, hogy miközben nagy teret szentel a galambóci oklevelek közül a Rozgonyi István neje részére kiállítottak, elkerülte figyelmét, hogy valójában az egész galambóci történet – elég pontosan – az oklevelek narrációiból rekonstruálható [Lásd: *Veszprémy László*: Zsigmond Galambócnál 1428-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 2. sz. 283–302. o., és angolul *Christian Gastgeber, Ioan-Aurel Pop, Oliver Jens Schmitt, Alexandru Pop (ed.)*: Worlds in Change: Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. *Transylvanian Review*. 18. 2009. No. 2. 291–308. o.]. Jogosan figyel fel a kancellária szóhasználatában az ‘athleta’, ‘agonista’ szinonimájaként a viszonylag ritkán használt „tetragonus” szóra, amit kiegészít a kötetben az 1434-es pilseni kiváltságlevél egy további említése (289. o.)

Amalie Fössel (Duisburg-Esseni Egyetem) Borbála királyné oklevelezését vizsgálja, Martin Čapský (Sziléziai Egyetem, Opava) Zsigmondnak a sziléziai hercegekkel és városokkal, Alexandra Kaar (Osztrák Tudományos Akadémia, Bécs – Bécsi egyetem) pedig a csehországi katolikus, azaz szövetséges városokkal – főleg Budweis-szal, Pilsennel és Egerrel – folytatott levelezését, annak a szóbeli érintkezéshez való viszonyát és súlyát tekinti át. Andreas Zajic (Osztrák Tudományos Akadémia, Bécs – Bécsi Egyetem) és Petr Elbel (Osztrák Tudományos Akadémia, Bécs – Masaryk Egyetem, Brünn) monografikus terjedelmű tanulmányában a Konstanzban kiadott címeres levelek kapcsán a Mohelno számára kiadott elemzi. A címeres levél azért érdekes, mert a legutóbbi időkig kései századi hamisítványnak tartották, s csak legújabban (2001) merült fel annak az eredetiről készült átirat minősítése. Hatalmas forrásbázis megmozgatásával igazolja, hogy az 1417-es oklevélről a XVII. század második felében készült, címerképpel együtt való másolatával van dolgunk, aminek kritikai kiadása a tanulmány függelékében olvasható, további 1417-es címereslevelékével együtt.

A harmadik nagy egység a rituálé, mentalitás és képi ábrázolások címet viseli. Ebben az „adventus regis” ceremóniáját két rendkívül érdekes és adatgazdag tanulmány vizsgálja. Tomáš Borovský (Masaryk egyetem, Brünn) Zsigmondnak 1419 és 1437 között a cseh városokba való bevonulását és ott tartózkodását a városi számadáskönyvek alapján, míg Gerrit Jasper Schenk (Műegyetem, Darmstadt) Zsigmondnak a bázeli zsinat idején, 1433-ban a városba történt rafinált, teátrális és hatásvadász bevonulását elemzi. Gerald Schwedler (Zürichi Egyetem) ismét egy magyar érdeklődésre számot tartó témát választ: Zsigmondnak a balkáni uralkodókkal kialakított diplomáciai kapcsolatait tekinti át, ahol is úgy látja, hogy Zsigmond a Balkánon sokkal nagyobb súlyt helyezett a személyes találkozókra, csúcstalálkozókra és konferenciákra, mint nyugaton. Eberhard Windecke krónikájának is két tanulmányt szentelnek, amikben a 2006-os budapesti kiállítási katalógusból ismert Joachim Schneider (Würzburgi Egyetem) a szimbolikus kommunikációt vizsgálja, míg Martin Roland (Osztrák Tudományos Akadémia, Bécs) a képek valóságtartalmára tesz megfigyeléseket. Utóbbi szerint a típusrajzokat a címerek és feliratok tették azonosíthatóvá és egyedivé, az olvasóval magának az eseménynek a megtörténtét akarták elhitetni, s éppen ezért nem szabad ezekre az ábrázolásokra mint „Zeitgeschichte im Bild” tekinteni.

A kötet Alexandra Kaar összegzésével, valamint bibliográfiával, hely- és névmutatóval zárul. A Zsigmond-kori kutatások, köztük a politika- diplomácia- és hadtörténet hasznos kézikönyveként ott a helye a magyar könyvtárak polcain.

Veszprémy László

VIDA ISTVÁN KORNÉL

VILÁGOSTÓL APPOMATOXIG

Magyarok az amerikai polgárháborúban

(Hadiakadémia sorozat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.
373 o.+ 8 o. fekete–fehér képmelléklet)

A negyvennyolcas magyar katonai emigráció tagjai a krími háborút követően két nagyobb háborús konfliktusban vállaltak aktív szerepet: a Risorgimento küzdelmeiben, elsősorban Giuseppe Garibaldi dél-itáliai hadjáratában, illetve az észak-amerikai polgárháborúban. Míg az első esetben a magyarok bízhattak abban, hogy a Dél-Itáliában kipattant forradalmi szikra – az osztrákok által megszállva tartott Veneto tartomány elleni esetleges felszabadító háborún keresztül – ismét lángra lobbanthatja Magyarországot, az Amerikában harcolók ilyen közvetlen hatás kiváltására természetesen nem számíthattak. Akkor mi motiválhatta őket? Hányan voltak? Milyen szerepet játszottak? Ezekre a kérdésekre már régebben, és többen is megpróbálták választ adni. Elsőként Pivány Jenő csaknem egy évszázaddal ezelőtt, majd Vasváry Ödön a két világháború között, végül Ács Tivadar a polgárháború századik évfordulójának időszakában.¹ Most Vida István Kornél, a Debreceni Egyetem Angol–Amerikai Intézete Észak-amerikai Tanszékének fiatal, de a témában máris figyelemre méltó tanulmányokat közreadó oktató-kutatója azzal az igénnyel lépett fel, hogy – az amerikai és magyarországi levéltári források, könyvek, folyóiratok és napilapok felhasználása mellett az amerikai népszámlálási adatok és kikötői utaslisták elemzésével is – a korábbi szerzőkhöz képest modernebb szemléletű, tényanyagában pontosabb, történeti forráskritikán nyugvó feldolgozást készítsen.

Az I. fejezetben a Szerző az Amerikai Egyesült Államokba irányuló első magyar kivándorlási hullámot vizsgálja: ismert, hogy a magyar szabadságharc leverése után, leginkább Kossuth Lajos amerikai körútja alatt érkeztek nagyobb számban magyar menekültek. A fejezet legfontosabb megállapítása az évtized végével kapcsolatos. Korábbi elképzeléseinket ugyanis módosítja az Amerikába érkező hajók utaslistáinak elemzése: az 1859. július 11-én aláírt villafrancai fegyverszünet (majd a piemonti–francia–osztrák háborút lezáró november 10-i zürichi béke) után nem érkeztek tömegesen Amerikába az addig Itáliában szolgáló, most csalódott magyar katonák. Valójában az ekkor emigráló néhány tucat magyar közül sokan még kiskorúak voltak, vagy családjukkal érkeztek, és szinte egyikük sem vett részt később a polgárháborúban.

A magyar menekültek eleinte sokat profitáltak Kossuth népszerűségéből, de amikor az amerikai közvélemény érdeklődése – viszonylag gyorsan – megcsappant a magyar ügy iránt, saját erejükből voltak kénytelenek boldogulni. A II. fejezet azokat az erőfeszítéseket veszi górcső alá, amelyeket az 1850-es években kellett megtenniük saját boldogulásuk érdekében. Helyzetük egyáltalán nem volt rózsás: legtöbbszörnek szakképesítés és megfelelő angol nyelvtudás hiánya miatt nem sok esélye volt a munkaerőpiacon. Az 1855. évi népszámlálási adatok tanúsága szerint a New York városában élő magyarok háromnegyede munkanélküli volt! A magyar menekültek, megélhetést keresve, szétszórtak a hatalmas országban, s az amerikai Kossuth-emigráció ezzel szinte teljesen elveszítette politikai jellegét. Vida István Kornél a népszámlálási adatokat (1850-ben 452 magyar, 1860-ban 2710 magyar) elemezve igen érdekes és fontos megállapításokat tesz az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarok foglalkozás-szerkezetével, területi megoszlásával és vagyoni helyzetével kapcsolatban, továbbá a lehetséges egyéni életstratégiákról, valamint a nők alulreprezentációjáról.

Az általános vagyoni statisztikákkal kapcsolatos elemzések legfőbb következtése, hogy a magyarok vagyoni helyzete, bárhol is telepedtek le, elmaradt az országos átlagtól. Különösen a többsé-

¹ *Eugene Pivány*: Hungarians in the American Civil War. Cleveland, 1913.; *Vasváry Edmund*: Lincoln's Hungarian Heroes. The Participation of Hungarians in the Civil War 1861–1865. Washington, 1939.; *Ács Tivadar*: Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861–1865. Budapest, 1964.

gükben semmilyen piacképes végzettséggel vagy szaktudással nem rendelkező '49-es emigránsok, zömében katonák és politikusok éltek nehéz körülmények között. Nem meglepő tehát, hogy amikor 1861-ben kitört a polgárháború, tömegesen jelentkeztek önkéntesnek, hogy hasznosíthassák katonai jártasságukat. Ezzel már a III. fejezethez érkeztünk, amely a témakör egyik legfontosabb kérdésére keresi a választ: miért jelentkeztek a magyarok az Unió és a Konföderáció seregébe? A Szerző ezen a ponton is revidálja a korábbi magyar szakirodalomban leginkább elterjedt álláspontot: a polgárháború egyetlen magyar résztvevője esetében sem áll rendelkezésre forrás arra vonatkozóan, hogy a rabszolgák felszabadításáért jelentkezett volna önkéntes szolgálatra. Szem előtt tartandó, hogy a Lincoln-kormányzat háborús céljai között a rabszolgák felszabadítása a polgárháború első két évében, amikor a magyarok döntő többsége hadba állt, egyáltalán nem szerepelt. Elgondolkodtató továbbá az a tény is, hogy magyarok, igaz, jóval kisebb számban, de a Konföderáció seregében is harcoltak. Korabeli forrásokkal meggyőzően alátámasztott érvelését Vida István Kornél az alábbi fontos megállapítással zárja le: „Noha voltak egyéni különbségek, a Kossuth-emigráció tagjai általában katonai tapasztalatukat kívánták kamatoztatni, illetve bizonyítani lojalitásukat a nekik menedéket nyújtó Egyesült Államok iránt. Az irodalomban korábban domináns állítás, hogy elsősorban az afroamerikaiak felszabadítását akarták kivívni, forrásokkal nem támasztható alá, kizárólagossága megkérdőjelezhető, bár jelenléte a motiváló tényezők között nem kizárható.” (90. o.) Ha hozzátesszük még a kalandvágyat és az egyéni anyagi nyereség reményét, viszonylag teljes képet kaphatunk a változatos motivációs tényezőkről.

A Szerző fontosnak tartotta rögtön a következő, a magyarok konkrét polgárháborús szereplését elemző fejezet elején kritika tárgyává tenni azokat az erősen túlzó adatokat, amelyekkel korábban a résztvevő magyarok létszámát jellemezték. Ezt helyesen is tette, hiszen hiába hívta fel a figyelmet a valós arányokra Lukács Lajos már 1984-ben,² a köztudatban máig az eltorzított számarányok élnek. A pontos létszámot lehetetlen megállapítani, mivel a toborzótisztek általában nem jegyezték fel az újoncok nemzetiségét vagy pontos születési helyét, mindenesetre Vida István Kornél kutatásai szerint kereken száz katonáról igazolható forrásokkal, hogy magyar születésű volt és részt vett a polgárháborúban. Mintegy kilencven százalékuk az Unió hadseregében szolgált, mindössze 12 fő ismert a Konföderáció seregéből. Ez az arány pontosan megfelel a magyar lakosság északi és déli államok közötti területi megoszlásának. Az is megállapítható, hogy az amerikai magyarság nem mutatott kivételes hajlandóságot a háborúban való részvételre, jelentkezési arányuk megfelelt az átlagos tízszázalékos jelentkezési rátának. A magyar emigránsok zöme három nagyobb földrajzi központban jelentkezett katonai szolgálatra: New York államban (a soknemzetiségű „Garibaldi Gárdát” Utassy Frigyes György szervezte meg, továbbá a 8. New York-i önkéntes gyalogezredben kezdte amerikai katonai karrierjét Stahel-Számvald Gyula), Missouriban (John Charles Frémont tábornok vezérkari főnöke Asbóth Sándor volt, mellette harcolt Albert Anselm és Fiala János, valamint Zágonyi Károly, a Frémont Testőrseg parancsnoka) és a Közép-Nyugaton (Mihalóczy Géza volt a „Lincoln-puskások” polgárőr alakulat parancsnoka).

Az V. fejezet három, kétségtelenül a legnevesebb polgárháborús magyar résztvevő (Asbóth Sándor, Stahel-Számvald Gyula, Zágonyi Károly) pályaképét tartalmazza, amelyek tematikailag inkább az életrajzi gyűjteményhez tartoznak. Külön fejezetben való tárgyalásukat az indokolja, hogy a Szerző rajtuk keresztül kívánta megvizsgálni „a magyar–amerikai történések hőskultuszgyártó mechanizmusát”, akik „a magyar résztvevők katonai tetteinek fontosságát reménytelenül eltúlozták” (114. o.). Az elfogult elemzések célja, akárcsak a többi etnikum esetében az öngigazolás, a befogadók iránti lojalitás bizonyítása volt, különösen a két világháború időszakában.

A VI. fejezet igazi kuriózum. Főszereplője Estván Béla lovassági ezredes, akinek *War Pictures from the South* (Háborús képek a Délről) címmel megjelent kötete a polgárháborús évek egyik sikerkönyve lett. Amit korábban már többen feltételeztek, azt most Vida István Kornél okos megfigyelésekkel és új levéltári források bevonásával meggyőzően igazolta: Estván Béla nemzetközi szélhámos, megrögzött hazudozó volt! Magyar gyökerekkel egyáltalán nem rendelkezett, Peter

² Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció, 1849–1867. Budapest, 1984. 271–272. o.

Heinrich néven született Bécsben, és azt használta ki, hogy az 1850-es elején, Kossuth hatása alatt a magyarok igen népszerűek voltak az Egyesült Államokban.³

A Szerző kutatásai szerint tíz magyar születésű katona (köztük Zulavsky László, Kossuth egyik unokaöccse) vállalt szolgálatot az Unió színes ezredeiben. A VII. fejezet nem csak az ő tevékenységüknek a felvázolását szolgálja, hanem alkalmat ad az Amerikában élő magyarok rabszolgasággal kapcsolatos sokrétű véleményének bemutatására is. Döntő többségük természetesen elkötelezett volt az emancipáció és a rabszolgák helyzetének javítása mellett, de olyan is akadt, aki maga is tartott rabszolgákat.

A VIII. fejezet az egykori Kossuth-emigránsok polgárháború utáni sorsát kíséri nyomon. Többen hősi halált haltak, mások maradandó sebesüléseket szenvedtek (Asbóth Sándor dandártábornok élete végéig szenvedett a fejében maradt golyótól). Mindenesetre a polgárháborúban szolgálatot vállaló magyar katonák mintegy kilencven százaléka tisztí rangban szerelt le, többségük jelentősen előrelépett a ranglétrán. A legtöbb magyar polgárháborús résztvevő megtalálta számítását Amerikában, a Kiegyezés után is csak mindössze tíz százalékuk (köztük Xantus János) tért vissza Magyarországra. Az Egyesült Államokban bevett szokás szerint a magasrangú katonatisztek szolgálatát diplomáciai kinevezésekkel honorálták: nyolc magyar polgárháborús veterán kapott konzuli vagy követi kinevezést a világ különböző országaiba. De zömében a többiek is a helyi közösségek megbecsült tagjaivá váltak, aktívan részt vállaltak környezetük közösségi életében. Fontos még megjegyezni, hogy kedvező sorsukat illetően semmiféle különbség nem látszik az északi és a déli oldalon harcolók között. Vida István Kornél a fejezet végén, saját kifejezésével élve, „csak kis ízelítőt nyújtott” a polgárháborús magyarok amerikai és magyarországi történeti emlékezetéről, a közösségi emlékezet kutatása ugyanis „gyerekcipőben jár”. Valóban, ez akár egy újabb kutatási téma is lehetne, amihez rögtön hozzá is tennék egy adalékot. A Szerző némileg korholóan megjegyzi, hogy míg Asbóth Sándornak impozáns síremléket állítottak az Egyesült Államokban, szülővárosában csak 2001-ben nevezték el róla az egyik középiskolát. Keszthely városa valójában már harminc évvel korábban emléket állított nagy szülőttjének: 1971. december 18-án emléktáblát helyeztek el szülőháza, az Asbóth-ház falán.

A könyv második része, a kötet csaknem fele életrajzgyűjtemény: annak a száz katonának (88 az Unió, 12 a Konföderáció hadseregéből) az életrajza, akikről forrásokkal igazolható, hogy Magyarországon (vagy magyar családban) születtek és szolgáltak az észak-amerikai polgárháborúban. Hasonló összeállítások már korábban is készültek, Vida István Kornél azonban minden egyes szereplő esetén gondosan felsorolja az adatok levéltári és könyvészeti forrásait, így azok visszakereshetők más kutatók számára is. A Szerzőnek rengeteg adattal kellett dolgoznia, ilyenkor óhatatlanul becsúsznak pontatlanságok. Ezen a helyen két „főszereplő” születési időpontjának meghatározására térek ki. Asbóth Sándor valójában 1810. december 18-án született: Tar Ferenc ezt már az 1980-as évek közepén tisztázta a keszthelyi plébánia anyakönyvi bejegyzése alapján, a bejegyzésről készült fotót közölte is.⁴ Számvald Gyula születési idejének pontos meghatározásában ismét csak az anyakönyv ellenőrzése segít. Sánta Gábor meggyőzően érvel amellett, hogy Számvald Gyula

³ Ezirányú kutatási eredményeit a Szerző már korábban is közzétette, többek között a szegedi *Vasváry Collection Newsletter* 2007/2. számában. Ez azért érdekes, mivel ennek a közvetlenül megelőző, 2007/1. számában a Vida István Kornél által gyakran hivatkozott Stephen Beszedits még a hagyományos felfogásban közölt életrajzi összefoglaló cikket Estván Béláról. A szorgalmasan publikáló Beszedits számos közleményei még értékesebbek lennének, ha megjelölné forrásait, vagyis jegyzeteket is készítené, melyek a hiányát, egyébként jogosan, Vida István Kornél a korábban tevékenykedő amerikai magyar szerzőknél felrótta.

⁴ *Tar Ferenc*: Asbóth Sándor, az amerikai polgárháború tábornoka. In: Zalai Gyűjtemény 26. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalaegerszeg, 1987. 145–162. o. Tar Ferenc ennek a kérdésnek egy egész fejezetet szentelt a *Lincoln magyar tábornoka* (Hévíz, 1998.) című könyvében, amely egyébként, a szerző helytelen keresztnevével, az ismertett munká irodalomjegyzékében is szerepel.

valójában 1827. november 5-én született: a szegedi belvárosi plébánia anyakönyvi adatait a szintén szegedi piarista gimnázium félévi értesítőinek bejegyzései is alátámasztják.⁵

A kötetet részletes forrásjegyzék és bőséges bibliográfia egészíti ki. A felhasznált irodalommal kapcsolatban egyedül a már hivatkozott Lukács Lajos *Magyar politikai emigráció 1849–1867* című munkájának indokolatlan mellőzését lehet megemlíteni. Az említett könyvre mindössze kétszer (52. és 82. o.) történik utalás, ráadásul a második esetben tévesen: Klapka György kapcsán a Szerző Lukács egy másik kötetének (*Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867*) címét és könyvészeti adatait adja meg a lábjegyzetben. Lukács Lajos mintegy negyven, sűrűn teleírt oldalt szentelt az amerikai magyar emigráció történetének és a magyarok polgárháborús részvételének. Negyven magyar tisztet sorolt fel, többekről részletes életrajzot is közölt, ráadásul – Pivány, Vasváry és Ács munkáival ellentétben – adatai megbízhatóak, mivel széleskörű levéltári kutatómunkán alapulnak.

Mivel a kötet adattár szerepet is betölt, különös jelentőséget kapnak az olyan segédletek, mint a névmutató. A recenzius itt egy új „műfajjal” találkozott: ez a „válogatott névmutató”. Mi lehetett a névmutató készítője számára a szelekció elve, nem tudjuk. Mindenesetre a kötetben található személyeknek csak egy része szerepel a mutatóban, de ezeknél sincs minden előfordulás feltüntetve, ráadásul a megadott oldalszámok többsége hibás. Egy találmomra kiválasztott oldalpáron (288–289. o.) összesen húsz név szerepel, ebből tíz (Radnich János mindkét oldalon, D. M. Bassinger, H. J. Sprague, Louis Schlesinger, Jánossy Dénes, Hainer Ignác, Hainer Laura, Sarah Boldwan, Dallas) egyáltalán nem található meg a névmutatóban, hat esetben (Kossuth Lajos, László Károly, Ács Tivadar mindkét oldalon, Józef Bem, Varga Ferenc) ez az előfordulás nincsen feltüntetve, a maradék négy esetben (Radnich Imre, Zulavskyné Kossuth Emília, Stephen Beszedits, Radnich István) pedig egy oldalas csúszással találunk rá a keresett nevekre. A névmutató tehát szinte teljesen használhatatlan. A szerkesztési anomáliáknál maradvá: arra sem találtam magyarázatot, hogy a deklaráltan ABC sorrendben összeállított életrajzi listában Mihalóczy Géza, Mészáros Imre és Menyhárt János miért előzik meg Mándy Károlyt, vagy Lülley Károly Lülley Emánuel, ahogy Rombauer Roderick, Rombauer Róbert és Rombauer Roland testvérüket, Rombauer Raphaelt, továbbá Varga Sándor is Varga Jánost, Varga Józsefet és Varga Pált. A névmutatónál jelentkező problémákhoz képest eltörpül, hogy a képmelléklet egyébként jó minőségű illusztrációira tett szövegközi hivatkozások rendre pontatlanok (véltetően a 2. képet utólag illesztették be, ezért elcsúszott a számozás), továbbá az életrajzi gyűjteményben is feltüntetett Asbóth Sándor és Stahel-Számvald Gyula neve után írt fejezetutalások sem felelnek meg a valóságnak. Summa summarum: az egyébként formás, szép kiállítású könyv sokkal gondosabb szerkesztést érdemelt volna.

Vida István Kornél teljesítette célkitűzését: a korábbiaknál megbízhatóbb, alaposabb, módszertanilag friss munkát tett le az asztalra, amely nemcsak érdekes olvasmány lehet a nagyközönség számára, hanem inspiráló kiindulópont vagy hasznos segédeszköz a téma kutatóinak is.

Pete László

⁵ *Sánta Gábor*: Szeged belvárosától az arlingtoni temetőig – Stahel-Számvald Gyula fordulatossága. *Vasváry Collection Newsletter* 2006/1. (http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/vasvary/newsletter/0-6jun/szamvald.html; a letöltés utolsó időpontja: 2012. július 30.)

ERICH KÖRNER-LAKATOS

ADA KALEH, TANNU-TUWA, ACRE**Fünffzig historische Nischen***(Edition Octopus, Münster, 2010. 365 o.)*

Az utóbbi évtizedekben a történelmi, valamint a szűkebben vett hadtörténelmi témák iránt egyre fokozottabb és folyamatos érdeklődés nyilvánul meg a magyar társadalom részéről. A XIX. és a XX. század történetét feldolgozó, több könyvtárat megtöltő idegen nyelvű kötetek közül igazán nehéz a választás. Ritkán vehet kezébe olyan könyvet az értő olvasó, amelyik műfaját tekintve is kirí a megszokott összefoglaló és szakmunkák közül.

A magyar gyökerekkel is rendelkező szerző, Erich Körner-Lakatos, aki többek között a bécsi *Zur Zeit* hetilap és a *Bécsi Napló* munkatársa, a magyar olvasók előtt sem ismeretlen, hiszen már több történelmi vonatkozású – többek között a Horthy Miklósról írt és a *Hadtörténelmi Közleményekben* már korábban ismertetett – kötete is napvilágot látott. Jelen, több éves kutatásai eredményeként létrejött könyve kapcsán a recenzensnek déja vu érzése támad: elsőként Báti Berkó István: *Egyezer hadtörténelmi apróság* című, 1925-ben megjelent munkája jut eszébe, amely műfaját és stílusát tekintve is sokban hasonlít az auktor jelen művére.

A kötet írója az utóbbi évtizedekben a szaktörténészek által feltárt legújabb kutatási eredményeket is beépítette munkájába. Külön erénye, hogy a német mellett a magyar nyelvű forrásokat és a csak Magyarországon megjelent publikációkat is felhasználta könyve megírása során.

A könyv fejezetei nem kapcsolódnak szorosan egymáshoz, egyetlen rendező elv alapján kerültek megírásra: az elmúlt 250 év történéseinek jobb megismerése utáni vágy ihlette azokat. A kilenc nagyobb témakörre tagolt mű szerzője ötven kisebb terjedelmű, olvasmányos stílusban megírt, a legtöbb olvasó számára eddig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert köztörténeti, hadtörténeti és kultúrtörténeti vonatkozású kuriózum közkinccsé tételével örvendeztetni meg az olvasóközönséget, tulajdonképpen egy az európai és a tengerentúli múltban tett képzeletbeli történelmi utazásnak lehetünk a részesei.

A szerző előszava után következő első nagy témakör tizenkét kisebb témát jár körül Ausztria és Bécs történetéből. Legelsőként az 1755 és 1796 közötti időszakban Bécsben rendezett, majd császári rendelettel betiltott állatviadalokról, majd a Bécs környékén élő horvát kisebbség történetéről, ezután Lajos Viktor főherceg, I. Ferenc József öccsének botrányokkal tarkított életéről, azt követően az 1892-ben Bécshez csatolt néhány előváros múltjáról, a bécsi kényszermunka-intézmények összefoglaló történetéről, a bécsi kifutófiúkról, a bécsi házaló kereskedőkről, Lev Trockij 1907–1914 közötti bécsi éveiről, az 1911–1914 között megépült Bécs–Pozsony közötti villamos vasút történetéről, a bécsi bor, sör és hús után fizetett fogyasztási adó történetéről, a Monarchiában 1896-tól érvényben lévő fizetőeszköz, a korona három évtizedes létezéséről, az 1938-as Anschluss után 1945-ig létező, német mintára bevezetett osztrák Gau-rendszer felállításának és működésének történetéről tudunk meg eddig kevésbé ismert részleteket.

A második fejezet a Habsburg Monarchia északi részén lezajlott eseményeket fogja egybe. Megtudhatjuk, hogy Hadik András generális, Mária Terézia hadvezéréként 1757-ben hogyan sarkolta meg Berlint, részleteket ismerhetünk meg az 1775 óta a Habsburg-birodalomhoz tartozó Bukovina történetéről és sokszínű népességéről, majd a szerző tudósít a rutének által 1918 novembere és 1919 februárja között megszállt, többségében lengyelek által lakott Lemberg sorsáról.

A harmadik nagy témakör a Monarchia déli végein történeteket veszi górcső alá. Először Ada Kaleh, a törökök által lakott kis dunai sziget sorsát foglalja össze röviden, majd a Dalmácia déli részén található Cattarói-öböl környékén 1869-ben és 1881–1882-ben lezajlott, az általános hadkötelezettség és a sorozás bevezetése elleni felkelés leverésének történetét meséli el; ezután a Szerbia és Montenegró között elhelyezkedő Novipazari Szandzsák 1879-es Monarchia csapatai által történt és egészen 1908-ig tartó megszállását mutatja be. Részletesen ír az 1917. május 15-én lezajlott otrantói tengeri ütközetről, külön kiemelve Horthy Miklós sorhajókapitány szerepét Ausztria–Magyarország haditengerészetének legsikeresebb első világháborús vállalkozásában.

A negyedik fejezet az osztrákok magyarokhoz való viszonyát vizsgálja. Először a Habsburgok magyar ágának történetét ismerhetjük meg összefoglalóan, az alapító József nádortól kezdve, annak Honvéd Főparancsnok fián – József Károly Lajoson – át, József Ágost főhercegeig, a Monarchia első világháborús tábornagyáig. A következőkben báró kövessházi Kövess Hermann tábornagy, Ausztria–Magyarország utolsó hadsereg-főparancsnokának az életútját foglalja össze tömören a szerző. Eddig ismeretlen részleteket tudhatunk meg az 1918 novemberében Sopronban létrejött Német Népi Tanács Ausztriához történő csatlakozásának terveiről és az 1918. december 5-én ugyanott kiáltott „Republik Heizenland” magyar honvédség csapatai által történt felszámolásáról, továbbá az 1921. októbere és decembere között, a mai Burgenland területén létezett és Prónay Pál vezette Lajtabánság történetéről. Körner-Lakatos ír a Magyar Tanácsköztársaság bukott vezetőjeként, 1919 augusztusa és 1920 júliusa között ausztriai emigrációban élt Kun Béláról, valamint az utolsó magyar uralkodó, IV. Károly király 1921-es visszatérési kísérleteiről, az ún. királypuccsokról.

Az ötödik témakört a németeknek szenteli a mű írója. Elsőként a német kisállamok történelmi szerepét vizsgálja meg a Bismarck által 1871-ben egyesített Németországban. Megismerhetjük I. Otto 1913-as bajor királlyá történt megválasztásának politikai hátterét. Érdekességeket tudhatunk meg az 1950 őszen a koreai-háborúba küldött 85 luxemburgi önkéntes katona szerepléséről. Ír az 1950-ben Kielben létrejött és 1957-ig létezett, kelet-európai országokból kitelepített és menekült németek pártjának – Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten – szerepléséről és tevékenységéről. Végezetül nagy vonalakban megismerhetjük a Hannoveri Királyság összefoglaló történetét.

A hatodik fejezet a csehekről szól. Az első cikk a cseh Sokol (magyarul Sólyom), eredetileg tornaegyesületként létrejött mozgalom 1918-ig tartó történetét tárgyalja, ezután a szerző összefoglalja a cári Oroszországban valamint az oroszországi polgárháborúban 1917–1919 között jelentős és különleges szerepet betöltött Csehszlovák Légio ténykedését, majd elmeséli az 1946 óta Pozsony részét képező Ligetfalu történetét.

A hetedik témakör a történelmileg nagyon ellentmondásos területek sorsát tárgyalja. A mű írója először az 1917–1919 között felmerült és soha meg nem valósult észtfinn uniós elképzelésekkel foglalkozik, amit Litvánia 1918–1939 közötti viharos történetének összefoglalása követ. Azután a lengyelektől korábban megszállt, a Magas-Tátrában található területek szlovákok általi 1939 szeptemberében történt visszahódításáról ír, majd megvizsgálja Dánia és Svédország második világháború alatti Németországhoz fűződő viszonyát, végezetül tudósít az 1955-ben az isztambuli keresztények ellen elkövetett számos erőszakos cselekedetről, amelyre a modern török állam alapítója, Kemal Atatürk szülőháza elleni merénylet szolgáltatott alapot.

A nyolcadik fejezetből a saját korukban híres, de mára már többé-kevésbé feledésbe merült történelmi személyeket ismerhetjük meg. Elsőként az I. Ferenc osztrák császár lánya, Mária Leopoldine Josepha Carolina brazíliai házasságáról és haláláról tudósít, ezután a két világháború között mindenki által ismert Tormay Cécile magyar író nő szerepéről, életéről, munkásságáról olvashatunk. A szerző felvázolja Vilmos Habsburg főherceg, az első világháborús császári és királyi Ukrán Légio parancsnokának korabeli szerepét és ukrán uralkodói aspirációit. Ír az olasz savoyai uralkodóházból származó Aimone herceg 1941-es, II. Tomislav néven történt horvát királlyá koronázásáról és utóéletéről, továbbá részleteket tudhatunk meg II. Umberto, az 1944–1946 között uralkodott olasz király életéről, valamint az 1953–1954 során az Egyesült Államokban a kommunistaüldözés szimbólumává vált Joe McCarthy szenátor tevékenységéről.

A kilencedik, egyben utolsó nagy témakör a tengerentúli országok történetéről szóló írásokat fogja egybe. Először az 1780-as évektől 1867-ig az orosz cárok uralma alatt álló Alaszka, majd az 1899–1903 között a Brazília–Bolívia–Peru által határolt háromszögben létezett, kaucsukültetvényeiről elhíresült Acre szabadállam története elevenedik meg a kötet lapjain. A továbbiakban a marokkói Tanger városának 1912 és 1956 közötti történetéről tudunk meg eddig ismeretlen részleteket. A szerző bemutatja az olvasónak a Moszkvától függő, 1921 és 1944 között Mongólia északnyugati részén fennálló Tannu-Tuwa Népköztársaság, valamint az 1949-től Tajvan szigetén berendezkedett, Csang Kaisek által vezetett Kuomintang mozgalom és hadsereg, továbbá az 1963-ban angol protektorátusból önállóvá vált, majd 1964-ben Tanzániához csatlakozott Zanzibár szigetének rövid történetét. Végül összefoglalja az 1969-ben Salvador és Honduras között kialakult fegyveres konfliktus mozgatóságait és végkifejletét.

Az igen gazdagon megjegyzetelt, elsősorban a Habsburg Birodalom és Európa országainak, népeinek múltjából jó néhány különleges epizódot felvillantó könyv számos, eddig máshol nem taglalt újdonsággal és más szerzők által fel nem dolgozott adalékkal szolgál, amelyet feltétlenül ajánlhatok az egyetemes és a magyar hadtörténelmi témák iránt fogékony olvasóközönség szíves figyelmébe.

Balla Tibor

TULIPÁN ÉVA

SZIGORÚAN ELLENŐRZÖTT EMLÉKEZET

A Köztársaság téri ostrom 1956-ban

*(A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára, Argumentum Kiadó,
Budapest, 2012. 163 o.)*

Az 1990 előtt született és felnőtt generációk, ha az 1956-os forradalomról kérdezik őket, még napjainkban is elsők között fogják említeni a Köztársaság téri pártház ostromát – a lincselést és halottgyalázást. A Kádár-korszak propagandája és annak egyik fő műve, Hollós Ervin és Lajtai Vera több kiadást megért könyve szinte beleégetett bizonyos – hamis – képeket a hazai emlékezetbe, és az idősebbek rendre ma is felmondják a könyvből származó szívkitépés, fegyverletétel vagy parlamentergyilkosság – valójában kitalált – toposzait. Az ostrom és a pártház elfoglalását követő események ma is indulatokat kavarnak kaotikusságuk és brutalitásuk miatt, amihez az is nagyban hozzájárul, hogy meglehetősen sok fénykép és filmfelvétel maradt fenn az 1956. október 30-i kataklizmáról.

Tulipán Éva, a Hadtörténelmi Intézet fiatal kutatója, a 2000-es évek elején választotta PhD-disszertációja témájaként a Köztársaság téri ostromot, és a megvédett doktori dolgozatának további átdolgozásával született meg a könyv. A téma – és várhatóan majd e kötet is – változatlanul a szakmai és emlékezeti viták keresztútjében áll: nemcsak maga az eseménysor kíván újabb és újabb rekonstrukciós kísérleteket, hanem a történet szereplőinek motivációi és szándékai is további tisztázásra szorulnak; mindezek kapcsán a fennmaradt források értékének és használhatóságának problémája is minduntalan felmerül.

Nem véletlen, hogy a kötet első fejezete az emlékezetről és annak pártállami ellenőrzéséről szól, valamint a forradalmat követő megtorlás iratainak forrásértékével foglalkozik. A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Pártbizottsága székházának Köztársaság téri épületét Kádár János 1956. november 11-i rádióbeszédében ruházta fel első ízben különleges többletjelentéssel, majd a *Népszabadság* november 21-i és 23-i cikke már kifejezetten az „ellenforradalmi terroristák garázdálkodásának” ismertetése céljával jelent meg. A következő hónapokban vált a pártszékház elleni ostrom az „ellenforradalom” és – az ugyancsak a propaganda által kreált – „fehérterror” szimbólumává: lépésről lépésre tűntek fel azok a motívumok az újságcikkekben, a politikusi beszédekben, amelyek aztán a hírhedt „Fehér könyvekben”, illetve utóbb Hollós–Lajtai könyvében kanonizálódtak. A Köztársaság téri atrocitások különös fontossággal bírtak a Kádár-rendszer genezise szempontjából: fordulópontnak tekintették 30-át, amikortól mindenképpen „ellenforradalomról” lehet beszélni, és az hivatkozási alapul szolgálhatott a szovjet csapatok behívására is. A felkelők elleni bosszúhadjáratnak ugyanígy vált szörnyű kiindulópontjává az ostrom: a megtorló gépezet szinte mindenkit, aki fegyveresen vagy fegyvertelenül „bizonyíthatóan” feltűnt a téren október 30-án, gyilkosként kezelt és ennek megfelelő súlyos büntetéssel igyekezett sújtani. E fejezet második részéből kitétnék: a Köztársaság térről kapcsolatos perekben korántsem az események és a halálesetek tisztázása volt a hatalom elsődleges célja, hanem hogy minél több felkelőt lehessen kivégezni, vagy évtizedekre börtönbe juttatni. Ehhez nemcsak a szelektív és a terhelt számára hátrányos jegyzőkönyvezést tették napi gyakorlattá, hanem vándormotívumokat és vándortanúkat is alkalmaztak a

perek során. A legfelsőbb politikai szinten megfogalmazott „büntetőpolitikai” elvárások maradéktalan végrehajtását pedig a nyomozati szakasztól a bírósági tárgyalásig tartó szoros pártfelügyelet és ellenőrzés biztosította.

A könyv második fejezetében bontakozik ki az események rekonstruálásának kísérlete. Már a címadás is jelzi azt a nem túl gyakori, ám a recenzius számára szimpatikus szerzői hozzáállást, mégha az posztmodernnek is tűnik: tudomásul kell vennünk, hogy ilyen kaotikus és ellentmondásos eseményeknél mindig maradnak olyan kérdések, amelyekre nem fogunk tudni egyértelmű és megnyugtató választ adni. A Köztársaság tér esetében is több mozzanat, és haláleset van, amelyeknél legfeljebb az tisztázható, hogyan, illetve mi *nem* történhetett. Tulipán a diktatúrához hű munkásosztagok felfegyverzésének bemutatásával kezdi a tényfeltárást annak érdekében, hogy kiderüljön: miért vált egyáltalán kiemelt célponttá a Budapesti Pártbizottság a felkelőcsoportok számára. Eddig nem publikált forrásokat is felvonultató elemzésében rámutat arra, hogy a fővárosi pártközpont aktív szervezője volt az említett munkásmilícianak, a hadkiegészítő parancsnokságok segítségével még az alakuló nemzetőrségbe is igyekezett „átültetni” megbízható kommunistáit; ráadásul a téren sérülésekkel is járó összecsapások történtek már 30-át megelőzően is.

Az ostrom leírása során felsorakoztatott tények arra mutatnak, hogy nem volt előre kitervelt a pártház ostroma. A környékbeli nemzetőrök 30-án reggel igazoltatni, ellenőrizni kívánták a pártházat, és ebből kerekedett az első lövöldözés – amely során a belső karhatalom térre kiszaladó sorállományú tagjait éppen az épületből érte több találat (azt hívnék, hogy átálltak, utánuk löttek). Az egyre hevesebb tűzharcba mind több környékbeli felkelő kapcsolódott be, körük pedig szinte gyűrűt vont a bámszokdó, „szurkoló” tömeg. A harcot a pártház felmentésére küldött harcokcsik döntötték el – azok ahelyett, hogy szétkergették volna a támadókat, szétlőtték az épületet, lehetetlenné téve a további ellenállást. Az eset további furcsasága, hogy az ostromot megfordító harcokcsizókat, akik fatális tévedést emlegettek mentségükre (állítólag nem ismerték a pártházat és a környéket), lényegesen enyhébb büntetéssel sújtották, mint azokat a civileket, akik kézfegyverrel lötték az épületet. Tulipán Éva nem tartja bizonyíthatónak a közkeletűen emlegetett fegyverletelteli és fehér zászlós parlamenterküldési akciót – így Mező Imrét sem a téren érthette a lövés, hanem valahol az épületben, az elhúzódo, szobáról szobára zajló tűzharc során. Utóbbi tény további jelentőségét az adja, hogy a védők közül többen, akiket a propaganda az ostrom utáni atrocitások áldozataként tüntetett fel, valójában a pártházban zajló utóvédharcban eshettek el.

A könyv harmadik fejezete a pártház védőinek további sorsát igyekszik feltárni. A szerző kutatásai a hősi halottá nyilvánított védők kapcsán is számos ellenmondásra világítanak rá. A szívkitépés állítólagos áldozataként a tettel megvádolt (és emiatt elítélt) Jankó Piroska perében előbb Asztalos János ezredest, majd mikor ezt az exhumálás utáni boncolás nem igazolta, inkább Papp József ezredest jelölték meg (hasonló procedúra után); miközben utóbbi esetben sem volt igazolható, hogy nem lövési sérülés végzett a szerencsétlen katonatiszttel. A világsajtót is bejárt fotósorozat, amely az elfogott majd falhoz állított és lelőtt belső karhatalmisták elesését örökítette meg, szörnyű tettet rögzített – magukat megadóok lelövését. A karhatalmisták azonban – csodával határos módon – életben maradtak, többüket még lövés sem érte. Közülük a fényképeken a nyomozó hatóságok által Kucsera Zoltánként azonosított karhatalmista pedig eltűnt, a család az exhumált ismeretlen katonák egyikében sem ismerte fel fiát, mégis több perben a vád tárgyát képezte megölése. Két további, az ostrom áldozataként megnevezett védő holtteste ugyancsak nem került elő, és négy halálesetről semmilyen egyéb részlet nem ismeretes. Olyan belső karhatalmisták adatai is látótérbe kerültek ráadásul, akik a korabeli belügyi jelentések szerint sem egyértelműen a Köztársaság téren veszítették életüket, legfeljebb egyes szemtanúk vélelmezték, hogy a pártháznál estek el. A legismertebb áldozatról, akinek számos utca, iskola és közintézmény viselte nevét, Mező Imréről megtudhatjuk a könyvből, hogy – hivatalos legendákkal ellentétben – valószínűleg nem hagyta el a pártházat az ostrom végén, így nem igaz a Hollósék által terjesztett fehér zászlós megadási jelenet sem. Mezőt feltételezhetően az épületben (talán tűzharcban) érte a súlyos, néhány nappal később halálát okozó *egyetlen* lövés. A legbizarrabb eset mégis Verner Istváné, akinek történetére a szerző bukkant rá első ízben. A belső karhatalomnál szolgált fiatalembert ugyanis jegyzőkönyvi leírás alapján hozzátartozói felismerni vélték, a holttestet katonai pompával eltemették, posztumusz ki-tüntették a Vörös Csillag Érdemrenddel és a Munkás–Paraszt Hatalomért Emlékéremmel is. 1957

augusztusában azonban kiderült: Vermer nemcsak hogy életben van, hanem névváltoztatási kérelmet adott be az ország másik végében. Az érdemrendet visszavonták, az érdemrmet pedig végül személyesen nyújtották át neki 1958 szeptemberében.

Fatális véletlenekkel és szervezetlenséggel tarkított összecsapásokra, elkeseredett tűzharcra számos példa akadt az 1956-os forradalom napjaiban, ahogyan sajnos néhány más lincselés is történt (lásd Ózd, Miskolc). A Köztársaság téri ostrom valójában egy volt ezek közül a tragikus események közül, különös jelentőséget és máig ható szimbolikus erőt a kommunista propagandától nyert. A belügyi apparátus és Hollós–Lajtai alapos munkát végzett: nemcsak a Kádár-rendszer egyik ideológiai alappilléret állították fel, hanem a forradalom emlékét is beárnyékoló mítosz-szörnyeket teremtettek, amelyek két évtizeddel a diktatúra bukása után is képesek befolyásolni az 1956-ról szóló közbeszédet. Tulipán Éva könyve nem az első, és nem is az utolsó azon vállalkozások között, amelyek a propaganda-legendák megcáfolásán fáradoznak; monográfiája azonban több fontos kérdésben közelebb vitt minket a megoldáshoz, a történetek jobb megértéséhez.

Germuska Pál

DR. CZANK LÁSZLÓ – KOJANITZ LÁSZLÓ – DR. VÖRÖS MIKLÓS (SZERK.)

KATONAI ALAPISMERETEK

(Zrínyi Média, Budapest, 2011. 421 o.)

A Katonai alapismeretek című oktató jellegű munka a Magyar Honvédségről megjelent legfrissebb, átfogó jellegű gyűjteményes mű, mely a szerkesztőbizottság azonos címen megjelent, 2010-es kiadású kötetének javított kiadása. A kiadvány elsődleges célját tekintve a benne közölt honvédelmi ismereteket a katonai képzésben résztvevőkkel kívánja megosztani, ennek értelmében az Oktatási Hivatal tankönyvvé nyilvánította a művet.

A kötet öt fő fejezetről áll, melyek kisebb, tanegységként is értelmezhető tartalmi egységekre oszlanak. Minden esetben a részegység elején keretbe rendezett vázlatos kérdések formájában vezetik fel a tárgyalandó témát, majd másik keretben egyéni vagy csoportos feladatokat adnak a kérdéskör problematikájának jobb megismerése végett. A részegységek ugyancsak feladatokkal zárulnak, melyeket a már megszerzett információ fényében kell megoldani, majd vázlatos összefoglaló zárja az egyes tartalmi egységeket. A kötetben ezeket a keretes írásokat minden esetben azonos módon jelzik, teli színnel kitöltött szövegdobozban olvashatóak. A felvezető kérdéseket sötétzöld, az előzetes feladatokat narancs, az utólagos feladatokat barna, míg az összefoglalást szürke színű kitöltés jellemzi. A fenti színkódok ismeretében a kötetet bárhol felcsapva könnyen tájékozódhat az olvasó a tartalmi egységek között. A törzsszöveg egyhasábos szerkesztésű, jól tagolt, több száz fotóval és grafikus illusztrációkkal van ellátva. Minden fejezetet és nagyobb részegységet ismétlő foglalkozás néven absztrakt zár.

Az első, a kötet fejlécében halványzölddel jelzett „A” jelű fejezet Magyarország biztonság- és szövetségi politikáját tárgyalja három nagyobb részegységre bontva. Az első „A Magyar Köztársaság biztonságpolitikai környezete” címet viseli, az alábbi témák mentén: biztonsági kihívások a világban, a globalizáció és annak hatásai, a hazánkat fenyegető biztonságpolitikai tényezők és kockázatok, a Magyar Köztársaság Nemzeti Katonai Stratégiája, a NATO létrejötte, bővítésének állomása, a NATO fontosabb szervei és működésének jellemzői, a NATO feladatai a XXI. század első évtizedében, a terrorizmus elleni küzdelem, az Európai Unió létrejötte, bővítésének állomása, az Európai Unió biztonság- és védelempolitikája, az Európai Unió válságkezelő tevékenysége, valamint az ENSZ tevékenysége a válságövezetekben. A fenti, Tóth Péter által szerkesztett részegység számos definíciót tartalmaz, kronológiákkal, rövidítések feloldásával segíti a tájékozódást. A fejezet második nagyobb egysége a Magyar Honvédség felépítésével, szervezetével foglalkozik Téglási József alezredes szerkesztésében, az alábbi egységeken keresztül: a Magyar Honvédség felépítése

és vezetése, a katonai kötelékek jellemzői, a harci erők felosztása és feladatai, a harci támogató erők felosztása és feladatai, a harci kiszolgáló-támogató erők felosztása és feladatai, a szerződéses katonák kiképzése, a Magyar Honvédség részvétele NATO-missziókban és a Magyar Honvédség részvétele az ENSZ békefenntartó misszióiban. A jogszabályi hivatkozásokkal és katonai definíciókkal ellátott egységben Magyar Honvédség harci szervezeteinek karjelzései is fellelhetők. A fejezet harmadik, záró egysége korunk háborúinak jellemzőit ismerteti ugyancsak Téglási József tollából. Kitér a modern háborúk jellemzőire, bemutatja egy amerikai szárazföldi zászlóalj felépítését és jellemző vonásait, ismerteti a különleges egységek jellemzőit és feladatait és a modern haditechnikai eszközöket. Ez az egység kitér a fegyvernemek sajátosságaira, valamint számos konkrét műszaki adatot is tartalmaz.

A második, a kötet fejlécében vörössel jelzett „B” jelű fejezet a térkép- és tereptani alapismeretek elsajátítását tűzte ki célul a mű olvasói elé. Ez a fejezet ugyancsak három egységből áll, melyek közül az első a terep alkotóelemeit, valamint a terep- és tájtípusokat mutatja be. Ezt követi a térképismerettel foglalkozó részegység, ahol a vetületi alapismeretek mellett az UTM vetület koordináta-rendszerével, a földrajzi koordináta-rendszerrel, az MGRS azonosító rendszerrel és a GEOREF azonosító rendszerrel is megismerkedhetnek az olvasók. Az alfejezet tartalmazza továbbá az egyezményes jeleket és jelkulcsokat, valamint kitér a domborzat ábrázolására a topográfiai térképeken és a topográfiai térképek szelvényezésére is.

A fejezet záró egysége a terepen történő tájékozódás technikáit mutatja be, melyben a terepi tájékozódás alapjai és a terepen történő térképes tájékozódás mellett szóba kerül a globális helymeghatározás elve és a GPS gyakorlati alkalmazásának számos lehetősége is. A gazdagon illusztrált fejezet teljes egészében dr. Kállai Attila alezredes munkája.

A kötet legerjedelmesebb „C” jelű, a fejlécében fűződdel jelzett fejezete az általános katonai ismeretekkel foglalkozik. Az első nagyobb részegységben Téglási József az általános harcászati alapfogalmait veszi számba, definiálja a harc fogalmát és kategóriáit, a támadás és a védelem alapjait, valamint részletesen bemutatja a katonák tevékenységét a harcmezőn. A következő alegységet ugyancsak Téglási alezredes jegyzi, ebben a részben a béketámogató műveletek alapjaival ismerteti meg az olvasót. A fenti szakaszban a béketámogatás kialakulásán és feladatainak bemutatásán, valamint a nem háborús műveletek felosztásán és jellemzésük ismertetésén túl a békefenntartó eljárásokkal foglalkozik behatóan a szerző. Ezt követően az azóta tragikus balesetben elhunyt Makalicza József alezredes ismerteti a löelmélet alapjait, mely során a lövészlőszer felépítésén és jellemzőin, valamint a lövedék röppályájának elemlein kívül magának a lövésnek az elméletével is megismerteti az olvasókat. A Nyulászi Tamás százados által jegyzett túlélési ismeretekkel foglalkozó részegység talán az egyik legszínesebb része a műnek. Itt a túlélés alapelveinek ismertetésén túl megtudhatja az olvasó azt is, hogy lehet felkészülni a rendkívüli helyzetekre. Olyan konkrét túlélési praktikák is elsajátíthatók a fejezetben, mint a menedékkészítés, a tűzgyújtás és a víznyerés módszerei, az élelemszerzés a természetből, vagy az álcázás és rejtőzködés szabályai. A gazdagon illusztrált tartalmi egység a túlélőkészlet összeállításától az élelem elkészítésének szabályáig számos fontos konkrétumra is kitér. Ezt követi az ABV védelmi alapismeretek című részegység dr. Berek Tamás mk. őrnagy összeállításában. Itt a nukleáris fegyverek általános ismertetésén túl az atomrobbanás pusztító tényezőit, a biológiai harcanyagok jellemzőit és felosztását, a biológiai harcanyagok hatását és alkalmazását, valamint a vegyi fegyverek általános jellemzőit és felosztását mutatja be a szerző, aki kitér a mérgező harcanyagok élettani hatásaira is, valamint ismerteti a védekezés lehetőségeit az ABV fegyverek hatásai ellen. Ezt követően a fejezet haditechnikai ismeretekkel folytatódik, ahol Makalicza József a Magyar Honvédségben rendszeresített fegyverekkel és technikai eszközökkel ismerteti meg az olvasókat. Részletesen kitér az AK-63D gépkarabély, a 96M P9RC Parabellum pisztoly, a 96M NF támadó kézigránát valamint a 93M NF védő kézigránát részreire, működésére és jellemző adataira. Jellemzi a T-72-es harckocsit és fegyverzetét, kitér a BTR-80A gyalogsági harcjármű rendeltetésére, valamint bemutatja a JAS-39 Gripen vadászpilóta gépet és a MI-24D harci helikopter jellemzőit és technikai adatait is. A fejezet a dr. Szarka Gábor alezredes (utóbb ezredes, napjainkban a HM kabinetfőnöke) által jegyzett, alaki felkészítéssel foglalkozó tartalmi egységgel zárul. Itt a szerző bemutatja az egyenruha történetét és szerepét a különböző korokban, továbbá az alaki tevékenység kialakulását és jelentőségét a katonák kiképzésében. Megismerteti az alakiság fogalmát, kitér a katonai rend és fegyelem jelentőségére.

Ezt követik fotókkal illusztrálva az alaki mozdulatok állóhelyben, egyénileg és a tiszteletadás, a jelentés és jelentkezés szabályai. Bemutatja a katonai kötelek kialakulását és fejlődését, a raj sorakoztatásának szabályait, a mozgásmódokat kötelekben, valamint a katonai rendezvényeket és azok alaki tartalmát.

A „D” jelű, a fejlécében narancssal jelölt fejezet „A Magyar Köztársaság honvédelme, szerződéses katonák a Magyar Honvédségben” címet viseli. A fejezet első nagyobb részcsoportban dr. Bódi Stefánia a honvédelem rendszerét, a honvédelmi kötelezettségek tartalmát, és a Magyar Honvédség személyi állományát mutatja be. Itt kerülnek tételesen bemutatásra a szabályozás szintjei, a törvények, a miniszteri rendeletek, a helyi szabályzók és az Alkotmány előírásai a honvédelemről, valamint a minősített időszakok jellemzői is. A részegység a honvédelem rendszerének felépítésével, a védelmi bizottságok feladataival és a honvédelmi kötelezettségek tartalmának ismertetésével folytatódik. Kitér a Magyar Honvédség feladataira, a Magyar Honvédség személyi állományának összetételére és a honvédségi jogviszony sajátosságaira is. Bemutatja a hivatásos, a szerződéses, az önkéntes tartalékos, és az ösztöndíjas hallgatói jogviszonyok jellemzőit, ezek létrejöttének és megszűnésének feltételeit. A fejezet második, nagyobb tartalmi egysége a Magyar Honvédségben szolgáló szerződéses katonák életét mutatja be. Ismerteti a katonák feladatait és köteleseit, valamint a katonai rendfokozatokat, melyeket a fegyvernemek színjelzései mellett grafikus táblázatban is ábrázol. Bemutatja a szabályzat szerinti élet és napirend fontosságát, melyet a MH Ludovika Zászlóalj és az MH Központi Kiképző Bázis napirendjével szemléltet. Közli az alegységszintű szolgálatok feladatait, a függelmi viszonyok tartalmát, a parancs jellemzőit és a katonai udvariasság szabályait. Részletesen tárgyalja a katonák járandóságait, biztosításuk általános szabályait, az elhelyezésükre, étellemezésükre, ruházatukra és illetményükre vonatkozó szabályokat. Ismerteti az aktuális illetményalap összegét, melyhez a beosztási illetmények és rendfokozati illetmények szorzószámait, valamint az illetménypótlékok szorzóit táblázatban közli, melyek alapján pontosan kiszámolhatóak a katonák illetményei és pótlékai. A fejezet utolsó nagyobb tartalmi egysége a hadijogi alapismereteket tárgyalja, mely az előző fejezetrészhez hasonlóan dr. Czank László ny. alezredes munkája. Ismerteti a hágai és a genfi egyezmények létrejöttét és tartalmát, a harcosok, a zsoldosok, a kémek és a terroristák jellemzőit és a hadifoglyokkal való bánásmód szabályait. Hangsúlyozza a polgári lakosság védelmének fontosságát, szabályait. Szót ejt a hadviselés eszközeinek szabályozásáról és definiálja a háborús bűncselekmények fogalmát, néhány konkrét példát felhozva a II. világháború óta elkövetett háborús bűnökre.

Az „E” jelű, a fejlécében lilával jelölt utolsó, egészségügyi ismereteket tárgyaló fejezet teljes egészében Mihályi László százados munkája. A szerző a sérültek kimentése kapcsán taglalja a feladatokat a baleseti helyszínen, ismerteti a sérültek osztályozásának kritériumait, a sérültek kimentésének szabályait és sorrendjét, és a sérültek és betegek mozgatását, fektetési módjait. Az újraélesztés kapcsán ábrákkal illusztrálva mutatja be az eszméletlen sérültek vizsgálatát és az újraélesztés végrehajtásának módszereit, technikáit. A vérzéscsillapítás kapcsán részletesen foglalkozik az artériás és a vénás vérzések ellátásával, valamint ismerteti a törések és ízületi sérülések ellátásának technikáit. A fejezet a sérült katonák NATO elvek szerinti harctéri ellátásának bemutatásával zárul.

A kötet végén a tananyagban tárgyalt új szakszavak felsorolása, valamint a tartalomjegyzék olvasható.

A mű azon túl, hogy teljes mértékben megfelel a tankönyvi funkcióinak, jól használható kézikönyvként nyújthat segítséget minden magyar katonának, a Magyar Honvédség kötelekében dolgozó kormánytisztviselőnek, közalkalmazottnak, illetve minden, a Magyar Honvédség és a honvédelem iránt érdeklődő civil polgárnak is. Bár néhány jogszabályi változás miatt nem tekinthető már teljesen aktuálisnak a kötet, így is a legteljesebb körű tájékozódást biztosítja a téma iránt érdeklődőknek.

A kötethez munkafüzet is készült (*Czank László* [et al.]: *Katonai alapismeretek – Munkafüzet*. Budapest, 2012. 159 o.), valamint a www.katonasuli.hu weboldal tankönyv menüpontja alatt bárki számára online elérhető.

Kiss Balázs

TARTALOM

	FEJEZETEK A MAGYAR HADIIPAR ÉS HADIANYAGGYÁRTÁS TÖRTÉNETÉBŐL	
KOVÁCS VILMOS	A Weiss Manfréd Lőszer-, Acél- és Fémművek Részvénytársaság fejlődése 1918-ig	579
KRÁMLI MIHÁLY	A Monarch-osztályt pótolni kell! A „megerősített TEGETTHOFF-osztályú” csatahajók terve	607
HADNAGY ATTILA	Fischamendtlől Nagyváradig, avagy egy 1915–1916-ban készült képsorozat kutatása	653
PAP PÉTER	Adattár Gebauer Ferenc fegyverkonstruktor pályafutásához és az általa tervezet löfegyverek kategorizálása	677
GERMUSKA PÁL	A hazai hadiipar szervezeti keretei és irányítása, 1945–1980	717
VINCZE DÁNIEL	„Ilyen kőbevágott munka Magyarországon még nem készült.” A jobbágyi Tömegcikk (Andezit) Művek (1949–1960).....	767
	KÖZLEMÉNYEK	
VARGA E. LÁSZLÓ	Magyarok a lengyel légiókban, 1914–1918	807
BALLA TIBOR	Osztrák–magyar tábornokok orosz hadifogságban az első világháború idején	847
	FORRÁSKÖZLEMÉNYEK	
MOLNÁR ANDRÁS	„Géza, azt hiszem, beleléptünk a történelembe!” Kemendy Géza sármelléki tanító levele és visszaemlékezése az 1940. évi erdélyi bevonulásról	863
	NEKROLÓG	
POLLMANN FERENC	Sir John Keegan (1934–2012)	885
	SZEMLE	
GEORG SCHEIBELREITER	Die <i>Babenberger</i> . Reichsfürsten und Landesherren (<i>Veszprémy László</i>)	887
KAREL HRUZA – ALEXANDRA KAAR (SZERK.)	Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen (<i>Veszprémy László</i>)	889
VIDA ISTVÁN KORNÉL	Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban (<i>Pete László</i>)	892
ERICH KÖRNER- LAKATOS	Ada Kaleh, Tannu-Tuwa, Acre. Fünfzig historische Nischen (<i>Balla Tibor</i>).....	896
TULIPÁN ÉVA	Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban (<i>Germuska Pál</i>)	898
DR. CZANK LÁSZLÓ – KOJANITZ LÁSZLÓ – DR. VÖRÖS MIKLÓS (SZERK.)	Katonai alapismeretek (<i>Kiss Balázs</i>)	900

CONTENTS

CHAPTERS FROM THE HISTORY OF HUNGARIAN ARMS INDUSTRY AND AMMUNITION PRODUCTION	
VILMOS KOVÁCS	The Evolution of the Weiss Manfréd Munition-, Steel- and Metal Works Joint-Stock Company until 1918..... 579
MIHÁLY KRÁMLI	The Monarch Class has to be substituted! The Plan of the 'Improved TEGETTHOFF Class' Battleships..... 607
ATTILA HADNAGY	From Fischamend to Oradea, or the Exploration of a Picture Series 1915–1916..... 653
PÉTER PAP	Data Repository to Weapon Designer Ferenc Gebauer's Career and the Categories of the Guns Designed by Him..... 677
PÁL GERMUSKA	Governance and Structural Framework of Hungarian Armaments Industry, 1945–1980 717
DÁNIEL VINCZE	'Such work cut into stone has not yet been made in Hungary.' The Plant Tömegcikk (Andezit) Művek at Jobbágyi 767 (1949–1960)
PUBLICATIONS	
LÁSZLÓ VARGA E.	Hungarians in Polish Legions, 1914–1918 807
TIBOR BALLA	Austrian-Hungarian Generals in Russian Captivity During World War I 847
SOURCE PUBLICATIONS	
ANDRÁS MOLNÁR	'Géza, I think, we just stepped into history!' The letter and reminiscences of Géza Kemendy, a teacher in Sármellék, about Hungary's occupation of Transylvania in 1940..... 863
NECROLOGY	
FERENC POLLMANN	Sir John Keegan (1934–2012) 885
REVIEW	
GEORG SCHEIBELREITER	Die <i>Babenberger</i> . Reichsfürsten und Landesherren (<i>László Veszprémy</i>) 887
KAREL HRUZA – ALEXANDRA KAAR (ED.)	Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen (<i>László Veszprémy</i>) 889
ISTVÁN KORNÉL VIDA	From Világos to Appomatox. Hungarians in the American Civil War (<i>László Pete</i>) 892
ERICH KÖRNER- LAKATOS	Ada Kaleh, Tannu-Tuwa, Acre. Fünfzig historische Nischen (<i>Tibor Balla</i>) 896
ÉVA TULIPÁN	Strictly Controlled Memory. The Siege at Köztársaság tér in 1956 (<i>Pál Germuska</i>) 898
DR. LÁSZLÓ CZANK – LÁSZLÓ KOJANITZ – DR. MIKLÓS VÖRÖS (ED.)	Basic Military Knowledge (<i>Balázs Kiss</i>) 900

TABLE DES MATIÈRES

QUELQUES CHAPITRES DE L'HISTOIRE DE L'INDUSTRIE DE DÉFENSE ET DE LA FABRICATION DE MATÉRIELS DE GUERRE EN HONGRIE

VILMOS KOVÁCS	Développement de l'usine de munitions, d'acier et métallurgique Weiss Manfréd jusqu'en 1918.....	579
MIHÁLY KRÁMLI	La classe Monarch doit être remplacée ! Plan des navires de guerre de la « classe TEGETTHOFF perfectionnée ».....	607
ATTILA HADNAGY	De Fischamend à Nagyvárad ou recherche sur une série de photographies de 1915–1916	653
PÉTER PAP	Base de données sur la carrière du constructeur d'armes Ferenc Gebauer et la catégorisation des armes à feu conçues par lui-même	677
PÁL GERMUSKA	Les cadres organisationnels et la direction de l'industrie de défense hongroise, 1945–1980	717
DÁNIEL VINCZE	« Jamais un tel ouvrage taillé dans la roche ne fut réalisé en Hongrie. » La Fabrique (d'Andésite) de Biens de Grande consommation de Jobbágyi (1949–1960)	767
PUBLICATIONS		
LÁSZLÓ VARGA E.	Des Hongrois dans les légions polonaises, 1914–1918	807
TIBOR BALLA	Des généraux austro-hongrois en captivité russe lors de la Première Guerre mondiale	847
PUBLICATIONS DE SOURCE		
ANDRÁS MOLNÁR	« Géza, je crois que nous sommes entrés dans l'histoire ! » Lettre et mémoire de Géza Kemendy, maître d'école de Sármellék sur l'entrée des troupes en Transylvanie en 1940	863
NÉCROLOGIE		
FERENC POLLMANN	Sir John Keegan (1934–2012)	885
REVUE		
SCHEIBELREITER GEORG	Die Babenberger. Reichsfürsten und Landesherren (<i>László Veszprémy</i>)	887
KAREL HRUZA – ALEXANDRA KAAR (ED.)	Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen (<i>László Veszprémy</i>)	889
ISTVÁN KORNÉL VIDA	De Világos à Appomatox. Des Hongrois dans la guerre civile américaine (<i>László Pete</i>)	892
ERICH KÖRNER- LAKATOS	Ada Kaleh, Tannu-Tuwa, Acre. Fünfzig historische Nischen (<i>Tibor Balla</i>)	896
ÉVA TULIPÁN	Mémoire étroitement surveillée. Le siège de Köztársaság tér [Place de la République] en 1956 (<i>Pál Germuska</i>)	898
DR LÁSZLÓ CZANK – LÁSZLÓ KOJANITZ – DR MIKLÓS VÖRÖS (ED.)	Connaissances militaires de base (<i>Balázs Kiss</i>)	900

INHALT

KAPITEL AUS DER GESCHICHTE DER UNGARISCHEN KRIEGSINDUSTRIE UND KRIEGSMATERIALPRODUKTION	
VILMOS KOVÁCS	Die Entwicklung der Aktiengesellschaft Munitions-, Stahl- und Metallwerke Manfréd Weiss (Weiss Manfréd Lőszér-, Acél- és Fémművek Részvénytársaság) bis 1918 579
MIHÁLY KRÁMLI	Die Monarch-Klasse muss ersetzt werden! Der Entwurf der Schlachtschiffe der „verstärkten TEGETTHOFF-Klasse“ 607
ATTILA HADNAGY	Von Fischamend bis Nagyvárad (Großwardein), oder die Erforschung einer Bilderreihe 1915–1916 653
PÉTER PAP	Datensammlung zur Laufbahn des Waffenkonstruktors Ferenc Gebauer und die Kategorisierung der von ihm entworfenen Schusswaffen 677
PÁL GERMUSKA	Die Organisationsrahmen und die Leitung der ungarischen Rüstungsindustrie, 1945–1980 717
DÁNIEL VINCZE	„Solch eine, in Stein gehauene Arbeit gab es bisher in Ungarn nicht.“ Die Massenartikel- (Andesit-) Werke (Tömegecikk (Andezit) Művek) von Jobbágy (1949–1960) 767
MITTEILUNGEN	
LÁSZLÓ VARGA E.	Ungarn in den polnischen Legionen, 1914–1918 807
TIBOR BALLA	Österreichisch-ungarische Generäle in russischer Kriegsgefangenschaft zur Zeit des Ersten Weltkriegs 847
QUELLENPUBLIKATIONEN	
ANDRÁS MOLNÁR	„Géza, ich glaube, wir sind in die Geschichte eingetreten!“ Der Brief und die Rückerinnerung des Lehrers Géza Kemendy aus Sármellék über den Einzug nach Siebenbürgen im Jahre 1940. 863
NEKROLOG	
FERENC POLLMANN	Sir John Keegan (1934–2012) 885
RUNDSCHAU	
GEORG SCHEIBELREITER	Die <i>Babenberger</i> . Reichsfürsten und Landesherren (<i>László Veszprémy</i>) 887
KAREL HRUZA – – ALEXANDRA KAAR (RED.)	Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen (<i>László Veszprémy</i>) 889
ISTVÁN KORNÉL VIDA	Von Világos bis Appomatox. Ungarn im amerikanischen Bürgerkrieg (<i>László Pete</i>) 892
ERICH KÖRNER-LAKATOS	Ada Kaleh, Tannu-Tuwa, Acre. Fünfzig historische Nischen (<i>Tibor Balla</i>) 896
ÉVA TULIPÁN	Scharf beobachtetes Andenken. Das Gefecht am Köztársaság tér im Jahre 1956 (<i>Pál Germuska</i>) 898
DR. LÁSZLÓ CZANK – LÁSZLÓ KOJANITZ – DR. MIKLÓS VÖRÖS (RED.)	Militärische Grundkenntnisse (<i>Balázs Kiss</i>) 900

СОДЕРЖАНИЕ

	ГЛАВЫ ИЗ ИСТОРИИ ВЕНГЕРСКОЙ ВОЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ВОЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА	
ВИЛЬМОШ КОВАЧ	Развитие акционерного общества Вейсса Манфреда по производству боеприпасов и сталелитейных изделий до 1918 года	579
МИХАЙ КРАМЛИ	Монархический класс необходимо восполнить! Проект боевых кораблей „усиленного класса ТЕГЕТХОФФ	607
АТТИЛЛА ХАДНАДЬ	От Фишаменда до Надьварада, или исследование одной серии картин 1915–1916 годов	653
ПЕТЕР ПАП	Сборник документальных материалов, связанных с деятельностью конструктора оружия Гебауэра Ференца	677
ПАЛ ГЕРМУШКА	Организационные рамки отечественной военной промышленности и руководство ею 1945–1980 гг.	717
ДАНИЭЛЬ ВИНЦЕ	„Такой вырезанной в камне работы в Венгрии еще не было. Комбинат производства изделий ширпотреба (Андезит) в Йоббадь (1949–1960)	767
	СООБЩЕНИЯ	
ЛАСЛО ВАРГА Е.	Венгры в польских легионах, 1914–1918 гг.	807
ТИБОР БАЛЛА	Австро-венгерские генералы в русском военном плену во время первой мировой войны	847
	СООБЩЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ	
АНДРАШ МОЛЬНАР	„Геза, мне кажется, мы шагнули в историю!“ Письмо и воспоминания учителя из Шармеллека о вступлении в Трансильванию в 1940 году	863
	НЕКРОЛОГ	
ФЕРЕНЦ ПОЛЛЬМАН	Сэр Джон Кигэн (1934–2012)	885
	ОБЗОР	
ГЕОРГ ШЕЙБЕЛРЕ ИТЭР	Die Babenberger. Reichsfürsten und Landesherren (<i>Ласло Веспреми</i>)	887
КАРЕЛ ХРУЗА – АЛЕКСАНДР А КААР (Ред.)	Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen (<i>Ласло Веспреми</i>)	889
ИШТВАН КОРНЕЛЬ ВИДА	От селения Вилагош до Аппоматокса. Венгры в американской гражданской войне (<i>Ласло Пете</i>)	892
ЭРИХ КЁРNER ЛАКАТОШ	Ada Kaleh, Tannu-Tuwa, Acre. Fünfzig historische Nischen (<i>Тибор Балла</i>)	896
ЕВА ТУЛИПАН	Строго проверенные воспоминания. Осада на площади Республики в 1956 году (<i>Пал Гермушка</i>)	898
ДОКТОР ЛАСЛО ЦАНК – КОЯНИТЦ ЛАСЛО – ДОКТОР ВЁРЁШ МИКЛОШ (РЕД.)	Основы военных знаний (<i>Балаж Киш</i>)	900

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA CÍMŰ SZOROZAT MEGJELENT KÖTETEI

1. *Dombrády Lóránd*: Werth Henrik akiről nem beszéltünk. Budapest, Argumentum, 2005.
2. *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Budapest, Argumentum, 2006.
3. *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, Argumentum, 2007.
4. *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum, 2007.
5. *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései, 1763–1950. Budapest, Argumentum, 2007.
6. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2008.
7. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László* (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, HM Hadtört. Intézet és Múzeum, 2008.
8. *Urbán Aladár*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest, Argumentum, 2009.
9. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest, Argumentum, 2010.
10. *Borosy András*: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2010.
11. *Székely György*: Népek, rendek, dinasztiák. Tanulmányok Közép- és Kelet-Európa hadtörténetéből. Budapest, Argumentum, 2010.
12. *Balla Tibor*: A nagy háború osztrák–magyar tábornokai. Budapest, Argumentum, 2010.
13. *Markó György*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete, 1945–1956. Budapest, Argumentum, 2011.
14. *Farkas Katalin*: Magyar függetlenségi törekvések, 1859–1866. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
15. *Hausner Gábor*: Más könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, Argumentum, 2011.
16. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
17. *Tulipán Éva*: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Budapest, Argumentum, 2012.

Előkészületben

Ágoston Gábor: Az oszmánok Európában (Tanulmányok)

Dombrády Lóránd: Szombathelyi Ferenc vezérezredes

Germuska Pál: A magyar középépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1948 és 1980 között

HELYREIGAZÍTÁS

A *Hadtörténelmi Közlemények* 125. évfolyam (2012) 2. számában *Kiss Andrea*: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratai című közleményének 1. ábrája (485. o.) tévesen jelent meg. A Szerzőtől és Olvasóinktól ezúton is elnézést kérünk.

A Szerkesztőség